

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 45

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 1 від 30.01.2023 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2023

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Кириченко В.В.**

ЛОКУС КОНТРОЛЮ МАЙБУТНЬОГО В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ.....11

СЕКЦІЯ 2**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Йылмайан А.Н.**

ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЕ МЕРЫ, СВЯЗАННЫЕ С НАРКОМАНИЕЙ.....16

Наумова М.Ю.УКРАЇНЬСЬКА АУДИТОРІЯ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ:
ЗМІНИ У МЕДІАСПОЖИВАННІ, СПРИЙНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО
ПРОСТОРУ, ЧУТЛИВІСТЬ ДО СПОТВОРЕНОГО КОНТЕНТУ.....21**Нечитайло І.С., Хижняк Д.І.**ПРОМОАКЦІЙНИЙ МАРКЕТИНГ: МІФ ПРОСУВАННЯ ЧИ ТЕХНОЛОГІЯ
КОНКУРЕНТНОЇ БОРОТЬБИ? СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ
КРИЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНО-КОНСТРУКТИВІСТСЬКОГО ПІДХОДУ.....28**Орлова О.І., Орлов В.В.**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ
ПОДІЄВОГО ПУБЛІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ.....35**Цуканова Д.С.**ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК СПОСІБ АДАПТАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СУСПІЛЬСТВІ.....41**СЕКЦІЯ 3****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Пундєв В.В.**ПРОСОДИЧНІ РИТМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОВЛЕННЯ
ТА ЇХ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ.....46**СЕКЦІЯ 4****ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Эстрова С.Т.**ПРОФЕССИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ДИСПЕТЧЕРА-ИНСТРУКТОРА УВД.....53**Заушнікова М.Ю., Тонкопей Ю.Л., Петухова І.О.**ДИНАМІКА РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
У ПРИКОРДОННОМУ РЕГІОНІ В УМОВАХ ВІЙНИ.....59**Кресан О.Д., Смольянінова С.В., Кресан Т.Д.**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ
У СИТУАЦІЇ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ.....64

Мазай Л.Ю. ОСОБЛИВОСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОЇ РЕСУРСНОСТІ У ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....	69
Пухно С.В. ДОСЛІДЖЕННЯ САМООЦІНКИ МАЙБУТНІМИ ПСИХОЛОГАМИ ЗАГАЛЬНИХ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ, НАБУТИХ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ПСИХОЛОГІЧНА ПРОСВІТА».....	75
Холостенко Ю.В., Свіденська Г.М., Дацун Г.О. ВПЛИВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	80
Чухрій І.В. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АДАПТИВНИХ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ПСИХОЛОГІЇ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....	85
СЕКЦІЯ 5	
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	
Амплеєва О.М., Таранюк Г.Г. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ДО УМОВ ВІЙНИ.....	89
Базика Є.Л. ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ЯК ПРЕДИКТОР ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ.....	95
Буцацька С.М., Зарічна О.В., Матієнко О.С. ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ ДО ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ.....	102
Гаваза Л.В. ДИСТИНКТИВНА ПОВЕДІНКА ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	110
Гапішко К.Б., Кучманич І.М. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗРІЛОСТІ ЖІНКИ З НАСЛІДУВАННЯМ ЖІНОЧИХ РОЛЕЙ У СІМЕЙНИХ СИСТЕМАХ.....	115
Гаркавенко Н.В., Доскач С.С. КОНГРУЕНТНІСТЬ ЯК РОЗУМІННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ СПІЛКУВАННЯ.....	121
Грузинова К.М. ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ ІЗ РІЗНИМ ТИПОМ СВІТОГЛЯДУ.....	128
Іванова А.Л., Кучманич І.М. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК БАТЬКІВСЬКОГО ВИГОРЯННЯ З НЕЗАДОВОЛЕНІСТЮ ДІАДНИХ ПОТРЕБ ПОДРУЖЖЯ.....	135
Лебедева С.Ю., Овсяннікова Я.О., Похілько Д.С. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ТА РЕАБІЛІТАЦІЯ УЧАСНИКІВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ФАХІВЦІВ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРОФЕСІЙ: СВІТОВИЙ ДОСВІД.....	139
Лиманкіна А.І. ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІСНА ІДЕНТИЧНІСТЬ».....	146

Лисенкова І.П., Трибухіна О.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ БЛИЗЬКОГО ОТОЧЕННЯ НА ВИНИКНЕННЯ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	151
Мартинюк Ю.О. КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА САМОАКТУАЛІЗОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	156
Павлова О.В., Кучманич І.М. ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН У ПСИХОСОМАТОГЕННИХ СІМ'ЯХ.....	161
Сізов Д.Ю., Саврасов М.В. АДИКЦІЯ ЯК ФОРМА ПРОЯВУ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ.....	166
Столярчук О.А., Горобчук Д.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗИ БАТЬКІВСТВА В СИТУАЦІЇ ПЕРЕДЧАСНОГО НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ.....	172
Цибух Л.М., Цісар О.З. ВПЛИВ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ОСОБИСТІЮ КРИЗИ ВІКОВИХ ПЕРЕХІДНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ.....	178

СЕКЦІЯ 6

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Бочелюк В.Й., Панов М.С., Спицька Л.В. ДІЯЛЬНІСТЬ ПСИХОЛОГА У ЛІКУВАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНИХ ТА РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ УСТАНОВАХ.....	185
Гординя Н.Д. ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКОВИХ СТРАТЕГІЙ ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	190
Кузьмін В.В., Кузьміна М.О., Іванченко А.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ ОСОБИСТОСТІ.....	200
Чайка Р.М. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КАР'ЄРНОГО ВИБОРУ УКРАЇНСЬКИХ ІТ-СПЕЦІАЛІСТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	206

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Зарічанський О.А. КОРУПЦІЙНА КУЛЬТУРА: НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА РАКУРСИ ВИВЧЕННЯ.....	214
Клочко А.О., Скуловатова О.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ НОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....	222
Козира П.В. РОЛЬ СПІЛЬНОТ АНОНІМНИХ НАРКОМАНІВ ТА АНОНІМНИХ АЛКОГОЛІКІВ У ЖИТТІ ЗАЛЕЖНОГО.....	227

Курова А.В. ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ.....	232
Мирошник О.Г. ЛОКУС КОНТРОЛЮ ТА РЕФЛЕКСИВНІСТЬ.....	238
Пиголенко І.В., Пиголенко Ю.А., Кукса К.М. ВПЛИВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ.....	243
Пономаренко Я.С. ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ.....	249
Потапчук Н.Д., Карпова Д.Є. ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКОЇ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ ДИТИНИ ЯК МАЙБУТНЬОГО СІМ'ЯНИНА.....	254
Сімоненко О.А. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ В СТРУКТУРАХ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПРОЦЕСІ ВПРОВАДЖЕННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	259
Чаплак Я.В., Чуйко Г.В., Зварич І.М. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ: АКТУАЛЬНИЙ СТАН.....	270
Чепелева Н.І. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ЖІНКИ ПРО МАТЕРИНСТВО ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ МАТЕРІ В ПЕРІОД НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ.....	278
 СЕКЦІЯ 8 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ	
Гуртовенко Н.В. НАВИЧКИ SOFT SKILLS ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПАТОПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	284
НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....	289

CONTENTS

SECTION 1

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Kyrychenko V.V.

LOCUS OF CONTROL OF THE FUTURE IN THE CONDITIONS OF HYBRID WARFARE.....	11
--	----

SECTION 2

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Yilmaian A.N.

PREVENTIVE MEASURES RELATED TO DRUG ADDICTION.....	16
--	----

Naumova M.Yu.

UKRAINIAN AUDIENCE AFTER BEGINNING OF THE GREAT WAR: CHANGES IN MEDIA CONSUMPTION, PERCEPTION OF THE INFORMATION SPACE, SENSITIVITY TO DISTORTED CONTENT.....	21
---	----

Nechitailo I.S., Khyzhniak D.I.

PROMOTIONAL MARKETING: MYTH OF PROMOTION OR TECHNOLOGY OF COMPETITIVE STRUGGLE? SOCIOLOGICAL CONCEPTUALIZATION THROUGH THE PRISM OF THE SOCIAL-CONSTRUCTIVIST APPROACH.....	28
---	----

Orlova O.I., Orlov V.V.

SOCIO-CULTURAL DETERMINANTS OF EVENT PUBLIC MANAGEMENT.....	35
---	----

Tsukanova D.S.

EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A WAY OF ADAPTATION OF NATIONAL MINORITIES IN SOCIETY.....	41
--	----

SECTION 3

GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Pundiev V.V.

PROSODIC RHYTHMIC CHARACTERISTICS OF SPEECH AND THEIR MEMORIZATION.....	46
--	----

SECTION 4

DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Estrova S.T.

PROFESSIOGRAPHIC ANALYSIS OF ACTIVITY OF ATC INSTRUCTOR.....	53
--	----

Zaushnikova M.Yu., Tonkopei Yu.L., Pietukhova I.O.

DYNAMICS OF THE LEVEL OF ANXIETY OF HIGHER EDUCATION ACQUISITIONERS IN THE BORDER REGION IN WAR CONDITIONS.....	59
--	----

Kresan O.D., Smolianinova S.V., Kresan T.D.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF TEACHING UNIVERSITY STUDENTS DURING EMERGENCY SITUATIONS.....	64
---	----

Mazai L.Yu. THE FEATURES OF PERSONAL RESOURCEFULNESS ACTUALISATION IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF FUTURE PSYCHOLOGISTS.....	69
Pukhno S.V. RESEARCH OF FUTURE PSYCHOLOGISTS' SELF-ASSESSMENT OF GENERAL AND SPECIAL COMPETENCIES ACQUIRED DURING THE STUDY OF THE DISCIPLINE "PSYCHOLOGICAL EDUCATION".....	75
Kholostenko Yu.V., Svidenska H.M., Datsun H.O. IMPACT OF THE WAR IN UKRAINE ON THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF HIGHER EDUCATION ACQUIRES.....	80
Chukhrii I.V. FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF ADAPTIVE COPING STRATEGIES OF FUTURE SPECIALISTS IN ADOLESCENT PSYCHOLOGY.....	85
SECTION 5	
PERSONALITY PSYCHOLOGY	
Amplieieva O.M., Taraniuk H.H. CORRELATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE PERSONALITY TO THE CONDITIONS OF WAR.....	89
Bazyka Ye.L. FEATURES OF SELF-ACTUALIZATION OF WOMEN WITH SPECIAL NEEDS AS A PREDICTOR OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING.....	95
Buchatska S.M., Zarichna O.V., Matiienko O.S. DETERMINANTS FORMING STUDENTS' PSYCHOLOGICAL DISPOSITION TO PROFESSIONAL COMMUNICATION IN FOREIGN LANGUAGES.....	102
Havaza L.V. DISTINCTIVE BEHAVIOR AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON.....	110
Hapishko K.B., Kuchmanykh I.M. CONNECTION BETWEEN WOMEN'S PSYCHOLOGICAL MATURITY AND COPYING OF FEMALE ROLES IN FAMILY SYSTEMS.....	115
Harkavenko N.V., Doskach S.S. CONGRUENCE AS AN UNDERSTANDING OF THE EMOTIONAL STATE OF A PERSON IN THE PROCESS OF COMMUNICATION.....	121
Hruzynova K.M. PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONS WITH DIFFERENT TYPES OF THE WORLDVIEW.....	128
Ivanova A.L., Kuchmanykh I.M. THE RELATIONSHIP OF PARENTAL BURNOUT WITH THE DISSATISFACTION OF THE DYADIC NEEDS OF THE MARRIED COUPLE.....	135
Lebedieva S.Yu., Ovsianikova Ya.O., Pokhilko D.S. THE PSYCHOLOGICAL SUPPORT AND REHABILITATION OF SPECIALIZED PERSONNEL IN RISKY AND DANGEROUS PROFESSIONS: A GLOBAL EXPERIENCE.....	139

Lymankina A.I. THE PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF THE CONCEPT “PERSONAL IDENTITY”.....	146
Lysenkova I.P., Trybukhina O.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE INFLUENCE OF THE CLOSE ENVIRONMENT ON THE OCCURRENCE OF PSYCHOSOMATIC DISORDERS IN CHILDREN OF YOUNGER SCHOOL AGE.....	151
Martyniuk Yu.O. CREATIVITY AS A CHARACTERISTIC OF A SELF-ACTUALIZED PERSONALITY.....	156
Pavlova O.V., Kuchmanyh I.M. FEATURES OF RELATIONSHIPS IN PSYCHOSOMATOGENIC FAMILIES.....	161
Sizov D.Yu., Savrasov M.V. ADDICTION AS A FORM OF MANIFESTATION OF THE BEHAVIOR OF MODERN YOUTH.....	166
Stoliarchuk O.A., Horobchuk D.Yu. CHARACTERISTICS OF EXPERIENCING A PARENTING CRISIS IN THE SITUATION OF PREMATURE BIRTH OF A CHILD.....	172
Tsybukh L.M., Tsisar O.Z. THE INFLUENCE OF PERSONAL PERCEPTION OF THE CRISIS OF AGE TRANSITION PROCESSES ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING.....	178

SECTION 6

PSYCHOLOGY OF WORK

Bocheliuk V.Y., Panov M.S., Spytska L.V. PSYCHOLOGIST ACTIVITIES IN TREATMENT AND PREVENTIVE AND REHABILITATION INSTITUTIONS.....	185
Hordynia N.D. FEATURES OF BEHAVIORAL STRATEGIES FOR OVERCOMING STRESS BY LOCAL GOVERNMENT OFFICIALS.....	190
Kuzmin V.V., Kuzmina M.O., Ivanchenko A.V. FORMATION OF THE PROFESSIONAL CAREER INDIVIDUAL PERSONALITY: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES.....	200
Chaika R.M. SOCIO-PSYCHOLOGICAL PREDICTORS OF THE CAREER DECISIONS OF UKRAINIAN IT SPECIALISTS DURING THE WAR.....	206

SECTION 7

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Zarichanskyi O.A. CORRUPTION CULTURE: SCIENTIFIC APPROACHES AND PERSPECTIVES OF STUDY.....	214
Klochko A.O., Skulovatova O.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ACTIVITIES OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN THE CONDITIONS OF THE NEW REALITY.....	222

Kozyra P.V. THE ROLE OF NARCOTICS ANONYMOUS AND ALCOHOLICS ANONYMOUS COMMUNITIES IN THE LIFE OF AN ADDICT.....	227
Kurova A.V. THE POTENTIAL OF MODERN UKRAINIAN YOUTH IN THE CONDITIONS OF WARTIME.....	232
Myroshnyk O.H. LOCUS OF CONTROL AND REFLECTIVENESS.....	238
Pyholenko I.V., Pyholenko Yu.A., Kuksa K.M. THE INFLUENCE OF THE MILITARY CONFLICT ON THE MENTAL HEALTH OF UKRAINIANS.....	243
Ponomarenko Ya.S. GENDER ASPECT OF PERSONAL AND PROFESSIONAL FULFILMENT OF POLICE OFFICERS.....	249
Potapchuk N.D., Karpova D.Ye. THE INFLUENCE OF THE PARENTAL FAMILY ON FORMATION CHILDREN AS FUTURE FAMILY MEMBER.....	254
Simonenko O.A. EMPIRICAL STUDY OF THE FEATURES OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CLIMATE IN THE STRUCTURES OF STATE ADMINISTRATION AND LOCAL GOVERNMENT IN THE PROCESS OF IMPLEMENTATION OF DECENTRALIZATION IN UKRAINE.....	259
Chaplak Ya.V., Chuiko H.V., Zvarych I.M. THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF INTERNET ADDICTION: CURRENT STATUS.....	270
Chepelieva N.I. FACTORS FORMING A WOMAN'S PERCEPTIONS ABOUT MATERNITY AND TRANSFORMATION OF THE IMAGE OF THE MOTHER DURING CHILDBIRTH.....	278
 SECTION 8 PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY	
Hurtovenko N.V. SOFT SKILLS WHEN CONDUCTING A PATHOPSYCHOLOGICAL RESEARCH.....	284
A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	289

СЕКЦІЯ 1 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ЛОКУС КОНТРОЛЮ МАЙБУТНЬОГО В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

LOCUS OF CONTROL OF THE FUTURE IN THE CONDITIONS OF HYBRID WARFARE

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми впливу гібридної війни на суспільство. Виокремлено основні стратегії ідеологічного та культурного впливу ворога на масову свідомість людей. Установлено, що конвенційна війна в умовах інформаційного суспільства не має жодної доцільності та не може призвести до конструктивного результату. Війна у сучасних умовах є явищем архаїчним, тому весь цивілізований світ засудив збройну агресію Росії проти України. Одним із завдань гібридної війни є порушення об'єктивного сприйняття світу, спотворення навколишньої дійсності та зневіра людей у майбутньому. В умовах українсько-російської війни інформаційно-ідеологічне протистояння не дало росіянам успіху на полі бою, навпаки, початок конвенційної війни став результатом програту на інформаційному фронті. У статті описано результати досліджень локусу контролю майбутнього українців, які не покидали територію України від початку війни. Одним із компонентів апперцепції майбутнього є інформаційні ресурси, які допомагають людині конструювати реальність у близькій та далекій перспективі. За результатами опитування українці позитивно сприймають майбутнє навіть в умовах війни. Про екстернальність локусу контролю свідчить схильність досліджуваних покладатися на себе у вирішенні життєвих завдань. Основними інформаційними ресурсами, які використовують досліджувані для позитивної апперцепції майбутнього, є джерела, які поширюють не об'єктивну, а бажану інформацію. Одним із чинників, що призводить до дестабілізації апперцепції майбутнього, є тривала відсутність зв'язку особистості з інформаційним простором, який зникає після тривалих масових ракетних ударів по критичній інфраструктурі України з боку Росії. Інформація та доступ до неї є однією з базових потреб особистості для підтримання позитивного сприйняття об'єктивної дійсності та протидії фаталізації наслідків війни.

Ключові слова: гібридна війна, локус контролю, апперцепція майбутнього, інформаційний простір.

The article presents a theoretical analysis of the problem of the impact of hybrid warfare on society. The main strategies of ideological and cultural influence of the enemy on the mass consciousness of people are highlighted. We have established that a conventional war in the conditions of the information society has no expediency and cannot lead to a constructive result. War in modern conditions is an archaic phenomenon, therefore the entire civilized world condemned Russia's armed aggression against Ukraine. One of the tasks of the hybrid war is to disrupt the objective perception of the world, distort the surrounding reality and make people despair in the future. In the conditions of the Ukrainian-Russian war, the informational and ideological confrontation did not give the Russians success on the battlefield, on the contrary, the beginning of the conventional war was the result of a loss on the informational front. The article describes the results of research into the locus of control over the future of Ukrainians who have not left the territory of Ukraine since the beginning of the war. One of the components of the apperception of the future is information resources that help a person to construct reality in the near and far perspective. According to the results of the survey, Ukrainians perceive the future positively, even in conditions of war. The subjects were found to have an external locus of control and a tendency to rely on themselves in solving life tasks. The main information resources used by the researched for a positive apperception of the future are sources that distribute not objective, but desired information. One of the factors that leads to the destabilization of the apperception of the future is the long-term lack of connection of the individual with the information space, which disappears after the long-term mass missile strikes on the critical infrastructure of Ukraine by Russia. Information and access to it is one of the basic needs of an individual to maintain a positive perception of objective reality and counteract the negative perception of the consequences of war.

Key words: war, locus of control, apperception of the future, information space.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.1>

Кириченко В.В.
д. психол. н., доцент,
професор кафедри соціальної
та практичної психології
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

В умовах гібридної війни інформаційно-ідеологічне протистояння починається тоді, коли застосування конвенційної зброї не дає результатів. Воно має на меті підрив довіри населення до влади та її здатності забезпечити бажане майбутнє. Інформаційно-ідеологічне протистояння є основним інструментом воєн ХХІ ст., воно є результатом еволюції людської культури, яка дала змогу перетворити руйнівну зброю на зброю, яка

створює. У сучасному медіасередовищі, коли йдеться про країни інформаційного суспільства, усе частіше зустрічаються лексеми «торгові», «ринкові», «технологічні», «науково-парадигмальні» війни. Війна, як би антигуманно це не виглядало, стала рушієм еволюції людини. Перші знаряддя праці використовувалися здебільшого для здійснення агресії, а перше ремесло, яке освоїла людина, – мистецтво війни. Амери-

канський нейроендокринолог Р. Сапольскі схиляється до того, що поява виду людини розумної є результатом зміни ролі еволюційної доцільності агресії як такої задля виживання виду [8]. Людина розумна стала видом, який поступово відмовляється від тваринних форм агресії та переносить протистояння у інший вимір. Перші гомініди навчилися гальмувати в собі «вбивчі інстинкти», бути «людиною розумною» означає якраз не вбивати або вбивати лише з необхідності. Архаїчні форми війни у будь-якій культурі XXI ст. сприймаються як неприйнятний прояв антигуманності, порушення традиційних цінностей; жодна культура не може виправдати навіть конвенційну війну, а концепт «гуманна війна» є абсурдним. Гібридна війна розширює діапазон інструментів, які можна використовувати у процесі військового протистояння. В умовах інформаційного суспільства такою зброєю є ідеологія, культура, релігія та інші осередки групових цінностей, які агресор намагається поширити на території противника за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій [2]. Гібридна війна виникає як результат усвідомлення деструктивності будь-якого збройного вирішення локальних чи геополітичних конфліктів. Це, зокрема, стосується економічної недоцільності використання конвенційної зброї в умовах інформаційного суспільства, адже руйнування, у першу чергу, економічної інфраструктури негативно відображається на глобальній економіці. Наслідки війни в умовах глобальної економіки відчуватимуть не лише воюючі країни (за умови, що вони є учасниками глобального ринку), що проілюструвала українсько-російська війна, фаза повномасштабного вторгнення якої почалася в 2022 р. Закони соціальної організації інформаційного суспільства не приймають архаїчних правил ведення війни, які були усталеними в колоніальному суспільстві. За визначенням Євгена Магди, «гібридна війна – це прагнення однієї держави нав'язати іншій (іншим) свою політичну волю шляхом комплексу заходів політичного, економічного, інформаційного характеру і без оголошення війни відповідно до норм міжнародного права» [7, с. 4]. Якщо агресивна фізична війна засуджується світовою спільнотою, то інструменти гібридної є цілком легальними та виправданими з погляду еволюційної доцільності. Світоглядна війна є новою формою людського протистояння, де в ролі солдатів виступають блогери та журналісти, поля бойових дій простираються на просторах світової інформаційної мережі, а замість військової техніки та набоїв – аудіовізуальний контент.

Світова спільнота є свідком чи не наймасштабнішого конфлікту колоніальної автотратії проти цивілізованого демократичного інформаційного суспільства. Але «остання імперія світу» намагається використовувати зброю цивілізованого світу – інформацію для отримання певної переваги на полі бою. Для них інформаційно-психологічне протистояння є допоміжним інструментом, який використовується як підготовка до ведення конвенційної війни. Розуміючи, що для популяризації російського світу у них немає достатніх інформаційних ресурсів, вони спробували провести агресивну військово-тактичну операцію, одночасно використовуючи потенціал інструментів для здійснення інформаційно-психологічних атак. В умовах українсько-російської війни вони використовуються для деморалізації особового складу силових структур та підриву довіри цивільного населення до них. Гібридна війна, яку розв'язала Росія проти України, пройшла низку трансформацій – від інформаційної популяризації братерських відносин до ідеологічної легітимізації геноциду стосовно українців. Гібридну війну, що з упевненістю можна констатувати, Росія прогнала Україні та цивілізовану інформаційному суспільству. Систематичні інформаційно-психологічні атаки не змогли переконати українців, що перспектива їхнього майбутнього у межах будь-якого союзу з Росією є кращою, ніж союз з європейським співтовариством. Росія світоглядно прогнала через те, що українці мали можливість реально оцінити якість зримого майбутнього в кожному із «союзів»¹, і очевидний цивілізаційний вибір європейського співтовариства зруйнував усі плани «мирного» поглинання України. Росія двічі програвала Україні в гібридній війні: у 2005 та 2014 рр. кожного разу кульмінацією ставали масові протести українців проти деспотії та зміни геополітичного вектору діяльності. Це спричинило до зміни політики РФ у сфері зовнішньополітичної діяльності та зосередило увагу на підготовці до збройної окупації України. Програш Росії у гібридній війні проти України став причиною повномасштабної війни 2022 р.

Загальна мета інформаційно-ідеологічного протистояння в умовах гібридної війни полягає у дискредитації цінностей ворога та зневірі людей у майбутньому. Інформаційно-психологічні атаки ворога розраховані на формуванні тривожного стану (генералізованої тривоги за майбутнє), яка виникає через неможливість апперцепції майбут-

¹ З даними Держстату України за 2001–2021 рр. щорічно у середньому 620 тис. осіб мігрують за межі України (URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm).

нього. Здебільшого такі заходи в інформаційному просторі проводяться з **метою катастрофізації майбутнього**. Це призводить до появи панічних настроїв, депресії та тривожних розладів. Основою внутрішнього локусу контролю є усвідомлення людиною здатності контролювати будь-які ситуації, які виникають у зримому майбутньому. Військовий психолог Олег Карачинський вважає, що одним із наслідків війни (або її інструментів) є втрата майбутнього: «Наше «я» не обмежується тілом та світоглядом; наше «я» це ще й проєкція власного майбутнього. Зараз в українців намагаються вкрасти це майбутнє»². Ерік Андерсон, Ніколас Карлтон, Майкл Діфенбах і Пол Хан зазначають, що стан невизначеності, який виникає в умовах гібридної війни виснажує людину. Ситуативна мобілізація ресурсів людини на фізіологічному та когнітивно-емоційному рівнях із часом пригнічується, розвивається втома від війни [9]. Із часом пригнічується емоційна реакція на події війни; основні емоції, які пов'язані з подіями майбутнього, мають негативне забарвлення. Основним інформаційними джерелами невизначеності є імплікація варіантів майбутнього, недостатнє розуміння власної поведінки в умовах нестабільного майбутнього та обмежений доступ до інформації (П. Хан, В. Кляйн, Н. Арора) [10].

В умовах гібридної війни на особистість деструктивно впливають неконтрольовані інформаційні потоки, частина з яких продукується ворогом для додаткової дестабілізації людини. За результатами дослідження Т. С. Гурлевої та Н. Ю. Журавльової в умовах інформаційної невизначеності знижуються загальний рівень інтернальності особистості та рівень базової довіри до себе [1]. Недовіра до себе є наслідком руйнування образу майбутнього, людина втрачає здатність впливати на нього, а функції, які вона виконує у ньому, обмежуються базовим набором вітальних потреб (для багатьох українців на період війни актуалізувалася потреба «вижити»). Усі інші функції залишаються на паузі або їх виконання перекладається на іншу особу. Почуття безпорадності, яке формується в умовах гібридної війни, призводить до втрати ініціативи у вирішенні побутових завдань, знижує загальний рівень активності, формує відчуття власної безпорадності.

В умовах українсько-російської війни ворог намагається деморалізувати населення України, використовуючи такі блоки

інформаційного контенту³: 1) «Україна все одно програє» (зневіра населення та особового складу силових структур у перемозі); 2) «війна буде довгою» (погіршення стану добробуту та потенційні втрати: житла, роботи, загибель родичів чи власна смерть); 3) «європейці вам не друзі» (територію України потенційно окупують сусідні країни). Зникає контент, який популяризує ідеологічну, культурну та історичну близькість українців та росіян. За результатами наших досліджень, здійснених у 2018 р. у межах міжнародного наукового семінару *Reprezentacja polityczna mniejszosci narodowych* у співпраці з Інститутом соціології Варшавського університету, було досліджено, що культурне та історичне дистанціювання України від СНД (особливо Росії та Білорусі) вже відбулося. Тому в гібридному протистоянні російсько-української війни ворог не розраховує на культурно-політичне зближення [3]. Натомість актуалізувалися історичні травми минулого досвіду взаємодії українців та росіян. Особливо це стосується подій Голодомору 1932–1933 та «великого терору» 1936–1937 рр. В українців по відношенню до росіян виникають фобічні реакції, які пов'язані з попереднім травматичним досвідом історичного співіснування [6]. Росіяни намагаються залякувати українців, поширюючи інформацію про «звірства» російських солдатів на території України, які є «покаранням» за непокору українців. У російському медіапросторі відверто злочинні дії російської армії не заперечуються та пояснюються як «необхідні заходи із досягнення поставлених цілей».

Ворог розуміє, що українці певним чином адаптувалися до війни та виробили комплекс адаптаційних механізмів життєдіяльності в умовах потенційної небезпеки. Із цих причин він почав руйнувати енергетичну та інформаційно-комунікаційну мережі (але остаточно зосередив свою увагу на енергетичній). Одним із завдань таких заходів убачається розвиток інформаційної депривації в українців. Інформація є одним життєво важливих ресурсів для інтерпретації зовнішнього світу, а в умовах невизначеності потреба в інформації зростає у геометричній прогресії. За результатами нашого дослідження встановлено, що в періоди соціальних загострень спостерігається істотне збільшення тривалості сеансів споживання інформації. У 2014 р. середня тривалість сеансу споживання інформації серед осіб юнацького та раннього дорослого віку становила 144 хвилини, у 2022 р. – 189 хвилин,

² URL: <https://forbes.ua/lifestyle/trivoga-neviznachenist-maybutnogo-isterika-11-nayposhirenishikh-mentalnikh-problem-cherez-vinyu-ta-sposobi-ikh-virishennya-vid-viyskovogo-psikhologa-16032022-4701>.

³ Відповідно до узагальнень аудіовізуального та текстового контенту рекламного характеру (не органічне просування) соціальних мереж Facebook.

тоді як у 2016 р. – 128 хвилин [4]. Відсутність електропостачання не лише позбавляє українців основних побутових ресурсів: опалення, води, світла, а й інформації, яка є особливо важливою в умовах невизначеності.

У грудні 2022 р. нами було проведено опитування серед жителів Житомирської області, яке мало не меті встановити рівень суб'єктивного сприйняття військових дій у регіонах, які не знаходяться в зоні проведення активних бойових дій. Ці регіони є тиловими, а тому ворог використовує проти них методи інформаційно-психологічного тиску: деморалізація та зневіра у перемозі, інформаційна депривація, катастрофізація майбутнього. Із цією метою ворог намагається пошкодити критичну інфраструктуру України, особливо енергетичну та інформаційно-комунікаційну. У дослідженні взяли участь 75 осіб дорослого віку. Найбільшу тривогу у досліджуваних у періоді зникнення електропостачання викликають відсутність телефонного зв'язку (36,36 %) та відсутність інформації про перебіг війни (24,24 %). Найменшу тривогу викликає відсутність води (3,03 %) та опалення (18,18 %). Цілком упевненими у майбутньому залишаються (12,12 %) більшість (54,55 %) залишається відносно впевненою, ще 18,18 % не впевнені у власному майбутньому. Проте 93,94 % оцінюють його позитивно. Найбільшу впевненість досліджуваним дають віра в Збройні Сили України (45,45 %) та рідні й близькі (33,33 %). Найменша впевненість – віра у Бога (9,09 %) та можливість допомагати у боротьбі проти ворога (3,03 %). За показником апперцепції майбутнього досліджувані розподілилися на тих, хто чітко уявляє його у межах 1 року (39,39 %) та до кінця життя (27,27 %). Досліджувані за будь-яких обставин розглядають позитивний розвиток подій українсько-російської війни, однозначно вірять у перемогу України та намагаються її абсолютизувати. На питання: «Як, на вашу думку, завершиться українсько-російська війна» досліджувані відповіли, що впевнені у перемозі України (100 %), із них 65 % упевнені у відновленні територіальної цілісності України станом на 1991 р., 27 % – повернення територій станом на 23 лютого 2022 р. і лише 8 % – у замороженні конфлікту на невизначений термін і поступове виведення російських військ із території України. Як свідчать ці результати, після майже року повномасштабної війни з Росією в українців не спостерігається катастрофізація майбутнього, хоча присутні окремі форми обмеження позитивної його перцепції. Ворог, вибравши стратегію руйнування енергетичної інф-

раструктури, у військовому плані мислить канонами колоніального суспільства. В інформаційному суспільстві найвищою цінністю є інформація, вона дає змогу вирішити більшість побутових, виробничих, соціальних проблем. Людина, позбавлена засобів для існування: води, їжі, тепла, але маючи Internet та стільниковий зв'язок, легко зможе вирішити ці проблеми в кооперації з іншими людьми, які потрапили в аналогічну ситуацію. Знищення інформаційної інфраструктури військовим шляхом, з огляду на її розгалуженість, в Україні неможливе.

Серед основних ресурсів локусу контролю майбутнього для досліджуваних залишається інформаційна мережа. Найчастіше досліджувані користуються мережею Internet: соціальними мережами та пошуковими сервісами, які є найбільш доступними та яким досліджувані довіряють (табл. 1).

Таблиця 1
Особливості взаємодії з інформаційними в умовах війни

	Перелік інформаційних ресурсів, якими користуються українці	Ступінь довіри	Ступінь доступності	Частота використання
1	телебачення	3,9	6,4	4,2
2	радіо	7,8	3,6	3,1
3	преса	3,6	2,7	2,7
4	публічні бібліотеки (в тому числі електронні)	8,8	2,3	1,8
5	web-ресурси	3,8	8,8	7,5
6	соціальні мережі	6,1	9,2	8,4
7	телефонні сервіси	2,8	6,5	4,2
8	листування, e-mail (електронна пошта)	3,3	7,2	3,2
9	пошукові системи	7,4	8,3	7,2

Статистичний зв'язок між показниками ступеня довіри та частотою використання становить $r = -0,041496291$. Це дає підстави стверджувати, що показник довіри не впливає на кількість звернень до інформаційних ресурсів у пошуку об'єктивної інформації, та вважати, що пересічні українці шукають не правдиву, а обнадійливу інформацію, що можна підтвердити результатами наших попередніх досліджень [5]. Такий контент підтримує українців та протидіє появі депресивних станів, відчаю та деморалізації. На це вказує також статистичний зв'язок між показниками ступеня «доступності» та «довіри» до інформаційних ресурсів, який становить $r = -0,301090716$. Це може бути результатом певної інформаційної

політики держави чи хаотичним, тимчасовим явищем на тлі військового протистояння, проте для українців зараз важливими в плані доступності є не об'єктивні джерела інформації, а ті, які поширюють очікувану та психологічно підтримуючу інформацію. Очікувано високим є показник зв'язку між ступенем «доступності» та «частоти вживання» контенту з певних інформаційних ресурсів. **Під час війни на перший план виступає не правдива інформація, а інформація, яка містить бажаний опис оточуючої дійсності, навіть якщо він порушує вимоги неупередженості та об'єктивності.** На нашу думку, це є тимчасовим станом, який нормалізується до норм об'єктивного сприйняття реальності, які діють в інформаційному суспільстві (однією з норм інформаційного суспільства є здатність до верифікації інформації будь-якого її члена). Порівняно з дослідженням 2018 р. результати кардинально не змінилися: досліджувані дорослого віку найчастіше використовують цифрові соціальні мережі та пошукову систему Internet для отримання актуальної інформації про ситуацію в Україні та оточуючому світі [4]. Загалом отримані результати у попередні періоди та після початку повномасштабного вторгнення свідчать, що у періоди суспільних потрясінь, до яких можна віднести умови війни, як конвенційної, так і інформаційно-ідеологічної, важливими аспектом психологічної протидії є здатність особистості до позитивної апперцепції майбутнього та пошуку чи продукування відповідного інформаційного контенту. Він вселяє в людей віру в позитивне майбутнє, генерує варіанти можливостей, які не допускають фаталізації наслідків війни в межах індивідуальної історії життя.

Актуальна інформація позитивного змісту є вкрай важливою для проєкції майбутнього. Українці потребують позитивного інформаційного підкріплення, що посилює впевненість у майбутньому та власної можливості впливати на його перебіг. Це становить небезпеку здійснення інформаційно-психологічних атак ворогом у рамках гібридної війни. Українська система безпеки та оборони має розробити ефективну систему гібридної оборони населення від впливу деструктивного та шкідливого кон-

тенту. Інтернальний локус контролю майбутнього є одним із показників готовності населення України до тривалого протистояння на інформаційному фронті за умови збереження адекватного розуміння проблем і викликів, які стоять перед українцями під час війни та після перемоги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гурлева Т. С., Журавльова Н. Ю. Довіра до себе як важливий атрибут стресостійкості особистості в умовах інформаційної війни: взаємозв'язок понять. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 76–82.
2. Дорошкевич А. С. Гібридна війна в інформаційному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. 2015. № 2 (25). С. 21–28.
3. Кириченко В. В. Зміни стереотипів міжетнічного сприйняття українців північно-західного регіону в період з 2002 по 2015 рік. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2017. Вип. 6. С. 137–144.
4. Кириченко В. В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві. Житомир : ЖДУ імені Івана Франка, 2020. 245 с.
5. Кириченко В. В. Психологічний аналіз медійного дискурсу російсько-української війни. *Габітус*. 2022. Вип. 41. С. 239–244.
6. Кириченко В. В., Савиченко О. М. Genocides in the collective memory of ukrainians: the psychological practice of coping. *Десятий Міжнародний симпозіум з мультидисциплінарного вивчення пам'яті «Пам'ять геноцидів / Геноциди пам'яті»*, 13–14 жовтня 2022 р. / Інститут соціальних і гуманітарних наук «Альфонсо Велес Плієго» Заслуженого Автономного Університету Пуебла (Мексика) і Науково-дослідний інститут Історичної урбаністики. URL: <https://view.genial.ly/63465456d1252f0011938b12>
7. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 304 с.
8. Сапольські Р. Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас / пер. з англ. Любенко. Київ : Наш Формат, 2021. 672 с.
9. Anderson E. C., Carleton N., Diefenbach M., Han P. K. J. The Relationship Between Uncertainty and Affect [Electronic resource]. *Frontier Psychol., Sec. Theoretical and Philosophical Psychology*. 12 November. 2019. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02504>
10. Han P. K. J., Klein W. M. P. P., Arora N. K. Varieties of uncertainty in health care: a conceptual taxonomy [Electronic resource]. *Medical Decision Making*. 2011. Vol. 31. Is. 6. P. 828–838. URL: <https://doi.org/10.1177/0272989X10393976>

СЕКЦІЯ 2 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЕ МЕРЫ, СВЯЗАННЫЕ С НАРКОМАНИЕЙ PREVENTIVE MEASURES RELATED TO DRUG ADDICTION

Алкоголь та зловживання психоактивними речовинами – хвороба, яку важко лікувати, тому профілактична робота має велике значення. Існує три різні рівні превентивних заходів. Профілактичні заходи першого рівня: не допускати початку вживання цих речовин людьми, які не вживали алкоголь чи наркотики; другий профілактичний захід: раннє виявлення осіб, які вживають алкоголь або наркотики, але не мають наркозалежності, надання послуг із лікування та консультування, профілактика залежності; третій профілактичний захід: зменшити шкоду, яку завдають утриманці собі та суспільству (цироз печінки, СНІД, гепатит та ін.). У таких країнах, як Туреччина, де вживання алкоголю та наркотиків не так широко, але швидко зростає, профілактичні заходи першої лінії мають велике значення. Дослідження показують, що наркоманія більшою мірою зачіпає країни, що розвиваються. Через велику кількість молоді питання наркоманії для Туреччини має велике значення. Дослідження показують, що масштаби наркоманії у Туреччині зростають швидше, ніж населення. До ХХ ст. наркоманія була обмежена певними частинами світу через різні види наркотиків. Швидкі зміни у всьому світі, формування деструктивної молодіжної культури у відриві від національних цінностей, демонстрація негативної поведінки у будь-якому середовищі, війни, цензура та неконтрольована структура викликають низку негативних наслідків для всіх людей, особливо для молоді, і призводять до збільшення кількості людей, які звикають до наркотиків, забезпечує поширення всіх видів їхнього негативного вживання по всьому світу. Уживання наркотиків часто починається із цікавості або через тиск однолітків, і протягом короткого періоду часу людина стає залежною і поширюється під впливом груп однолітків.

Ключові слова: наркоманія, зловживання алкоголем та психоактивними речовинами, заходи профілактики.

Alcohol and substance abuse is a disease that is difficult to treat. Therefore, preventive work is of great importance. There are three different levels of preventive measures. Level 1 preventive measures: prevent people who have not used alcohol or drugs from starting to use these substances; second preventive measure: early identification of people who use alcohol or drugs, but do not have drug addiction, provision of treatment and counseling services, prevention of addiction; tertiary preventive measure: reduce the damage caused by dependents to themselves and society (liver cirrhosis, AIDS, hepatitis, etc.). In countries such as Turkey, where alcohol and drug use is not as widespread but is growing rapidly, first-line preventive measures are essential. Research shows that drug addiction affects developing countries to a greater extent. Due to the large number of young people and the fact that it is a developing country, the issue of drug addiction is of great importance for Turkey. Studies show that the scale of drug addiction in Turkey is growing faster than the population. Until the 20th century, drug addiction was limited to certain parts of the world due to different types of drugs. Rapid changes around the world, the formation of a destructive youth culture in isolation from national values, the demonstration of negative behavior in any environment, wars, censorship and an uncontrolled structure cause a number of negative consequences for all people, especially for young people, and lead to an increase in the number of addictive people. Drug use often starts out of curiosity or peer pressure, and within a short period of time the person becomes addicted and spreads through the influence of peer groups.

Key words: drug addiction, alcohol and psychoactive substance abuse, prevention measures.

УДК 378.17:614.283
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.2>

Йылмайан А.Н.
докторант кафедри соціології
Бакинский государственный
университет

Введение в проблему. Во всем мире, особенно в развитых странах, наркомания является важной проблемой общественного здравоохранения. Каждый десятый человек в США употребляет тот или иной наркотик, всего 25 млн человек [13, с. 70]. Нерациональное (ненужное) употребление наркотиков стало проблемой в развивающихся странах. Все более сложные и меняющиеся условия жизни, безработица, конкуренция и т. д. усложняют условия адаптации

людей и порождают активное употребление таких веществ, как алкоголь и наркотики, т. е. психологическую и физическую зависимость, наряду со своеобразным бегством от реальности. Вместо того чтобы бороться с этой проблемой, с которой они не могут справиться, люди, употребляющие наркотики, предпочитают прокрастинацию, или временное бегство. В случае с наркотиками доступность медицинских услуг, социальные ценности, традиции и законы

влиять на общество и играют роль в формировании отношения и поведения людей к употреблению наркотиков [14, с. 94]. Вмешательство до развития зависимости – это название, данное службами профилактики здравоохранения, любых мер, направленных на предотвращение употребления наркотиков людьми и, если они это делают, на то, чтобы они не стали зависимыми. Превентивные программы приобретают все большее значение в мире. Основная причина этого заключается в том, что зависимость трудно поддается лечению после того, как она разовьется. Вмешательства, проводимые без развития зависимости, всегда успешны, выгодны и общественно полезны [1, с. 10].

Степень исследованности проблемы

Основное содержание. Имеются следующие **методы профилактических мер:** *отказ* – предупреждение людей от употребления наркотиков путем объяснения вызываемых ими проблем со здоровьем и возможных правовых последствий. Однако этот метод не является эффективным в одиночку. *Информирование* означает следующее: информируйте людей и оставьте им право решать, использовать или нет. *Улучшение личностных навыков* – повышение уверенности человека в себе, формирование способности говорить себе «нет» и преодолевать проблемы. Формирование концептуальных ценностей, направленных против наркотиков, означает обеспечение того, чтобы употребление этих веществ вышло из «моды» [2, с. 76].

Попытки борьбы со злоупотреблением наркотиками и зависимостью могут быть выражены в четырех различных способах и формах: профилактика, снижение вреда, лечение и реабилитация [3, с. 329]. Способ снижения доступности вещества представляет собой легальную деятельность, в которой напрямую участвует полиция [1, с. 11]. Существует ряд факторов риска для начала употребления наркотиков, злоупотребления ими или зависимости. Есть также факторы, влияющие на неиспользование. Наркологи понимают важность этих факторов, и подходы к лечению стали общим направлением деятельности для всех дисциплин, связанных с этой областью [4, с. 12].

Профилактические меры, реализуемые в связи с наркоманией в мире

При рассмотрении исторического процесса, связанного с употреблением наркотиков, и мер по их профилактике было замечено, что некоторые государственные деятели вводили ряд запретов для предотвращения употребления наркотиков, но

эти запреты не могли сохранять свою силу в течение длительного времени. В каждый период меры, принимаемые в отношении наркомании и наркомании, и масштаб проблемы были различны. В 1729 г. китайский император запретил продажу и употребление опиума, зная об опасностях его употребления, которые быстро распространялись. Первый запрет на широкое распространение опиума в США был введен в 1875 г. в Сан-Франциско, где компактно жили китайские рабочие. В 1906 г. Конгресс утвердил различные уголовные законы, направленные против тех, кто производит и употребляет эти вещества [5, с. 17–18].

Сначала никаких мероприятий на национальном и международном уровне в направлении запрета наркотических веществ не проводилось, но позже с появлением различных незаконных реструктуризаций с целью наживы была признана необходимость усиления международных мер, а цель контроля над употреблением наркотиков была определена подписанными международными соглашениями. В связи с этим в 1909 г. в Шанхае состоялся Международный опиумный конгресс, и согласно подписанному там соглашению были определены положения, направленные на контроль над производством, торговлей, перевозкой и употреблением наркотических веществ стран-участниц; были также приняты различные решения рекомендательного характера [6, с. 55].

В Гаагском договоре по опиуму 1912 г. были определены и классифицированы наркотические вещества, а также приняты решения по контролю над переработкой, ввозом и вывозом наркотиков. О героине заговорили все в Америке, когда стало известно, что он в больших дозах приводит к смерти и вызывает привыкание. Еще когда клиники стали заполняться героиномами, в США был опубликован отчет о вызывающем привыкание характере препарата, после чего были приняты необходимые меры по его изъятию из аптек, а в 1931 г. он был полностью запрещен.

С подписанием Женевского договора по опиуму в 1925 г. были также приняты основы и определения Гаагского договора, обеспечена эффективная система контроля над международной торговлей наркотиками. Для борьбы с наркотиками были приняты Парижский протокол о синтетических наркотических средствах 1948 г. и Нью-Йоркский протокол по опиуму 1953 г.

Однако Единый договор Организации Объединенных Наций о наркотических средствах 1961 г., Договор Организации Объединенных Наций о психотропных

веществах 1971 г. и Конвенция Организации Объединенных Наций о борьбе с оборотом наркотических средств и психотропных веществ 1988 г. подписаны на международном уровне для предотвращения производства и оборота наркотических средств и являются наиболее важными контрактами. Среди этих трех соглашений, к которым также присоединилась Турция, Единый договор ООН 1961 г. запрещает использование наркотических веществ вне медицинских и научных целей, контролирует выращивание нелегального мака и других веществ, используемых при приготовлении наркотических веществ, и переработку наркотических веществ. Международный комитет по контролю над наркотиками (МККН) был создан путем применения правил к таким вопросам, как импорт, экспорт и распространение, подлежащие лицензированию и проведению инспекций [7, с. 4–5].

В то же время в конце 60-х и 70-х годах XX века, особенно в Европе и США, количество людей с зависимостью увеличилось, и, принимая во внимание проблемы, создаваемые наркозависимыми для общества, стали отдавать приоритет деятельности над программы социальной реабилитации и лечения зависимости. К концу 70-х годов XX века стало проявляться многообразие политики и стратегий, охватывающих понятия употребления наркотиков, наркомании, лечения наркомании, а также преодоления наркомании с точки зрения системы уголовного правосудия [8, с. 55].

В соответствии с Конвенцией ООН о психотропных веществах 1971 г., в целях контроля над наркотиками, вызывающими злоупотребление и воздействующими на психику человека, следовало обеспечить применение препаратов с психотропным действием только по назначению врача, а также учитывать характеристики, выраженные в этом соглашении, как уголовное преступление во внутреннем законодательстве участников. Были приняты решения по обеспечению выполнения необходимых правовых норм, а также введено первое серьезное применение международных действий в виде обращения в международный суд в случае недоразумений, возникающих при толковании и применении настоящего соглашения, которые не могут быть разрешены иными способами [9, с. 10].

С принятием Конвенции ООН по борьбе с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ 1988 г. были приняты решения по контролю над химическими веществами, используемыми

при переработке наркотических и психотропных веществ, и по предотвращению отмывания денег в борьбе с незаконным оборотом наркотиков, а также возможности контролируемыми поставками в целях повышения его эффективности в качестве основных целей определены осуществление оперативной деятельности в международной сфере, правовая помощь, обмен информацией и обеспечение повышения коммуникативности. В дополнение к соглашению перечислены химические вещества, которые используются при переработке незаконных наркотических веществ вне сферы законного использования и которые должны находиться под контролем. Турция также подписала это соглашение, и оно вступило в силу в 1995 г. [8, с. 58].

С начала XX века наблюдается, что с каждым днем все больше субъектов и учреждений заинтересованы в разработке и реализации наркополитики. Во главе их стоит Организация Объединенных Наций (ООН), которая значительно усилила свои позиции в этой области, составив ряд соглашений по борьбе с наркоманией с 60-х годов XX века и обеспечив подписание этих соглашений всеми странами мира. Реализация, контроль и управление договорами ООН о наркотиках осуществляются через ряд органов ООН.

Наиболее важными из них являются Комиссия Организации Объединенных Наций по наркотическим средствам (КНС), Международный комитет по контролю над наркотиками (МККН) и Управление Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности (УНП ООН). УНП ООН является руководящим органом международной наркополитики, помогает странам-членам в принятии и реализации политики контроля над наркотиками, выступая в качестве директора как INCB, так и CND, публикует Всемирный доклад о наркотиках [5, с. 24–25].

Профилактические меры, принятые в Турции в связи с наркоманией

Первые правила, касающиеся выращивания мака, производства опиума и тех, кто использует эти вещества, и поставщиков в Турции, были приняты во время правления Фатеха Султана Мехмеда. Во времена правления Мурада IV употребление опиума, табака и кофе было запрещено. После того как Турция 18 июля 1932 г. стала членом Лиги Наций, 3 июня 1933 г. был принят закон о классификации выращивания мака и передаче операций по продаже опиума в «монополию наркотиков» при Министерстве экономики и был принят Женевский опиумный договор 1931 г. В 1938 г. эта

монополия была передана Департаменту земельных продуктов.

Между 1938 и 1971 гг. на долю Турции приходилось 50–55 % мирового легального рынка опиума. В 70-х годах XX века весь мир стал обвинять Турцию в нелегальной перевозке опиума. Правительством в 1971 г. производство опиума было полностью запрещено. Запрет затронул 1,5 млн человек, единственным источником дохода которых было производство опиума, что привело их к обнищанию, потому что на их земле не могло выращиваться ничего, кроме опиума. В 1974 г. этот запрет был отменен, маковое хозяйство взято под контроль, а посевные площади определены Кабинетом министров. Заготовка, ранее проводившаяся методом вытягивания коробочек мака, была полностью запрещена, коробочки мака закупались ТМО без вытягивания и направлялись для переработки на завод «Алкалоид», созданный в 1981 г. в Болвадине. 90–95 % заводской продукции Турции идет на экспорт [8, с. 58].

Профилактические меры, связанные с наркоманией в Азербайджане

«Лица, зависимые от наркотиков, теряют интерес к учебе, работе, семье, друзьям и изолируются от общества. Таким образом, человеческая жизнь отравлена. Поэтому в сфере предотвращения общечеловеческой проблемы в Азербайджане реализуются и целевые программы» [6, с. 25].

Как известно, Президент Азербайджанской Республики г-н Ильхам Алиев, принимая во внимание необходимость усиления мер по борьбе с наркоманией, дважды: 28 июня 2007 г. (на 2007–2012 гг.) и 24 июня 2013 г. (на 2013–2018 гг.) утвердил Государственную программу по борьбе с незаконным оборотом психотропных веществ и их ингибиторов и распространением наркомании [10, с. 1].

Указами Президента Азербайджанской Республики государство ведет борьбу с социальными заболеваниями (онкологические заболевания, иммунопрофилактика, диабет, гемофилия, талассемия, СПИД, туберкулез и др.), санитарно-просветительскую работу, обеспечивает профилактику здоровья населения против курения, алкоголизма и наркомании. Борьба ведется через различные государственные программы. В целях предупреждения инфекционных заболеваний усилены профилактические мероприятия, подготовлена программа развития санитарно-эпидемиологической службы на 2015–2020 гг., предусматривающая соответствующие мероприятия. В то же время принята специальная Стратегия на 2013–2020 гг. по

борьбе с неинфекционными заболеваниями (недостаток физической активности, ожирение, курение, злоупотребление алкоголем и т. д.) для поддержки собственного здоровья населением, принимаются практические меры в направлении расширения просветительской работы, создания условий и возможностей для здорового образа жизни [11, с. 17].

Будет интересно взглянуть на историю искоренения наркотиков в мире, ведь историю борьбы с наркотиками в Азербайджане невозможно представить отдельно от истории наркотиков в мире. Несомненно, этот вопрос всегда стоит в повестке дня в Азербайджане, и все, кто нравственно здоров, много об этом думают. Борьба с наркотиками в Азербайджане остается постоянной и активной государственной политикой, которая всегда находится в центре внимания руководства страны. Сегодня в Вооруженных Силах Азербайджана и других его войсках раз и навсегда искоренен корень этой напасти – наркомании. Сегодня Азербайджан многое сделал в борьбе с наркотиками в мире. Уже в документах ООН Баку упоминается как один из городов с серьезной позицией в этом направлении, его приводят в пример другим государствам [12, с. 6].

Международные организации и сотрудничество. Азербайджан и Турция считают, что преступность, связанная с наркотиками, является проблемой, которая касается всех и с которой не может примириться ни одна страна, и строят свою политику с учетом этого понимания. В этом смысле они играют активную роль в борьбе с незаконным оборотом наркотиков и поддерживают региональное и международное сотрудничество. Они осуществляют важную деятельность по сотрудничеству с международными организациями в рамках борьбы с незаконным оборотом наркотиков.

Место международных договоров в законодательстве Турции и Азербайджана. В 1982 г. Конституция Турции (статья 90, пункт 5) гласила: «Международные соглашения, вступившие в силу в соответствии с правилом, имеют верховенство права. Они не могут быть обжалованы в Конституционный Суд с заявлением о противоречии Конституции. Поскольку Соглашения ООН (Организация Объединенных Наций) 1960, 1971 и 1988 годов, вступившие в силу в установленном законом порядке, имеют одинаковый статус, нормы, предусмотренные соглашениями, должны быть включены во внутреннее законодательство, а деятельность должна развиваться в это направлении».

Соглашение 1988 г. является последним соглашением, принятым сегодня в международной борьбе. Настоящее Соглашение было принято Экономическим и Социальным Советом ООН в Вене с 25 ноября по 20 декабря 1998 г. на 8-й сессии Конференции ООН по принятию Конвенции о борьбе с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ от 19 декабря 1988 г. Оно было принято в качестве Договора Наций.

Конвенция ООН о наркотических средствах была принята в Азербайджане в 1961 г. Также Азербайджан способствует выполнению целей и принципов Устава ООН, участвуя в выборных органах ООН. Азербайджан был членом Исполнительного совета ЮНИСЕФ в 1995–1997, 1998–2000, 2005–2009 гг., Исполнительного совета Всемирной организации здравоохранения в 2006–2009 гг., Совета Безопасности ООН в 2012–2013 гг., а в 2013–2017 гг. был избран членом Исполнительного совета Всемирной туристской организации ООН. Наконец, в июне 2016 г. он был избран членом ЭКОСОС на 2017–2019 гг.

Выводы. Важно начинать меры профилактики с детского и подросткового возраста. В подростковом возрасте значимость друзей в употреблении наркотиков составляет наибольшую группу риска с точки зрения употребления аддиктивных веществ учащимися средней школы. Употребление этих видов веществ в семье повышает склонность молодых людей брать их в качестве примера. Защитно-профилактические мероприятия, направленные на молодых людей, должны больше применяться в то время, когда они поступают в среднюю школу, и путем предоставления больших возможностей для проведения досуга, когда молодые люди могут эффективно ценить время, которое они проводят со своими друзьями, осведомленности об опасностях курения, алкоголя. В рамках социальных клубов, которые студенты организуют сами, должны быть обеспечены образовательные условия для сверстников. Употребление одного из наркотических веществ создает опасность употребления и других веществ. В частности,

курение и употребление алкоголя следует рассматривать как переходный этап к употреблению наркотиков.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Mutlu E. Madde bağımlılığı (uçucu maddeler). *Sosyal Hizmet Uzmanı*. 20 s. URL: <http://slideplayer.biz.tr/slide/5701096/>
2. Ögel K., Karalı A., Tamar D., Çakmak D. *Hekimler için alkol ve madde eğitim programı: alkol ve madde el kitabı*. Amatem, Türkiye- Bakırköy. İstanbul : 1998. 92 s.
3. Karataşoğlu S. *Sosyal politika boyutuyla madde bağımlılığı*. *Türk İdare Dergisi*, Sayı: 476, s. 321–352, 2009.
4. Yıldız E. U. İzmir Liselerinde Sigara, Alkol, Madde Kullanım Yaygınlığı Hazırlayıcı Ve Koruyucu Faktörler. *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı*. Doktora Tezi. Türkiye- İzmir, 2009. 474 s.
5. Işık M. Madde Kullanımı ve stratejik iletişim. Türkiye-Ankara : SAGE Yayıncılık, 2013. 354 s.
6. Ünüvar N. Madde kullanımı ve bağımlılığı ile kaçakçılığının önlenmesi alanlarında tespit edilen sorunlar ve çözüm önerileri. TBMM Meclis Araştırma Komisyonu Raporu. Türkiye, Ankara, 2008. 487 s.
7. Özmen Ö. Uyuşturucu veya uyarıcı madde suçları. Yüksek Lisans Tezi. Türkiye, İstanbul, 2009. 142 s.
8. Ünüvar N. *Madde kullanımı ve bağımlılığı ile kaçakçılığının önlenmesi alanlarında tespit edilen sorunlar ve çözüm önerileri*. TBMM Meclis Araştırma Komisyonu Raporu. Türkiye- Ankara: 2008. 487 s.
9. Emniyet Genel Müdürlüğü, Kaçakçılık ve Organize Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı. 2000.
10. "STOP 'Narkomaniya- gələcəyi olmayan həyat.'" Metodik vəsait / tərt.ed.: R. Məmmədli, red. Z. Dadaşova; ix. red. və burax. məsul Ş. Qəmbərova; F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı: 2017. 44 s.
11. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il Fərmanı. Bakı şəhəri: № 800. 39 s.
12. Azərbaycanın Narkomaniyaya Qarşı Mübarizə Siyasəti: Zahid Oruc, Azərbaycanın Bütövlüyü, Müstəqilliyi və Tərəqisi // REPUBLİKA. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Qəzəti: 31 Dekabr 2016, 6 s. <http://www.respublica-news.az>
13. Lari S. M. *İslam və Qərb Mədəniyyəti*. ISBN 964-8374-06-X. İran- Qum: 288 s.
14. Dökmeci G., Saltık A. Dökmeci İ. Edirne merkezinde halkın uyuşturucu ve non-medikal ilaç kullanımı epidemiyolojisi: *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 5, 6, 7 (Bileşik Sayı), 1988–1990, s. 94.

УКРАЇНЬСЬКА АУДИТОРІЯ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: ЗМІНИ У МЕДІАСПОЖИВАННІ, СПРИЙНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ, ЧУТЛИВІСТЬ ДО СПОТВОРЕНОГО КОНТЕНТУ

UKRAINIAN AUDIENCE AFTER BEGINNING OF THE GREAT WAR: CHANGES IN MEDIA CONSUMPTION, PERCEPTION OF THE INFORMATION SPACE, SENSITIVITY TO DISTORTED CONTENT

У статті розглядаються зміни у медіаспоживанні українців від початку повномасштабного вторгнення РФ, сприйняття аудиторією інформаційного простору країни, ставлення до пропаганди та чутливість до різних форм спотвореного контенту (маніпуляцій, фейків, дезінформації). Емпіричною базою дослідження є серія фокусованих групових інтерв'ю, проведених у Києві, Дніпрі, Одесі, Вінниці і Львові у серпні 2022 р. За результатами дискусії можна стверджувати, що характер медіаспоживання українців суттєво змінився. Відбулося: (1) радикальний зсув у бік суспільно-політичних новин; (2) майже повна відмова від розважального контенту у перші 3–5 тижнів війни і повільне та часткове повернення до довоєнних практик через кілька місяців; (3) часткова або повна відмова від російського медіапростору – від літератури, музики, фільмів/серіалів до подкастів та влогів широкого тематичного репертуару; (4) підвищення інтересу до пізнавальних проєктів з історії і культури України (переважно у молоді). Серед основних змін у вітчизняних медіа від початку війни зазначалося: збільшення патріотичного контенту, орієнтованого на формування національної ідентичності та єднання; політизація інформаційного простору; табу на критику дій влади; замовчування суспільно чутливої інформації. Пропаганда не сприймається аудиторією виключно з негативними конотаціями. Аудиторія вважає її одним з ключових елементів інформаційної війни, яка завжди посилюється під час збройних конфліктів. Пропагандистські нарративи у вітчизняних медіа, які орієнтовані на внутрішнього споживача, сприймаються як цілком виправдані і необхідні засіб мобілізації і консолідації суспільства в період критичної загрози. На ґрунті якісного дослідження важко сказати, чи підвищилася чутливість українців до спотвореного контенту за час війни, чи ні. Але напевно можна констатувати зростаючу чутливість до ворожої пропаганди.

Ключові слова: медіаспоживання, українська аудиторія, спотворений контент,

дезінформація, пропаганда, медіаграмотність.

The article examines changes in the media consumption of Ukrainians since the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation, the audience's perception of the country's information space, attitudes towards propaganda and sensitivity to various forms of distorted content (manipulation, fakes, disinformation). The empirical basis of the research is a series of focused group interviews conducted in Kyiv, Dnipro, Odesa, Vinnytsia and Lviv in August 2022. According to the results of the discussions, it can be stated that the nature of media consumption by Ukrainians has changed significantly. The following took place: (1) a radical shift towards socio-political news; (2) almost complete rejection of entertainment content in the first 3–5 weeks of the war, and a slow and partial return to pre-war practices after a few months; (3) partial or complete rejection of Russian media products – from literature, music, films/series, to podcasts and vlogs of a wide thematic repertoire; (4) increasing interest in educational projects on the history and culture of Ukraine (mainly among young people). Among the main changes in the domestic media since the beginning of the war, the following were noted: an increase in patriotic content focused on the formation of national identity and unity; politicization of information space; taboo on criticism of government actions; silencing of socially sensitive information. Propaganda is not perceived by the audience exclusively with negative connotations. The audience considers it one of the key elements of information warfare, which is always intensified during armed conflicts. Propaganda narratives in the domestic media, which are aimed at the domestic consumer, are perceived as a completely justified and necessary means of mobilizing and consolidating society in a period of critical threat. On the basis of qualitative research, it is difficult to say whether the sensitivity of Ukrainians to distorted content increased during the war or not. But it is certainly possible to state a growing sensitivity to enemy propaganda.

Key words: media consumption, Ukrainian audience, distorted content, disinformation, propaganda, media literacy.

УДК 316.775.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.3>

Наумова М.Ю.

к. соц. н., доцентка,
старший науковий співробітник
відділу соціології культури
та масової комунікації
Інститут соціології Національної
академії наук України

Постановка проблеми. Із початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну суттєво зросли й інформаційні впливи з боку агресора. Інформаційна війна проти України набула небаченого рівня комплексності, інтенсивності та цинічності. Кремлівські пропагандистські нарративи поширюються у публікаціях і коментарях міжнародних ЗМІ з метою вплинути на громадську думку, експертне середовище і політичний істе-

блішмент, передусім, держав-партнерів. Адже від того, як за кордоном сприймають події в Україні, залежать рівень підтримки, обсяги допомоги і масштаби запроваджених проти агресора санкцій. Протистояння триває й у вітчизняному інформаційному просторі. Якщо прокремлівські меседжі відсутні в офіційних українських медіа не в останню чергу завдяки національному марафону «Єдині новини», то вільний і слабконтро-

льований простір соціальних мереж рясніє найширшим репертуаром антиукраїнського контенту – від кумедних фейків до тонких маніпуляцій.

Чи можемо ми констатувати, що рівень інформаційної стійкості України не дає жодного шансу перемогти її на інформфронті? Чи є рівень критичного мислення українців та їхня чутливість до спотвореного контенту достатніми, щоб ворожа пропаганда не мала очікуваного її творцями ефекту? Відповідь на ці питання дає дослідження, яке було проведене ГО «Детектор медіа»¹ у серпні 2022 р. Дизайн проєкту передбачав проведення 8-ми фокус-групових обговорень з аудиторією у віці від 20 до 55 років у Києві, Дніпрі, Одесі, Вінниці і Львові. Під час дискусій з'ясовувалися сприйняття аудиторією українського інформаційного простору, динаміка медіаспоживання за останній рік, чутливість і ставлення до пропаганди. Результати цього дослідження не є репрезентативними, але вони дають змогу окреслити загальні тенденції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед змін в українському медійному просторі, про які найчастіше згадували під час обговорень: (1) перехід до формату інформаційного телемарафону «Єдині новини», (2) суттєве збільшення якісного україномовного контенту: музичного, розважального, інформаційно-пізнавального, (3) скорочення мовлення російською і разом із цим проросійських наративів у ЗМІ. Якщо останні зрушення схвалює абсолютна більшість учасників обговорень, то оцінки телемарафону не такі однозначні.

Загальне ставлення аудиторії до переходу на такий формат мовлення ілюструє цитата: *«В условиях войны, наверное, плюс. Это информационная безопасность. В мирное время – минус»* (Київ, старші). Марафон є ознакою національного єднання перед критичними загрозами, що спричинені російським вторгненням. Під час обговорень зазначалося, що об'єднання ТВ-каналів, які належать конкуруючим фінансово-політичним групам, є символічною і надихаючою подією. «Єдині новини» є важливим елементом інформаційної стійкості України, протидії російській пропаганді. Разом із цим в ефірах марафону лунає єдина офіційна точка зору на події, відсутні альтернативні думки, що є неприйнятним у демократичному суспільстві навіть під час війни. На думку аудиторії, певна цензура та артикуляція пропагандистських наративів є цілком доречними

під час війни, але, зважаючи на інформаційний дефіцит, більшість звертається до інших джерел інформації для отримання більш збалансованої інформації: Telegram-, Viber-, YouTube-каналів. *«Якщо раніше різні телеканали давали інформацію і вона відрізнялася, то сьогодні вона вся одностороння. Тобто інформацію з одного боку тільки аналізують, подають, підсилюють, приправляють... Зовсім мало різних тих аналітиків, різних думок... І я не розумію: де правда, де брехня...»* (Вінниця, старші).

Серед критичних зауважень щодо існуючої інформаційної політики лунали такі: (1) До участі в телемарафоні залучені лише лояльні до влади медіагрупи. (2) Роздратування викликає залучення ведучих, які раніше просували в медіа наративи російської пропаганди. (3) В одиничних випадках зазначався низький рівень професіоналізму журналістів, які залучені до участі в нацмарафоні. *«Я не знаю які вони курси журналістів закінчували, напевно, 3-денні... Ну і їх подання і знання мови, напевно, на рівні Скабєєвої»* (Львів, старші).

Аудиторія констатує вражаюче збільшення україномовного контенту різної тематичної спрямованості у соціальних мережах із початку великої війни. Йдеться переважно про YouTube, Telegram та Instagram. Цікаво, що для половини опитаних зустріч з оригінальним і цікавим продуктом україномовного сегмента Інтернету була несподіванкою. *«Я зрозуміла, що в Україні роблять якісний контент, вона робить це не гірше Росії»* (Київ, молодь). У першу чергу це стосується новинних каналів, які оперативно надають інформацію суспільно-політичної тематики. Із початку війни з'явилося багато Telegram-, YouTube-каналів, подкастів, які оперативно і фахово інформують аудиторію про ситуацію на фронті із залученням експертів, фото-, відеоматеріалів свідків подій. За останні місяці учасники відкрили для себе цікавий науково-пізнавальний контент українською. Зазначалося також збільшення продуктів, присвячених історії і культурі України. Йшлося і про українську популярну музику. Неодноразово лунали зізнання, що до війни учасники обговорень не знали про існування багатьох яскравих українських виконавців/груп, із творчістю яких зараз познайомилися. *«Я не виділа никакой разницы между украинским и российским контентом в Интернете, в Ютубе. Мы из Одессы, нам привычнее слушать на русском... В какой-то момент я обнаружила, что половина из них всё-таки были из Украины. Они на украинский язык ... перешли в течение этого полугода. Я была приятно удивлена. Для меня*

¹ Авторка висловлює щире вдячність партнерам з ГО «Детектор медіа» Наталії Лигачовій, Вадиму Міському, Галині Петренко за можливість публікації результатів дослідження.

было открытием, что у нас такой хороший, развитый украиноязычный Ютуб... Я стала слушать активно» (Одеса, молодь).

Для більшості аудиторії радикальна українізація медійного простору – це позитивний і давно назрілий крок. Зазначалося, що з початку російського вторгнення в українському інформаційному просторі майже відсутній російськомовний контент. Завдяки телемарафону відверто проросійські програми на ТБ припинили вихід. Окрім того, багато експертів, які свідомо чи несвідомо підігрували ворогу: критикували державні інституції, підтримували наративи російської пропаганди, вносили розкол у суспільство, пішли з ефірів.

Серед змін у вітчизняних медіа з початку війни українці також називали:

- Збільшення патріотичного контенту, орієнтованого на формування національної ідентичності та єднання.

- Політизацію інформаційного простору. На телебаченні і в соціальних медіа майже відсутній розважальний контент. Більшість програм має суспільно-політичну спрямованість.

- Табу на критику дій влади. Зазначалося, що багато питань, які є у суспільства щодо підготовки до війни, певних призначень посадовців, забезпечення війська тощо, не підіймаються в медіа, бо «це не на часі». *«Замалчиваются социально значимые темы. Куча вопросов... То, что выгодно, говорят, а то, что не выгодно, не говорят»* (Київ, старші). Загальна думка аудиторії полягає у тому, що владу треба критикувати й у важкі часи війни, але вона має бути об'єктивною і йти від суспільства, а не політичних опонентів із застосуванням брудних технологій.

- Замовчування суспільно чутливої інформації. Учасники обговорень помітили, що є певні теми, які не висвітлює жодне українське медіа з початку війни. Насамперед йшлося про втрати серед наших військових, матеріальне забезпечення армії, масштаб економічних проблем, з якими стикається країна. Ставлення до такої цензури амбівалентне, але більшість опитаних уважає її цілком доцільною. *«Це так потрібно, щоб ще більш не розсварювати суспільство під час війни»* (Вінниця, старші); *«Если мы эту информацию предоставим, мы же эту информацию предоставим и врагу»* (Київ, старші).

- Поява в ефірах у перші місяці війни російських лібералів, які засуджують війну, але разом із цим артикулюють наративи «русского мира». Ставлення аудиторії до таких інтервенцій скоріше нейтрально-негативне.

«Феномен, получается. Русские прорвались в медийное пространство Украины» (Одеса, молодь); *«Ці «хороші руські» типу Бикова, Невзорова і всі інші тонко доносять російську пропаганду. Тобто вони хочуть лишитися у своєму комфортному просторі, але тільки на території України»* (Вінниця, старші).

- Толерування обценної лексики. Якщо аудиторія помічає цензуру на офіційних каналах, то в сегменті соціальних медіа все навпаки: більше гостроти, відкритості, менше цензури. *«...не нравится, что очень много матов появилось. Это перебор. И это дебилизация населения»* (Київ, молодь); *«Если намеком, то це вже всі розуміють, але, вибачте, казати в ефірі прямим текстом, я вважаю, що це недоцільно. Трошки повинно щось фільтруватися»* (Вінниця, старші).

Під час обговорень лунала думка, що зараз україномовний медійний контент стає домінуючим, успішно витискаючи російськомовний. Він начебто вийшов із тіні, став зримим для українців і дивує їх явською якістю. Окрім того, певні зрушення відбуваються і в глобальному просторі. *«Раньше, когда ты вводишь название какой-то передачи, оно тебе подтягивает русский контент. Сейчас даже в Гугле какие-то изменения произошли, и ты вводишь на украинском, и тебе подтягивает уже украинские передачи, украинские бренды, украинские производители, и вот это очень классно»* (Київ, молодь).

Із початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну характер медіаспоживання у більшості українців суттєво змінився. Найчастіше говорили про: (1) радикальний зсув у бік суспільно-політичних новин; (2) майже повну відмову від розважального контенту у перші 3–5 тижнів війни і повільне/часткове повернення до довоєнних практик через кілька місяців; (3) відмову від російського медіапродукту. Йдеться про різноманітний контент – від літератури, музики, фільмів/серіалів до подкастів та влогів широкого тематичного репертуару; (4) інтерес до пізнавальних проектів з історії і культури України (переважно у молоді).

У перші тижні війни вся увага українців була прикута до подій на фронті, офіційних повідомлень влади і реакції міжнародної спільноти на російське вторгнення. Серед основних джерел такої інформації був національний телевізійний марафон «Єдині новини», офіційні телеграм-канали, вітчизняні Інтернет-видання та канали у соціальних медіа (YouTube, Telegram, Twitter тощо). Коли напруга перших тижнів минула, інтенсивність спожи-

вання суспільно-політичних новин і кількість джерел такого контенту знизилася. Але для більшості аудиторії незалежно від віку і регіону проживання новини залишаються центральним елементом у їх медіаспоживанні. *«Я изначально был подписан на много новостных каналов, которые были связаны с войной, а потом оставил пару ... самых оперативных, куда каждый день захожу»* (Дніпро, молодь). До репертуару програм суспільно-політичної спрямованості додалися російські опозиційні канали: «Популярная политика», «Майкл Наки», «Настоящее время», «Дождь» та ін. Такий контент цікавить кожного четвертого-п'ятого учасника дискусій старшої вікової групи. Опитані зазначали, що в такий спосіб намагаються збалансувати інформацію українських офіційних джерел та оцінити ставлення до подій із боку ворога. *«Тут хочется просто бачити реакцию з іншого боку, хоча це не Росія, бо всі ж вони не на території Росії ... це така лайт-версія, мабуть, реакції і оцінки з боку російського»* (Київ, старші).

Споживання розважальних передач суттєво зменшилося, і майже у кожного відбулися певні зміни в уподобаннях. Популярним форматом стали гумористично-розважальні влоги, які презентують актуальну інформацію у жартівливій, сатиричній формі й які висміюють росіян, військово-політичне керівництво РФ, кремлівські пропагандистські наративи тощо. Йдеться про такі проекти, як «Дурнев дивиться сторіс Zombi», «Леви на джипах», «Рагулівна», «Телебачення Торонто», «Ветерани космічних військ», «Чоткі новини», «Антизомбі», «Ньюспалм», «Що не так?», «Підсвинки тижня», «Байрактар шоу» тощо. Серед аудиторії таких проектів переважає молодь. Гумористичний формат має свої переваги. *«Потому что столько уже боли, страха пережили и злости у нас постоянно, и как бы хотелось, наверное, юмора»* (Одеса, молодь). Як зазначали учасники дискусій, такі шоу розважають, підіймають настрій, заряджають оптимізмом, інформують про останні події, а також каналізують негативні емоції щодо ворогів і пом'якшують стрес.

Серед контенту, яким зацікавилась аудиторія від початку війни, – чат-рулетки. Більше третини учасників дискусій (переважно молодь) зазначали, що регулярно дивляться українських Tik-Tok- і YouTube-блогерів, які спілкуються з росіянами: А. Луганського, Залипуху, Січня, Вольнова, «Очаков ТВ», інших. Головним мотивом споживання такого контенту є намагання зрозуміти природу російської агресії: *«Что в головах у этих людей, почему они так думают?..*

Хочется понять, почему русский народ против нас... почему они нас ненавидят?» (Одеса, молодь). До контенту певного типу, який цікавив раніше, частина аудиторії не повернулася. Троє з чотирьох учасників обговорень відмовилися від російського медіаконтенту різної спрямованості, головним чином, розважального. Лише декілька опитаних залишаються прихильниками російських блогерів, які публічно засудили війну (Дудя, Наки, Невзорова, Варламова та ін.). *«Я перестала смотреть весь развлекательный контент, который был произведён в России. Я... просто заменила некоторые программы на украинские. Я понаходила аналоги, меня они абсолютно устраивают. Я просто считаю, что всё равно мы же своими просмотрами спонсируем то, что им будут платить с Ютуба»* (Київ, молодь). Цікаво, що цей тренд однаково поширений серед аудиторії в усіх регіонах, у т. ч. переважно російськомовних – на Сході і Півдні. *«Если я вижу канал, который русский или который связан с Россией, я сразу его выключаю. Даже если в песне звучат какие-то слова про Россию, я сразу его выключаю... если канал идет с четко пророссийской позицией, то он отсеивается. Я смотрела русские фильмы или сериалы. Сейчас перешли на наши фильмы»* (Дніпро, молодь).

Повномасштабне вторгнення РФ актуалізувало національне самоусвідомлення у значної кількості українців. Окрім того, поширення наративів російської пропаганди стимулювало інтерес аудиторії до історії української державності, етосу, культурної спадщини. Це відбилося у зростанні популярності контенту, присвяченого історії України, її традиціям, культурі. Третина опитаної аудиторії відзначає, що із задоволенням дивиться канали такої тематичної спрямованості: «Історія без міфів», «Дикі хащі», «Клятий раціоналіст».

Конвенційне розуміння терміна «пропаганда» серед аудиторії полягає у тому, що вона є інформаційним впливом на визначені попередньо категорії людей із метою зміни їхнього ставлення до певних персон, ситуацій, подій тощо. *«... це все, що містить в собі подачу інформації таким чином, щоб привести тебе до певної думки. Тобто пропагандою є все, що спонукає тебе до чогось. Це не суха подача інформації»* (Київ, молодь). Для більшості учасників, пропаганда не має виключно негативних конотацій. Вона може бути корисною, доносити цілком позитивні меседжі. *«Пропаганда – это же не отрицательное и не положительное явление... Пропаганда здорового образа жизни или*

пропаганда против курения – это нормально» (Дніпро, молодь).

Більшість аудиторії зазначає, що з початком вторгнення Росії у лютому 2022 р. стала частіше стикатися з пропагандою як українською, так і російською. Більшість вважає, що вона є одним із ключових елементів інформаційної війни і завжди посилюється під час збройних конфліктів. Пропаганда у вітчизняних медіа, яка орієнтована на внутрішнього споживача, сприймається як цілком виправданий і необхідний засіб мобілізації і консолідації суспільства в період критичної загрози. *«Во время войны она важна, особенно со стороны, которая защищается»* (Дніпро, молодь); *«У нас пропаганда жёсткая. Только патриотическая пропаганда»* (Київ, старші). Як українці виявляють пропаганду?

- Наративи, які постійно повторюються у різних повідомленнях. Пропаганду підозрюють, коли чують одні й ті самі меседжі у різних аранжуваннях упродовж тривалого часу. Інколи це достатньо агресивне нав'язування певних уявлень. *«Ты сидишь, и ты понимаешь, что тебя накачивают шприцем, так раз, раз, раз, и каждый раз одно и то же»* (Київ, старші).

- Маніпуляція. Головний інструмент пропаганди – різноманітні маніпулятивні технології. Це може бути: (1) Висвітлення події лише з одного боку, який підтримується. (2) Наявність оцінок із чіткою поляризацією доброго/поганого, гарного/потворного, інших ціннісних дихотомій; *«Война всегда – это черное и белое. Ища полутона во время войны, можно начать сомневаться»* (Дніпро, молодь). (3) Замовчування інформації, що суперечить меседжам, які доносять до аудиторії. Учасники обговорень розуміють, що українські ЗМІ не торкаються певних чутливих тем, пов'язаних із ситуацією на фронті, втратами з нашого боку, економічної ситуації в країні. І четверо з п'яти вважають це цілком виправданим. *«...идёт недоговорённость даже по жертвам с нашей стороны... Я считаю, что Украина не имеет права рассказывать правду... потому что это очень сильно деморализует, падает дух»* (Київ, старші); *«Например, то, что украинцы не бегут не сдаются в плен. Так же не бывает, какими бы мы хорошими ни были, все равно есть какая-то часть людей, которая сдастся или перейдет на другую сторону. Пропаганда это скрывает, и преувеличивает, с другой стороны»* (Дніпро, молодь). (4) Гіперболізація. *«Це може бути все, що завгодно, це може бути перебільшення правди. Правда з брехнею поруч»* (Київ, молодь); *«Преувеличенный факт, точно*

так же, как и с Чернобаевкой. Это всем понравилось – Чернобаевка-12, Чернобаевка-13. Оно действительно там было, но преувеличена масштабность всего» (Дніпро, молодь).

На думку опитаних, може також застосовуватися дезінформація, але вона не є ні основною, ні необхідною ланкою пропаганди. Головна мета української пропаганди – згуртувати націю в боротьбі з агресором, вселити впевненість у неминучість перемоги, пом'якшити стрес від жахливого досвіду війни: *«...больше поддержать дух, закрыть боль»* (Київ, молодь). Абсолютна більшість опитаних вважає, що влада реалізує вірну й ефективну стратегію комунікації задля підтримки стійкості народу під час важкого випробування. Лише в одиничних випадках зазначалося, що деякі нарративи треба виключити або пом'якшити. Йшлося про дегуманізацію ворога, культивування ненависті до росіян, жаги помсти. Це нівелює моральну перевагу українців щодо росіян. *«Не можна так багато, як зараз, казати про вбивство русні. Це дуже приємно. Це, з одного боку, правильно, а з іншого, якщо взяти всіх військових, то більшість із них намагається усунути у собі ненависть, якщо вони професіонали»* (Київ, молодь).

Цікаво, як українці сприймають українську і російську пропаганду під час війни. Головні відмінності, на їхню думку, полягають у такому, див. табл на наступній сторінці.

Думки аудиторії з приводу того, чи зросла кількість фейків в українському медіапросторі від початку війни, розділилися. Половина вважає, що недостовірної інформації не стало більше, інші, навпаки, – що кількість фейків суттєво зросла. Менше з тим усім учасникам обговорень спотворений контент зустрічається, і вони переконані, що здебільшого зможуть його ідентифікувати. Основні інсайти під час обговорення цього блоку питань можна звести до такого:

- Основним джерелом фейкньюз є: (1) журналісти/блогери, які бажають «хайпануть» на чутливих темах та не встигають перевірити інформацію. *«Они же стараются ее быстрее сбросить, а потом оказывается, что не совсем так было. Из-за того, что каналы между собой соревнуются – кто первый выложит новость, тот и лучше... И вот все это разлетается по пабликам. В Вайбере, в телеграмм-каналах, в Фейсбуке»* (Дніпро, молодь). Зазначалося, що найбільш активно дезінформація тиражувалася на початку війни, коли медіа фактично паразитували на невизначеності в страхах людей. *«Прямо вначале*

УКРАЇНСЬКА ПРОПАГАНДА	РОСІЙСЬКА ПРОПАГАНДА
<p>1. Пропаганди стало суттєво більше з початком війни, але в медіа можна знайти <i>альтернативні думки</i>. У країні, незважаючи на військовий стан, є свобода слова.</p> <p>2. За <i>характером більш людяна</i>, апелює до співчуття, емоцій. «Українська пропаганда вона буде більше <i>життєва ... вона така трошки більше іде зі сльозами і з душею</i>» (Львів, старші).</p> <p>3. <i>Маніпулює</i>, але відверті фейки та брехню використовує нечасто. «<i>Мы ещё не снимаем постановочные видео, слава Богу</i>» (Одеса, молодь); «<i>...мы агрессивны на голом месте никого не обвиняем и фейки не тиражируем на этот счёт</i>» (Київ, старші).</p> <p>4. Значно менший бюджет і досвід порівняно з радянсько-російським пропагандистами. «<i>Она ещё только растёт. Не развита</i>» (Київ, старші).</p> <p>5. Культивує патріотизм заради захисту.</p>	<p>1. Майже тотальна, <i>нав'язлива, агресивна</i> «<i>Зомбирование, оболванивание</i>» (Київ, старші).</p> <p>2. Абсолютно цинічна, людожерська, обґрунтовує геноцид українців. «<i>Российская пропаганда вообще направлена против украинцев и очень агрессивная. И там чуть ли не до геноцида, ядерное оружие. У нас нет такого, чтобы уничтожить Россию. Оно красиво, мягче</i>» (Київ, старші).</p> <p>3. Брехня – базовий елемент. «<i>Пропаганда должна приукрашивать, но не лгать</i>» (Дніпро, молодь).</p> <p>4. Величезний бюджет і гігантський досвід впливу на суспільну свідомість.</p> <p>5. Культивує патріотизм заради знищення іншого народу.</p>

войны было тотально. Такие вкиды. Как Киев будут бомбить, ковровая бомбардировка. Польшу бомбили... Ядерную бомбу скинут, и всё. Специально нагнетают» (Київ, молодь). (2) Свідоме чи не свідоме поширення російських пропагандистських наративів, якими ворог намагається заповнити українській інформаційний простір. Такий контент зазвичай просувається завдяки системній роботі фахівців з ІПСО із залученням армії ботів «*Россия, она вбрасывает, она тратит огромную кучу денег, кучу людей, ресурсов*» (Київ, старші). Але у значній кількості випадків бувають дезінформація поширюється українцями з добрими намірами. «*...часто буває, що в соцмережах самі українці патріотичні мимоволі підхоплюють ці фейки і починають поширювати*» (Київ, старші).

- Найбільше недостовірної інформації зустрічається в Telegram, Viber-каналах. В офіційних джерелах – менше.

- Типовими сюжетами фейків були: (1) начебто неминучі трагічні події (ядерний удар, застосування противником хімічної/біологічної зброї тощо); (2) історії про зраду національних інтересів керівництвом держави, ЗСУ, СБУ тощо; (3) розповіді «від першої особи» про недружніх мешканців західних областей та вибагливих і претензійних вимушених переселенців зі Сходу. Аудиторія чітко визначає мету подібних наративів. Це залякування, нагнітання панічних настроїв, посіяти недовіру до влади, роз'єднати українців і налаштувати Західну Україну проти російськомовних біженців зі Сходу. «*Мені кума сказала... що от приїхали у Львів, напилися, послали матами, вимагали щось російською. І це поширюють мої знайомі! Я заходжу до цієї жінки на акаунт, пошуком Гугл фотографії, дивлюся, що вона живе в Молдові і належить у неї на фоні фото якась група росій-*

сько-молдовської дружби» (Київ, старші).

На ґрунті 8-ми фокусованих групових дискусій важно сказати, чи підвищилася чутливість українців до спотвореного контенту за час війни чи ні. Але напевно можна констатувати зростаючу чутливість до ворожої пропаганди. «*Я был подписан на разные русские СМИ. Не так много, буквально 2–3 паблика, но я за ними следил как за источником информации плюс-минус достоверным. Сейчас ... те же самые источники тоже остаются как будто бы несильно предвзятыми, но уже становится немножко интересно то, что, когда весь мир говорит одно, а МИД РФ говорит другое, они всё равно транслируют позицию МИД РФ*» (Одеса, молодь).

Українці зазначають, що вітчизняні фахівці інформаційного спротиву оперативно спростовують російські фейки, і ця інформація доволі успішно просувається у медіа. Серед основних практик перевірки інформації на достовірність зазначались такі:

- пошук інформації про подію в інших джерелах, у т. ч. офіційних;

- звернення до першоджерела повідомлення. «*...прямі ссылки находишь на новости. У журналах, например, Гугл транслейт включаешь – тут рассказывают одне, а в перекладі зовсім інше, например ті ж самі журналы типа Bild та інші*» (Львів, старші);

- перевірка фото через додатки, зокрема Гугл. «*Тому що буває сумнівна картинка. І бачиш, що це або фотешоп, або це інформація 15-річної давності, або не в цій країні відбувалося. Іноді є таке явище, коли люди поширюють – українці, патріоти з добрими намірами*» (Вінниця, старші);

- шукають інтерв'ю/коментарі експертів із цього питання чи журналістів, думці яких

довіряють. «Юрій Бутусов або Михайло Ткач – вони дуже своєю репутацією дорожать. І вони принципово цього робити не будуть. Для мене золоті стандарти журналістики такої, як західної журналістики, – це оці люди в Україні. Навіть та сама Яніна Соколова. Пускати фейки для них – це низько» (Київ, старші);

- обговорюють подію з людьми, яких вважають компетентними.

Проте кількість матеріалів, які споживачі перевіряють на достовірність, залишається незначною. Зазвичай це дійсно значущий, хвилюючий контент, який становить не більше 5 % від усіх повідомлень, із якими знайомиться людина. «Вот реально говорю, как есть, просто «хаваешь». Если она тебе нравится, то всё окей» (Київ, молодь).

Отже, отримати надійну інформацію про динаміку чутливості українців до дезінформації можна лише на ґрунті кількісного дослідження, яке передбачає стандартизований інструмент та значну більшу кількість опитаних.

Висновки з проведеного дослідження. Результати дослідження свідчать про те, що,

незважаючи на зростаючу медіакомпетентність української аудиторії, потреба у комплексній державній програмі, спрямованій на розвиток критичного мислення та підвищення медіаграмотності як дітей/молоді, так і дорослих громадян, має стати одним із головних складників культурних політик. Адже інформаційний складник у сучасній гібридній війні є одним із вирішальних чинників перемоги. Особливо це важливо для України, яка бореться з ядерною державою з переважаючим військовим потенціалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Наумова М. Ю. Якість та достовірність медіаконтенту як чинники перетікання аудиторії телебачення до Інтернет-ресурсів. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, IX (46), 1.: 254, 2021 Jun. С. 65–70. URL: https://web.archive.org/web/20211010062905id_/https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org10.31174sendhs2021254ix4616.pdf

2. Наумова М. Ю. Феноменологія цифрової повсякденності: динаміка преференцій та практик використання соціальних мереж. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Інститут соціології НАН України. 2019. Вип. 6 (20). С. 380–389.

ПРОМОАКЦІЙНИЙ МАРКЕТИНГ: МІФ ПРОСУВАННЯ ЧИ ТЕХНОЛОГІЯ КОНКУРЕНТНОЇ БОРОТЬБИ? СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНО-КОНСТРУКТИВІСТСЬКОГО ПІДХОДУ

PROMOTIONAL MARKETING: MYTH OF PROMOTION OR TECHNOLOGY OF COMPETITIVE STRUGGLE? SOCIOLOGICAL CONCEPTUALIZATION THROUGH THE PRISM OF THE SOCIAL-CONSTRUCTIVIST APPROACH

Статтю присвячено розгляду промоакційного маркетингу як технології, що передбачає використання спеціальних інструментів, які покликані впливати на споживацьку поведінку людей. Увага звертається на той факт, що як на рівні масової свідомості, так у науковому дискурсі має місце суперечність щодо інтерпретації характеру такого впливу: з одного боку, він вважається маніпулятивним, а отже, негативним; з іншого – промоакційний маркетинг розглядається як цілком нормальне явище сучасного суспільства, пов'язане з необхідністю задоволення реальних потреб споживачів шляхом надання їм деталізованої інформації про той чи інший продукт. Таким чином, мета статті полягає у розкритті сутності інструментів промоакційного маркетингу крізь призму соціології, зокрема з позиції соціально-конструктивістського підходу (як конструюючих соціальну реальність (для) потенційного споживача). Презентуються результати дослідження, проведеного авторами з використанням якісної методології (глибинне інтерв'ю, фокусоване групове інтерв'ю, включене спостереження). Виявлено низку символічних прийомів, які використовують промоутери як головні актори промоакційного маркетингу: 1) «люб'язність»; 2) «роби як усі»; 3) «гра на контрасті»; 4) «ефект послідовності»; 5) «ефект дефіциту»; 6) «ціна – якість». Зроблено висновок, що детермінація споживацького вибору є, по суті, процесом цілеспрямованого утворення таких (об'єктивних) умов, щоб викликати певну (суб'єктивну) реакцію споживача на рівні латентних складників соціальної дії. Дії промоутерів є, по суті, актами соціального конструювання реальності (для) споживача, у яких останній є повноцінним суб'єктом, що підкреслює позитивну функцію та результати міфотворчої діяльності промоакційного маркетингу, яка є необхідною для привернення уваги споживача і ефективної конкурентної боротьби.

Ключові слова: детермінація споживацької поведінки, міф, промоакційний маркетинг, соціальна дія, соціальне кон-

струювання реальності, соціально-конструктивістський підхід, споживач.

The article is devoted to consideration of promotional marketing as a technology for the use of special tools designed to influence people's consumer behavior. Attention is drawn to the fact that, both at the level of mass consciousness and in scientific discourse, there is a contradiction regarding the interpretation of the nature of such influence: on the one hand, it is considered manipulative, and therefore negative; on the other hand, promotional marketing is considered as a completely normal phenomenon of modern society, connected with the need to satisfy the real needs of consumers by providing them with detailed information about this or that product. Thus, the purpose of the article is to reveal the essence of promotional marketing tools through the prism of sociology, in particular, from the standpoint of a social constructivist approach (as constructing social reality (for) a potential consumer). The results of the research conducted by the authors using qualitative methodology (in-depth interview, focused group interview, included observation) are presented. A number of symbolic techniques used by promoters as the main actors of promotional marketing have been identified: 1) "Kindness"; 2) "Do like everyone"; 3) "Game on contrast"; 4) "Sequence effect"; 5) "Effect of scarcity"; 6) "Price – quality". It is concluded that the determination of consumer choice is, in fact, a process of purposeful formation of such (objective) conditions to cause a certain (subjective) reaction of the consumer at the level of latent components of social action. The promoters' activities are in fact acts of social construction of reality (for) the consumer, in which consumer is a full-fledged subject, which emphasizes the positive function and results of the myth-making activity of promotional marketing, which is necessary for attracting the consumers' attention and effective competition.

Key words: consumer's behavior determination, myth, promotional marketing, social action, social construction of reality, social constructivist approach, consumer.

УДК 316.334.23
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.4>

Нечитайло І.С.

д. соц. н., професор,
професор кафедри соціології
та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Хижняк Д.І.

здобувачка ОПП «Психологія
(практична психологія)»
другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Маркетинг – це діяльність, що ставить за мету отримання прибутку за допомогою задоволення потреб споживачів. Суть будь-яких маркетингових заходів полягає у вмінні продати товар чи послугу цільовій аудиторії. Одним із таких заходів є промоакція – сукупність дій, спрямованих на просування продукту чи послуги. Промоакцію проводять спеціально навчені люди – промоутери. Вони ознайомлюють клієнтів із товаром та спонукають їх до покупки. Таким чином,

промоакційний маркетинг використовує спеціальні інструменти, які покликані впливати на споживацьку поведінку людей.

Як на рівні масової свідомості, так у науковому дискурсі має місце суперечність щодо інтерпретації характеру такого впливу.

З одного боку, такий вплив вважається негативним, адже бренди надають занадто прикрашену інформацію про свій продукт, тим самими вводячи в оману споживача, або подають інформацію у занадто нав'яз-

ливій формі, формуючі тим самим потребу, про наявність якої споживач навіть не здогадувався. Така думка тією чи іншою мірою знаходиться відображення у наукових працях вітчизняних дослідників: К. Бажеріної, О. Крайнюченко, А. Рябчика, О. Сєвонькаєвої, В. Соломоненко та ін. [1; 11; 12; 14]. Маніпулятивний вплив маркетингових технологій досліджували також і закордонні вчені: В. Данцю, С. Г. Б. Джонсон, З. Кон, Г. Ханг та ін. [17; 18].

З іншого боку, вплив маркетингових, рекламних технологій, зокрема промоакцій, вважається цілком нормальним явищем, пов'язаним із необхідністю задоволення реальних потреб споживачів шляхом надання їм деталізованої інформації про той чи інший продукт. Такої точки зору дотримуються вітчизняні вчені В. Божкова, Л. Горета, О. Євушевська, Д. Кобець, Л. Коваль, Є. Кригіна С. Романчук та ін. [3; 6–9]. Аналогічні погляди поділяють і закордонні дослідники та експерти галузі: С. Олдфорд, Д. Панвар, С. Ананд, Ф. Алі, К. Сінгал та ін. [19; 20]. Таким чином, потенційному споживачу надається вся необхідна інформація про продукт, але купувати його ніхто не примушує. Сприймати цю інформацію як достовірну чи недовіряти їй, купувати продукт чи ні – це власний вибір споживача.

Окремо слід зазначити, що у спеціальній науковій літературі фактично відсутні статті та інші наукові праці, які б власне із соціологічного погляду розкривали дію маркетингових технологій, зокрема промоакційного маркетингу. Хоча, з нашої точки зору, ця дія, безумовно, є соціальною, оскільки її справляє певний соціальний суб'єкт (індивід, соціальна група, організація тощо), орієнтуючись на дії та/або поведінку іншого соціального суб'єкта (індивіда, соціальної групи, організації тощо), а отже, саме соціологія як наука, предметом якої є соціальна (взаємо)дія, має значний евристичний потенціал щодо розкриття сутності провокаційного маркетингу як актуального явища сучасного суспільства.

З огляду на вищевикладене, *мета* цієї статті полягає у розкритті сутності інструментів промоакційного маркетингу крізь призму соціології, зокрема з позиції соціально-конструктивістського підходу (як конструюючих соціальну реальність (для) потенційного споживача).

У ході досягнення поставленої мети ми хочемо продемонструвати несуперечливість заявлених у назві статті постулатів. На нашу думку, використання соціально-конструктивістського підходу дає змогу побачити, що промоакція, з одного

боку, дійсно є (або може бути) діяльністю з формування соціального міфу, але, з іншого – вона є невід'ємним інструментом конкурентної боротьби, оскільки впливає на сприйняття споживачем того чи іншого товару і, як наслідок, на його споживацьку поведінку, при цьому жодним чином не порушуючи його прав і свобод.

Як відомо, міф – це «оповідання про походження всього суцього...» [10]. Але в сучасності реалії міфу мають не пізнавальний, а поведінковий характер. Тобто як форма знання міф утрачає свою актуальність, проте він набуває сили як спонукання до дії [16]. Застосовуючи це судження до теми нашої статті, зазначимо, що промокації дійсно можуть міфологізувати той чи інший продукт, показуючи його значущість (індивідуальну і суспільну), користь від використання. У цьому разі під міфологізацією ми розуміємо процес (і результат зазначеного процесу) генерації (звеличення, акцентуації, актуалізації) образу того чи іншого продукту (товару) на базі реальних його характеристик. Насамперед, йдеться про міфологізацію споживацької свідомості. Дійсно, міф може використовуватися як засіб маніпуляції свідомістю, але може справляти і позитивний вплив на соціальні процеси, на повсякденне життя людини. Розгляд промокації і, зокрема, активностей промоутера як актів соціального конструювання реальності (для) споживача дасть змогу зрозуміти можливості позитивних функцій та результатів міфотворчої діяльності промоакційного маркетингу. Така діяльність є необхідною для повернення уваги потенційного споживача, а отже, для виживання у конкурентній боротьбі.

Споживання як соціальний феномен є особливим типом суспільної свідомості, специфіка якого визначається економічним і соціальним устроєм суспільства, його просторово-часовими характеристиками. Характерною рисою сучасного суспільства є наявність найрізноманітніших товарів, що задовольняють як потреби, так і дрібні забаганки споживача. Як наслідок, споживацька поведінка набуває особливої форми – «споживання». Сучасне споживання (у всіх його проявах) утрачає сенс задоволення вітальної та/або соціальної потреби і стає сенсом життя багатьох людей [5, с. 30].

Споживацька поведінка може бути розглянута з позиції теорії соціальної дії. Так, досліджуючи соціальну поведінку людей у господарсько-економічній сфері, М. Вебер виявив дві моделі поведінки «економічної людини». Перша – ірраціонально-авантюрна – виникла в давнину

і характерна для торговців, спекулянтів, лихварів, представників фінансово-торгівельного капіталу, які прагнуть «робити гроші», не виробляючи товарів. Друга – раціональна – виникла у Європі в епоху Реформації, коли у протестантських країнах стали ліквідувати монастирі, а від їх колишніх мешканців знадобилося виконання християнських заповідей. У результаті для багатьох прибічників протестантизму праця почала набувати релігійного сенсу. Зміцнилося переконання, що коли людина багато і чесно працює, то їй забезпечене благополучне існування і «на тому світі». Такі настрої були названі М. Вебером «духом капіталізму», який потребував цілераціональної організації усього життя, поміркованого прагматизму, заборони марнотратства [4, с. 81].

Висновки, зроблені М. Вебером, доповнені нами власними висновками стосовно споживацької поведінки. «Класична» споживацька поведінка дійсно відповідає цілераціональному типу соціальної дії, тобто вона орієнтована на задоволення конкретної потреби. Але власне «споживання» позбавлене такої раціональності. Його скоріше можна віднести до іншого типу соціальної дії – традиційної дії. Наприклад, у суспільстві прийнято так, що модний дорогий телефон із максимально широким функціоналом є ознакою соціального статусу. Для підтвердження цього статусу традиційно люди надають перевагу певному бренду. І навіть якщо немає потреби в усіх функціях телефону, покупка буде здійснена лише тому, що так потрібно для артикуляції певної соціально-статусної ідентичності.

Окрім того, на нашу думку, споживацька поведінка може бути й афективною (тобто ірраціональною). Крайнім прикладом є поведінка людей на великому розпродажі – коли купуються зовсім непотрібні речі лише тому, що на них велика знижка. Якщо подивитися відеозйомки такої розпродажі і звернути увагу на те, як при цьому поведуться люди, як вони «кидаються» у бійку через товар, можна констатувати афективність такої (взаємодії).

Також у суспільстві мають місце і приклади ціннісно-раціональної споживацької поведінки – коли люди купують ті чи інші товари не для себе, а для того, щоб пожертвувати їх нужденним. Прикладом цього можуть бути акції продовольчої підтримки безпритульних, самотніх людей похилого віку тощо, які періодично проводяться у сучасних супермаркетах.

Отже, у сучасному суспільстві споживацька поведінка як соціальна дія може бути як цілераціональною і ціннісно-раціо-

нальною, так і традиційною й афективною. Виходячи з таких міркувань, *споживацьку поведінку* ми представляємо як соціальну активність індивідів і груп, безпосередньо залучених до процесу набуття і використання тих чи інших запропонованих ринком продуктів (товарів, послуг тощо), включаючи (спонукаючи) процеси та акції (промоакції тощо), які передують цій активності, так і її наслідки.

На емпіричному рівні споживацька поведінка ідентифікує себе як споживацький вибір, а отже, усі промоакції спрямовані на те, щоб потенційний споживач перейшов у статус реального, зробивши свій вибір на користь продукту, що просувається.

Теоретичним базисом нашого дослідження послужили наукові уявлення про соціальне конструювання реальності. Таке конструювання – це, з одного боку, процес «позначення» об'єктів дійсності (виділення окремих характеристик цих об'єктів), а з іншого – «схоплення» індивідуальною свідомістю цих характеристик, сприйняття їх, а водночас і «позначеного» об'єкта як значущих, тобто таких, що створюють (задають) напрям соціальної дії. Саме так, на нашу думку, відбувається конструювання соціальної реальності (уявлень про конкретний товар/продукт) споживача – шляхом символічного позначення (як наділення значущістю) тих чи інших предметів (товарів) та соціальних (споживчих) практик.

У процесі такого конструювання відбувається детермінація споживацького вибору. Поняття детермінації використовується, коли необхідно позначити ситуацію, у якій ті чи інші якості, події, явища зумовлюють інші якості, події, явища [2]. Ми розмежуємо поняття «детермінанта» і «фактор». Таке розмежування є необхідним у контексті соціально-конструктивістського підходу, який ми застосовуємо у цій статті. Фактор, на нашу думку, – це комплекс причин, що впливають на ту чи іншу подію, явище тощо. Детермінанта – це не комплекс, а скоріше елемент цього комплексу – попередня умова, яка призводить до певних наслідків. Тому буквально детермінанта – це «початок», що передує тій чи іншій дії. На відміну від фактору детермінанта – внутрішній спонукач до дії, що впливає на його латентні підструктури, формує ці підструктури і тим самим, за висловом Дж. Александера, «інформує» дію [13, с. 77].

У феноменологічній соціології є таке поняття, як «інтенціональність». За Е. Гуссерлем інтенціональність – спрямованість свідомості на певний об'єкт [15]. Із соціологічного погляду інтенціональність є сутнісною характеристикою будь-якої соціальної

дії, адже соціальна дія завжди спрямована на об'єкт. Об'єкт, з одного боку, є частиною простору, у якому перебуває актор (як усвідомлюючий суб'єкт), тобто є відносно автономним щодо його свідомості. З іншого боку, для того щоб спровокувати соціальну дію, цей об'єкт має актуалізуватися, набути значущості на рівні свідомості і, таким чином, бути ніби «вбудованим» у свідомість. Це засвідчує двоїстість механізму соціального конструювання. З опорою на уявлення А. Шюца та Е. Гуссерля така двоїстість розкривається в існуванні конструктів першого та другого порядку. Конструкти першого порядку – дійсні, об'єктивно існуючі предмети (товари) та озвичаєні дії (усталені стилі, моделі споживацьких практик), що існують у межах тієї чи іншої споживацької культури. Ці конструкти є об'єктивними, тобто існують незалежно від свідомості суб'єкта дії. Конструкти другого порядку вибудовуються та існують на рівні свідомості суб'єкта дії і, по суті, є концептами, тобто прив'язаним до свідомості знанням про предмети дійсності та розумінням цих предметів [15].

Процес соціального конструювання передбачає наповнення об'єктивної дійсності конструктами першого порядку та їх трансформацію в конструкти другого порядку через, з одного боку, «позначення», а з іншого – «відбиток» у свідомості тих чи інших обрисів, характеристик тощо об'єкта. Отже, суб'єктом процесу конструювання є як той, хто «позначає», так і сам індивід (оскільки його свідомість вибірково реагує на зазначені об'єктивно існуючі предмети, події, практики) [15].

Яскравим прикладом «позначення» є PR та рекламна діяльність, включаючи промоушинг. Промоутери разом із потенційними споживачами товару, що просувається, є суб'єктами конструювання соціальної реальності (для) споживача. Підтвердження такої соціально-конструктивістської функції промоакційного маркетингу потребує виявлення детермінант споживацької поведінки, що передують споживацькому вибору. Оскільки детермінанти ми розглядаємо як внутрішні «спонукачі» до дії, їх емпіричне дослідження є досить проблематичним, а застосування традиційних для соціології кількісних методів бачиться мало-ефективним. У зв'язку із цим ми звернулися до якісної методології, що дає змогу вийти на більш глибокий рівень розуміння, чому здійснюється саме такий, а не інший споживацький вибір (навіть у тому разі, коли він не був метою відвідування магазину).

Нами було проведено глибинне інтерв'ю з експертом (супервайзером промоутерів) та фокусоване групове інтерв'ю (n=5)

з досвідченими промоутерами. Також ми використовували метод включеного спостереження (за діяльністю промоутерів) у точках продажу певних товарів. Об'єктом спостереження виступила поведінка промоутерів. Як одиниці спостереження (і водночас одиниці аналізу) – інструменти, насамперед символічні (вербальні і невербальні), які свідомо використовуються промоутерами для «позначення» об'єктів соціальної дійсності (товарів), унаслідок чого ці об'єкти відбиваються у свідомості споживача, набувають значущості, що зумовлює їх вибір і покупку товару.

Першим кроком нами було проведено глибинне інтерв'ю з супервайзером промоутерів однієї з відомих промоушингових компаній України (з урахуванням етичних норм соціології та вимог дотримання анонімності назву компанії ми не вказуємо). Мета інтерв'ю полягала в тому, щоб окреслити «поле» подальшого емпіричного дослідження, позначити, так би мовити, «точки» спостереження. У результаті нами було відібрано для спостереження 10 крупних магазинів електронної техніки, розташованих у різних районах м. Харкова. Однак під час проведення інтерв'ю нам удалося отримати й іншу корисну інформацію. Ми з'ясували, що функція супервайзера полягає у підборі промоутерів під промоакційні проекти («Промо»), навчанні промоутерів, контролюванні якості їхньої роботи. Ми дізналися, що є таке поняття, як «топовий промоутер», робота якого оплачується вище за роботу супервайзера. Агресивне нав'язування продукту викликає зворотний ефект – його відторгнення потенційним споживачем. Професіоналізм промоутера полягає у його здатності, з одного боку, переконати потенційного споживача в доцільності покупки саме цього, а не іншого товару, а з іншого – залишитися в ролі «ненав'язливого радника, досвідченого експерта, створюючи при цьому контекст вибору, а не безвихідність ситуації вибору» (за словами нашого респондента). У результаті можна зробити висновок, що «топовий» промоутер – це той, хто вміло «конструює» реальність (для) споживача.

Для подальшої реалізації нашого дослідження нам потрібно було знати, на що звертати увагу під час спостереження, що вважати інструментами конструювання. Для вирішення цього завдання нами було проведено фокусоване групове інтерв'ю з «топовими» промоутерами тієї ж компанії, з супервайзером якої ми проводили глибинне інтерв'ю, які працюють на точках продажу продукції фірми Apple (n=5, за порадою супервайзера). Найголов-

ніше наше питання, було пов'язане з тим, що з досвіду учасників фокус-групи найбільшою мірою впливає, детермінує споживацький вибір покупця. Усі промоутери зазначили, що особливо ефективно спрацьовує «апеляція до потреби». Тобто спочатку виявляється потреба, з якою потенційний покупець прийшов до магазину, а потім промоутер реагує на цю потребу шляхом (від)творення образу товару саме у такому виді, щоб він задовольняв цю потребу. Тобто підкреслюються і виділяються ті характеристики товару, які «працюють» на задоволення потреби. По суті, це й є процесом «позначення» об'єкта, про який ми писали вище. Подія сталася – вибір і покупку зроблено. Покупець – суб'єкт цієї події, оскільки він носій потреби, а зроблена ним покупка – його вибір, орієнтований на задоволення цієї потреби. Проте промоутер також є суб'єктом, оскільки саме за його діяльності конструктор першого порядку (певний товар) було трансформовано на конструктор другого порядку – зафіксований у свідомості потенційного покупця як значущий для задоволення його потреби.

Також від учасників фокус-групи нам удалося дізнатися, що найскладніше – безпомилково виявити потребу. Найчастіше процес спілкування з «клієнтом» виявляється безрезультатним тому, що невірно було виявлено потребу і, відповідно, не на ту потребу була орієнтована «позначаюча» діяльність промоутера. Ба більше, деякі респонденти відзначили, що нерідко «клієнти» і самі не знають, чого конкретно хочуть. Якщо промоутер недостатньо професійний або несерйозно ставиться до своєї роботи, то, скоріше за все, такий «клієнт» так і залишиться у статусі потенційного споживача. Досвідченому промоутеру і в такому разі вдається виконати найскладнішу роботу з виявлення потреби. Також, як зазначив один із респондентів, «промоутер-професіонал може побачити, що потрібно клієнту виходячи з його зовнішнього образу. Навіть до початку розмови з ним...». Цей вислів підтримали всі респонденти. Із їхніх подальших висловлювань стало зрозуміло, що, навіть якщо одразу видно, чого хоче «клієнт», сам процес виявлення потреби все одно є необхідним, оскільки якщо «відреагувати» без «виявлення» і почати пропонувати товар, у «клієнта» складеться враження нав'язування (навіть якщо пропонується те, що йому потрібно) та відбувається відторгнення. Процес виявлення необхідний для того, щоб сам «клієнт» повною мірою усвідомив свою потребу. Як тільки він усвідомлює, подальші пропозиції певного товару, що йдуть від промоутера, сприй-

маються позитивно – як порада експерта, а не як «базарне нав'язування торгаша» (за словами одного з респондентів).

У результаті проведеного фокусованого групового інтерв'ю ми визначили одиниці спостереження, тобто інструменти, насамперед символічні (вербальні і невербальні), які використовуються промоутерами для «позначення» тих чи інших об'єктів соціальної дійсності (товарів) як предметів покупки, унаслідок чого ці об'єкти відбиваються у свідомості споживача, стають значущими, бажаними для придбання.

У грудні 2021 р. нами був реалізований основний етап дослідницького проекту із застосуванням методу включеного спостереження (за промоутерами) у якості «таємного покупця». Дослідження дало змогу виявити символічні прийоми, які ми умовно позначили як: 1) «люб'язність»; 2) «роби як усі»; 3) «гра на контрасті»; 4) «ефект послідовності»; 5) «ефект дефіциту»; 6) «ціна – якість».

Розглянемо перший прийом, умовно позначений нами як «люб'язність». Наприклад, потенційний покупець приходить до магазину електронної техніки, а промоутер приділяє йому дуже багато уваги, намагається всіляко догодити, подає п'ять моделей на вибір, люб'язно відповідає на всі запитання. І навіть якщо потенційному покупцеві нічого конкретно не сподобалося, йому може стати ніяково відмовити продавцю, і він робить покупку.

Другий прийом – «роби як усі». Цей прийом заснований на припущенні, що за своєю природою людина – істота конформна. Згідно з таким припущенням, потенційний покупець стане реальним, якщо його переконати в тому, що даний товар – найбільш популярний і має настільки великий попит, що пропозиція не встигає на нього реагувати.

Третій прийом – «гра на контрасті». Знову ж таки, апелюючи до природи людини, відзначимо, що все пізнається у порівнянні. Якщо опустити руку спочатку в крижану воду, а потім у воду кімнатної температури, остання здається теплою. І навпаки, якщо спочатку – у гарячу воду, то вода кімнатної температури видається холодною. Механізм застосування зазначеного прийому практично полягає у такому: продавець каже: «Ось цей товар тут коштує 10 000 грн, а в іншому магазині – 12 000 грн». І перша ціна вже не сприймається як висока, а сприймається як вигідна.

Четвертий прийом – «ефект послідовності». Людині властиво прагнути доводити справу до кінця. Тому очікується, що конкретний споживач, як і багато інших, буде

послідовним. Механізм використання цього прийому такий, що коли робиться покупка і сплачується відповідна сума, покупцеві повідомляється, що якась важлива складова частина купленого товару, як виявлялося, не входила до його вартості. Наприклад, під час покупки ноутбука його вартість може бути дуже привабливою, але не включати вартість базового програмного забезпечення. Нерідко це повідомляється, коли потенційний покупець уже твердо вирішив здійснити покупку. На даному етапі йому морально і психологічно легше буде доплатити за програмне забезпечення, ніж відмовитися від покупки.

П'ятий прийом – «ефект дефіциту» – заснований на принципі штучного перебільшення цінності товару як такого, що продається в обмеженій кількості («лімітований випуск» тощо). Заявляється про «ексклюзивну колекцію», «лімітований випуск» тощо з акцентом на тому, що якщо зараз не купити, то потім цього товару вже не буде в наявності. Акцент на обмеженій кількості робить товар бажанішим для споживача.

Шостий прийом – «ціна – якість» – ґрунтується на поширеному стереотипі, що «хороша річ дешевою не буває». Насправді це так і є. З опорою на цей факт нерідко промоутери не дуже якісний товар пропонують з акцентом на його високу вартість як підтвердження високої якості.

Висновки з проведеного дослідження. Ґрунтуючись на результатах дослідження, проведеного нами, вважаємо за необхідне підкреслити, що процеси управління споживацькою поведінкою засобами промоакційного маркетингу і детермінації споживацького вибору завдяки промоакціям та діяльності промоутерів мають двоїсту структуру: з одного боку – об'єктивну (адже споживацька поведінка визначається низкою соціальних, економічних та інших чинників, що стосуються зовнішнього (стосовно самого споживача) середовища); з іншого боку – суб'єктивну (адже споживацький вибір, реалізований у придбанні товару, є соціальною дією, до структури якої входять латентні складники: потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, емоції).

Детермінація споживацького вибору є, по суті, процесом соціального конструювання реальності (для) потенційного споживача, тобто цілеспрямованого утворення таких (об'єктивних, зовнішніх) умов, щоб викликати певну (суб'єктивну) реакцію на рівні латентних складників соціальної дії. У такій інтерпретації детермінація неможлива без позначення (маркування) тих чи інших боків об'єкта дійсності (товару, що продається та/або просувається). Для такого позначення

необхідними є засоби та інструменти промоакційного маркетингу – промоакції та спрямовані (на свідомість потенційного споживача) дії промоутерів. Промоакції і, зокрема, активності промоутерів є актами соціального конструювання реальності (для) споживача, у яких останній є повноцінним суб'єктом, що підкреслює позитивну функцію та результати міфотворчої діяльності промоакційного маркетингу, яка є необхідною для привернення уваги потенційного споживача, а отже, для виживання у конкурентній боротьбі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бажеріна К. В. Використання маніпуляційних технологій у рекламі. *Ефективна економіка*. 2014. № 12. URL: <http://surl.li/dxft>
2. Бергер П., Лукман Т. Соціальне конструювання реальності. Трактат з соціології знання. URL: <http://surl.li/biixt> (дата звернення: 09.12.2022).
3. Божкова В. В., Горета Л. В. Застосування психологічних прийомів для посилення впливу реклами промислових підприємств. *Сучасні тренди поведінки споживачів товарів і послуг* : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, 15–16 грудня 2017 р. Рівне : РДГУ, 2017. С. 5–6.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. Київ : Наш формат, 2018. 216 с.
5. Дорошкевич А. С. Суспільство споживання: морально-соціальні наслідки. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». 2012. № 4 (14). С. 22–31.
6. Євтушевська О. В. Особливості поведінки споживачів на ринку в сучасних умовах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 20/2016. С. 22–24.
7. Кобець Д. Л. Формування лояльності клієнтів на ринку промислових товарів. *Сучасні тренди поведінки споживачів товарів і послуг* : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, 15–16 грудня 2017 р. Рівне : РДГУ, 2017. С. 11–13.
8. Коваль Л. А., Романчук С. А. Основні аспекти поведінки споживачів і чинників, що зумовлюють вибір певного типу споживацької поведінки. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. Економічні науки. 2010. № 18. С. 117–122.
9. Кригіна Є. Г., Клейменова Н. Л., Орловцева О. А. Задоволеність споживача як один з ключових елементів успіху промислового підприємства. *Науковий альманах*. 2016. № 2. С. 362–366.
10. Міф. *Словник іншомовних слів*. URL: <http://surl.li/biia> (дата звернення: 11.12.2022).
11. Рябчик А. В. Методи психологічного впливу в рекламі. *Ефективна економіка*. 2018. № 11. URL: <http://surl.li/qhwe> (дата звернення: 02.12.2022). DOI: 10.32702/2307-2105-2018.11.92
12. Сєвонькаєва О. О. Методи маніпуляції в маркетингових комунікаціях. URL: <http://surl.li/dxft> (дата звернення: 11.12.2022).

13. Сболевська М. Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм у сучасній соціологічній теорії : монографія. Київ, 2014. 248 с.

14. Соломоненко В. А., Крайнюченко О. Ф. Маніпуляція як маркетинговий засіб впливу на споживчу поведінку. URL: <http://surl.li/dxegb> (дата звернення: 11.12.2022).

15. Феноменологічна соціологія. Історія соціології. URL: <http://surl.li/biiyf> (дата звернення: 09.12.2022).

16. Хавкіна Л. М. Реклама і міф: генетичні зв'язки та аспекти взаємодії. URL: <http://surl.li/dxegj> (дата звернення: 09.12.2022).

17. Danciu V. Manipulative marketing: persuasion and manipulation of the consumer through advertising.

Theoretical and Applied Economics. 2014. Vol. XXI. № 2 (591). P. 19–34.

18. Khon Z., Johnson S. G. B., Hang H. Lay Theories of Manipulation: Do Consumers Believe They are Susceptible to Marketers' Trickery? URL: [Lay Theories of Manipulation.pdf](#) (date: 09.12.2022).

19. Oldford S. Manipulation in Marketing: How It's Used, and How to Use It Ethically. *Entrepreneur*, 2018. [E-resource]. URL: <http://surl.li/dxegs> (date: 09.12.2022).

20. Panwar D., Anand S., Ali F., Singal K. Consumer decision making process models and their applications to market strategy. *Int. Manag. Rev.* 2019. Vol. 15. № 1. P. 36–44.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОДІЄВОГО ПУБЛІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

SOCIO-CULTURAL DETERMINANTS OF EVENT PUBLIC MANAGEMENT

Статтю присвячено аналізу феномену івент-менеджменту та його специфічної реалізації у сфері публічного управління. У рамках дослідження розв'язується завдання теоретичного обґрунтування соціокультурної природи публічних івентів, які є інструментом комунікативної діяльності органів публічного управління, та з'ясуванню їх соціокультурної детермінації у контексті завдань публічно-управлінської діяльності.

Виявлено, що саме соціокультурна природа та детермінованість івентів формують специфічні риси івентивної діяльності органів публічної влади, визначають її внутрішні особливості та технологічні функції як інструмента соціальної комунікації публічної влади із суспільством, його організації та індивідами.

З'ясовано, що публічний івент, організований та реалізований органом публічного управління, є засобом впливу на зовнішнє середовище публічно-управлінської системи і водночас складовою частиною внутрішнього середовища владного органу. Така подія є проявом соціокультурного потенціалу суспільства, стану розвиненості культурних традицій, характером та рівнями взаємодії спільноти та влади, ступенем розвиненості демократичних традицій соціуму.

Реалізація івентів публічною владою, потреба у використанні їхнього соціокультурного потенціалу визначаються комунікативною спрямованістю різних аспектів діяльності органів влади в умовах інформаційного суспільства, необхідністю забезпечувати стійку постійну та ефективну зовнішню комунікацію у тривалій перспективі. Саме тому івенти вже стали одним із поширених комунікативних інструментів влади у її інтеракції із суспільством, а управління публічними івентами потребує інституціалізації у подієвий публічний менеджмент як елемент публічно-управлінської діяльності.

Виявлено, що подієвий публічний менеджмент – це цілеспрямована діяльність органів публічної влади та їхніх посадових осіб щодо використання специфічних інструментів і технологій організації й проведення подій як соціокультурного феномену, здатного забезпечити ефективні комунікації між владою та суспільством.

Ключові слова: подія/івент, подієвий менеджмент, подієвий публічний менеджмент, соціокультурні детермінанти, публічне управління, публічна влада, комунікація.

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of event management and its specific implementation in the field of public administration. As part of the study, the task of theoretically substantiating is the socio-cultural nature of public events, which are a tool of the communicative activity of public administration bodies, and clarifying their socio-cultural determination in the context of the tasks of public administration activities is solved.

It was revealed that the socio-cultural nature and determinism of events forms specific features of the inventive activity of public authorities, determines its internal features and technological functions as a tool of social communication of public authorities with society, its organizations and individuals.

It was found that a public event organized and implemented by a public administration body is a means of influencing the external environment of the public administration system and, at the same time, a component of the internal environment of the authority. Such an event is a manifestation of the socio-cultural potential of society, the state of development of cultural traditions, the nature and levels of interaction between the community and the authorities, and the degree of development of the democratic traditions of society.

The implementation of events by public authorities, the need to use their socio-cultural potential are determined by the communicative orientation of various aspects of the activities of authorities in the conditions of the information society, the need to ensure stable, permanent and effective external communication in the long term. That is why events have already become one of the widespread communicative tools of the government in its interaction with society, and the management of public events needs to be institutionalized into event public management as an element of public management activity.

It was revealed that public event management is a purposeful activity of public authorities and their officials regarding the use of specific tools and technologies for organizing and holding events as a socio-cultural phenomenon capable of ensuring effective communication between the authorities and society.

Key words: event/event, event management, event public management, socio-cultural determinants, public administration, public power, communication.

УДК 316.061:008(0-66)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.5>

Орлова О.І.

к. соц. н., доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Державний університет економіки
і технологій

Орлов В.В.

к. н. держ. упр., доцент,
доцент кафедри права і публічного
управління та адміністрування
Державний університет економіки
і технологій

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Органи публічної влади, будучи активно включеними у комунікації із суспільством, останнім часом активно використовують публічні івенти з метою забезпечення реалізації функцій взаємодії, координації, стратегічного планування та мотивації у публічному управлінні. Останнім часом змінилася змістова спря-

мованість таких заходів, відбулася їх трансформація від пропагандистсько-ідеологічного змісту та цілей, які були притаманні старій радянській системі, до інформативно-комунікативної функції, яка сьогодні є властивою для органів публічної влади демократичної держави. Такий перехід де-факто вже відбувся, однак інструменти та підходи в органах влади, особливо

на місцевому рівні, залишилися кальками масових заходів радянського зразка.

Розуміючи, що професійна організація івентів потребує не лише інструментарію, а й осмислення стратегічних завдань, які ці івенти вирішують, існує потреба в теоретичному обґрунтуванні та практичній реалізації нових підходів до впровадження публічних івентів у практику діяльності органів публічної влади виходячи із сутнісного розуміння івенту як соціокультурного феномену.

У рамках даної статті розв'язується теоретичне завдання обґрунтування соціокультурної природи та спрямованості офіційних івентів, які є складовою частиною комунікативної діяльності органів публічного управління, та з'ясування соціокультурної детермінації публічних івентів у контексті публічного управління.

Проблематика використання специфічного інструментарію івент-менеджменту як явища соціокультурного за своєю сутністю у такій специфічній сфері, якою є сфера публічно-управлінських відносин, не стала поки що предметом глибокого наукового аналізу у сфері публічного управління. Проте останнім часом інтерес дослідників до цієї теми зростає, демонструючи потребу в комплексному розв'язанні головного протиріччя, яке нами виявлено у практиці діяльності органів публічної влади в Україні та яке стосується подієвих методів вирішення публічно-управлінських завдань.

Це протиріччя виникає на рівні взаємодії індивідуальної сутності особистісних переживань індивіда, який є і учасником події, і стейкхолдером громадянського суспільства, і об'єктом публічно-управлінського впливу та колективним типом релаксацийних соціокультурних практик, котрі характеризують публічну подію.

Його зміст можна визначити як перетин двох різних за сутнісними характеристиками, але єдних за спрямованістю явищ – соціокультурного та публічно-владного, івенту та публічного управління. Задля вирішення цього теоретичного завдання в рамках даної статті нами проаналізовано теоретичні сутнісні характеристики цих явищ у єдності та специфічних відмінностях задля свого роду консенсусу соціокультурної та публічної сфери в контексті публічних івентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових розвідок із проблеми даного дослідження дає змогу звернути увагу на те, що подієвий публічний менеджмент значною мірою актуалізується через нові виклики сучасного суспільства. Так, британські дослідники Т. Коулз, Г. Гар-

сія, Е. О'Меллі та Ч. Тернер презентують досвід управління подіями під час пандемії коронавірусу через погляд саме на державний сектор. Вони стверджують, що пандемія вплинула на підтримку, управління та управління подіями в муніципальних (місцевих) органах влади як ключових зацікавлених сторонах, а також про те, як публічні події вплинули на розвиток громад у таких складних умовах [4].

Дослідники розглядають досвід так званих «офіцерів подій», які активізують діяльність під час пандемії та вказують на роль інновацій, адаптації та спільного виробництва у виникненні відповіді на пандемію через перегляд мети участі державного сектору у подіях із погляду публічної політики. Автори стверджують, що відносно менші за масштабом, більш гнучкі та менш ризиковані мистецькі заходи і вистави можуть відігравати роль у місцевому відновленні в умовах викликів пандемії [4].

Слід відзначити, що такий організаційний і стратегічний аспект публічних івентів заслуговує більш глибокого та комплексного вивчення, а тому може розглядатися як напрям подальших наукових розвідок. Значна кількість дослідників сучасних публічних івентів звертає увагу на технологічність управління подіями та необхідність посилення такого принципу.

Постановка міських подій у публічних просторах та перспективи міського дизайну є предметом наукового аналізу групи зарубіжних дослідників: Е. Сміта, Г. Водічки, А. Коломбо, К. Н. Ліндстром, Д. МакГілліврея, Б. Квінн. У своїй статті вони аналізують історію, стимули та наслідки використання громадських просторів як місць проведення публічних івентів та розглядають взаємні відносини між подіями та просторами, у яких їх проводять. Для пояснення спектру і динаміки сучасних публічних подій дослідниками розроблено типологію подієвих просторів. Використовуючи цю типологію, у статті обговорюються способи адаптації громадських просторів, щоб зробити їх більш придатними для проведення заходів [5].

Дослідники публічних івентів із Хорватії Н. Вайз, Є. Джуркін Бадуріна, М. Перич акцентують ставлення мешканців муніципії до публічного івенту, організованого місцевою владою, та оцінюють сприйняття ними проведення великої культурної події. Вони доходять висновку про необхідність урахування думки учасників івентів, формують нове розуміння сприйняття івенту місцевими жителями шляхом аналізу обізнаності, ентузіазму та участі перед проведенням великомасштабного заходу. На думку

авторів, розроблення місць стає усе більш важливим, і це розуміння може допомогти організаторам зрозуміти, як місцеві жителі сприймають зміни та підготовку до планування публічних івентів [6].

Проблему цифрової зрілості сучасних публічних івентів піднімають у своєму дослідженні В. Джерард Райан, А. Фентон, В. Ахмед, Ф. Скарф, які приділили увагу цифровій зрілості сучасних подій із використанням моделі «Індустрія 4.0» (I4.0). Дослідники ввели термін «Подія 4.0» (E4.0) і пропонують застосування різноманітних технологій відповідно до шкали цифрової зрілості івентів.

Вони стверджують, що взаємодія з технологіями під час подій або трансляції знань чи інформації задовольняє спільне існування подій та технологій. Отже, в умовах I4.0 індустрія івентів актуалізує проблему цифрової незрілості публічних заходів. Як вершину шкали цифрової зрілості події (E4.0) вони визначають такий івент, який керується цифровими інструментами, часто оновлює свої цифрові технології, повністю інтегрує свої системи зв'язку та оптимізує цифрові операції та комунікації для проведення заходів, їх маркетингу й обслуговування учасників [7].

Більш глибокі питання піднімає у своєму дослідженні Н. Стівенсон, яка вивчає просторові соціальні практики, пов'язані з громадською вуличною вечірною, крізь призму розуміння їх як форм релаксації під час зустрічей, радісних подій, що формують відчуття спільноти на основі місця проживання.

Досліджуючи святковість на прикладі такого виду міських івентів, як вечірки у громадських просторах, авторка звернула увагу на те, що організовані вечірки руйнують звичайні людські стосунки, засновані на соціальних статусах, натомість залучаючи різноманітні спільноти до створення громадських просторів. Люди, на думку дослідниці, грайливо взаємодіють між собою, створюючи і зміцнюючи муніципальні спільноти, а також реалізуючи цінності оточуючого середовища за межами власних осель [3, с. 304–318].

Н. Стівенсон говорить про необхідність формування потреби у публічних службовців, що визначають місцеву політику, підтримувати заходи, які поєднують у собі задоволення та гру задля розвитку відчуття спільноти на основі місця проживання. Для цього потрібно озброїти публічні органи методами, що сприяють активному залученню громадян на первинному рівні та дають їм змогу формулювати і реалізувати цінності суспільства [3, с. 304–318].

Слід погодитися з авторами даних науково-прикладних доробків у тому, що результативність сучасного публічного івенту детермінується саме технологічними чинниками, особливо якщо йдеться про новий технологічний уклад. Проте слід звернути увагу на важливість соціокультурних чинників, що зумовлюють трансформації сучасних івентів, у тому числі й публічних.

Про це свого часу також згадували вітчизняні дослідники С. Архипенко, В. Полякова, В. Орлов, які відзначали можливості використання елементів подієвого менеджменту в діяльності органів публічного управління, а також припускали, що ефективність публічного управління може бути суттєво підвищено за умови використання у практиці органів влади методів подієвого менеджменту [1].

Заслугує на увагу позиція інших вітчизняних науковців Ю. Дьяченко, І. Седікової та В. Бондар, які розуміють event-менеджмент як складову частину інформаційно-комунікаційних технологій у публічному управлінні, зокрема розглядаючи управління подіями в місцевих органах публічного управління на основі концепції проєкт-менеджменту [2, с. 39–44].

У цілому погоджуючись з окремими висновками процитованих авторів, звертаємо увагу на те, що здебільшого вони розглядають у своїх працях технологічні аспекти івентів як метод управління соціумом або ж його територіальними підсистемами [4]. Окремі автори наголошують на методологічних аспектах подієво-організаційної діяльності органів публічної влади (переважно місцевої) та інтерпретують практики дозвілєвої діяльності у громадах/муніципалітетах [4; 1; 5; 6; 8; 9; 3; 11]. Небагато дослідників звертаються до більш глибокого розуміння івенту як явища публічного, а отже, соціального за своїм характером [3; 7; 10], яке є складовою частиною соціокультурного середовища, а отже, детермінується ним.

Саме виходячи з такого розуміння івенту, організованого владою в інтересах соціальних спільнот задля забезпечення публічно-управлінської взаємодії та досягнення соціально значущого результату, ми будемо виходити, рефлексуючи у рамках цієї статті.

Для кращого з'ясування того, яким насправді складним явищем є управління подіями у публічній сфері, проаналізуємо чинники (детермінанти), які зумовлюють необхідність використання подієвого менеджменту у публічному управлінні, функціонально змушують публічну владу як організатора подій зважати на різноманітні, інколи навіть прямо не пов'язані

із завданнями публічної служби функції івенту.

Метою діяльності публічного управління є забезпечення реалізації публічних політик у різних сферах суспільного життя. Своєю чергою, публічні політики реалізують права, законні інтереси та спрямованість соціуму на вирішення того чи іншого суспільно важливого завдання. У цьому виражається сутність публічного управління, яке спрямоване на досягнення такого результату, який би задовольняв певну, як правило широку, частину соціуму.

Логічно було б припустити, що методи, інструменти та методики діяльності органів публічного управління є цілком соціальними за своєю внутрішньою природою. Вони впливають зі сфери суспільних відносин, тісно пов'язані із соціальною організацією як глибинно, так і методологічно. Вони мають яскраво виражену соціальну спрямованість, засновану на унормуванні соціальних практик, та використовують ці практики з метою досягнення соціального ефекту. Таким чином, інструментарій публічної влади ґрунтується на соціальних управлінських підходах, є частиною соціальних процесів і практик та використовує у внутрішній побудові культуру як важливий чинник суспільного прогресу та показник цивілізованості суспільства і влади.

Ланцюг умовиводів можна продовжити, розглянувши івент як об'єктивне явище, що виникає у соціумі та формується на основі соціокультурної інфраструктури, що притамане зрілим суспільним організаціям. Івент як явище характеризується, на нашу думку, певним дуалізмом. З одного боку, це явище об'єктивне, що може виникнути спонтанно та використовуватися владною підсистемою за замовчуванням із метою реагування на оточуюче середовище усієї управлінської системи. Теорія соціальних систем позиціонує це явище як кібернетичний термін «збурення». Реагувати на нього влада може управлінською триадою: підтримати, протидіяти, проігнорувати. Будь-яка реакція може нами розглядатись як свідоме управлінське рішення, створене на основі аналізу.

Водночас влада здатна і зацікавлена самостійно створювати події у процесі реалізації публічних політик. Тоді івент переходить із категорії «невизначеність» у категорію «захід», який потребує усього комплексу управлінських дій задля досягнення управлінського ефекту. Тут яскраво виявляється управлінська сутність івенту та заходів щодо його реалізації. Івент потребує організаційних, інформаційних, фінансових, творчих, світоглядних та інших ресурсів, яким

влада має володіти або розпоряджатися.

На наше переконання, івент виступає водночас як прояв зовнішнього середовища публічно-управлінської системи, так і складова частина внутрішнього середовища органу влади з усіма наслідками, що витікають із соціокультурного потенціалу суспільства, його громадських інституцій, стану розвиненості культурних, демократичних традицій спільноти та влади.

Єдність івенту та публічної влади визначається й комунікативною природою першого та необхідністю комунікувати із суспільством із боку влади. Саме тому івенти є одним із поширених комунікативних інструментів взаємодії влади та суспільства. Цілком зрозуміло, що публічна влада апіорі «занурюється» у соціокультурну сферу, оскільки івент в основі своїй базується саме на культурному середовищі та культурній інфраструктурі (мистецьких установах, громадських просторах, матеріальному та нематеріальному складниках культурного процесу тощо).

Таким чином, для забезпечення такої єдності та взаємозумовленості існує потреба в обґрунтуванні сутнісних стійких зв'язків цих двох соціокультурних феноменів. Взаємна детермінованість івентів та публічно-управлінської діяльності може виражатися як конкретними процесами, так і дефініціями, які передають сутність цих зв'язків.

Результати проведеного теоретичного аналізу дають змогу зробити висновок про необхідність використання нової дефініції публічно-управлінської науки – public event management (подієвий публічний менеджмент), який ми дозволимо собі застосувати вперше в рамках цієї статті.

На нашу думку, подієвий публічний менеджмент – це цілеспрямована діяльність органів публічної влади та їхніх посадових осіб щодо використання специфічних інструментів і технологій організації й проведення подій як соціокультурного феномену, здатного забезпечити ефективні комунікації між владою та суспільством.

Слід зауважити, що в контексті даного дослідження йдеться саме про управлінську діяльність, яка характеризується творчим, креативним підходом до вибору методів та методик управлінського впливу, що відрізняє подієвий публічний менеджмент від класичного адміністрування, пов'язаного з наданням послуг та організаційним супроводженням окремих функцій менеджменту.

Чому ми говоримо про public event management, а не про public event administration? Це ключове застереження полягає у тому, що йдеться не так про адмі-

ністрування соціокультурної послуги, якою, по суті, є публічна подія, як про повноцінний цикл управлінської діяльності в рамках навіть одного івенту з усіма притаманними йому функціями та субфункціями.

Основними змістовими характеристиками дефініції public event management, які виражають її соціокультурну детермінацію, вважаємо такі:

– подія є складовою частиною системи взаємодії культурного середовища із публічною сферою, у якій поєднуються творчі практики із завданнями суспільного управління;

– подієвий публічний менеджмент спрямований на задоволення матеріальних потреб громадян через створення міських просторів, комфортних із погляду інфраструктури та змістовних із погляду подій;

– подієвий менеджмент в органах влади спрямований на реалізацію нематеріальних потреб громадян, розвитку їх креативної та конструктивної діяльності в інтересах суспільства;

– управління публічними подіями виступає як дієвий інструмент публічно-управлінської діяльності, який розвиває культурно-духовну сферу, позитивно впливає на інші боки та сфери життя суспільства і громад, що сприяє загальній інтеграції окремих елементів суспільної організації;

– подієвий публічний менеджмент сприяє розвитку соціокультурної сфери, зумовлює нові етичні та естетичні потреби, забезпечує підвищення рівня життя населення, що є прогресивним чинником суспільного розвитку.

Висновки з проведеного дослідження.

Основним завданням цієї статті є обґрунтування соціокультурної зумовленості публічних івентів із метою їх подальшого віднесення до одного з дієвих інструментів комунікативної діяльності органів публічної влади. Підставою для такого висновку є спільні природа, риси та цілі публічного управління, що зумовлює потребу у використанні організованих подій та їх соціокультурного потенціалу для досягнення управлінських цілей та завдань.

Важливим висновком дослідження є виявлення перспектив подальшої інтеграції владного та соціокультурного компонентів у змісті публічно-управлінської діяльності на основі використання івентів у практиці діяльності органів влади. При цьому слід зауважити, що така інтеграція дає змогу публічній владі стати більш відкритою перед суспільством та ефективніше комунікувати з ним, а суспільству та індивідам дає простір не лише для реалізації соціокультурних практик, а й для залучення

до взаємодії із владою в інших сферах публічної комунікації.

Перспектива подальших наукових пошуків із проблематики розвитку подієвого публічного менеджменту може стосуватися як поглиблення сутнісних характеристик цього явища, його детермінованості не лише соціокультурним середовищем, а й економічних чинників, політичних цілей, духовно-культурної сфери суспільства. Також важливим напрямом майбутніх наукових розвідок може стати розширення методології подієвого менеджменту у публічній сфері за рахунок його технологізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архипенко С., Полякова В., Орлов В. Аналіз соціально-економічних детермінант розвитку подієвого менеджменту в публічному управлінні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 2. URL: www.naykaQym/dy.nayka.com.ua?op=1&z=1032
2. Дьяченко Ю., Седікова І., Бондар В. Event-менеджмент як складник інформаційно-комунікаційних технологій у публічному управлінні. *Механізми публічного управління*. Серія «Державне управління». 2020. Т. 31 (70). № 6. С. 39–44. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2020.6/07>
3. Stivenson N. Street Party: Pleasant Social Practices and Creating Places. *International Journal of Event and Festival Management*. Vol. 10. № 3. P. 304–318. URL: <https://doi.org/10.1108/IJEFM-02-2019-0014>
4. Tim Coles, Giselle Garcia, Evelyn O'Malley and Cathy Turner. Experiencing Event Management During the Coronavirus Pandemic: A Public Sector Perspective. *International Journal of Event and Festival Management*, Sec. Sport, Leisure, Tourism, and Events 10 January 2022. Vol. 3–2021. URL: <https://doi.org/10.3389/fspor.2021.814146>
5. Andrew Smith, Goran Vodicka, Alba Colombo, Kristina N. Lindstrom, David McGillivray, Bernadette Quinn. Staging city events in public spaces: an urban design perspective. *International Journal of Event and Festival Management*. ISSN: 1758-2954. Article publication date: 1 June 2021. Issue publication date: 8 June 2021. DOWNLOADS 992.
6. Nicholas Wise, Jelena Đurkin Badurina, Marko Perić. Assessing residents' perceptions of urban placemaking prior to hosting a major cultural event. *International Journal of Event and Festival Management*. ISSN: 1758-295. Article publication date: 3 December 2020. Issue publication date: 19 January 2021. DOWNLOADS 343.
7. William Gerard Ryan, Alex Fenton, Waseem Ahmed, Phillip Scarfe. Event Recognition 4.0: digital maturity of events. *International Journal of Event and Festival Management*. ISSN: 1758-2954. Article publication date: 21 February 2020. Issue publication date; 16 March 2020. DOWNLOADS 2494.
8. Jie Min Ho, Fidella Tiew, Adamu Abbas Adamu. The determinants of festival participants' event loyalty: a focus on millennial participants. *International Journal*

of Event and Festival Management. ISSN: 1758-2954. Article publication date: 8 July 2022. Issue publication date: 27 September 2022. DOWNLOADS 297.

9. Johannes Hogg, Kim Werner, Kai-Michael Griese. Conceptualising event value co-destruction and developing a future agenda for events research. *International Journal of Event and Festival Management*. ISSN: 1758-2954. Article publication date: 20 July 2021. Issue publication date: 27 August 2021. DOWNLOADS 428.

10. Supawat Meeprom, Pipatpong Fakfare. Unpacking the role of self-congruence, attendee

engagement and emotional attachment in cultural events. *International Journal of Event and Festival Management*. ISSN: 1758-2954. Article publication date: 3 August 2021. Issue publication date: 8 October 2021. DOWNLOADS 792.

11. António Almeida, Sergio Jesus Teixeira, Mara Franco. Identifying Factors Influencing Visitor Satisfaction: Event Portfolio Data. *International Journal of Event and Festival Management*. ISSN: 1758-2954. Article publication date: 11 November 2019. Issue publication date: 19 November 2019. DOWNLOADS 1434.

ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК СПОСІБ АДАПТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СУСПІЛЬСТВІ

EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A WAY OF ADAPTATION OF NATIONAL MINORITIES IN SOCIETY

У статті розглянуто процес адаптації національних меншин в освітньому просторі України. Проаналізовано відношення частини меншин до нового Закону «Про освіту» та до української мови в процесі навчання дітей меншин. Увага акцентується й на ролі освіти як механізму адаптації дітей національних меншин до нового для них соціокультурного середовища. Як приклад ставлення меншин до закону «Про освіту» було наведено румунську та угорську національні меншини, що проживають в Чернівецькій та Закарпатській областях.

Розглянуто деякі рекомендації щодо методики навчання меншин українською мовою та фактичний стан їх сучасних освітніх практик. Підкреслено значення освіти як соціального інституту, від якого залежить усебічний розвиток держави та суспільства зокрема. Наголошено на тому, що освітній заклад повинен максимально підготувати членів меншини до проживання в новому культурному середовищі задля поліпшення комунікативних навичок із приймаючим суспільством. Для цього необхідні відповідна підготовка кадрів та матеріально-технічна база. Учителю необхідно бути готовим до спілкування з носієм іншого культурного коду та мати відповідні вміння та навички задля створення дружньої атмосфери в класі, зазначено у статті.

Також зазначено про важливість знання української мови національними меншинами, адже це є насправді єдиним дієвим інструментом у процесі їх адаптації до нового для них соціокультурного середовища. Проте варто зазначити, що сам процес вивчення української мови іншими етносами потребує значної корекції. Перш за все необхідно провести аналіз мов національних меншин із подальшим віднесенням їх до слов'янської чи іншої мовної групи. Зазначено, що це потрібно, адже рідна мова може значно впливати на сприйняття української мови.

Ключові слова: національні меншини, освіта, освітнє середовище, соціокультурне середовище, адаптація, мова, навчання.

This article examines the process of adaptation of national minorities in the educational space of Ukraine. Also, the attitude of some minorities to the new educational law and to the Ukrainian language in the process of teaching minority children was analyzed. Attention is focused on the role of education as a mechanism of adaptation of children of national minorities to a new socio-cultural environment for them. The Romanian and Hungarian national minorities living in the Chernivtsi and Transcarpathian regions were given as an example of the attitude of minorities to the new educational law.

The article discusses some recommendations regarding the methodology of teaching minorities in the Ukrainian language and the actual state of their modern educational practices. Also, the article emphasizes the importance of education as a social institution on which the comprehensive development of the state and society in particular depends. It is also emphasized that the educational institution should maximally prepare members of the minority to live in a new cultural environment in order to improve communication skills with the host society. For this, appropriate personnel training and a material and technical base are necessary. For this, appropriate personnel training and a material and technical base are necessary. A teacher must be ready to communicate with a speaker of another cultural code and have the appropriate skills and abilities to create a friendly atmosphere in the classroom, the article states.

The article also mentions the importance of knowledge of the Ukrainian language by national minorities. After all, this is actually the only effective tool in the process of their adaptation to a new socio-cultural environment for them. However, it is worth noting that the very process of learning the Ukrainian language by other ethnic groups needs significant correction. First of all, it is necessary to conduct an analysis of the languages of national minorities and then assign them to the Slavic or other language group. The article states that this is necessary, because the native language can significantly influence the perception of the Ukrainian language.

Key words: national minorities, education, educational environment, socio-cultural environment, adaptation, language, training.

УДК 37.06:323.15
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.6>

Цуканова Д.С.

аспірантка 3-го року навчання факультету соціально-політичних наук Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Освіта сьогодні є надзвичайно важливою інституцією для життя та розвитку кожного індивіда та суспільства у цілому, адже вона є таким феноменом, який бере участь у формуванні ціннісно-моральних орієнтирів людини та соціалізації особистості. Також освіта є основою соціального та економічного розвитку держави. Завданням сучасної освітньої системи є виховання такої молоді, яка без перешкод зможе взаємодіяти з іншими культурами. Проте важливо також, щоб освітній простір відповідав усім вимогам сучасного

світу, який зазнав глобалізації та масового руху населення.

Звісно, національні меншини, які проживають по сусідству з нами, також потребують якісної освіти. Інститут освіти цілком може стати так званним провідником для носія іншого культурного коду в українське соціокультурне середовище, що є важливим етапом адаптації національних меншин до життя в нашому суспільстві.

Освітнім практикам національних меншин в історичному аспекті присвятили свої роботи багато вчених, зокрема

І. М. Ващенко, Г. М. Васильчук, С. М. Шевченко, І. С. Миронова, Н. В. Сидоренко, Л. Ю. Сідун, М. В. Лазарович та Н. А. Лазарович. Проблеми діалогу з меншинами щодо вивчення ними державної мови були розкриті в роботах В. М. Бондаренко, О. Д. Терещенко, Н. М. Бурейко, О. О. Шородок. Розробленням та аналізом методик викладання державної мови та літератури меншинам присвятили свої роботи О. Л. Фідкевич, Н. В. Бакуліна та ін. Питаннями соціокультурної адаптації мігрантів в Україні займалися В. А. Плющ, В. В. Ярошенко, Х. С. Передало, В. В. Володько, О. А. Ровенчак, О. Є. Блинова, В. М. Синишина.

Метою статті є розкриття ролі освітнього середовища в процесі адаптації національних меншин в українському суспільстві.

Освіта як соціальний інститут виконує культурну, економічну та соціальну функції. Освіта бере участь у формуванні творчої особистості, сприяє передачі традицій, моральних цінностей та знань від покоління до покоління. Також інститут освіти сприяє тому, щоб індивід брав участь в економічному житті держави. Соціальну ж функцію освіти виконує, беручи безпосередню участь у соціалізації особистості та у відтворенні класової структури суспільства [8].

Важко не погодитися і з тим, що освіта є одним із найголовніших чинників соціального та економічного розвитку всієї держави. Тож оцінку стану освітньої системи будь-якої держави можливо здійснити через оцінку рівня розвитку молоді, тобто того, наскільки вона обізнана у сфері культури, суспільного життя та природи.

Метою державної політики щодо освіти є створення відповідних умов для творчої реалізації кожного, а також формування загальнолюдських цінностей. Оскільки сьогодні в Україні проживає безліч національних меншин, перед освітньою системою стоїть нове завдання – допомога в інтеграції представників меншин у нове для них соціокультурне середовище.

Л. І. Паращенко, що присвячує свої роботи розвитку загальної середньої освіти в Україні в призмі суспільного розвитку, зазначає, що система освіти взагалі потребує інновацій та досягнення ідеалу, який повністю відповідатиме вимогам суспільства, актуальним сьогодні. Зокрема, нововведення стосуються й забезпечення всіх умов для розвитку індивідів будь-якої культурної приналежності.

Хотілося б додати, що не зайвою була б і адаптація представників національних меншин не лише до навчання, а й до життя у соціумі з іншим світоглядом та звичаями.

Адже школа, наприклад, повинна давати всі можливості учням, щоб у майбутньому вони стали повноцінними громадянами, які можуть функціонувати в будь-якій сфері суспільного життя.

Проте через те, що навчальні програми вже визначені державою для всіх шкіл, то освітня система не є такою гнучкою, як того вимагає сучасне українське суспільство. Можливо, якби школи могли хоча б частково корегувати власну освітню програму відповідно до того, у якому регіоні вони знаходяться та які етнічні групи там проживають, це поліпшило б процес адаптації нацменшин до нашого соціуму. Адже більш тісний контакт дітей меншин із дітьми приймаючого суспільства та вивчення культури й традицій можуть сприяти адаптації їх самих та їхніх сімей [5].

Натомість міністр освіти й науки Сергій Шкарлет запевняє, що Україна здійснює всі необхідні заходи для повноцінного навчання національних меншин. Ставлячи акцент на мовленнєвому питанні, що надзвичайно важливий у процесі навчання й адаптації меншин, зазначено, що вже були створено словники для вчителів задля здолання мовленнєвого бар'єру, існують класи з викладанням мовами меншин з поступовим введенням державної мови і т. ін. [2].

Узагалі, питання навчання національних меншин було актуальним ще з часів правління урядів П. П. Скоропадського та Директорії. Чіткої організації навчання меншин не було, проте були організовані національні школи та інші заклади освіти. Більш відчутні дії були здійснені в першій половині 20-х років, коли була розроблена перша законодавча база із захисту прав національних меншин на освіту. Таким чином, Центральна Рада станом на 1917 р. ставила перед собою завдання врегулювати питання по школах для національних меншин, їх кількості та організації навчання [1, с. 16].

За підтримки Європейського Союзу в Україні у 2018–2019 рр. було проведено емпірико-соціологічне дослідження, присвячене сприянню становлення міжкультурного діалогу щодо вивчення української мови представниками національних меншин у Чернівецькій області. Так, дослідниками було проаналізовано етнічний склад, культурні, історичні та мовні особливості регіону.

Також було розглянуто освітню ситуацію. Так, дослідники опитали три групи учнів старших класів, їхніх батьків та студентів румунської національної меншини, що навчалися у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

Було задіяно метод глибинного інтерв'ю із залученням 70 респондентів – представників румунської національної меншини у складі учнів старших класів, їхніх батьків та студентів, представників органів місцевої ради, політичних партій.

Дослідження дало багато цікавих результатів, адже було висвітлено мовне питання в призмі нового Закону України «Про освіту». Так, опитані вчителі вважають, що даний закон сприятиме зниженню рівня знань у учнів національних меншин, великі складнощі діти відчуватимуть під час переходу з молодшої школи у середню, адже це означатиме перехід на «незрозумілу» мову навчання. Цей факт може знизити й присутність на уроках, зауважують учителі.

Вищевказані складнощі також пов'язані, на думку вчителів, із тим, що знання української мови серед румун досить низьке (близько 10 % знають державну мову). Також учителі не згодні з тим, що знання державної мови сприятиме реалізації учнів румунської національної меншини в суспільстві, і вважають самореалізацію взагалі слабким аргументом щодо переходу румунських шкіл на українську. Румуни вбачають культурну асиміляцію в переході на українську мову, а батьки дітей національних меншин не задоволені якістю румуномовних підручників.

Були проведені фокус-групи з угорською національною меншиною, що проживає у Закарпатті. Основна теза, що була озвучена з боку угорців, – це акцент на їх інакшості та на тому, що у них намагаються забрати їхню мову. Це, мовляв, принизливо. Проте слід зауважити, що вони вважають, що державну мову достатньо знати на побутовому рівні. Інші ж представники зауважують, що ніколи не перейдуть повністю на українську. Також важливим є й факт, що вчителі знають державну на недостатньому рівні. Угорці також упевнені, що перехід на державну мову в освітній сфері, як би його не пом'якшували, усе ж буде жорсткий та стрімкий. При цьому важливо враховувати низький рівень обізнаності в особливостях Закону «Про освіту» на відміну від румунів [4, с. 36, 187, 199, 200].

Згідно з даним дослідженням, яке ми охарактеризували лише частково, вимальовується така картина: 1) очевидно, що для національних меншин не вистачає стимулів для вивчення державної мови; 2) різкий перехід на українську мову в освітньому процесі під час переходу з молодшої школи в середню лише додає стресу; 3) батьків загалом не влаштовує якість навчального матеріалу; 4) вчителі

недосконало володіють українською для навчання нею дітей; 5) вороже сприйняття нового освітнього закону й прийняття його за спробу асиміляції.

При цьому на офіційному сайті МОН зазначено, що Міністерство освіти і науки України робить все можливе для матеріально-технічного та навчально-методичного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів національних меншин, а також забезпечує виконання конституційного права на навчання своєю рідною мовою. Школи забезпечені художньою літературою й довідковою. Зазначається, що створено всі умови для опанування державної мови.

Загалом у шкільній освітній системі використовується шість мов національних меншин і ще 19 мов вивчаються у школах як предмет. Також іде інтенсивна підготовка кадрів для роботи з національними меншинами та методичних матеріалів, що будуть у нагоді вчителям. Узагалі, в Україні для національних меншин створено досить розгалужену освітню систему, що включає дошкільні та шкільні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади, де викладають мовами меншин. Відомо, що до складу ради МОН входять представники громадських об'єднань національних меншин, які вносять рекомендації щодо навчання дітей меншин [3].

Якщо хоча б мінімально поглибитися в тему вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах із навчанням мовами меншин, то пропонуємо розглянути вивчення української літератури в 5-му класі дітьми інших національностей. У розробленій програмі, на думку деяких дослідників, недостатньо мовленевих вправ, які б допомогли національним меншинам ліпше освоювати українську. Це важливо, адже без знання державної мови адаптація на будь-якому рівні соціального життя буде неможливою, а повноцінний розвиток буде доступний лише в рамках закритої общини, де дитина, приналежна іншому етносу, не матиме контакту із зовнішнім світом.

Таким чином, українська література, де національні меншини навчаються читанню з 1-го по 4-й класи, не виокремлюється. Це єдиний предмет, де діти мають можливість більш глибоко вивчити мову, але йому не приділяють достатньо уваги (через те, що саме таким чином розроблена навчальна програма для меншин). А при тому, що навчання в середній школі включає повний перехід на українську, цього недостатньо, щоб зробити навчання з 5-го класу менш стресовим для дітей меншин.

Тому деякі вчені рекомендують починати навчання учнів молодших класів саме з українського фольклору. Так, скоромовки можуть сприяти більш швидкому вивченню української, оскільки їх малий обсяг буде легше сприйматися і діти матимуть можливість навчитися більш чіткій вимові. Це, на нашу думку, безперечно, сприятиме адаптації національних меншин до життя в нашому соціумі, адже це поліпшить процес спілкування. Також вивченню мови сприятимуть завдання для учнів, де необхідно давати розгорнуті відповіді, тобто завдання, де необхідно щось пояснити, довести, розкрити смисл і т. ін. Це стимулюватиме учнів до здійснення комунікативної діяльності, що матиме позитивне відображення на адаптації [7]. Можливо, корисним буде й перегляд україномовного дитячого контенту з титрами мовами меншин. Так, діти зможуть на слух сприймати мову, а перегляд мультфільму або якоїсь розвиваючої передачі про природу дасть ефект через невимушену подачу.

Знання української мови є дієвим інструментом у процесі адаптації національних меншин до нового для них соціокультурного середовища. Проте сам процес вивчення потребує корекції з розрахунком на те, чи належить національна меншина до слов'янської мовної групи чи ні, адже материнська мова має величезне значення та повинна впливати на методику викладання української мови.

У процесі адаптації національних меншин до нового соціокультурного та мовного середовища необхідний також адекватний педагогічний супровід. Педагог повинен здійснювати опікунську та виховну діяльність по відношенню дітей меншин. Це підвищить їх успішність у навчанні та налагодить спілкування з однолітками. Учителю повинен не лише бути обізнаним у вікових, психологічних та соціальних особливостях і потребах дітей інших національностей, а й бути ознайомленим з їхніми культурними особливостями, адже культура передбачає їх морально-ціннісні норми поведінки.

Кандидат педагогічних наук, викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Наталія Іванівна Сабат у своїй статті, присвяченій адаптації дітей мігрантів до нового соціокультурного та освітнього середовища, зазначає, що діти, які є носіями іншого культурного коду та які різко опинилися в іншому соціальному просторі, відчувають складнощі через несприйняття однолітків, потреби формування свого іміджу та статусу перед учителями, через різ-

ницю в освітніх програмах, незнання мови та культури приймаючого суспільства та ін.

Таким чином, учитель повинен робити все можливе для подолання мовного бар'єру та здолання культурного шоку з обох боків (дітей меншин та дітей, що належать до корінного населення). Збір інформації про дітей інших етносів, їхній сімейний стан, стосунки з однокласниками та іншими вчителями, складнощі у вивченні предметів допоможуть педагогу в їх адаптації. Учителю, що опікується такими учнями, повинен надавати їм і психоемоційну підтримку, що має базуватися на взаємоповазі, конфіденційності та емпатії. Також важливими є виявлення, оцінка й аналіз проблеми дитини та пошук її ймовірного рішення. Тобто педагог повинен вчасно вживати заходів щодо потреб дітей меншин в умовах їх перебування в новому культурному, соціальному та освітньому просторі [6].

Щодо допомоги в адаптації з боку шкільної адміністрації, то, можливо, було б корисне проведення різних культурних заходів з ознайомленням національних меншин із ціннісно-моральними нормами та традиціями нашого суспільства. Був би доречним, наприклад, показ тематичних презентацій та фільмів, а також влаштування свят, де національні меншини можуть продемонструвати власні культурні особливості, розказати про традиції.

Таким чином, поінформованість щодо культурних відмінностей повинна проходити з обох боків. Діти, що належать до приймаючого суспільства, також повинні бути ознайомленими з іншими культурами, а вчителі повинні сформувати у них толерантне відношення до представників інших культур. Це може створити умови для успішної адаптації національних меншин.

Процес адаптації національних меншин до нових умов життя в приймаючому суспільстві є надзвичайно важким. Проте знання мови може поліпшити його. Тут величезне значення мають освітнє середовище, його гнучкість та продумана організація навчання. Деякі українські вчені вже розробили рекомендації з огляду на новий Закон «Про освіту».

Так, перш за все, у навчальному процесі меншин повинні брати участь викладач та асистент із двомовного навчання. Діти – представники національних меншин повинні бути віднесені до категорії дітей з особливими освітніми потребами через незнання або недостатнє володіння українською мовою. Навчання меншин повинне проходити в інклюзивному форматі, тобто бажано в класах із носіями мови.

Асистент учителя також необхідний для створення повноцінного двомовного сере-

довища, як це прийнято в школах Європи та США. Проте педагоги повинні мати у власній навчальній програмі предмет, пов'язаний з особливостями викладання дітям національних меншин та в умовах двомовного освітнього середовища. Це може бути подано й у рамках курсу з підвищення кваліфікації.

Учителі, що викладають предмети, які не пов'язані з українською мовою та літературою мовами меншини, повинні володіти українською мовою відповідно до специфіки власного предмету. Також не обійтися без позакласних заходів, пов'язаних із поширенням української мови серед меншин. Навіть організація таких заходів сприятиме зацікавленню дітей у володінні державною мовою [9, с. 159–162].

Висновки з проведеного дослідження.

Із вивчених матеріалів можна зробили висновок, що роль освітнього середовища відіграє величезну роль в адаптації національних меншин, адже саме там індивід отримує навички спілкування державною мовою, що сприятиме його адаптації в українському суспільстві. Проте національні меншини такої потреби у вивченні державної мови не вбачають. При цьому вони пов'язують це з навмисною спробою асиміляції. Загалом така ситуація склалася через недостатню взаємодію меншин із державою.

І, нарешті, представники меншин повинні бути зацікавленні у володінні мовою й взаємодії з українським суспільством. Тому вони повинні бути достатньо поінформованими щодо реального покликання нового освітнього закону, адже знання мови здатне розширити горизонт представникам інших етносів, що дасть їм змогу не жити ізольованою групою, а використовувати всі можливості, надані нашою державою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войналович О. О. Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917–1938 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1993. 23 с.
2. Україна здійснює необхідні заходи для повноцінного забезпечення освітніх прав представників національних меншин. Київ, 2021. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/ukrayina-zdijsnyuye-neobhidni-zahodi-dlya-povnocinnogo-zabezpechennya-osvitnih-prav-predstavnikiv-nacionalnih-menshini-sergij-shkarlet>
3. Освіта національних меншин: нові ініціативи Міністерства освіти і науки України / Міністерство освіти і науки України. Київ, 2015. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2015-03-19-osvitanacziionalnix-menshin-novi-inicziativi-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini>
4. На освітніх перехрестях: діалог із національними меншинами у Чернівецькій і Закарпатській областях / Н. Варга та ін. ; ред. О. Заболотна, С. Щудло. Дрогобич : УАДО, 2020. 262 с.
5. Паращенко Л. Побудова моделі державного управління розвитком загальної середньої освіти в контексті суспільного розвитку. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України. 2011. Вип. 1. С. 229–239.
6. Сабат Н. І. Адаптація дітей мігрантів до нового соціокультурного простору: педагогічна допомога і підтримка. *Освітній простір України*. 2017. № 9. С. 144–151.
7. Хорошковська Т. П. Особливості вивчення української літератури в 5 класі закладів загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин. *Українська мова і література в школі*. 2018. Т. 6. Вип. 141. С. 51–54.
8. Швед М. Вплив освіти і культури на розвиток суспільства. *Rocznik Polsko-Ukraiński*. 2014. Т. 16. С. 463–471.
9. Щудло С., Заболотна О., Медіна Т. Соціокультурний дискурс щодо мови навчання національних меншин у Чернівецькій області. Дрогобич : УАДО. 2019. 205 с.

ПРОСОДИЧНІ РИТМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОВЛЕННЯ ТА ЇХ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ

PROSODIC RHYTHMIC CHARACTERISTICS OF SPEECH AND THEIR MEMORIZATION

У роботі об'єднується та систематизується різноманітність просодичних ознак мовленнєвої активності. Виокремлено такі підстави їх процесуальної систематизації: 1) суб'єктність процесу; 2) напрям процесу; 3) часові та частотні складники процесу. За трьома підставами просодичні процеси поділені на: 1) імпліцитні та експліцитні; 2) засвоєння та відтворення; 3) ритмічні, тональні та фонологічні. Виділяючи окремо ритмічний складник мовної діяльності, названо її різновиди: 1) фонологічний ритм; 2) темпо-ритм – загальна швидкість чергування наголосів у словах тексту; 3) ритм наголосу; 4) ритм смислових структур; 5) ритм тональних характеристик мовлення. Вони, окрім смислового, характеризують просодичні ритмічні ознаки мовлення. За результатами дослідження відтворення просодичного ритмічного складника мовлення загальна кількість повторених сполучень слів була більшою за пред'явлення ритмічно пов'язаних словосполучень у лівій слуховій канал за рахунок субдомінантної півкулі. Таким чином, зменшення КПВ та збільшення загальної кількості відтворених словосполучень було визначено внеском запам'ятовування ритму у правій півкулі. За рахунок правої півкулі відбувається також ефект навчання під час запам'ятовування вербальних стимулів, що може бути пояснено гіпотезою двох мовних центрів та збільшенням числа зв'язків між ними, зменшенням гальмівного впливу лівої півкулі на праву. Проведений нами експеримент підтверджує гіпотезу існування ритмічної організації вербальної пам'яті, більше латералізованої у правій півкулі. Допускається, що її асиметрія була закладена в ранньому філогенезі, коли організовані ритмом знання зберігалися, як уважається, у правій півкулі. Мовленнєва діяльність має організацію за ритмом: образ – ритм – слово, що поєднується з ієрархічними семантичними структурами. Ритмічна природа мовної діяльності може бути простежена аналізом сприйняття тексту та його актуалізації.

Ключові слова: просодія, психологія мовлення, друга мова, пам'ять, ритм, просодичні ознаки мовлення.

The work combines and systematizes the variety of prosodic signs of speech activity. The grounds for their procedural systematization were singled out: 1) the subjectivity of the process; 2) process direction; 3) time and frequency components of the process. On three grounds prosodic processes were divided as: 1) implicit and explicit; 2) assimilation and reproduction; 3) rhythmic, tonal and phonological. By singling out the rhythmic component of language activity, its varieties were named: 1) phonological rhythm; 2) tempo-rhythm – the general speed of alternation of accents in the words; 3) accent rhythm; 4) the rhythm of semantic structures; 5) the rhythm of tonal characteristics of speech. They, excluding semantic, characterize the prosodic rhythmic features of speech. According to the results of the study of the prosodic rhythmic component of speech reproduction, the total number of repeated combinations of words was greater when rhythmically related combinations were presented to the left auditory canal – due to the subdominant hemisphere. Thus, the decrease in the right ear coefficient and the increase in the total number of reproduced word combinations were determined by the contribution of rhythm memorizing in the right hemisphere. Due to the right hemisphere, there is also a learning effect when memorizing rhythmic verbal stimuli, which can be explained by the hypothesis of two language centers and an increase in the number of connections between them, a decrease in the inhibitory effect of the left hemisphere on the right. Our experiment confirms the hypothesis of the existence of a rhythmic organization of verbal memory, more lateralized in the right hemisphere. It is assumed that its asymmetry was laid down in early phylogeny, when knowledge organized by rhythm was stored, as it is believed, more in the right hemisphere. Speech activity has organization by rhythm component: image – rhythm – word, which is combined with hierarchical semantic structures. The rhythmic nature of language activity can be further examined by analyzing the perception of the text rhythmic prosody and its actualization.

Key words: prosody, psychology of speech, second language, memory, rhythm, prosodic features of speech.

УДК 159.953.3,159.953.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.7>

Пундєв В.В.

к. психол. н.,
старший викладач кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки
Одеський національний економічний
університет

Постановка проблеми. Засвоєння мови (не лише другої) як формування розумово-знакового комплексу протікає на двох якісно відмінних рівнях: семантичному та власне знаковому – номінативному, тому успішність володіння мовою визначається заучуванням як семантичних комп-

лексів – значень слів, так і відповідних їм звукосполучень – звукових комплексів. За положеннями психолінгвістики пошук потрібного слова для мовлення є одночасним рухом у напрямі звукових та семантичних ознак, що відбувається в окремій функціональній структурі, вона синтезує

семантичне уявлення про об'єкт та відповідний звуковий комплекс.

Для опису таких феноменів часто використовується поняття «звукова поєднаність» (сполучуваність), яке обґрунтувалося Л. Засекіною [2], але найчастіше стосовно стійких виразів у мові. Для вивчення другої мови (ДМ) особливо важливе загальне та системне становлення звукових структур та їх співорганізованість.

Семантичні зв'язки створюються швидше звукових, їх гнучкість визначає можливість зміни значення слова вже після того, як його вимова стала знайомою, тому їх значення для вивчення ДМ не є таким великим як засвоєння нової системи звукокомплексів. З'ясовуючи особливості роботи пам'яті під час запам'ятовування одиниць другої мови та представляючи її як функціонування певної системи з просодичними підсистемами, з'являється можливість визначати незвичайні причини інформаційного стресу під час вивчення нової мови дорослою людиною, основи ритмічної та мелодійної організації мовної діяльності та здатність емоційності слова протидіяти забуттю. Не лише загальна фонетика мовлення, а й її просодична система: ритм, тон, особливі поєднання звуку (фонів речень) на другій мові – ось ті фізичні (формальні) характеристики мовлення, на які має звертатися особлива увага дослідників полілінгвізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Просодія* як «вчення про просодичні елементи мовлення (мелодика, відносна сила вимови слів та їхніх частин, співвідношення відрізків мовлення по довготі, загальний темп мовлення, паузи, загальне темброве забарвлення тощо) та їх функціонування» має предметом незавершений і не зовсім системний перелік звукових характеристик мовлення. За Л. І. Тараненко «гучність» теж є просодичним засобом: «До інваріантної моделі взаємодії просодичних засобів оформлення... слід віднести актуалізацію помірних темпу і гучності... тону, середньої за тривалістю пауз на стиках, спадного термінального тону, а також маркування комунікативно сильних складів... розширенням тонального діапазону» [7, с. 160]. Також «ритм», «наголос», «маркування», «паузи» тут розділені як характеристики. Хоча «ритм» може вважатися як чередування сили наголосу включно з маркуванням та пауз.

За Ю. А. Мусієнко просодичний аналіз має, по-перше, розділяти виділення та фон, *фігуру-тло*: «Експериментально обґрунтовано закономірності функціонування когнітивного чинника у межах лінгвокогнітивного

підходу просодичного аналізу англійських притч – «фігура-тло», який є невід'ємним компонентом аналізу текстів» [4, с. 189]. У [8] звукові схожості, паралелі та *протиставлення* є складовими частинами системи просодичних характеристик: «... система просодії є складним структурним комплексом компонентів, який виконує функції цілісного оформлення висловлювання (організації та членування, оформлення та протиставлення типів висловлювань)» [8, с. 230].

Інтонація як просодичний засіб є невід'ємним складником звукового аналізу висловлювання, та опис інтонаційних параметрів найчастіше складається тільки описом тонального охопту, загального напрямку зміни тону і стосується тільки складників висловлювання, що легко маркуються, наприклад «кінець речення», «запитання». Приведемо результат дослідження просодичних особливостей публічної мови: «... треба зазначити використання низхідного тону, що є характерним для англійських стверджувальних речень ... не використовують широкий тональний діапазон у своїх промовах. Також інші елементи, що пов'язані з просодією, впливають на успішність публічного виступу ... спостерігається використання інтонації закінченості і розповідної мелодики, що вказують на зниження голосу на ударному складі. Також у публічному виступі може використовуватися й інший вид інтонації – інтонація питання, якщо, наприклад, публічна промова проводиться у форматі діалогу» [3, с. 138].

Тональні характеристики мовлення «шкала», «мелодія» використовуються як називні, без залучення теорії музичальної чи іншої гармонії: «Результати перцептивного дослідження дали змогу визначити специфіку просодичної організації англійського дискурсу телевізійної реклами: поширеність спадного мелодійного контуру, домінування усічених шкал зі спадними термінальними тонами, які використовуються в англійському мовленні для інформування й переконання» [1, с. 263].

У загальній класифікації просодичних характеристик за Ю. В. Рібцуном визначається цільова вимога чіткого поділу просодичних параметрів, на які спрямована корекційна робота: «1) дикція – чітка, змазана, незрозуміла; 2) темп – нормальний, прискорений, уповільнений; 3) ритм – нормальний, аритмія, брадиритмія, тахіритмія; 4) інтонація – наявність чи відсутність основних видів інтонації (розповідної, питальної, окличної); 5) паузація – наявність чи відсутність розстановки пауз у мовленнєвому потоці; 6) наголос – наявність чи

відсутність інтенсивності звучання під час промовляння окремих складів слів» [6]. Пояснення рівня засвоєння просодичної здібності у цій класифікації характеризує першочергове завдання саме можливості оцінювання і корекційної роботи, тому завдання системності параметрів тут теж не знаходиться у пріоритеті.

Поділ процесу на сприйняття (засвоєння) та відтворення просодичних засобів мовлення теж вимагає окремих досліджень за специфікою окремого процесу. Дослідник проблематики засвоєння просодії Т. Уортон робить висновок: «Однак коли йдеться про роботу над засвоєнням просодії, прагматична література була досить тихою. Природно, існує багато роботи з фонетичного та фонологічного погляду... Як і у випадку з літературою про просодичне значення, відмінності, які є важливими з прагматичного погляду, часто не досліджені, також коли вживається поняття прагматики, воно не вживається послідовно» [18]. Існує робота, що доказово розділяє не лише процеси сприйняття та відтворення просодичних засобів мовлення, наприклад пов'язані з віком чи рівнем лінгвістичної здатності, а й розділяє *імпліцитну* (суб'єктна, «мовчазна» за автором) просодію та *експліцитну*, що впливає на суб'єкт зовнішнім чином. Це можуть бути розділені одночасні, паралельні процеси. «В останні роки робота, проведена в контексті гіпотези імпліцитної просодії (IPH), поставила під сумнів припущення про те, що імпліцитна (тобто мовчазно створена) просодія та явна (зовня) просодія схожі за формою ... учасники з більшим обсягом робочої пам'яті (за оцінками тривалості читання) асоціювалися з довшими просодичними фразами...» [9, р. 873].

Загальна часова просодична характеристика – це швидкість мовлення, що синонімічно характеристикам «*темп*», «темпоральний складник». Вона досліджувалася окремо і пов'язується з розбірливістю мовлення: «Швидке мовлення викликає кілька змін у просодії мовлення. Окрім того, це може бути пов'язано зі зниженням розбірливості мови» [17, р. 51].

Аналізуючи різноманітність просодичних ознак мовленнєвої активності, ми вважаємо за потрібне виділяти такі підстави їх процесуальної систематизації: 1) суб'єктність процесу; 2) напрям процесу; 3) часові та частотні складники процесу. Таким чином, просодичні чинники можуть бути: 1) імпліцитні та експліцитні; 2) засвоєння та відтворення; 3) ритму, тону та фонології.

У цих системах найбільш складною є ритмічно-фонологічна структура просодичного

опису мовленнєвої активності. Її елементи теж мають бути пояснені окремо у систематичній єдності та послідовності.

Ритмічна природа мовної діяльності достатньо мало досліджена, незважаючи на різноманітні можливі практичні застосування її законів. Відомо, що організація ритму пов'язана з моторними сферами кори мозку. «Чуттєва тканина образу руху» (за термінологією В. П. Зінченко) задає умову «біодинамічної тканини» руху. Образ моторної діяльності як такої за В. П. Зінченко формується почуттям ритму: «...основою зв'язаності «чуттєвої тканини» образу є формування структури програми почуття ритму, яка є однією з основних узагальнених одиниць контролю руху (рухової інваріантою)», – висновок, що мав значення у психології праці та психології спорту, але може бути співвіднесеним і до мовної діяльності.

Дослідження закономірностей деформації «чуттєвої тканини» рухового контролю для моделі висококваліфікованого спортивного руху дало змогу встановити, що моторна організація почуття ритму, зміна її структури за зміни рухового завдання є психофізіологічною основою для вирішення завдання, зворотного завдання деформації біодинамічної тканини руху. Ритм є умовою внутрішньої пов'язаності та цілісності організованої структури руху. Моторна організація мовної діяльності має, очевидно, ту саму структуру: початковий образ – ритміка – звукове висловлювання, що пов'язана з ієрархічними семантичними структурами.

Виділення окремо ритмічного компонента в організації мовлення виправдано також даними про те, що семантичне значення слова варіюється від його ритмічного значення в тексті. Отже, ритмічні формули слів та їх поєднань закладено у пам'яті й активуються як у процесах відтворення слів, так і у процесах їх впізнавання. Наприклад, ритм вірша можна «почути» навіть у тому разі, якщо людина не сприймає закріплені у вірші норми ритму. Тобто ритмічні акценти у віршах пов'язані, перш за все, з особистістю та суб'єктивним станом того, хто сприймає, а не тільки ініціюються автором. «Саме просодія встановлює правила для стилю вірша, який трактує тему тексту звуком і зовнішнім оформленням» [16, р. 254]. Таким чином, ритмічна просодична систематизація (3) поєднується з імпліцитно-експліцитною (1).

Виділяючи всі види ритмів мовної діяльності, їх можна характеризувати як «ритми у надфразовій єдності». Вони, окрім смислового, визначають звукові асоціації

та можуть бути визначені як звукокомплекси мовлення.

1. Фонологічний ритм. Забезпечується законами розгортання «фонів» – звукокомплексів – звуковою фактурою. Це модуляції звуків груп приголосних, повтори чи заміна домінуючих голосних. Наприклад, варіації тризвуків приголосних із відмінностями в голосну (менш помітно), приголосну (більш помітно) або повторами тризвуків, самих слів, які стають ключовими. Під час засвоєння ДМ ці процеси виражаються у закономірній, мотивованій актуалізації слів і висловлювань на ДМ, а не першою мовою – найважливішому етапі вивчення ДМ. Процеси закріплення одиниць ДМ, тренування їх використання зовсім інші й навчитися їм простіше. Цей ритм може бути названий як ритм комбінацій звуків приголосних та їх варіацій. Це також є різновид фонетичних асоціативних міжсловесних зв'язків.

2. Темпо-ритм – загальна швидкість чергування наголосів у словах тексту. Пов'язаний із внутрішніми ритмами людини.

3. Ритм (метр) – закони чергування наголосів у мовленні. Ритм мовлення також прямо пов'язаний із внутрішніми ритмами людини. Під час дослідження цього складника просодії визначається пріоритет вивчення поезії, оскільки у процесі створення вірша ритми беруть участь явним чином. Творчий процес мовлення починається з народження звукокомплексів у певному заданому метрі, як і новий процес актуалізації, породження мови на ДМ. Від форми метричного складника звукового каркаса залежать враження і сама думка як наслідки боротьби метру з темпом та катарсичного результату боротьби розміру зі звуковим оформленням слів. Поява емоцій пояснюється тілесними змінами: порушеннями, перебудовою ритмів домінуючих нейронних структур. Питання впливу сприйнятих ритмів під час продукування мови дослідженню піддаються рідко, оскільки є причинами «спонтанної» вербалізації без можливої участі рефлексії. Для стимулювання спонтанного оформлення думки на ДМ потрібно обмежити обсяг сприйняття одиниць ДМ, які не перебувають у міцних системних відносинах (і за ритмом), великий розмір конкуруючих схем ритмів призводить до непотрібної просодичної плутанини.

4. Ритм смислових структур. Семантичний порядок сприйняття та відтворення інформації під час мовлення може бути забезпечений строгими законами чергування смислових компонентів тексту, наприклад під час використання «матрич-

них текстів». Цей порядок дає можливість зіставляти його з ритмом наголосів у реченнях та з ритмами людини (дихання). Семантичні та фонетичні мережі при цьому тісно пов'язуються під час сприйняття, читання та розуміння смислових структур. Думка у цих текстах розгортається з урахуванням зміни граматики за зміни стану нормальної свідомості. Читання матричного тексту та розуміння його сенсу призводять до детермінованих емоційних змін та, можливо, до поліпшення роботи вербальної пам'яті.

5. Ритм тональних характеристик мовлення. Мається на увазі не загальний тональний просодичний складник у системі «ритм, тон та фонологія», а часові закони інтонаційної структури процесу мовлення.

Стосовно вже досліджених механізмів впливу ритму на людину можна виділити роботи, де використовується метод ЕЕГ для диференціації такого впливу на ГМ. У рамках вивчення впливу музики на параметри ЕЕГ із формальних характеристик музики (мелодика, гармонія, ритм, тембр, висота, динаміка) були досліджені окремо впливи ритму та гармонії, також порівнювалися значення кореляцій ЕЕГ для сприйняття музики, ритмічно повторюваних звукових сигналів і арпеджіо. Було зазначено, що після перших двох секунд із загального часу сприйняття ритмічно повторюваних звуків коефіцієнт асиметрії був позитивний і зростав (особливо зросли моторні та скроневі зв'язки правої півкулі); із середини сприйняття з'являлася правопівкульна асиметрія, що особливо виражена в асоціативних лобових та нижньотіменних областях [5].

Ритмічно програвані звуки та арпеджіо викликали менші процеси просторової синхронізації моторних сфер, аніж під час сприйняття музики, але кількість кореляційних зв'язків у моторних сферах та лівій скроневої зоні зростає. Це підтверджує існування взаємозв'язку між почуттям ритму (не тільки руху, а й звукового) з роботою моторних зон ГМ, і можливою стає домінуюча участь правої півкулі в ритмічних процесах, навіть лінгвістичних.

У подібних дослідженнях, але в яких не поділяють сприйняття музики за її характеристиками, відзначають міжпівкульні відмінності під час сприйняття тексту та музики (Кас. муз. > 0), тут внесок окремо ритму в зміну роботи ГМ невідомий. Потужність спектрів має достовірні міжпівкульні відмінності для етапів обробки вербальної та невербальної інформації у всіх діапазонах, окрім тета-діапазону, відомо також про збільшення активності обох півкуль та кіль-

кості міжпівкульних взаємозв'язків під час прослуховування музики.

Дані про ритмічну організацію мови під час її сприйняття, запам'ятовування та відтворення у роботах із застосуванням ЕЕГ приводяться для сукупності цього процесу. У роботі [13] стверджується, що сприйняття часового ритму відбувається за домінування лівої півкулі, однак у роботі не робляться відмінності в домінуванні півкуль під час сприйняття та відтворення ритму. Е. Г. Симерницька вважає, наприклад, що впізнавання на відміну від активного відтворення більшою мірою пов'язане з функціонуванням правої півкулі; також Т. Н. Ушакова пише: «У вербально-продуктивному процесі чітко переважає за рівнем активності ліва півкуля, у наочно-розумовому процесі – права півкуля, у вербально-репродуктивному процесі не відзначається домінування будь-якої однієї з півкуль», що означає неможливість чітко визначати латералізацію всього ланцюжка «сприйняття – мислення – пам'ять – породження – функціонування» мови за її ритмом в якійсь одній півкулі.

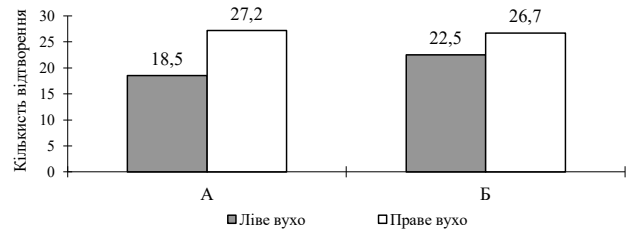
Далі перерахуємо висновки досліджень про ті мовні функції, що виконуються у правій півкулі, це: сприйняття невербальних звукових сигналів, візуально представлених слів, формування інтонації, формування емоційності мовлення відповідає за пов'язаність структур та цілісність висловлювання. Але традиційно у психології мовлення визначають домінуючу по мові ліву півкулю, що пояснюється гальмуванням роботи правої півкулі та генетичною детермінацією. Здається, ніби досі правій півкулі не приписують певний внесок у мовну діяльність. Труднощі визначення її внеску полягають у загальному характері одержуваних даних про латералізацію мовлення, а тому й розмитістю відомостей про мовленнєві функції навіть домінуючої півкулі; частина проблеми полягає також у труднощах інтерпретації даних тесту Вада, дихотичного прослуховування, хворих з ураженнями та розсіченням мозку, які не є даними про мовленнєве функціонування у нормі.

Наше експериментальне дослідження запам'ятовування лінгвістичного ритму проводилося за допомогою метода дихотичного прослуховування.

Сенс визначення внеску роботи півкуль під час переробки інформації методом дихотичного прослуховування полягає у тому, що в умовах конкуруючого пред'явлення двох символів окремо в лівий і правий слуховий канал точно відтворення вербальної інформації відбувається під час пред'явлення її в праве вухо, а невер-

бальної – у ліве. Велика кількість повторень методу та його варіацій зі зміною стимулів незмінно підтверджували асиметрію роботи півкуль ГМ. Асиметрія у переробці вербальної інформації може бути пояснена міжпівкульними відмінностями в мнемічних процесах і тим, що конкуруюче пред'явлення стимулів посилює контрлатеральні шляхи і пригнічує іпсилатеральні. Отримані профілі асиметрій корелюють із багатьма психологічними характеристиками.

Аналіз процесів запам'ятовування ритмічно пов'язаних словосполучень проводився нами за процедурою пред'явлення ритмічно пов'язаної інформації (р. п. і.) – словосполучень (50 ритмічно пов'язаних в одне вухо одночасно з 50 ритмічно не пов'язаних), наступною зміною каналів пред'явлення тих самих словосполучень і звітом запам'ятовування після кожної серії. Усі випробувані були правші (12 людей), стимульний матеріал був поступово розподілений за рівнем емоційної значимості. Для зняття ефекту навчання (що пов'язане з лівим слуховим каналом) половина групи починала з першої серії, половина – з другої. Є дані про становлення асиметрії в ранньому онтогенезі та її поступове нівелювання, тому піддослідні були набрані приблизно одного віку (22–25 років).

Рис. 1. Кількість відтворених словосполучень із 50 пред'явлених

А – при пред'явленні р. п. і. у праве вухо;

Б – при пред'явленні р. п. і. у ліве вухо

Отримані дані підтвердили, що значення асиметрії переробки вербальної інформації у здорових випробуваних лежить у межах +10...+30 %. Наше середнє значення +13,79 %. Коефіцієнт правого вуха (КПВ) при пред'явленні р. п. і. у праве вухо дорівнював +19,04 %, відтворено 45,7 % усіх словосполучень. КПВ при пред'явленні р. п. і. у ліве вухо дорівнював +8,54 %, при відтворенні 49,2 % всіх словосполучень (рис. 1). Це означає, що знак асиметрії не змінюється: відтворення слів, що пред'являються правому слуховому каналу завжди краще, але її коефіцієнт значуще зменшується при пред'явленні р. п. і. у лівий слуховий канал, що підтверджує гіпотезу існування ритмічної організації мовленнєвої пам'яті у правій півкулі.

Висновки. Отже, об'єднуючи різноманітність просодичних ознак мовленнєвої активності, ми виокремили такі підстави їх процесуальної систематизації: 1) суб'єктності процесу; 2) напрям процесу; 3) часові та частотні складники процесу. За трьома підставами просодичні процеси поділяються на: 1) імпліцитні та експліцитні; 2) засвоєння та відтворення; 3) ритмічні, тональні та фонологічні. Виділяючи окремо ритмічний складник мовної діяльності, названо її різновиди: 1) фонологічний ритм; 2) темпо-ритм – загальна швидкість чергування наголосів у словах тексту; 3) ритм наголосу (метр); 4) ритм смислових структур; 5) ритм тональних характеристик мовлення. Вони, окрім смислового, характеризують просодичні ритмічні ознаки мовлення.

За результатами дослідження відтворення просодичного ритмічного складника мовлення загальна кількість повторених сполучень слів була більшою при пред'явленні р. п. і. у лівий слуховий канал за рахунок субдомінантної півкулі. Таким чином, зменшення КПВ та збільшення загальної кількості відтворених словосполучень було визначено внеском запам'ятовування ритмічно пов'язаних словосполучень у правій півкулі. За рахунок правої півкулі відбувається також ефект навчання під час запам'ятовування вербальних стимулів, що може бути пояснено гіпотезою двох мовних центрів та збільшенням числа зв'язків між ними, зменшенням гальмівного впливу лівої півкулі на праву. Проведений нами експеримент підтверджує гіпотезу існування ритмічної організації пам'яті, більше латералізованої у правій півкулі. Допускається, що її асиметрія була закладена в ранньому філогенезі, коли організовані ритмом знання зберігалися у правій півкулі. Мовленнєва діяльність має організацію за ритмом «образ – ритм – слово», що поєднується з ієрархічними семантичними структурами. Ритмічна природа мовної діяльності може бути простежена аналізом сприйняття тексту (особливо поезії) та його актуалізації.

Обговорення. Суперечливі дані про латералізацію обробки ритмічних стимулів, отриманих методом дихотичного прослуховування, були опубліковані на початку його застосування Х. Гордоном [11], який досліджував процеси сприйняття музики. Як і очікувалося, їм було виявлено домінування правої півкулі під час прослуховування різних музичних творів. Проте за ідентифікації мелодій за ритмом домінувала ліва півкуля, а за ідентифікації акордів – права. Дані, отримані Т. П. Хриз-

ман. показують, що під час сприйняття музики відбувається загальне посилення функціональних взаємодій правої та лівої півкулі порівняно зі сприйняттям звуків та арпеджіо. Тому зменшення КПВ під час сприйняття акордів могло бути значно більшим за зменшення КПВ під час сприйняття ритму, що могло дати наведені вище результати. Сприйняття музичного ритму є особливим феноменом, закони якого відмінні від сприйняття емоційно ненавантаженого ритму і заслуговує на окремий розгляд. Одним із наслідків проведеного нами експерименту є можливість прискорення навчання ДМ за допомогою нав'язуваних ГМ ритмів та одночасного запровадження одиниць ДМ. Також те, що просодична підготовленість дає переваги у вивченні мов, це підтверджується і експериментально Шапу-Ларсон та Дільман: «Було виявлено перевагу двомовності в розумінні просодії дітьми дошкільного віку... Наші результати свідчать про те, що попередні висновки щодо двомовної переваги в обробці просодії насправді можуть бути зумовлені просодичним упередженням» [10, р. 416].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаращук К. В. Просодичні особливості англomовного дискурсу реклами автомобілів. *Вісник Житомирського державного університету. Серія: Філологічні науки*. 2013. Вип. 3 (69). С. 260–264.
2. Засєкіна Л., Кримська Г. Сполучуваність мовних одиниць та їх роль у підвищенні продуктивності навчання іноземної мови. *Науковий вісник ВДУ*. 1997. № 5. С. 78–79.
3. Корнєлаєва Є. В. Просодичні особливості публічної мови (на матеріалі виступів британських парламентарів). *Закарпатські філологічні студії*. 2020. Вип. 14. Т. 1. С. 138–143. DOI: 10.32782/tps2663-4880/2020.14-1.24
4. Мусієнко Ю. А. Інтоніаційні засоби вираження повчальності у притчовому дискурсі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. 2020. № 2 (70). С. 189–194.
5. Отмахова Н. А. О проявлении функциональной асимметрии в ЭЭГ взрослых испытуемых при восприятии ими слов и музыки. *Взаимоотношения полушарий мозга*. Тбилиси : Мецниереба, 1982. С. 28–37.
6. Рібцун Ю. В. Корекційна робота з розвитку мовлення дітей п'ятого року життя із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення: програмно-методичний комплекс. Київ : Мандрівець, 2012. 258 с.
7. Тараненко Л. І. Просодичні особливості актуалізації структурно-фабульних елементів текстів англomовних притч. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки. Мовознавство»*. 2015. Т. 4. С. 154–160.
8. Чекан О. І., Іванова В. В., Барна Х. В. Теоретичний аспект дослідження просодичної сторони

мовлення у дітей дошкільного віку з дизартрією. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2019. Вип. 2 (45). С. 228–231. DOI: 10.24144/2524-0609.2019.45.228-232

9. Bishop J. (2020). Exploring the Similarity Between Implicit and Explicit Prosody: Prosodic Phrasing and Individual Differences. *Language and Speech*. 64 (4). P. 873–899. DOI: 10.1177/0023830920972732

10. Champoux-Larsson M., & Dylman A. (2019). A prosodic bias, not an advantage, in bilinguals' interpretation of emotional prosody. *Bilingualism: Language and Cognition*. Vol. 22. P. 416–424. DOI: 10.1017/S1366728918000640

11. Gordon H. W. (1978). Left hemisphere dominance for rhythmic elements in dichotically – presented melodies. *Cortex*. Vol. 14. № 1. P. 23–31.

12. Kent R. (1984). Brain mechanisms of speech and language with special reference to emotional interactions. *Language science: recent advances*. San Diego: Colege-Hill. P. 93–111.

13. Robinson G. M., & Solomon D. J. (1974). Rhythm is processed by the speech hemisphere. *J. Of Exp. Psychology*. Vol. 102. P. 508–511.

14. Ross E., & Mesulam M. (1979). Dominant language functions of the right hemisphere? Prosody and emotional gesturing. *Archives of Neurology*. Vol. 36. P. 144–148.

15. Schomer D. L., & Lopes da Silva F. H. (2018). *Niedermeyer's Electroencephalography: Basic Principles, Clinical Applications, and Related Fields*. Oxford: Oxford University Press. 1264 p.

16. Shanmugapriya R. (2022). The Change and Difference of the Prosody. *International Research Journal of Tamil*. Vol. 4. P. 254–260. DOI: 10.34256/irjt22433

17. Tavi L. (2022). The dynamic effect of speaking fast on speech prosody. *AUC PHILOLOGICA*. 1 (2022). P. 51–63. DOI: 10.14712/24646830.2022.28

18. Wharton T. (2020). Acquiring prosody. *Collective Monograph: Developmental and clinical pragmatics*. Brighton : Mouton de Gruyter. P. 243–268. DOI: 10.1515/9783110431056-009

СЕКЦІЯ 4 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПРОФЕССИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИСПЕТЧЕРА-ИНСТРУКТОРА УВД

PROFESSIOGRAPHIC ANALYSIS OF ACTIVITY OF ATC INSTRUCTOR

Диспетчер-інструктор УВС (управління повітряним рухом) є однією з ланок у ланцюжку фахівців, які безпосередньо впливають на безпеку польотів. У статті наведено результати дослідження з аналізу професійної діяльності диспетчера-інструктора УВС, складено професіограму даної спеціальності на основі аналізу наявної літератури, керівних документів, експертних оцінок та спостереження. Викладено загальні відомості про професію, описано домінуючі види діяльності, окреслено галузі знань, необхідні для ефективної роботи інструктора, тощо. Для уточнення переліку професійно важливих якостей диспетчера-інструктора УВС розроблено опитувальник експертних оцінок «Придатність до роботи інструктором-диспетчером УВС». Цей опитувальник адаптований під специфіку галузі управління повітряним рухом, оскільки оцінка професійно важливих якостей інструктора здійснюється фахівцями – експертами у цій сфері. Експертами зазначено нижченаведені якості, що сприяють ефективному здійсненню діяльності: поведінка у напруженій ситуації, відповідальність, уміння координувати та взаємодіяти, уважність, вимогливість, стресостійкість, використання робочого часу, висока зосередженість на завданні, здатність до навчання, вміння відстоювати свою точку зору. Серед якостей, що перешкоджають ефективному виконанню діяльності, на думку експертів, виявлено: безвідповідальність, нерішучість, нездатність до прогнозування та аналізу ситуації, агресивність, психічна та емоційна неврівноваженість, нетерплячість, відсутність схильності до роботи з людьми, тривожність, низький рівень інтелектуального розвитку. Подальші дослідження цієї сфери можуть бути присвячені розробленню психограм диспетчера-інструктора УВС. Корисним може бути в майбутньому розроблення та включення до програми початкового навчання і використання на курсах підвищення кваліфікації інструкторів методів визначення та розвитку психологічних ПВК.

Ключові слова: професіограма, інструктор, диспетчер УВС, професійно важливі якості, метод експертних оцінок.

The air traffic controller (ATC) instructor is one of the links in the chain of specialists directly affecting flight safety. The article presents the results of a study on the analysis of the professional activities of an air traffic controller – instructor, a professiogram of this specialty was compiled based on an analysis of the available literature, guidance documents, expert assessments and observation. The publication also provides general information about the profession, describes the dominant activities, outlines the areas of knowledge necessary for the effective work of the instructor, etc. To clarify the list of professionally important qualities of an air traffic controller-instructor, a questionnaire of expert assessments "Fitness for work as an air traffic controller instructor" was developed. This questionnaire has been adapted to the specifics of the air traffic control field, because assessment of the professionally important qualities of an instructor is carried out by specialists – experts in this field. The experts indicated the following qualities as contributing to the effective implementation of activities: behavior in a tense situation, responsibility, ability to coordinate and interact, attentiveness, exactingness, resistance to stress, use of working time, high focus on the task, ability to learn, ability to defend one's point of view. Among the qualities that impede the effective performance of activities, according to experts, the following were identified: irresponsibility, indecision, inability to predict and analyze the situation, aggressiveness, mental and emotional imbalance, impatience, lack of inclination to work with people, anxiety, low level of intellectual development. Further research in this area can be devoted to the development of a psychogram for an air traffic controller-instructor. It may be useful in the future to develop and include in the program of initial training and use in advanced training courses for instructors methods for determining and developing psychological PTC. **Key words:** professiogram, instructor, air traffic controller, professionally important qualities, peer review method.

УДК 159.1
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.8>

Эстрова С.Т.
диссертант кафедри соціальної і педагогічної психології
Бакинський державний університет

Введение в проблему. Профессия диспетчера является одной из важнейших в цепочке специалистов, влияющих на безопасность полетов. Одним из путей снижения человеческого фактора в статистике авиационных инцидентов и происшествий является непрерывное обучение и повышение квалификации персонала. И здесь особая роль принадлежит инструктору,

обучающему как стажёров, так и опытных специалистов. Большинство исследований в авиационной сфере посвящено пилотам-инструкторам, однако в последние годы наметился интерес и к работе диспетчера УВД, и ко всему процессу их обучения в целом. В настоящее время система отбора на должности инструкторского состава основана на экспертных мнениях опытных

инструкторов-диспетчеров и руководящего состава предприятия. Основным критерием при отборе выступает, как правило, уровень профессиональных знаний будущего диспетчера-инструктора УВД. Однако «наличие знаний в какой-то определенной деятельности не предполагает умения преподавать эти знания другим лицам» [1, 1-1-10]. Также при отборе отсутствуют четкие характеристики психологических качеств, необходимых для успешной деятельности инструктора. Таким образом, можно утверждать, что действующая система профессионального отбора на должности диспетчерско-инструкторского состава нуждается в совершенствовании.

Одними из оснований отбора являются разработка квалификационных характеристик диспетчеров-инструкторов УВД, изучение и определение их профессионально важных психологических качеств.

Обзор источников. Согласно официальным определениям, *диспетчер-инструктор УВД* – это специалист, который «организует и проводит теоретическую и практическую подготовку диспетчеров-стажеров аэроузлового центра в учебно-тренировочном центре» [2]. Деятельность как диспетчера УВД, так и диспетчера-инструктора уже становилась предметом исследования. Так, работы С. К. Солдатовой, К. И. Засядько и соавторов затрагивают развитие основных навыков авиадиспетчеров на основе анализа профессиограмм их работы, взаимосвязь профессиональных навыков с опытом и возможности обучения этим навыкам [3].

С. В. Марихин и Н. С. Давыдов исследуют взаимосвязь безопасности полётов и качественной тренажёрной подготовки диспетчеров УВД; J. A. Updegrove, S. Jafer, В. П. Колотуша и Л. С. Немлий рассматривали вопросы совершенствования первоначальной подготовки авиадиспетчеров [4–7]. Исследователь В. Д. Вольховский описывал модель развития профессиональных педагогических качеств диспетчера-инструктора УВД в области военной авиации, повышения профессиональной компетентности и повышения мотивации [8]. Однако во всех вышеуказанных исследованиях не был дан профессиографический анализ деятельности диспетчера-инструктора УВД.

В последние годы в авиационной отрасли наметилась тенденция среди многих прочих факторов связывать вопрос безопасности полётов также и с этапами отбора, обучения и переобучения персонала. В частности, на передний план всё больше выходит фактор квалификации и компетентности специалистов, осуществляющих процесс

подготовки. Хотя важность и значимость процессов обучения и подготовки кадров всегда была первостепенной, появился новый взгляд на деятельность инструкторов и на их взаимодействие со стажёром в процессе обучения. Одним из показателей этого подхода стала публикация ИКАО (Международной организации гражданской авиации) в 2020 г. третьего издания Документа 9868 «Правила аэронавигационного обслуживания. Подготовка персонала», в котором введены новые рамки компетентности авиационного персонала, в частности уделено большое внимание взаимодействию инструктора и стажёра, поддержке и поощрению обучаемого, распознаванию его внутренних состояний [8]. Согласно этому документу, в компетентность инструктора также входят: обладание навыками сотрудничества, коучинга, наставничества, коммуникативности, этики и честности, квалификации и т. д.

Целью статьи является описание особенностей деятельности диспетчера-инструктора УВД, составление профессиограммы, определение наиболее значимых профессиональных качеств инструктора, а также качеств, препятствующих эффективному осуществлению деятельности.

Методология. В исследовании были поставлены задачи описать особенности деятельности диспетчера-инструктора УВД, составить профессиограмму, включающую сведения о профессии, доминирующие виды деятельности, требования к состоянию здоровья, условиям её осуществления, а также найти и применить методы, позволяющие выделить наиболее значимые профессиональные качества инструктора и качества, препятствующие эффективному осуществлению деятельности. Результаты исследования могут применяться при назначении на должность инструктора-диспетчера УВД, а также на курсах повышения квалификации.

В качестве учебно-методической базы для исследования качеств использовалась модификация опросника Липмана для профессий умственного труда [10]. На её основании был разработан опросник экспертных оценок «Пригодность к работе инструктором-диспетчером УВД». Сущность метода заключалась в анкетировании опытных экспертов, специалистов с применением системы балльных оценок с целью выявления профессионально важных качеств, помогающих и препятствующих эффективному осуществлению деятельности инструкторов. Опросник экспертных оценок, отличающийся адаптацией под специфику области управления воздушным

движением, позволяет получить более объективную оценку профессионально важных качеств инструктора от специалистов – экспертов в этой сфере.

Выборку составили 22 человека: инструкторы-диспетчеры УВД, руководители полётов и ассессоры (инструкторы, оценивающие работу стажёров), респонденты как мужского, так и женского пола в возрасте 35–65 лет, работающие на предприятии «Азераэронавигация» в городе Баку.

При выборе экспертов, привлекаемых для интервью, был использован метод «снежного кома». После проведения опроса респондентов просили помочь выявить других кандидатов, входящих в группу специалистов в изучаемой области. В дальнейшем отбор экспертов происходил из группы кандидатов, указанных первыми респондентами.

Другие разделы профессиограммы были составлены с помощью анализа руководящих документов, наблюдения за деятельностью диспетчера-инструктора, а также устного опроса экспертов.

Основное содержание

Профессиограмма инструктора-диспетчера УВД состоит из следующих разделов:

1. Сведения о профессии.
2. Доминирующие виды деятельности.
3. Знания, обеспечивающие успешность выполнения профессиональной деятельности.
4. Требования к физическому и психическому здоровью. Ограничения для работы по медицинским показаниям.
5. Личностные качества, обеспечивающие успешность выполнения профессиональной деятельности (способности, личностные качества, интересы, склонности).
6. Качества, препятствующие эффективности профессиональной деятельности.
7. Области применения профессиональных знаний.
8. Санитарно-гигиенические условия.
9. Неблагоприятные факторы труда.
10. Классификационная карточка профессий.

1. Сведения о профессии.

Должностные инструкции инструктора-диспетчера УВД Азербайджанской Республики пока находятся в стадии разработки. Для профессиограммы мы будем использовать Приказ № 16 от 11.03.22. Государственного агентства гражданской авиации Министерства цифрового развития и транспорта Азербайджанской Республики и Документ № AAR-PEL-006 «Азербайджанские авиационные правила лицензирования диспетчеров управления воздушным движением» [11]. Согласно вышеуказан-

ному документу, инструктор-диспетчер УВД должен иметь:

1) высшее или среднее профессиональное образование;

(1) лицензию авиадиспетчера и/или профессиональную квалификацию, соответствующую изучаемому предмету и/или продемонстрировать адекватные знания и опыт обучающей организации;

(2) продемонстрировать учебные (инструкторские) навыки учебной организации.

Лицо должно проходить практическое обучение только при наличии у него лицензии авиадиспетчера с подтверждением инструктора по обучению без отрыва от производства (OJT) или с подтверждением инструктора по синтетическим тренажерам (STD). Иметь лицензию диспетчера УВД в течение как минимум двух лет, а также (с) в течение года, предшествующего подаче заявления, успешно пройти курс практических методов обучения, в ходе которого преподаются и должным образом оцениваются необходимые знания и педагогические навыки:

– опыт работы в органах обслуживания воздушного движения (управления полетами) не менее чем 24 месяца;

– действующее свидетельство и классную квалификацию «Диспетчер УВД 1-го класса»; а также допуски к работе на диспетчерских пунктах (секторах), где кандидат будет исполнять должностные обязанности диспетчера-инструктора [11, с. А.1/10].

Кроме того, к необходимым знаниям относятся знания в области основ авиационной педагогики и авиационной психологии, методики планирования учебного процесса; методики проведения предварительной подготовки и практического обучения на рабочем месте в процессе стажировки; нормативных документов. Инструктору необходимо уметь применять вышеуказанные знания, составлять планы и программы подготовки стажёров и переподготовки действующих специалистов, осуществлять контроль их выполнения, оказывать практическую помощь диспетчерам УВД после получения ими допуска к работе, составлять планы и программы подготовки соответствующих специалистов и осуществлять контроль их выполнения, проводить проверку и вести необходимую документацию.

2. Доминирующие виды деятельности.

В широкий перечень обязанностей инструктора-диспетчера УВД входят организация и проведение теоретической и практической подготовки диспетче-

ров-стажеров аэроузлового центра в учебно-тренировочном центре, обеспечение безопасности полетов, управление воздушным движением как в штатных ситуациях, так и в особых случаях при полете, ведение радиообмена с экипажами воздушных судов и т. д. Как инструктор он контролирует работу стажеров и правильность выполнения ими обязанностей, а также оценивает их взаимодействие с другими с диспетчерами смежных диспетчерских пунктов при управлении воздушным движением, осуществлении деятельности, ведении ими документации. Помимо этого, в его функции входят оценка уровня практической подготовки диспетчеров и заключение о профессиональной пригодности стажера для оформления допуска к самостоятельной работе на конкретном диспетчерском пункте, а также контроль выполнения работы действующих специалистов смены при управлении ими воздушным движением.

3. Знания, обеспечивающие успешность выполнения профессиональной деятельности.

Для успешного осуществления выполняемых обязанностей инструктор-диспетчер УВД должен обладать знанием английского языка (на четвертом уровне согласно авиационному мировому стандарту), знаниями в области обеспечения безопасности полетов при обслуживании воздушного движения, «аэродинамику и летно-технические характеристики обслуживаемых типов воздушных судов; правила аэронавигационного и штурманского обеспечения полетов; авиационную метеорологию; правила светотехнического обеспечения полетов; правила и фразеологию радиообмена при выполнении полетов и управлении воздушным движением; профессионально ориентированный английский язык для ведения радиообмена как в штатных, так и во внештатных ситуациях» [2]; основы авиационной педагогики и авиационной психологии; методику планирования учебного процесса; методику проведения предварительной подготовки и практического обучения на рабочем месте в процессе стажировки, а также нормативные документы, регламентирующие профессиональную подготовку соответствующих специалистов.

4. Требования к физическому и психическому здоровью. Ограничения для работы по медицинским показаниям.

Диспетчер-инструктор УВД, как правило, является действующим диспетчером и, соответственно, к его здоровью предъявляются самые высокие требования. Проверку соответствия состояния здоровья летных специалистов осуществ-

вляет ВЛЭК (врачебно-летная экспертная комиссия). Прежде всего, противопоказанием к выполнению работы являются дефекты в органах слуха, зрения и речи, а также психические и нервные болезни, в том числе значительное количество внутренних болезней, болезней органов дыхания, стойкое повышение АД, ишемическая болезнь сердца, кожные и венерические болезни и т. п. Также во время медицинского обследования проводится экспресс-тестирование на наличие наркотических средств, психотропных и других токсических веществ в организме. Помимо вышеперечисленных требований, не ранее чем за 1 час перед сменой они проходят плановый краткий медицинский осмотр. Согласно документу № ААР-РЕЛ-006, диспетчеры УВД должны быть обладателями медицинского сертификата аэромедицинской экспертизы третьего класса за исключением инструктора по синтетическим тренажерам (т. е. инструктора, выполняющего свою работу на тренажере, симуляторе, а не на реальных воздушных судах).

5. Качества, обеспечивающие успешность выполнения профессиональной деятельности (способности, личностные качества, интересы, склонности).

Диспетчер-инструктор УВД совмещает и свою диспетчерскую, и инструкторскую деятельность, а значит, ему необходимо обладать и хорошо развитыми профессионально важными качествами диспетчера УВД, профессиональными качествами инструкторской, педагогической деятельности. Наиболее важными являются перцептивные действия, решение интеллектуальных задач (не только в обычных, но и в стрессовых условиях, при дефиците времени), собранность, точность и скорость реакции, умения распределять внимание, хорошая долговременная, кратковременная и оперативная память, хорошая дикция, пространственное мышление, самоконтроль, способность к обучаемости и умение работать в команде. Соответственно, необходимо обладать и педагогическими качествами: коммуникативностью, энергичностью и активностью, умением работать с людьми, творческим мышлением, хорошими вербальными способностями и т. д.

6. Личностные качества, обеспечивающие успешность выполнения профессиональной деятельности (способности, личностные качества, интересы, склонности) инструктора-диспетчера УВД.

Согласно результатам опросника экспертных оценок, были выделены наиболее значимые психологические профессионально важные качества, которыми необ-

ходимо обладать инструктору. Результаты приведены в табл. 1.

Таблица 1
Качества, обеспечивающие успешность выполнения профессиональной деятельности

№	Качество, обеспечивающие успешность выполнения профессиональной деятельности	Средний балл по качеству исходя из оценки группы экспертов
1	Поведение в напряженной ситуации	10
2	Ответственность	9,7
3	Умение координировать и взаимодействовать	9,6
4	Внимательность	9,6
5	Требовательность	9,6
6	Стрессоустойчивость	9,5
7	Использование рабочего времени	9,4
8	Высокая сосредоточенность на задаче	9,3
9	Способность к обучению	9,3
	Умение отстаивать свою точку зрения	9,2

Стоит отметить, что в опроснике среди прочих качеств, необходимых инструктору, также были выделены организованность и *целеустремленность* (9), *контактность* (9), *порядочность и честность* (9), *авторитет* (8,8), *тактичность (педагогический такт)* (8,8), *инициативность* (8,7), *эмоциональность* (8,7), *эмпатия* (8,2), *доброжелательность* (8,2), *культурный уровень* (8,1). Эти качества не были оценены экспертами как первостепенно значимые для выполнения своих обязанностей, что говорит о необходимости уделять внимание развитию этих качеств и у действующих инструкторов УВД во время курсов повышения квалификации, как того требуют общемировые тенденции перестроения системы преподавания, опираясь на более индивидуальный, личностный подход.

7. Качества, препятствующие эффективности профессиональной деятельности.

Опросник экспертных оценок, примененный в ходе исследования, выявил следующие качества (они даны в порядке убывания, согласно среднестатистическому подсчету результатов опросника): безответственность, нерешительность, неспособность к прогнозированию и анализу ситуации, агрессивность, психическая и эмоциональная неуравновешенность, нетерпеливость, отсутствие склонности

к работе с людьми, тревожность, низкий уровень интеллектуального развития.

8. Области применения профессиональных знаний.

Гражданская и специальные виды авиации (сельскохозяйственная, санитарная, военная и т. д.).

9. Санитарно-гигиенические условия.

Существуют гигиенические требования к условиям и организации труда диспетчеров УВД. К ним относятся: постоянный уровень равномерной освещенности, шумоизоляция, комфортная температура помещения (21–25 °С), доступ свежего воздуха. Относительная влажность должна быть в пределах 40–60 %. Уровни звука на рабочих местах диспетчеров УВД не должны превышать 50 дБА. При непосредственном управлении воздушным движением за диспетчерским пультом диспетчерам через каждые два часа предоставляется перерыв не менее 20 минут. На предприятии оборудованы помещения для отдыха диспетчеров УВД.

10. Неблагоприятные факторы труда.

В процессе трудовой деятельности он сталкивается со следующими неблагоприятными факторами: повышенная утомляемость инструктора; периоды высокой вовлеченности и сосредоточенности сменяются периодами монотонности и отсутствия стимуляции внимания; высокая эмоциональная нагрузка, чрезмерная ответственность за жизнь и здоровье пассажиров, напряженный ритм работы и чередующийся график дневных и ночных дежурств могут приводить к стрессам, депрессиям, хронической усталости; также ночные смены и работа в наушниках могут приводить к ухудшению общего физического состояния, при стаже 10–15 и более лет – к снижению зрения и слуха.

11. Классификационная карточка профессий (по В. А. Бодрову) [12, с. 173].

Доминирующий способ мышления

Профессиональная деятельность инструктора-диспетчера УВД состоит из оценки общей профессиональной подготовки, характера, способностей стажера и степени усвоения им изучаемого материала, подготовки стажера в соответствии с разработанным планом, разъяснения необходимых действий при различных ситуациях, непрерывного контроля воздушной обстановки с одновременным слежением за действиями стажера при УВД; постоянной готовности инструктора к своевременному вмешательству в действия стажера, исправлению его ошибок. Доминирующий способ мышления является устойчивой характеристикой личности. Для инструктора-диспетчера УВД таким преобладающим

способом мышления является «адаптация – анализ» и «адаптация – формализация», т. к. им необходимо не только анализировать ситуации, выделять существенное, предлагать новые решения, сопоставлять и интерпретировать, но и приспосабливаются к обстоятельствам и другим людям, слушать и разъяснять различные ситуации.

Необходимые области базовых знаний

Наиболее значимы при подготовке инструктора-диспетчера УВД:

– область базовых знаний № 1 и их уровень (знания по общеобразовательным предметам): география, английский язык 4-го класса (высокий уровень), владение компьютером и автоматизированными средствами управления (пульты, локационное и радиооборудование – высокий уровень), физика, математика, основы информатики и вычислительной техники;

– область базовых знаний № 2 и их уровень (знание по специальным предметам): основы авиационной педагогики и авиационной психологии; методика планирования учебного процесса; методика проведения предварительной подготовки и практического обучения на рабочем месте в процессе стажировки; нормативные документы, регламентирующие профессиональную подготовку стажёров-диспетчеров УВД.

Межличностное взаимодействие

В профессиональной деятельности инструктор-диспетчер УВД осуществляет совместную работу со стажёром: организует и проводит их теоретическую и практическую подготовку, ведёт радиопереговоры с экипажами воздушных судов, взаимодействует с диспетчерами смежных зон, работает «в команде». Происходит частое взаимодействие по типу «вместе».

Доминирующий интерес

По характеру своей деятельности работа инструктора относится к социальному типу: он активен, общителен, обладает хорошо развитыми коммуникативными способностями, умеет одно и то же объяснить разными словами, демонстрировать различными методами.

Дополнительный интерес

Дополнительным интересом для инструктора-диспетчера УВД является реалистический (практический) тип, т. к. он взаимодействует с информацией, поступающей от радиотехнического комплекса, и реализует алгоритм управления воздушным движением.

Выводы. В результате исследования было получено описание особенности деятельности диспетчера-инструктора УВД, составлена профессиограмма, включающая сведения о профессии, доминирующие виды деятельности, требования к состоя-

нию здоровья. Разработаны и применены методы, выявляющие наиболее значимые профессиональные качества инструктора и качества, препятствующие эффективному осуществлению деятельности.

Дальнейшие исследования могут быть посвящены составлению психогаммы инструктора-диспетчера УВД. Рекомендуется в будущем разработать и включить в программу первоначального обучения, а также на курсах повышения квалификации инструкторов методы определения и развития психологических ПВК.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Doc. 9683-AN/950. Human Factors Training Manual (1998). Montreal : International Civil Aviation Organization (ICAO), First edition, p. 190.
2. Диспетчер-инструктор управления воздушным движением. URL: <https://sudact.ru/law>
3. Профессионально важные качества операторов управления воздушным движением / С. К. Солдатов и др. *Авиакосмическая и экологическая медицина*. 2017. Т. 51. № 1. С. 30–34.
4. Марихин С. В., Давыдов Н. С. Роль тренажёрной подготовки диспетчерского персонала гражданской авиации в обеспечении безопасности полётов. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*. 2021. № 9–1 (60). С. 78–81.
5. Updegrave J. A., Jafer S. (2017). Optimization of air traffic control training at the Federal Aviation Administration Academy. *Aerospace*. Vol. 4. Iss. 4. URL: <https://www.mdpi.com/2226-4310/4/4/50>
6. Колотуша В. П. К вопросу совершенствования первоначальной подготовки авиадиспетчеров. *Вестник Казахстанско-Американского Свободного Университета*. 2013. № 1. С. 27–31.
7. Немлий Л. С. Подготовка и проведение эксперимента формирования педагогической компетентности будущих диспетчеров-инструкторов управления воздушным движением. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2014. № 12–2. С. 114–117.
8. Ольховский Д. В. Модель развития профессионально-педагогической компетентности инструктора по управлению воздушным движением. *Современные проблемы науки и образования*. 2016. № 5. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=25340>
9. Procedures for Air Navigation Services – Training (2020). Doc 9868. Third Edition. International civil aviation organization, Montréal.
10. Ильин Е. П. Методики определения профессионально важных качеств (ПВК). *Дифференциальная психология профессиональной деятельности*. URL: wikireading.ru
11. Document No. AAR-PEL-006 “Azerbaijan Aviation Rules for Licensing Air Traffic Controllers” (2022). Baku : State Civil Aviation Agency of the Republic of Azerbaijan, p. 140.
12. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : учебное пособие для вузов ; 2-е изд. Екатеринбург ; Москва : Современное образование, 2006. 511 с.

ДИНАМІКА РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ПРИКОРДОННОМУ РЕГІОНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

DYNAMICS OF THE LEVEL OF ANXIETY OF HIGHER EDUCATION ACQUISITIONERS IN THE BORDER REGION IN WAR CONDITIONS

У статті представлено результати дослідження динаміки рівня тривожності здобувачів вищої освіти у прикордонному регіоні в умовах війни. Висвітлено теоретичні основи дослідження, де представлено роботи вітчизняних і зарубіжних учених щодо проблеми адаптації, адаптивної поведінки, адаптивних можливостей студентів різних спеціальностей.

Зазначено, що процес адаптації студентської молоді до навчання у вищих навчальних закладах в умовах воєнного стану впливає на результат навчальної діяльності, формування адекватної поведінки, на внутрішній психологічний комфорт та на успішну взаємодію з оточуючими, проте на тлі прояву високого рівня тривожності, спричиненого постійними негативними екзогенними та ендогенними чинниками в умовах війни, кожен здобувач прагне задовольнити базову потребу у самозбереженні та психологічній безпеці, використовуючи різні стратегії поведінки.

Проведене емпіричне дослідження показало, що виявлений високий рівень реактивної тривожності у здобувачів на початковому етапі дослідження посилюється наявністю особистісної тривожності та свідчить про прояв недостатньої впевненості, схильності до рефлексії та низького самоконтролю. У кінці календарного року у респондентів, що проживають у прикордонній зоні та зоні бойових дій, виявлено загалом помірний прояв ОТ. Такі здобувачі почувають себе впевненіше, зберігають емоційну рівновагу у складних ситуаціях, до яких вони вже встигли адаптуватися. Динаміка референтних чинників пристосування показників помірної та високої рівнів особистісної та реактивної тривожності засвідчує факт мінливості зазначених тривожних реакцій нейрогуморальної регуляції, що можуть стимулювати сприйняття реальних подій та трансформувати фізіологічні й психологічні відповіді організму у цілому.

Дослідження психічних процесів молоді та динаміки їх змін на різних етапах у прикордонному регіоні в умовах війни показало, що емоційно забарвлені психічні стани можуть ускладнювати сприйняття реальних подій, а слабкі прояви емоційних реакцій не здатні забезпечувати необхідний рівень адаптації до кризових ситуацій.

Ключові слова: тривожність, динаміка, здобувачі вищої освіти, адаптація стратегії поведінки, прикордонний регіон.

The article presents the results of a study of the dynamics of the level of anxiety of students of higher education in the border region in the conditions of war. The theoretical foundations of the research are highlighted, where the works of domestic and foreign scientists are presented regarding the problem of adaptation, adaptive behavior, adaptive capabilities of students of various specialties.

It is noted that the process of adaptation of student youth to study in higher educational institutions under martial law affects the result of educational activities, the formation of adequate behavior, internal psychological comfort and successful interaction with others, however, against the background of the manifestation of a high level of anxiety caused by constant negative exogenous and endogenous factors in the conditions of war, each acquirer seeks to satisfy the basic need for self-preservation and psychological security using different behavioral strategies.

The conducted empirical study showed that the detected high level of reactive anxiety among applicants at the initial stage of the study is aggravated by the presence of personal anxiety and indicates the manifestation of insufficient confidence, tendency to reflection and low self-control. At the end of the calendar year, the respondents living in the border zone and the combat zone showed a generally moderate manifestation of OT. Such achievers feel more confident, maintain emotional balance in difficult situations to which they have already managed to adapt. The dynamics of the reference factors for the adaptation of indicators of moderate and high levels of personal and reactive anxiety testifies to the fact of the variability of the indicated anxiety reactions of neurohumoral regulation, which can stimulate the perception of real events and transform the physiological and psychological responses of the organism as a whole.

The study of the mental processes of young people and the dynamics of their changes at different stages in the border region in the conditions of war showed that emotionally colored mental states can complicate the perception of real events, and weak manifestations of emotional reactions are not able to provide the necessary level of adaptation to crisis situations.

Key words: anxiety, dynamics, students of higher education, behavioral strategy adaptation, border region.

УДК 159.942

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.9)

10.32782/2663-5208.2023.45.9

Заушнікова М.Ю.

к. психол. н., доцент кафедри психології, педагогіки та соціології
Державний податковий університет

Тонкопей Ю.Л.

к.н. з фіз. виховання та спорту,
доцент кафедри громадського здоров'я та медико-біологічних основ фізичної культури
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Петухова І.О.

к. пед. н., доцент,
завідувачка кафедри психології, педагогіки та соціології
Державний податковий університет

Постановка проблеми. Сьогодні українського суспільства відбувається в умовах війни, що стала глобальною проблемою для всіх верств населення. На жаль, повномасштабне вторгнення країни-агресора дотепер вносить свої трагічні зміни в усі сфери діяльності України як незалежної держави.

Освітня галузь на тлі війни зазнає вражаючих збитків, але найбільша трагедія стала в унеможливленні реалізації права на навчання та отримання знань поколінь від дошкілля до студентства.

Попередній досвід забезпечення освіти в умовах світового поширення пандемії COVID-19 дав змогу частково налагодити

навчальний процес дистанційно, використовуючи Інтернет-платформи та комунікативні технології комп'ютерних систем. Не стала винятком і фахова вища освіта, адже швидка критична зміна умов навчального процесу під постійним впливом екстремальних стресових чинників привернула пильну увагу педагогічної та психологічної спільноти. Одним із першочергових завдань, що стояло перед ними, є розроблення психолого-педагогічного супроводу учасників освітнього процесу щодо подолання прояву їхньої тривоги та оволодіння новими стратегіями поведінки й збереження їхнього психічного здоров'я в умовах воєнного стану. Різностямоване забезпечення вищої освіти в умовах війни набуло статусу державної політики, оскільки зросло усвідомлення, що рівень вищої освіти в державі визначає її майбутній розвиток.

Аналіз останніх публікацій. Проблема адаптації, адаптивної поведінки, адаптивних можливостей була предметом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Увага науковців була зосереджена, зокрема, на вивченні адаптаційних можливостей людини (О. Д. Литвиненко, А. Бек, Ф. Б. Березін, А. Елліс, Ж. Піаже), адаптаційних механізмів особистості через поведінку, стимулів та реакцій на стрес (З. Фройд, Б. Скінер, Е. Торндайк), адаптивної поведінки особистості (М. І. Блажівський, О. М. Галус, І. І. Галецька, В. М. Плетенець, Р. Хербер, Д. Гроссман та ін.).

Ученими досліджувалися проблеми адаптивної поведінки студентів різних спеціальностей, зокрема: визначення умов адаптаційного процесу (В. І. Седін, В. П. Щербаківа, Р. М. Заріпов та ін.); вплив на адаптацію індивідуально-психологічних та особистісних особливостей студентів (Н. Е. Касаткіна, А. С. Верозуб, Є. М. Ємельянов, та ін.); індивідуально-психологічні детермінанти адаптивної поведінки (В. А. Агарков, Л. А. Александрова, Ю. В. Гладишев, А. В. Котенєва, Е. С. Драгомарецька та ін.); вивчення основних стратегій поведінки студентів (С. А. Починок, Л. В. Жихарева, Т. А. Лабаєва та ін.).

Отже, у зв'язку з адаптацією вищої освіти до умов воєнного стану актуальним є дослідження психологічної адаптації студентської молоді до навчання у вищих навчальних закладах. Беззаперечно, від ефективності цього процесу залежать не лише результат навчальної діяльності, формування адекватної поведінки й внутрішнього психологічного комфорту, оптимальна взаємодія з оточуючими та вся система соціальних зв'язків в освітньому середовищі, а й більш глобально визначаються перспективи роз-

витку суспільства майбутнього. З одного боку, пригнічений психологічний стан, а з іншого – віра в майбутній різнобічний потенціал дає впевненість, що вища освіта за сприятливих умов впливає на розвиток усіх рівнів психіки здобувача: формує тип мислення, загальний інтелектуальний розвиток, увагу, рівень розвитку логічних операцій, ерудованість, широту пізнавальних інтересів, мотиваційну спрямованість, працездатність, акуратність під час навчальної діяльності, цілеспрямованість, що характеризує їхню навчальну і професійну компетентність.

Однак на тлі високого рівня тривожності, спричиненого постійними негативними екзогенними та ендогенними чинниками в умовах війни, кожна особистість прагне задовольнити базову потребу самозбереження та психологічної безпеки. Сучасні дослідники наголошують на вивченні ролі тривожності та її наслідків, що впливають на процес адаптації до стресових чинників [5]. На їхню думку, особистісна тривожність є чинником соціально-психологічної дезадаптації, а ситуативна тривожність є її симптомом або наслідком.

Гострим і водночас делікатним питанням освітнього простору стала організація навчання у прикордонних областях України, адже потенційно високий рівень військової небезпеки не дає змоги забезпечити умовну зону фізичного, психічного та психологічного комфорту. Тому необхідно актуалізувати питання визначення ролі тривожності у формуванні почуття безпеки як чинника пристосування до умов військового стану здобувачів вищої освіти у прикордонному регіоні України.

Мета дослідження – дослідити динаміку рівня тривожності здобувачів вищої освіти у прикордонному регіоні в умовах війни.

Організація та методи дослідження. Психологічна діагностика тривожності студентської молоді першочергово проводиться задля виявлення її актуального (ситуативного) рівня і, відповідно, щоб у подальшому його знизити за допомогою протоколів екстреної психологічної допомоги, а також допомогти оволодіти новими стратегіями поведінки [6].

Дослідження рівня ситуативної (реактивної) тривожності та психічного стану студентів, що проживають та навчаються на території прикордонного регіону, було реалізовано за допомогою тесту Спілбергера – Ханіна. Ситуативна тривожність пов'язана з відчуттям напруги, стурбованості, безпорадності, невизначеності, а також зі зростанням загальної збудливості, зниженням порогу чутливості, коли

раніше нейтральні стимули набувають негативного емоційного забарвлення. Указана методика включає 40 питань, перші 20 характеризують реактивну тривожність (РТ), яка є емоційним станом, що виникає унаслідок дії об'єктивних, але невизначених або несприятливих умов. У такому разі реактивна тривожність має адаптаційний характер, якщо не перевищує певного оптимального рівня, оскільки підвищена РТ зумовлює появу дезадаптації. Інші 20 питань акцентували на особистісній тривожності (ОТ) як стійкої риси, індивідуальної психологічної особливості.

Для визначення особливостей психічних станів здобувачів вищої освіти було апробовано методику «самооцінка психічних станів» за Г. Айзенко та було проаналізовано стани за шкалами тривожності, фрустрованості, агресивності і ригідності.

У дослідженні взяли участь 43 здобувачі вищої освіти Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка третього року навчання денної форми віком 19–20 років.

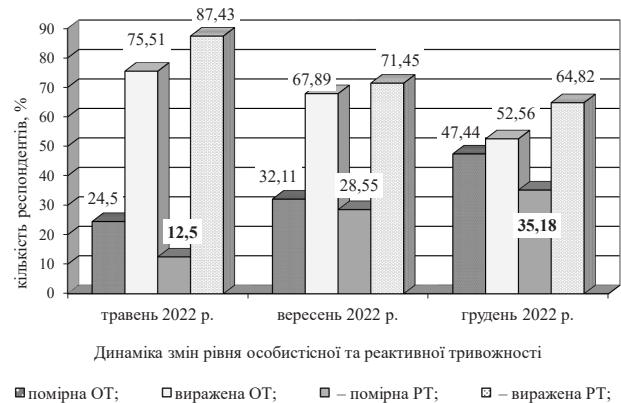
Отримані результати дослідження підлягали математичній та статистичній обробці за допомогою прикладної програми STATISTICA 8.0. Для первинної підготовки таблиць і проміжних розрахунків використовувався пакет Excel. Математична обробка результатів дослідження включала метод розрахунку первинних статистичних показників. Достовірність відмінностей оцінювалася за рівнем значущості p .

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи динаміку рівня тривожності, ми розглядали, по-перше, як результат взаємодії неспецифічної генералізованої активності, джерелом якої є гіпоталамус і ретикулярна формація центральної нервової системи, що неспецифічно відгукується на безперервний вплив стресового чинника (у нашому випадку військові дії на прикордонні Сумщини); по-друге, як наслідок специфічної активності, що залучає низку локальних структур залежно від властивостей і особливостей мозкових півкуль у ролі фізіологічних основ механізмів реакції; по-третє, як вагомий психофізіологічний чинник процесу пристосування на тривалість впливу негативного фактору у хронологічному сенсі.

Референтними чинниками пристосування студентів до екстремальних умов проживання та навчання на території Сумщини нами виокремлено значення реактивної (РТ) й особистісної (ОТ) тривожності, самопочуття, активності, настрою. Це можна пояснити тим, що під час навчання в умовах війни на тлі засвоєння

великого обсягу нової навчальної інформації, ризик небезпеки все-таки є домінуючим чинником, що може зумовлювати виникнення психоемоційного напруження, втоми, порушення стану здоров'я. Дослідження саме особистісної й реактивної тривожності було пов'язано з тим, що високий їх рівень має значний вплив на сприйняття умов середовища та здатності досягати мети в умовах стресового чинника, як наслідок, виявляється у зниженні самооцінки та впевненості у власних можливостях наших респондентів. Натомість оптимістичні зміни рівня тривожності відбулися протягом календарного часу від травня до грудня 2022 р. Так, за допомогою аналізу отриманих результатів та статистичної обробки встановлено, що є прояв високого рівня особистісної тривожності, лабільних аспектів особистості, занепокоєння, відчуття небезпеки в контексті стійкого індивідуального стану, проте показники знизилися на 22,94 % ($10,02 \pm 2,77$ респондентів, $p > 0,05$) (рис. 1).

Аналогічну тенденцію можна прослідкувати стосовно властивостей реактивної (ситуаційної) тривожності високого рівня, що характеризує прояв суб'єктивного дискомфорту у формі напруженості, занепокоєння та вегетативного збудження, де показники зменшилися на 8,67 % ($5,65 \pm 3,78$ осіб) (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка рівня особистісної та реактивної тривожності на різних етапах дослідження, %

Динаміка показників помірної та високої рівня за шкалою ОТ та РТ у досліджуваних здобувачів засвідчує факт мінливості зазначених тривожних реакцій, тобто з часом відбувається оптимізація психологічних процесів та стабілізується загальний стан організму, а такий вагомий стресовий чинник, як воєнні події, не став винятком, тому у цілому відбувається позитивна адаптація з набуттям нового досвіду.

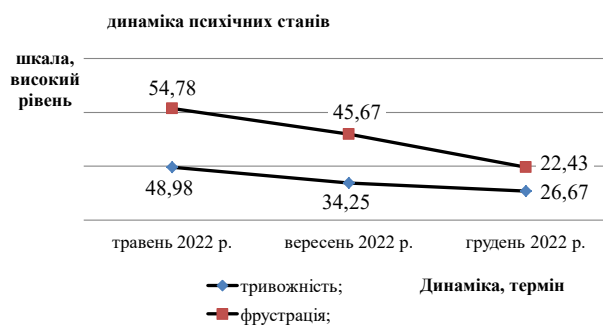
Виявлений високий рівень реактивної тривожності на початковому етапі дослідження, що посилюється наявністю особистісної тривожності, може свідчити про прояв недостатньої впевненості, схильності до рефлексії та низького контролю емоційних реакцій, а також про підвищену чутливість, вразливість, небезпеку.

Установлено, що у респондентів переважно помірний прояв ОТ у кінці календарного 2022 р., що проживають у прикордонній зоні та зоні бойових дій. Це вказує на те, що студенти починають почувати себе впевненіше, зберігають емоційну рівновагу у складних ситуаціях, до яких вони вже встигли пристосуватися, але під час ускладнення екзогенної обстановки може виникнути відчуття напруження, емоційного дискомфорту, високої реактивної тривожності.

Наступним кроком нашого дослідження було оцінити вплив психічних процесів молоді та динаміку їх змін на різних етапах у прикордонному регіоні в умовах війни за допомогою методики «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка. У результаті встановлено, що емоційно забарвлені психічні стани можуть ускладнювати сприйняття реальних подій, з одного боку, а з іншого – слабкі прояви емоційних реакцій не здатні забезпечувати необхідний рівень пристосування до кризових ситуацій.

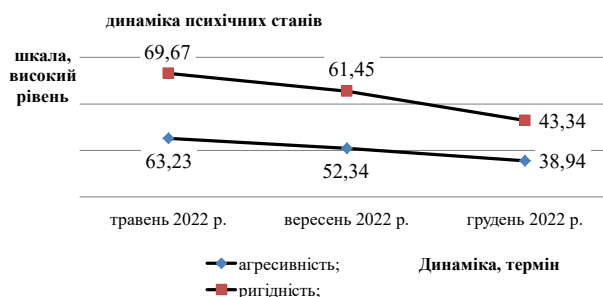
Зміна зовнішніх умов потребує трансформації відповідних фізіологічних та психологічних реакцій. На рис. 2 представлено динаміку психічних станів за шкалою тривожності та фрустрації. Ми спостерігали їх подібну тенденцію, а саме: на початку дослідження високий рівень тривожності був притаманний половині респондентів (48,98 % та 54,78 % відповідно), у грудні 2022 р. відбулося значне зниження по обох шкалах до 26,67 % та 22,43 %, що свідчить про адаптивні процеси до впливу стресового чинника та оптимізацією психічного сприйняття реальності. Тобто з часом зменшуються прояв хвилювання, відчуття небезпеки, занепокоєння, неблагополуччя, розчарування, відчуття безвиході тощо (рис. 2).

Аналогічна тенденція була встановлена і відносно агресивності у здобувачів вищої освіти, що проживають на прикордонній території, де протягом усього періоду дослідження постійно велися обстріли з боку кордону агресора. Високий рівень за вказаною шкалою нами був виявлений у 63,23 % студентів, а на останньому етапі емпіричного дослідження встановлено зменшення до 38,98 %, що свідчить про зниження проявів гніву, злості, ненависті та нестриманості (рис. 3).

Рис. 2. Динаміка рівня психічних станів за шкалами тривожності та фрустрації на різних етапах дослідження, %

Щодо шкали ригідності, то встановлено аналогічне характерне зниження показників високого рівня у досліджуваних від початку до завершення періоду дослідження на 26,33 %. Відповідно, у здобувачів вищої освіти поступово змінювалася адаптивна поведінка, підвищувалася психічна гнучкість, відбувалося адекватне сприйняття існуючих обставин та подій, прослідковувалася адаптація до нових етапів життєвого простору (рис. 3).

Рис. 3. Динаміка рівня психічних станів за шкалами агресивності та ригідності на різних етапах дослідження, %

Висновки. Таким чином, з'ясовано, що здобувачі вищої освіти, котрі проживають у прикордонному регіоні в умовах війни, загалом мають високий рівень особистісної та реактивної тривожності, здебільшого небезпечні ситуації сприймають як загрозу для життя фізичного та психічного і, як наслідок, їхні поведінкові реакції зазвичай підкріплені негативними емоціями. Відповідно, висока емоційність у поєднанні з підвищеною вразливістю заважає здобувачам адекватно оцінювати ситуаційну небезпеку, при цьому створюючи численні негативні поведінкові прояви.

Психічні стани за всіма шкалами на початку дослідження свідчать про напруження, що виникає як форма оцінки зовнішніх вражень, співставлення їх із трагічним досвідом оточуючого середовища, але з часом відбувається поступова їх оптиміза-

ція, що свідчить про пристосування на різних психологічних та фізіологічних рівнях до умов війни, а отже, можна висунути припущення, що тривожність генерується певними структурами нейрогуморальної регуляції, що беруть участь в інтеграції пристосувальних властивостей особистості до складних стресових чинників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Діденко М., Зелінська О. Інформаційно-психологічний вплив на людей під час війни. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2022. Т. 1. № 14. С. 211–214.
2. Жданова І. В., Бондаренко Л. О., Велічко А. В. Психологічні аспекти інформаційного впливу під час воєнних дій в Україні. *ГАБІТУС*. 2022. Вип. 41. С. 223–225.
3. Опанасенко Ю. Вплив заголовків з ознаками патогенності на молодіжну аудиторію в умовах війни. *Сучасний масово-комунікаційний простір: історія,*

реалії, перспективи : матеріали науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, м. Суми, 26–27 травня 2022 р. / уклад.: І. Жиленко, В. Садівничий. Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 57–58.

4. Тонкопей Ю. Л., Скиба О. О., Леоненко А. В. Вплив психофізіологічних властивостей на функціональний стан організму спортсменів-легкоатлетів. *Science and education a new dimension. Natural and Technical Sciences*. 2019. VS (24). Issue 200. С. 45–49.

5. Petukhova I., Zaushnikova M., Psychological Help for a Person in a State of Acute Crisis. *European journal of life safety and stability*. 2022. P. 20–23. URL: <http://www.ejlss.indexedresearch.org/index.php/ejlss/article/view/611/671>

6. Петухова І. О., Заушнікова М. Ю., Клевець Л. М. Способи зниження рівня тривоги населення в умовах війни. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 4 (68). С. 123–129. URL: <http://visnyk.nuou.org.ua/article/download/262311/259004>

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ У СИТУАЦІЇ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF TEACHING UNIVERSITY STUDENTS DURING EMERGENCY SITUATIONS

Статтю присвячено висвітленню психологічних аспектів забезпечення ефективного та якісного освітнього процесу для студентів ВНЗ в Україні під час надзвичайного стану. Процес навчання у сучасній ситуації пов'язаний із високим ступенем стресу студентів, що може впливати як на емоційний і фізичний стан, так і на результати навчання. Із цією метою у статті проаналізовано основні наукові підходи до розуміння стресу і кризових та надзвичайних ситуацій у психології, фізіологічний і психічний стан особистості під час навчання у таких умовах, а також виокремлено психологічні особливості процесу навчання студентів у стані стресу. Проведено емпіричне дослідження особливостей навчання студентів ВНЗ у ситуації надзвичайного стану, здійснене за допомогою методу включеного спостереження, який був вибраний із метою уникнення травматизації та ретравматизації особистості під час дослідження та унеможливлення погіршення їхнього емоційного стану. Матеріал базується на досвіді роботи викладачів зі студентами ВНЗ під час практичних занять з іноземної мови. У результаті дослідження було виявлено, що всі студенти мають прояви стресу, які можна співвіднести з етапами розвитку стресу за Г. Сельє. Таким чином, було виокремлено три групи студентів: із проявами стресу незначного, середнього і важкого ступеня. Проаналізовано особливості їхньої когнітивної діяльності під час занять та мотивації до навчання. Наведено практичні психологічні рекомендації щодо особливостей навчального процесу в ситуації надзвичайного стану з метою поліпшення психологічного стану студентів та надання їм емоційної підтримки. Рекомендації можуть бути корисними викладачам, психологам, а також усім, хто працює зі студентами в ситуації стресу.

Ключові слова: стрес, процес навчання, стресова ситуація, копінг, емоційна підтримка.

The article is devoted to highlighting the psychological aspects of ensuring an effective and high-quality educational process for university students in Ukraine during the state of emergency. Learning process in the current situation is associated with a high degree of student stress, which can affect both the emotional and physical state, as well as the learning results. For this purpose, the article analyzes the main scientific approaches to understanding stress, crisis and emergency situations in psychology, physiological and mental state of an individual during training in such conditions, and also highlights the psychological aspects of teaching students under stress. The authors carried out an empirical study of the special aspects of university students' education in a state of emergency using the method of included observation, which was chosen in order to avoid traumatization and retraumatization of an individual during the study and to prevent the deterioration of their emotional state. The material is based on the experience of teachers working with university students during practical foreign language classes. As a result of the study, it was found that all students have manifestations of stress that can be correlated with the stages of stress development according to H. Selye. In this way, three groups of students were distinguished with manifestations of minor, medium and severe stress. The authors analyzed peculiarities of their cognitive activity during classes and motivation to study. The article gives practical psychological recommendations regarding characteristics of the educational process in a state of emergency in order to improve the psychological state of students and provide them with emotional support. Recommendations can be useful for teachers, psychologists, and everyone working with students in a stressful situation.

Key words: stress, learning process, stressful situation, coping, emotional support.

УДК 378+371;1+155.9
DOI [https://doi.org/
10.32782/2663-5208.2023.45.10](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.10)

Кресан О.Д.

к. психол. н.,
доцент кафедри загальної
та практичної психології
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Смольянінова С.В.

старший викладач
кафедри іноземних мов
Національна академія образотворчого
мистецтва та архітектури

Кресан Т.Д.

старший викладач
кафедри іноземних мов
Національна академія образотворчого
мистецтва та архітектури

Постановка проблеми. Із лютого 2022 р. громадяни України перебувають у ситуації надзвичайного стану, що був запроваджений через повномасштабне вторгнення РФ. Таким чином, кардинально змінилися майже всі громадські й соціально сфери життя, коли кожен у країні був вимушений прийняти важкі зміни й пристосовуватися до нових умов. Галузь освіти зіштовхнулася з проблемами, яких раніше не існувало, оскільки жодна цивілізована країна не мала подібного досвіду і, відповідно, наукових напрацювань щодо вирішення цих проблем. Загальні вказівки, які освітяни отримують з міністерства, не можуть передбачити конкретні проблеми, що виникають у процесі навчання під час надзвичайного стану. Тому зараз як ніколи

посилилася відповідальність кожного окремого педагога, що виявляється не лише у забезпеченні якості викладання свого предмету, а й у необхідності розуміти життєву ситуацію та емоційний стан студента і надати йому емоційну підтримку в складній ситуації.

Мета статті – здійснити аналіз наукового досвіду навчання в умовах стресу і надзвичайної ситуації, розробити практичні рекомендації для викладачів щодо подальшої нормалізації й оптимізації освітнього процесу в нових реаліях. Це дослідження здійснене на прикладі особливостей викладання іноземної мов студентам ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема навчання в умовах

стресу та стресових ситуацій не нова для психологічної науки. У різні періоди нею займалися українські вчені Г. М. Дубчак, О. М. Кокун, В. М. Корольчук, М. С. Корольчук, А. І. Кулаженко та ін., які досліджували загальні та індивідуальні особливості професійного стресу, а також стресу в процесі навчання [1; 3; 4]. Значну кількість наукових праць присвячено вивченню стресу студентів під час іспитів та перевірки знань (Д. В. Анпілова, О. І. Донець, В. А. Семиченко, Т. В. Циганчук та ін.), а також у психології вивчалися особливості адаптаційного стресу студентів до і після вступу до ВНЗ (О. В. Гейник, С. В. Харченко та ін.) [1; 7].

У зарубіжній психології проблему стресу в процесі навчання та його вплив на результати й успішність студентів досліджували різні вчені, серед яких цікавою є праця С. Фогель та Л. Шваб *Learning and memory under stress: implications for the classroom*, де автори аналізують вплив стресу різного ступеню на пам'ять і засвоєння нової інформації. Емпіричним шляхом було встановлено, що в стані стресу у студентів когнітивна сфера функціонує повільніше, а більшість пізнавальних процесів не може працювати на відповідному рівні, що погіршує загальний рівень засвоєння та розуміння навчального матеріалу, а також призводить до погіршення успішності [9].

Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць щодо теми стресу, ґрунтовних досліджень психологічних аспектів навчання студентів в умовах стресу війни немає через відсутність відповідного досвіду в нашій країні. Зараз виникла необхідність у подібному дослідженні, тому розглянемо психологічні особливості навчання студентів ВНЗ в умовах надзвичайного стану, що, відповідно породжує виникнення в особистості стану стресу. Для початку проаналізуємо наукові підходи до розуміння стресу та стресових ситуацій у психології.

Виникнення терміна «стрес» (від англ. stress – тиск, напруга) пов'язане з іменем американського вченого Уолтера Бредфорда Кеннона (Walter Bradford Cannon), який запровадив його у 1932 р. Проте подальші ґрунтовні наукові розробки явища стресу та його фізіологічних і психологічних аспектів належать канадському фізіологу Гансу Сельє, який розробив теорію стресу і визначав це явище як «неспецифічну відповідь організму на будь-яку вимогу» [6]. Автор запропонував два **різновиди** стресу відповідно до його впливу на організм і особистість:

1. *Дистрес*, що характеризується негативним впливом на організм і психіку людини та наносить їм шкоду.

2. *Еустрес*, що передбачає позитивний вплив, який здійснюється шляхом мобілізації всіх сил організму для подолання негативних чинників.

Відомою також є класифікація **стадій стресу**, розроблена Г. Сельє. Вона включає такі етапи:

- *Стадія тривожності*. Пов'язана з фізіологічними змінами в організмі та викидом гормонів стресу. У поведінці людини це виявляється у проявах тривожності, надмірного контролю, а також у повній концентрації на стресорах.

- *Стадія резистентності (стійкості)*. Характеризується подальшими змінами гормональної системи, підвищенням артеріального тиску, пришвидшення кровообігу та ін. Проте організм на цій стадії вже починає протидіяти стресу, оскільки активується розумова та м'язова діяльність особистості, що сприяє подоланню ситуації. Якщо вплив стресорів припиняється на цьому етапі, то стан людини нормалізується. Якщо ні, то настає наступна стадія.

- *Стадія виснаження*. Характеризується виснаженням фізіологічних та психологічних сил людини під час реакції на стрес. У людини на цій стадії спостерігаються прояви тривожності, апатії, фізичного та емоційного виснаження. Якщо вплив стресорів не припиняється, ця стадія може завершитися смертю людини [6].

У процесі навчання починаючи з лютого 2022 р. ми мали змогу спостерігати різні прояви та стадії стресу у студентів, про що йтиметься нижче.

Серед теорій стресу важливою є концепція Роберта Лазаруса, американського психолога, який здійснив численні експериментальні дослідження стресу й виявив, що організм та особистість прагнуть упоратися зі стресом, використовуючи певні механізми. У праці *Psychological Stress and Coping Process* він вводить поняття «*копінг*» – оволодіння стресом – і визначає його як «постійні та змінювані спроби через когнітивну та поведінкову сфери впоратися зі специфічними зовнішніми чи внутрішніми вимогами, які оцінюються як надмірні чи такі, що переважають ресурси людини». Автор розуміє копінг як динамічний процес, у якому велике значення мають насамперед когнітивні та поведінкові зусилля особистості, спрямовані на зниження впливу стресу [5]. Для подолання стресу людина свідомо застосовує копінг-стратегії – способи подолання складних ситуацій, серед яких: *планування вирішення проблеми, конфронтаційний копінг, прийняття відповідальності, самоконтроль, позитивна переоцінка, пошук соціальної підтримки,*

дистанціювання, уникнення [5]. Ці механізми допомагають усунути негативний вплив стресорів і застосовуються особистістю у складних життєвих ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Специфіка та прояв стресу у студентів унаслідок надзвичайного стану та військових дій в Україні були досліджені нами в період із березня до грудня 2022 р. Дослідження було здійснене викладачами за допомогою методу включеного спостереження під час практичних занять з іноземної мови у ВНЗ. Досліджуваними виступили студенти II–IV курсів академії НАОМА (м. Київ) у кількості 40 осіб. Метод включеного спостереження був вибраний із метою уникнення травматизації та ретравматизації особистості під час дослідження студентів та унеможливлення погіршення їхнього емоційного стану.

Із початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну освітній процес був перерваний на певний час. Але за три тижні Міністерство освіти надіслало указ про поновлення навчання в індивідуальному порядку, тобто закликала розпочати роботу всіх викладачів, які мали фізичну можливість працювати. Для студентів у той період навчання офіційно не було примусовим, відсутня традиційна система покарання у вигляді незарахування пропущених тем і позбавлення можливості скласти матеріал, опанований самостійно. Загальні зовнішні показники і висловлювання студентів у цей період свідчать, що за психічним і психофізіологічним станом усі студенти мали прояви стресу, проте за ступенем його вираження їх можна розподілити на три категорії, згідно з класифікацією Г. Сельє:

1) ті, що, пережили відносно слабкий стрес або мали першу стадію стресу;

2) студенти, що переживали ситуацію стресу середньої важкості;

3) студенти, що знаходилися під впливом сильного стресу, який призвів до значних труднощів і порушень.

Аналіз *першої категорії* досліджуваних показав, що їхній стрес можна віднести, відповідно до теорії Г. Сельє, до першої стадії, так званої стадії тривожності, що призводить до активації адаптаційних, тобто фізіологічних, резервів організму, що намагається пристосуватися до нових умов. Із погляду психологічних проявів спостерігається підвищена збудженість і емоційність. Проте у навчанні водночас можна простежити і позитивний вплив стресової ситуації, тому що наукові дослідження довели, що більшість необхідних для навчання складників, а саме пам'ять і сприйняття нового матеріалу, під час стресу пер-

шої стадії активується [9]. Це дає змогу досягати головної мети навчання: студенти переважно здатні сприйняти і запам'ятати новий матеріал. Також зберігаються і бажання навчатися, мотивація, що є чинним складником навчального процесу. Однак поруч з активацією пам'яті спостерігаються труднощі в опануванні завдань, які вимагають практичного вирішення. Тобто фізіологічні реакції організму працюють так, що мозок «налаштований» на механічні види роботи, а здібність до креативності, знаходження нестандартних рішень, завдання на творче мислення реалізуються важко або є надто складними. Зазначені вище чинники необхідно враховувати викладачам під час побудови занять у ВНЗ.

До *другої категорії* досліджуваних відносимо студентів, які переживають стрес середньої важкості, або, за визначенням Г. Сельє, знаходяться на другій стадії – стадії резистенції (у пер. з англ. *resistance* – протидія). Із визначення очевидно, що під час цієї стадії організм активує свої резерви для безпосереднього супротиву зовнішньому тиску. Це призводить до високих витрат фізіологічних ресурсів людини, але водночас – до активації більшості процесів, у тому числі необхідних для навчання. Зокрема, зберігаються і працюють різні види пам'яті, відбувається сприйняття інформації: студенти здатні сприймати новий матеріал. Проте чим активнішою є друга стадія стресу, тим більше ускладнюється засвоєння матеріалу. Може навіть спостерігатися засвоєння «плямами», оскільки через активні біохімічні зміни в організмі майже неможливо постійно підтримувати високий рівень концентрації, необхідний для засвоєння. Також ускладнюються аналітично-порівняльні здібності. Мозок на цій стадії стресу занадто важко активує попередньо вивчений матеріал і не має здатності пов'язати його з новим. Мотивація навчання теж змінюється: внутрішня мотивація досягати високих результатів заради довгострокових цілей майже відсутня, тому що людина зосереджена на вирішенні проблем сьогодення. Але викладач у змозі підвищити мотивацію, зацікавивши студентів актуальною темою, доступним і чітким поясненням тощо. Ці чинники будуть враховані в рекомендаціях щодо побудови практичних занять у ВНЗ, наведених нижче.

На жаль, поступово адаптаційні резерви організму закінчуються. Далі приділяємо увагу досліджуваним, хто знаходяться на *третьої стадії* стресу, а саме – на стадії виснаження, або у стресі крайньої важкості, на якій організм більше не здатен виділяти антистресові гормони і чинити

супротив, тому система адаптації не спрацьовує. Стадія виснаження доволі небезпечна, оскільки тривалий вплив негативних емоцій часто провокує фізичні розлади, такі як загострення хронічних хвороб, серцеві напади тощо. Тому постраждали зазвичай потребують допомоги лікарів або як мінімум психологів і психотерапевтів. Зрозуміло, що у цьому разі фізіологічні та психічні системи організму не можуть працювати як слід. Тобто нормальне засвоєння інформації не може відбуватися, також ускладнюються процеси запам'ятовування нового матеріалу, відсутня аналітична діяльність мозку, здібність пов'язувати новий матеріал з уже вивченим. Майже зовсім відсутня мотивація. Стан сприйняття інформації та її засвоєння у даній категорії деякою мірою є загальмованими, тому якщо такі студенти потрапляють на заняття у ВНЗ, викладач повинен урахувати всі вищезгадані чинники, щоб допомогти їм.

Слід зазначити, що класична теорія трьох стадій стресу не зовсім збігається з реаліями сьогодення, оскільки сама природа стресу нині змінилася. Для того щоб пристосувати теорію стресу Г. Сельє до поточних подій, пропонуємо замінити терміни «перша, друга і третя стадії стресу» на терміни «стрес незначного, середнього і важкого ступеню». Водночас симптоми стану тривожності співпадають із незначним стресом, стан резистенції – із середнім і стан виснаження – з важким. Запропонована класифікація обґрунтована тим, що якщо людина стає свідком травматичної ситуації або сама потрапляє в епіцентр жахливого терору мирного населення, то вплив настільки сильний, що організм фізично і психологічно відразу потрапляє у стан, який можна назвати станом виснаження. Для того щоб викладач міг допомогти студентам упоратися зі стресом, ми розробили **практичні рекомендації**, які можуть бути застосовані під час навчального процесу.

1. Пріоритетом номер один у забезпеченні якісного навчального процесу під час надзвичайного стану є *увага до особистості* кожного студента, що відбувається в процесі реалізації навчального принципу щодо *врахування індивідуальних особливостей* та досвіду студента.

Відомо, що майже в усіх ВНЗ України у зв'язку з надзвичайним станом та військовими діями навчання є дистанційним, деякі студенти були вимушені виїхати в Європу чи стали внутрішньо переміщеними особами. Незважаючи на те що немає можливості очного спілкування, це не заважає налаштуванню контакту викладача

з аудиторією та індивідуальному підходу. Завдання викладача – до початку навчального процесу з'ясувати, у якому фізичному і психічному стані перебуває його аудиторія. Йдеться про особисту безпеку життя та емоційний стан студента. Відповідно до норм захисту прав людини, поки особистість знаходиться в небезпечній для життя зоні, ніхто не має права наполягати на відвідуванні занять. Також викладачеві слід бути готовим до того, що студенти не будуть самі «звітувати» про події, які пережили, і обставини, у яких вони опинилися. У нашому випадку викладач повинен знайти індивідуальний підхід і коректно з'ясувати ситуацію. Проте у такому разі треба бути обережними, щоб не провокувати болісні спогади й не викликати ретравматизацію осіб, які пережили травматичні події [8].

2. Наступний крок – це створення *системи заохочень*. Це передбачає зниження деяких загальних вимог, починаючи з лояльного ставлення до способу відвідування занять. Наприклад, не вимагати вмикати камеру, дозволяти не брати активну участь, а слухати з вимкненим мікрофоном (за умови попередження задалегідь), не вимагати високого, «ідеального» рівня засвоєння матеріалу. Також радимо узгоджувати розклад безпосередньо зі студентами і прислухатися до їхніх пропозицій.

Для поліпшення засвоєння нового матеріалу, урахувуючи згадані вище чинники, які супроводжують людину в стані стресу, рекомендуємо багатократно повторення під час пояснення матеріалу або висвітлення і розгляд його різних аспектів.

3. Ще один психологічний момент, який необхідно врахувати у процесі навчання, – це *відволікання від стресової ситуації*. Якщо у людини є мета, тоді з'являється і сенс жити (В. Франкл, І. Ялом та ін.), оскільки сенс завжди пов'язаний із майбутнім. Підготовка й очікування наступного уроку відіграє роль короткострокової мети. Під час заняття за можливості намагаємося створювати позитивний настрій. Велику увагу потрібно приділяти добірці тем і матеріалу. Незважаючи на затверджену програму, бажано, встановивши контакт зі студентами, знайти теми, які зацікавлять саме цю конкретну аудиторію. Таким чином, ми спонукаємо мотивацію, що є важливим складником саме у стресовій ситуації.

Згідно з класифікацією копінг-механізмів за Р. Лазарусом, останній аспект можна співвіднести з кількома стратегіями копінгу [5]: прийняття відповідальності, самоконтроль та пошук соціальної підтримки, що можуть реалізовуватися під час навчальної взаємодії викладача і студентів.

Вищезгадані кроки, застосовані в комплексі, сприятимуть поліпшенню навчання в умовах надзвичайного стану в цілому, урахування психологічних особливостей ситуації і дотримання відповідних рекомендацій дадуть змогу виявити студентів, які потребують допомоги та психологічної підтримки.

Висновки. Стресовий стан, який під час війни переживають студенти, викладачі та всі громадяни загалом, є одним із найважливіших випробувань в історії нашої держави. Саме тому всім педагогам бажано мати не лише чіткий алгоритм фізичних дій на випадок надзвичайної ситуації, а й розуміти, як працювати в нових реаліях. Дослідження особливостей навчання студентів в умовах надзвичайного стану, проведене під час занять за допомогою методу включеного спостереження, показало, що всі студенти мають прояви стресу незначного, середнього чи важкого ступеню, що відображається на їх успішності та загальному стані.

Рекомендації, викладені в даній статті, охоплюють широкий спектр психологічних аспектів, які важливо і необхідно враховувати для забезпечення освітнього процесу в стресовій ситуації. Теоретично обґрунтовані тези науковців перевірені на власному досвіді і доповнені практичними дослідженнями. Розуміння психологічного стану студентів дасть змогу не лише запобігти непорозумінням у процесі взаємодії, а й сприятиме збереженню психологічного здоров'я студентів, що в результаті матиме позитивний вплив на освітній процес.

Перспектива подальших досліджень у цьому напрямі полягає у здійсненні

більш детального емпіричного дослідження та розробленні психокорекційної програми для зниження стресу і тривожності для студентів і викладачів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубчак Г. М. Особливості проявів стресових станів сучасних студентів закладів вищої та професійної освіти. *Психологія особистості*. 2019. Т. 10. № 1. С. 74–80. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/po/article/view/2813/3193>
2. Злишков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
3. Ігумнова О. Б. Генеза негативних психічних станів студентів та їх психокорекція : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Хмельницький національний університет. Хмельницький, 2014. 275 с.
4. Кузнєцов М. А., Фоменко К. І., Кузнєцов О. І. Психічні стани студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності : монографія. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, Діса плюс, 2015. 338 с.
5. Лазарус Р. С. Теорія стресу і психофізіологічні дослідження. *Емоційний стрес*. Львів : Знання, 1970. 289 с.
6. Сельє Г. Стресс без болезней. Санкт-Петербург : Лейла, 1994. 384 с.
7. Циганчук Т. В. Динаміка переживання стресу студентами вищих навчальних закладів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 ; Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ, 2011. 274 с.
8. Colodzin B. How to Survive Trauma: A Program for War Veterans; Survivors of Rape, Assault, Abuse or Environmental Disasters. January 1, 1993. 126 p.
9. Vogel S. Schwabe L. Learning and memory under stress: implications for the classroom. *Science of Learning*. 2016. Vol. 1. URL: <https://www.nature.com/articles/npjscilearn201611>

ОСОБЛИВОСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОЇ РЕСУРСНОСТІ У ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

THE FEATURES OF PERSONAL RESOURCEFULNESS ACTUALISATION IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

Сьогодні у ситуації травматичного виклику, яким є війна, суспільство потребує кваліфікованих та ефективних фахівців соціономічних професій, а саме психологів-консультантів, психотерапевтів. Від професіоналізму, психоемоційної стабільності та стресостійкості самих фахівців, які надають психологічну допомогу, залежить ефективність їхньої діяльності. Це актуалізує питання про систему умов забезпечення особистісної ресурсності у професійній освіті та становленні майбутніх психологів-консультантів.

У статті здійснено теоретичний аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду організації освітнього та соціокультурного середовища у забезпеченні професійного становлення майбутніх психологів, а також виокремлено специфічні складники їхньої особистісної ресурсності у цій системі. Зокрема, встановлено, що важливим у структурі особистісного ресурсу є індивідуально-психологічні властивості та особливості функціонування когнітивної, мотиваційної, емоційної й поведінкової сфер. Серед них значущими у професійному становленні є такі, як аналітичне та логічне мислення, розвинені рефлексія та емоційний інтелект, позитивна стійка мотивація та спрямованість на розвиток у професії, потреба у фаховій самореалізації, інтерес до інтроспекції, бажання допомагати, некорисливі або нематеріальні мотиви професійної діяльності, самоєфективність, що ґрунтується на стресостійкості, адаптивних копінг-стратегіях та відсутності психоемоційного напруження, тощо. Усі ці ресурси важливо актуалізувати у процесі фахової підготовки через комбінацію чинників соціокультурного середовища ЗВО, професійної спільноти та державної і національної політики організації психологічної служби. Використання тренінгових методів, прийомів рефлексивних щоденників та доступність супервізорства є одними з тих засобів, що підштовхують майбутніх психологів до інтроспекції, а через неї до кращого розуміння власних особистісних ресурсів професійного становлення.

Ключові слова: професійне становлення, ресурсне забезпечення, особистісна ресур-

сність, соціокультурне середовище ЗВО, майбутні психологи.

Nowadays, in a traumatic challenge, war, society needs qualified and practical specialists in socionomic professions, in particular, psychologists and psychotherapists. The effectiveness of the specialists who provide psychological assistance and help depends on their professionalism, psycho-emotional stability, and stress resistance. This actualizes the issue of the conditions system for ensuring personal resourcefulness in professional education and the development of future psychologists. Thus, the article carries out a theoretical analysis of the foreign and domestic experience of organizing an educational and socio-cultural environment in ensuring the professional development of future psychologists, and also highlights the specific components of their personal resourcefulness in this system. In particular, it was established that individual psychological properties and peculiarities of the cognitive, motivational, emotional and behavioral spheres functioning are important in the structure of the personal resource. Among them, analytical and logical thinking, developed reflection and emotional intelligence, positive sustainable motivation and focus on development in the profession, need for professional self-realization, interest in introspection, desire to help, unselfish or immaterial motives of professional activity, self-efficacy based on stress resistance, adaptive coping strategies and absence of psycho-emotional stress, etc are significant in professional development. It is important to actualize all these resources in the professional training process through a combination of factors of the higher educational institutions' sociocultural environment, the professional community, and the state and national policy of the psychological service organization. The use of training methods, the techniques of reflective diaries, and the availability of supervision are among those means that push future psychologists to introspection, and through it a better understanding of their own personal resources in professional development.

Key words: professional development, resource provision, personal resourcefulness, the sociocultural environment of higher education institutions, future psychologists.

УДК 316.612:[331.544:378]

DOI <https://doi.org/>

10.32782/2663-5208.2023.45.11

Мазай Л.Ю.

аспірантка кафедри психології та соціальної роботи

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Постановка проблеми. У кризові чи навіть травматичні періоди життя суспільства завжди виникає потреба у фахівцях соціономічних професій, діяльність яких підпорядкована меті забезпечення психоемоційного та/або психічного здоров'я громадян держави. Війна є надзвичайно травматичною ситуацією, яка формує своєрідну колективну матрицю, де кожен стає чи то свідком, чи то безпосереднім учасником бойових дій. Такі виклики актуалізують роботу психологів та психоте-

рапевтів на загальнонаціональному та державному рівнях. Своєю чергою, від професіоналізму, психоемоційної стабільності та стресостійкості самих фахівців із психологічної допомоги залежить ефективність їхньої діяльності. Це піднімає питання про систему умов забезпечення особистісної ресурсності у професійній освіті та становленні майбутніх психологів-консультантів.

Проблема професійного становлення різних фахівців, а особливо типу «людина – людина», у науці є не новою. Оскільки

робота з людьми передбачає завжди високий ступінь емоційного та когнітивного включення, найбільше уваги приділяють питанням емоційного та професійного виховання. Проте аспект особистісної ресурсності на етапі ще професійного становлення майбутніх психологів є не менш важливим за проблему фахових деформацій у процесі професійного розвитку та діяльності вже сформованого фахівця.

Аналіз попередніх досліджень. Професійне становлення у своєму широкому значенні ставало предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Досить глибоко висвітлювали цю проблематику українські вчені-психологи та педагоги В. П. Андрущенко, В. О. Болотова, В. Г. Кремень, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, Л. Е. Орбан-Лембрик, Н. І. Пов'якель, О. М. Кокун та ін. Серед найбільш відомих західних науковців, які розкривали специфічні аспекти професійного розвитку особистості, були Ф. Парсонс та Г. Мюнстенберг (диференційно-діагностичний напрям), З. Фройд, У. Мозер, Е. Рое, А. Маслоу (психодинамічний напрям), Х. Томе, Г. Ріс, П. Цилер, Д. Тідеман (теорії рішень), Е. Гінзбург, Д. Сьюпер та У. Джейд (теорії розвитку). Професійному становленню майбутніх психологів-консультантів та представників інших соціономічних професій приділяли увагу О. М. Кокун, О. М. Паламарчук, В. І. Шахов, В. С. Штифурак, В. М. Педоренко, О. І. Шаманська та ін.

Натомість проблему особистісного ресурсу як складової частини життєстійкості та стресостійкості людини висвітлювали зарубіжні психологи, філософи та психотерапевти В. Франкл, Е. Фромм, С. Хобфолл, С. Мадді, К. Роджерс та ін. В Україні питання особистісної ресурсності у контексті життєконструювання та професійного розвитку розглядають у своїх працях Т. М. Титаренко та О. С. Штепа.

Однак жодне із цих досліджень не розкриває специфіку умов актуалізації індивідуальної ресурсності майбутніх психологів у процесі забезпечення їхнього професійного становлення, що стало предметом нашого дослідження.

Мета статті – теоретично проаналізувати зарубіжний та вітчизняний досвід організації освітнього та соціокультурного середовища у забезпеченні професійного становлення майбутніх психологів та виокремити специфічні складники їхньої особистісної ресурсності у цій системі.

Виклад основного матеріалу. Професійне становлення майбутнього психолога нерозривно пов'язане з його особистіс-

ним становленням, адже основним інструментом психологічної роботи є особистість самого фахівця. М. Кросс (M. Cross) і Л. Пападопулос (L. Papadopoulos) стверджують, що особистий та професійний розвиток – це не одноразова подія чи діяльність у житті людини. Ці два процеси є постійними, особливо у тих випадках, коли йдеться про професії типу «людина – людина» або там, де фахова діяльність вимагає реакцій від усієї особистості [9], оскільки психолог, на думку Р. Д. Морген (R. D. Morgen), С. Дж. Хабен (C. J. Habben) і Т. Кутер (T. Kuther), приносить у світ досвід, що змінює життя багатьох особистостей, груп, систем, організацій, то його самоефективність є передумовою професійної досконалості [15].

Д. Фрідмен (D. Friedman) і Н. Дж. Каслоу (N. J. Kaslow) розглядають професіоналізацію як кристалізацію фахової ідентичності, яка інтегрує у собі захист власної ідентичності як психолога, засвоєння стандартів та етики психологічної практики, проходження соціалізації та інтроєкції у фаховій ролі, а також удосконалення навичок міжособистісного спілкування та рефлексії [10].

Дослідники Л. Е. Настасья (L. E. Năstasă), А.-М. Казан (A.-M. Cazan) доводять висновку, що процеси особистісного та професійного становлення є еквівалентними до вивчення стратегій роботи із власною особистістю, зокрема це самотренування, саморозвиток і адаптація. У процесі здобуття професійної освіти майбутні фахівці з психології повинні навчитися технікам оптимізації власної поведінки, розвинути у собі здатність інтроспекції, творчо адаптуватися у контексті соціально-морального, міжособистісного та духовного плану [13]. Усе це можливе за наявності особливих індивідуально-психологічних властивостей чи схильностей до розвитку конкретних професійно важливих здібностей, а також спеціальної організації навчального процесу, який би уможливив самопроблематизацію, рефлексію та спонукав до фахового самоконструювання.

Зокрема, Британська психологічна спільнота (BPS – British Psychological Society) як один із суб'єктів психологічної професійної освіти ставить перед собою такі цілі у забезпеченні фахового розвитку: 1) формування у кандидатів усвідомлення меж своїх компетентностей; 2) використання супервізії для рефлексії практичного досвіду; 3) розвиток стратегій із подолання впливів власної професійної діяльності. Професійне становлення спільнота визначає як такий аспект особистісного розвитку, значення якого полягає у знанні

себе й розумінні того, як життєвий досвід суб'єкта визначає його індивідуальну взаємодію з навколишнім та соціальним середовищем [8].

Узявши до уваги це визначення й вимоги БПС (BPS), британські науковці А. І. Шейх (A. I. Sheikh), Д. Л. Мілне (D. L. Milne), Б. В. МакГрегор (B. V. MacGregor) розробили циркулярну модель особистісно-професійного становлення клінічних психологів у процесі систематичної фахової підготовки та визначили основні індивідуально-психологічні властивості майбутніх психологів, а саме: самовідповідальність (self-responsibility), самоорганізація (self-monitoring), самоефективність (self-effectiveness), здатність до активної рефлексії (reflection in action, thinking about thinking), відкритість до змін (openness to change), готовність до експериментів (experiencing and experimenting), активне сприйняття трансформацій та їх реінтерпретація (reinterpretation), створення смислів (meaning making). Формуванню цих властивостей сприяє систематичний процес професійного навчання, у який включене застосування методів сприяння усвідомленню та рефлексії. Як приклад одного із таких методів науковці згадують ведення рефлексивних щоденників (reflective diaries).

Система професійного навчання клінічних психологів неодмінно підпорядкована загальнодержавній системі її регламентації та забезпечення, до якої належать підсистеми фахової спільноти та підтримки у ній, яка, своєю чергою, взаємопов'язана з національною системою охорони здоров'я Великобританії (NHS). Остання визначає діяльність загальної університетської психологічної служби, що організовує проведення груп соціальної підтримки однолітків, впливає на діяльність тьюторів, менторів, супервізорів. Окрім цього, наголошують автори, важливо брати до уваги супровідні, однак незалежні від системи професійної освіти параметри, які можуть впливати на професійне становлення здобувачів. Це різноманітні життєві події, кризові періоди, особливості взаємостосунків у сім'ї тощо. Ключовий вплив на якість професіоналізації здійснюють контекстуальні чинники, до яких А. І. Шейх (A. I. Sheikh), Д. Л. Мілне (D. L. Milne), Б. В. МакГрегор (B. V. MacGregor) відносять саму особистість майбутнього клінічного психолога, його ставлення до системи вищої освіти, професійної підготовки, включеність у процесі рефлексії, супервізійні групи тощо [7].

Із цього можемо зробити висновок, що значну роль у визначенні специфіки процесу професійного становлення від-

грають психологічні особливості інтенції самого майбутнього психолога та певна система його установок щодо фахового навчання. Однак у процесі здобуття професійної освіти як у ЗВО, так і в середовищі психологічної/психотерапевтичної спільноти шляхом конкретних формувальних методів студент має можливість розвинути у собі навички фахового самоконструювання, самоорганізації, кращого розуміння себе, рефлексії та здатності до смислоутворення. Планомірне і систематичне формування цих властивостей забезпечує ефективність особистісно-професійного становлення.

У результаті аналізу міжнародного досвіду дослідників ми здійснили спробу теоретичного моделювання власного бачення системи ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів, яка враховує вітчизняну специфіку психологічної вищої освіти та її відмінності у ЗВО педагогічного спрямування чи класичного типу від особливостей такої у медичних університетах. Зауважимо, що основний фокус нашої дослідницької уваги зосереджений на фаховій підготовці майбутніх психологів-консультантів, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія», а не за 225 «Медична психологія».

Так, важливим у структурі особистісного ресурсу є індивідуально-психологічні властивості та особливості функціонування когнітивної, мотиваційної, емоційної й поведінкової сфер.

Критичне та логічне мислення, необхідне для комплексного осмислення складних явищ, смислоутворення та здатність до рефлексії й аналітики є специфічними та професійно важливими особливостями когнітивної сфери майбутнього психолога. Ці властивості забезпечують як сам процес здобуття фахової психологічної освіти, так і формується ним. Окрім цього, професійне навчання включає залучення майбутніх психологів у низку технік, методів та практик, спрямованих на краще пізнання себе. Серед таких є соціально-психологічні тренінги, тренінг особистісного зростання, тренінги за спеціалізаціями, проведення яких є обов'язковою частиною освітніх програм у ЗВО. Також варто розглядати можливість здобуття майбутніми психологами власного клієнтського досвіду в психологічному консультуванні та психотерапії, які формують конкретний тип мислення, що можна умовно назвати «думати, як психолог». Такі особливості когнітивної сфери необхідні не лише для забезпечення оволодіння необхідними знаннями, уміннями та навичками, а з ними успішного професійного станов-

лення та самопізнання, а й для подальшої практичної професійної діяльності.

Включеність студентів-психологів у вище згадані рефлексивні практики потребує мотиваційного та емоційного компонентів. Серед перших важливими є позитивна стійка мотивація та спрямованість на розвиток у професії, потреба у фаховій самореалізації, інтерес до інтроспекції, бажання допомагати, некорисливі або нематеріальні мотиви професійної діяльності. В емоційній сфері визначальними є отримання позитивних емоцій від процесу навчання, позитивне самоставлення, емоційний інтелект, емпатія.

Перша група компонентів визначає загальну інтенцію та ставлення майбутніх психологів до професійного становлення, його оцінку. З одного боку, ці особливості необхідні ще на етапі вибору професії та вступу до ЗВО. Також вони забезпечують якість активної участі здобувачів у самому процесі фахової освіти. З іншого боку, ці властивості можуть удосконалюватися чи формуватися під час рефлексивних практик (попередньо згадані тренінги, психологічне консультування чи психотерапія).

Другу групу ресурсів варто розглядати як професійно важливі властивості, що відіграють значну роль у забезпеченні безпосередньої фахової діяльності. При цьому такі здатності необхідні ще під час професійного навчання, а їх удосконаленню сприяють система психологічної освіти й включення майбутніх психологів у професійну спільноту.

Когнітивна та емоційно-мотиваційна сфери багато в чому визначають специфіку поведінкової сфери, яка залежить від них як опосередковано, так і безпосередньо. Мотиви й емоційні реакції суб'єкта спрямовують його поведінку. Натомість здатність особистості до рефлексії та переосмислення навколишнього й соціального середовища допомагає їй самостійно формувати власну поведінку згідно з умовами її життя. На нашу думку, доцільним є розподіл ресурсів поведінкової сфери на три групи, у яких відображаються властивості, необхідні для забезпечення саморегуляції, ті, що потрібно застосовувати в практичній психологічній діяльності, та загальні властивості, розвиток яких є корисним для будь-якої професійної діяльності.

До першої групи поведінкових ресурсів віднесено самоефективність, копінг-стратегії, здатність інтегрувати філософію психології у власний стиль життя. Місіонерська функція психологів детермінує своєрідне ставлення до людського буття загалом. Вона визначає цінності майбутнього психо-

лога, його світогляд й ставлення до різних сфер життєдіяльності, особливо в міжособистісній взаємодії. Ефективний психолог повинен бути в першу чергу ефективним для себе, здатним до самоорганізації та саморегуляції, уміти долати стрес у власному житті, конструктивно вирішувати конфлікти. Такі властивості дають можливість ділитися власним досвідом з іншими людьми. Зовнішнім ресурсом забезпечення таких поведінкових особливостей є різноманітні практики проблемного та практично зорієнтованого навчання, які спонукають суб'єкта до активності, допомагають зрозуміти закономірності та причино-наслідкові зв'язки у структурі своєї поведінки.

Важливими поведінковими компонентами для майбутнього психолога є застосування фахових знань, умінь та навичок у практичній роботі з клієнтами, дотримання етичних стандартів та принципів професії. Ефективність для інших перевіряється за перших спроб у фаховій діяльності. Під час самого процесу професійного становлення таку можливість надають виробнича практика і волонтерська діяльність. Зокрема, на необхідності останньої у зовнішньому забезпеченні професійного становлення наголошує П. А. Казар'ян [1].

Остання підгрупа компонентів ресурсів поведінкової сфери – це загальні властивості, що необхідні сучасному фахівцеві у будь-якій діяльності. До них відносимо гнучкість поведінки, спонтанність, здатність до творчості й креативності, готовність іти на виправдані ризики. У структурі ресурсного забезпечення професійного розвитку майбутніх психологів ці властивості є детермінантами відкритості особистості до нового досвіду.

Важливу роль відіграє гнучкість психолога в контексті соціальних трансформацій, де людство повсякчас постає перед різноманітними викликами, які змушують змінювати пріоритети, цілі, цінності, вносять корективи у повсякденне життя. Висока поведінкова гнучкість та адаптивність у цьому разі забезпечили легший перехід на нові умови взаємодії в суспільстві, роботі, навчанні.

Зауважимо, що в аспекті трансформаційних змін соціуму важливою є толерантність до невизначеності у представників соціономічних професій, яка тісно пов'язана із самоефективністю. Психолог, який уміє зорієнтуватися у новій ситуації, знайти опору в умовах, коли планування майбутнього є вкрай ризикованим, є ефективним для себе, а отже, здатен формувати в інших відчуття надійності та безпеки. Особливо саморегуляція та самоорганізованість необ-

хідні під час забезпечення роботи в екстремальних ситуаціях чи з їхніми наслідками, де психоемоційна стабільність й адаптивність фахівця допомагають зберігати критичність мислення та оцінки подій і стану клієнтів та зумовлює позитивне емоційне зараження. Деадаптивність психолога, його хаотичність, вразливість в емоційних реакціях, невміння сформулювати необхідну опірність травмічним впливам та створити психологічні умови безпеки – усе це може спровокувати виникнення вторинної травматизації під час роботи з клієнтами, що мають досвід участі в екстремальних чи кризових ситуаціях. Для таких випадків майбутній психолог повинен володіти техніками саморегуляції й уміти на емоційному рівні транслювати спокій і стабільність, а не переймати тривожність й паніку власних клієнтів.

Формуванню усіх поведінкових особливостей може сприяти залучення студентів-психологів у тренінгові, супервізійні групи та групи власного психолого-консультативного чи психотерапевтичного досвіду.

Система актуалізації особистісної ресурсності у забезпеченні професійного становлення майбутніх психологів не є закритою та обмеженою лише умовами соціокультурного середовища ЗВО чи фахової спільноти. Ця структура є відкритою для впливів з інших загальнокультурних систем, що можуть визначати специфіку професійної спільноти, фахової підготовки та формувати відповідні уявлення про професію чи саму професійну ідентичність.

Найпершою такою зовнішньою системою, що визначає особливості фахової діяльності психолога, є світова культура, а саме рівень розвитку психології як науки та прикладної галузі на рівні міжкультурної взаємодії. Також орієнтація майбутнього психолога у тенденціях розвитку світової спільноти визначає його загальну культурну ерудицію й орієнтацію в наукових надбаннях свого фаху, як вітчизняного, так і зарубіжного походження.

Другою за впливом на особливості фахової психологічної діяльності зовнішньою системою є культура конкретної держави та нації, у якій народився, виріс та живе індивід та в якій відбувається його професійне становлення. Специфіка забезпечення психологічної практики на державному та національному рівнях, а також модальність ставлення соціуму до представників цієї професії у багатьох аспектах можуть впливати на елементи внутрішнього ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів, зокрема на впевненість у актуальності своєї діяль-

ності та її важливості для суспільства, розуміння шляхів і перспектив свого фахового розвитку в державі.

Система професійної спільноти та її культури неодмінно включена в загальний державний, національний та світовий дискурс. Від державної політики у сфері психологічної допомоги та організації психологічної служби загалом залежатимуть стандарти вищої освіти таких фахівців. Усі ці чинники світової, національної чи державної, професійної культур репрезентують макрорівень зовнішнього ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів, із яким пов'язаний мікрорівень професійної підготовки та соціокультурного середовища ЗВО, котрі разом детермінують специфіку фахової рефлексії молодого фахівця, його уявлення про вибрану професію та динаміку формування професійної ідентичності й «Я-концепції».

Висновки. Отже, здійснений нами аналіз наукових теоретичних і прикладних досліджень із проблематики професійного становлення майбутніх психологів дає можливість виокремити елементи системи ресурсного забезпечення цього процесу. Так, існує доцільність розмежовувати визначені структури між двома рівнями – внутрішнім та зовнішнім. У системі першого вважаємо детермінантами успішного професійного становлення такі індивідуально-психологічні властивості, як: специфіка загальної внутрішньої чи зовнішньої мотивації вибору професії, навчання та подальшої фахової діяльності, наявність чи відсутність потреби у фаховій самореалізації (характеристики інтенції особистості), особливості когнітивної сфери (критичність мислення), рівень розвитку рефлексії, позитивне самоставлення, впевненість у власних силах та можливостях, самооцінка та рівень домагань особистості, мотивація досягнення успіху чи уникнення невдач під час професійного становлення й подальшої орієнтації на професійний розвиток, готовність до вдосконалення, гнучкість поведінки, психологічні особливості самоєфективності, а саме: копінг-стратегій, стресостійкості, способів вирішення внутрішньоособистісних (механізми психологічного захисту) та міжособистісних конфліктів. Серед елементів рівня зовнішнього ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів варто зосередитися на мікрорівні його репрезентації, а саме на особливостях соціокультурних складників ЗВО і його системі методів впливу та формування необхідних для здійснення психологічної діяльності особи-

стісних властивостей. У цьому разі дослідження ефективності цих елементів варто проводити на рівні індивідуальної їхньої рефлексії та оцінки як здобувачами вищої освіти, так і викладацьким складом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Казар'ян П. А. Професійний розвиток майбутнього психолога. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. 7. Екологічна психологія Вип. 42. С. 112–119.
2. Кокурн О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 200 с.
3. Паламарчук О. М. Психологічні особливості ресурсного забезпечення розвитку соціальної компетентності студентської молоді. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Вип. 1. С. 27–39.
4. Шахов В. І. Психологічні технології підготовки фахівців соціономних професій. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2017. Вип. 49. С. 183–190.
5. Штепа О. С. Магістральні механізми актуалізації психологічних ресурсів. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Серія «Проблеми сучасної психології»*. 2016. Вип. 33. С. 584–600.
6. Штифурак В. С., Шаманська О. І., Педоренко В. М. Психологія професійного становлення психолога-консультанта : навчальний посібник. Вінниця, 2021. 226 с.
7. Alia I. Sheikh, Derek L. Milne, Bryony V. MacGregor (2007). A model of personal professional development in the systematic training of clinical psychologist. *Clinical Psychology and Psychotherapy*. 14, 278–287. Published online in Wiley InterScience (www.interscience.wiley.com). DOI: 10.1002/cpp.540
8. British Psychological Society (2001). Working group on criteria for the accreditation of postgraduate courses in clinical psychology. Leicester : British Psychological Society.
9. Cross M., & Papadopoulos L. (2003). *Becoming a therapist: A manual for personal and professional development*. East Sussex, UK : Brunner-Routledge.
10. Friedman D., & Kaslow N. J. (1986). The development of professional identity in psychotherapists: Six stages in the supervision process. *Clinical Supervisor*, 4, 29–49.
11. Fromm E. (1947). *Man for Himself: An Inquiry into the Psychology of Ethics*. New-York : Open Road Media, 2013. Kindle Edition, 257 p.
12. Hobfoll S. E., Lilly R. S. Resource conservation as a strategy for community psychology. *Journal of Community Psychology*. 1993. № 21. P. 128–148.
13. Laura Elena Nastasa, Ana-Maria Cazan. (2013). Personal and professional development of beginner psychologists. *3rd World Conference on Psychology, Counselling and Guidance*. Procedia – Social and Behavioral Sciences. 84 (2013). P. 781–785. URL: https://www.researchgate.net/publication/275220295_Personal_and_Professional_Development_of_Beginner_Psychologists
14. Maddi S. R. (1968). *Personality theories: a comparative analysis*. Homewood, Ill : Dorsey Press.
15. Morgen R. D., Habben C. J., & Kuther T. (2005). *Life after graduate school in psychology*. New York : Psychology Press Taylor & Francis Group.

ДОСЛІДЖЕННЯ САМООЦІНКИ МАЙБУТНІМИ ПСИХОЛОГАМИ ЗАГАЛЬНИХ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ, НАБУТИХ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ПСИХОЛОГІЧНА ПРОСВІТА»

RESEARCH OF FUTURE PSYCHOLOGISTS' SELF-ASSESSMENT OF GENERAL AND SPECIAL COMPETENCIES ACQUIRED DURING THE STUDY OF THE DISCIPLINE "PSYCHOLOGICAL EDUCATION"

У статті представлено результати теоретичного аналізу поняття «компетентність» сучасного психолога, дослідження самооцінки майбутніми психологами – студентами СумДПУ імені А. С. Макаренка загальних та спеціальних компетентностей, набутих під час вивчення дисципліни «Психологічна просвіта», визначених освітньо-професійною програмою «Практична психологія» підготовки здобувачів вищої освіти на першому (бакалаврському) рівні за спеціальністю 053 «Психологія» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки». Визначено, що студенти – майбутні психологи на високому рівні оцінюють загальні компетентності, набуті в процесі вивчення дисципліни «Психологічна просвіта», що полягають у здатності застосовувати знання у практичних ситуаціях, навичках використання інформаційних та комунікаційних технологій; здатності генерувати нові знання, що пов'язано з розвитком креативності у вирішенні проблемних завдань професійної діяльності. На високому рівні більшість студентів оцінює спеціальні компетентності, що полягають у здатності оперувати категоріально-понятійним апаратом психології, самостійно збирати, аналізувати і критично опрацьовувати та узагальнювати інформацію різних джерел, здатності здійснювати просвітницьку та психопрофілактичну діяльність та дотримуватися норм професійної етики. Здатність об'єктивного самооцінювання загальних та спеціальних компетентностей майбутніми психологами взаємопов'язана з рівнем розвитку рефлексивності студентів. Визначено, що у студентів закладу вищої освіти – майбутніх психологів високий та середній рівень розвитку рефлексивності. Представлено, що від упровадження в процес вивчення студентами складників навчальної дисципліни «Психологічна просвіта» інтерактивних методів навчання, зокрема «мозкового штурму», роботи в групах, методу проєктів, та виконання такого завдання самостійної роботи, як розроблення моделей просвітницьких заходів у закладах освіти, залежить ефективність формування компетентностей майбутніх практичних психологів.

Ключові слова: компетентність, професійна компетентність, рефлексивність,

інтерактивні методи навчання, «мозковий штурм», метод проєкту.

The article presents result of a theoretical analysis of the concept of "competence" of a modern psychologist, a research of self-assessment of general and special competencies by future students of Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko. These competencies were acquired during the study of the discipline "Psychological Education", defined by the educational and professional program "Practical Psychology" of training students of higher education at the first (bachelor's) level in the specialty 053 Psychology in the field of knowledge 05 Social and behavioral sciences. It was determined that students – future psychologists at a high level evaluate the general competencies acquired in the process of studying the discipline "Psychological Education", which consist in the ability to apply knowledge in practical situations, skills in using information and communication technologies; abilities to generate new knowledge, which is associated with the development of creativity in solving problematic tasks of professional activity. At a high level, the majority of students evaluate special competences, which consist in the ability to operate the categorical-conceptual apparatus of psychology, to independently collect, analyze and critically process and summarize information from various sources, the ability to carry out educational and psycho-prophylactic activities, and to adhere to the norms of professional ethics. The ability of objective self-assessment of general and special competencies by future psychologists is interrelated with the level of development of students' reflexivity. It has been determined that students of the institution of higher education – future psychologists – have a high and average level of development of reflexivity. It has been presented that the introduction of interactive learning methods into the process of studying the components of the educational discipline "Psychological education", in particular – "brainstorming", work in groups, the project method, and the performance of such an independent task as the development of models of educational activities in educational institutions depends on the effectiveness of the formation of competences of future practical psychologists.

Key words: competence, professional competence, reflexivity, interactive learning methods, "brainstorming", project method.

УДК 378.016:159.9]:159.923.2.07:
005.336.2
DOI [https://doi.org/
10.32782/2663-5208.2023.45.12](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.12)

Пухно С.В.

к. психол. н., доцент кафедри психології
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка

Основним завданням сучасної вищої освіти постає підготовка компетентних креативних фахівців, що здатні виконувати завдання професійної діяльності в сучасних складних економічних і соціально-політичних умовах. Поняття «компетентність» – це термін, що означає здатність людини

виконувати завдання професійної діяльності і характеризує відповідність знань і вмінь реальному рівню складності визначених професією завдань. Визначення поняття компетентності як комбінації знань, системи вмінь і навичок, особливостей мислення, системи світогляду, що визначають

здатність людини успішно виконувати професійну діяльність, представлені в працях сучасних дослідників [3; 10; 12]. Сьогодні проблема формування складників професійної компетентності студентів – майбутніх психологів під час навчання у закладі вищої освіти, здатних у складних умовах виконувати завдання професійної діяльності, залишається актуальною для дослідників цієї галузі.

Особливостям розвитку та формування компетентностям майбутніх психологів присвячено дослідження Т. В. Григоренко, Н. М. Дятленко, Т. Г. Здоровець, О. Д. Кайріс, А. М. Коляди, І. Б. Левінської, О. О. Олійник, Н. В. Перегончук, Л. І. Подшивайлової, М. М. Подшивайлова, Є. М. Сапожнікової, Н. В. Чепелевої, О. А. Черепехіної, К. А. Улітіної, О. Ф. Яцини та багатьох інших.

Відповідно до системного дослідження І. Б. Левінської, під професійною компетентністю розуміється готовність та здатність людини цілеспрямовано діяти відповідно до визначених вимог; здатність до методично організованого, самостійного вирішення завдань; оцінювати результати діяльності; наявність обсягу знань і вмінь відповідно до кваліфікаційних вимог, потрібного для успішного виконання суспільно значущих завдань [6, с. 31].

Професійна компетентність фахівців, що працюють у системі «людина – людина», характеризується ціннісними орієнтирами особистості, особливостями її мотивації, рівнем загальної та психологічної культури, здатністю до професійного розвитку та розвитку особистісного творчого потенціалу [3, с. 154–155; 10, с. 187; 9, с. 12–13]. За Л. І. Подшивайловою та М. М. Подшивайловим професійна компетентність психолога визначається вміннями виконувати виробничі функції та вирішувати завдання професійної діяльності [9, с. 12–13]. Згідно з дослідженням Т. В. Григоренко, професійна компетентність психолога пов'язана з комплексом знань, умінь і навичок, що визначає результат; це поєднання практико-теоретичної підготовки студентів, професійно-особистісних якостей, на основі яких формується креативний потенціал особистості. Дослідник виділяє такі якості майбутнього психолога, як ініціативність, уміння працювати в групі, комунікативні здібності, уміння вчитися, аналізувати, вибудовувати діяльність [2, с. 4]. Складовою частиною професійних компетентностей, відповідно до досліджень Н. М. Дятленко, є лідерські якості студентів ЗВО – майбутніх психологів. Чинником набуття професійних компетентностей майбутніми фахівцями, відповідно до дослідницьких пошуків О. Д. Кайріс,

є особливості організації і діяльності студентської групи [4, с. 67–76].

Дослідники О. О. Олійник та А. М. Коляда в ході вивчення особливостей формування загальних компетентностей майбутніх психологів в умовах дистанційного навчання, спираючись на доробки сучасників, визначають, що колишній студент – у подальшому психолог певної організації після закінчення ЗВО володіє переважно теоретичними знаннями і не володіє достатньою кількістю практичних навичок [7, с. 29–30]. Це є свідченням недостатнього розвитку їх практичної підготовки, яка передбачає значну частину очного навчання. До того ж студенти – майбутні психологи повинні чітко усвідомлювати необхідність навчання протягом життя і вже після закінчення ЗВО у професійній діяльності формувати практичні вміння та навички під керівництвом досвідчених практиків, проходити стажування, приймати участь у семінарах-практикумах, майстер-класах тощо.

Також у сучасних дослідженнях визначеної проблеми увага науковців приділяється організації самостійної роботи студентів як умови формування професійної компетентності майбутніх психологів. Виконання завдань самостійної роботи майбутніми психологами сприяє формуванню готовності до безперервного пошуку актуального знання, аналізу, переробки, збереження інформації як однієї з професійних компетенцій фахівця будь-якої галузі, що визначає успішність особистісного зростання і соціальну затребуваність [14, с. 24].

Підготовка компетентного фахівця тієї чи іншої професійної діяльності полягає у здійсненні цієї діяльності в різних, зокрема складних, нестандартних, ситуаціях відповідно до викликів сьогодення. У зв'язку із цим особливого значення набувають дослідження ефективності впровадження різних методів навчання в освітній процес закладів професійно-технічної і вищої освіти. Сьогодні підготовка практичного психолога в закладах вищої освіти (ЗВО) відбувається переважно в умовах дистанційного навчання, що має свої особливості, і тому, проблеми формування компетентностей майбутніх психологів залишаються пріоритетними темами сучасних досліджень.

Мета статті полягає у дослідженні самооцінки загальних та спеціальних компетентностей студентів закладу вищої освіти – майбутніх психологів, набутих у процесі вивчення дисципліни «Психологічна освіта».

Для досягнення мети дослідження використано методи комплексного аналізу, теоретичний аналіз джерел, метод порів-

няння і систематизації отриманих даних; в емпіричній частині дослідження використовувалися «Методика діагностики рефлексивності» (А. В. Карпов), авторська анкета-опитувальник самооцінки майбутніми психологами загальних та спеціальних компетентностей.

Навчальна дисципліна «Психологічна просвіта» є структурним компонентом освітньо-професійної програми «Практична психологія підготовки здобувачів вищої освіти на першому (бакалаврському) рівні за спеціальністю 053 «Психологія» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» СумДПУ імені А. С. Макаренка. Передумовою вивчення дисципліни є володіння студентами знаннями з таких навчальних дисциплін, як «Загальна психологія», «Вікова психологія», «Соціальна психологія з практикумом», «Педагогічна психологія». Відповідно до положень указаної освітньо-професійної програми, дисципліна «Психологічна просвіта» передбачає формування у студентів – майбутніх психологів компетентностей, що необхідні для виконання завдань професійної діяльності. Вивчення дисципліни «Психологічна просвіта» передбачає формування у студентів таких компетентностей. Загальні компетентності, які повинні формуватися у студентів у результаті вивчення дисципліни: здатність застосування психологічних знань у практичних ситуаціях; навички використання інформаційних і комунікаційних технологій під час виконання завдань професійної діяльності; здатність генерувати нові ідеї, що пов'язано з розвитком креативності. До спеціальних (фахових) компетентностей майбутнього психолога, що повинні формуватися в процесі вивчення дисципліни, належать такі: оперувати категоріально-понятійним апаратом сучасної психології; самостійний збір та критичне опрацювання, аналіз та узагальнення психологічної інформації з різних джерел; здійснення просвітницької та психопрофілактичної роботи; дотримання норм професійної етики.

Згідно з науковими пошуками Н. В. Перегончук, у багатьох дослідженнях основною психологічною умовою формування професійної компетентності майбутніх психологів як інтегрального особистісного утворення визначається практико-орієнтоване навчання [8, с. 50]. Уважаємо, що формування вказаних компетентностей, що продовжується в ході виконання завдань виробничої психодіагностичної практики, пов'язане з упровадженням в освітній процес ЗВО інноваційних педагогічних технологій, зокрема важлива роль у цьому, з нашої точки зору, належить інтерактивним мето-

дам навчання, а також вагоме значення в процесі формування вказаних компетентностей має усвідомлення майбутнім психологом значення соціально-спрямованої професійної діяльності в житті суспільства [3, с. 155].

На думку О. О. Олійник та А. М. Коляди, в умовах дистанційного навчання здобувачів освіти у ЗВО ефективними методами під час практичних занять є: демонстрація матеріалу навчальних дисциплін за допомогою мультимедіа; організація і проведення дискусій, ігрове моделювання явищ (імітаційні ігри) [7, с. 30–31]. Зокрема, у ході вивчення дисципліни «Психологічна просвіта» студентам пропонується виконання індивідуальних і групових навчально-дослідницьких завдань із підготовки моделей просвітницьких заходів для вихованців закладів дошкільної освіти, здобувачів освіти закладів загальної середньої освіти, професійно-технічної і вищої освіти, батьків дітей, вихователів, учителів освітніх установ тощо. Студентам пропонується самостійний вибір проблемних питань теми просвітницьких заходів, форми і методів проведення, визначення мети, очікуваних результатів, пошук та аналіз джерельної бази. Презентація проекту заходу відбувається в групі та обговорюється всіма учасниками заняття.

Дослідження самооцінки компетентностей, сформованих у процесі вивчення дисципліни «Психологічна просвіта» та проходження практики майбутніми психологами, включає вивчення рівня розвитку рефлексивності студентів. Цей складник дослідження проведено за допомогою «Методики діагностики рефлексивності» (А. В. Карпов). Методика містить питання-твердження, які учасникам опитування пропонувалося оцінити за такими критеріями: «абсолютно неправильно» (1 бал), «неправильно» (2 бали), «скоріше неправильно» (3 бали), «не знаю» (4 бали), «скоріше правильно» (5 балів), «правильно» (6 балів), «повністю правильно» (7 балів). За результатами діагностики на основі методики можна визначити високий, середній і низький рівні рефлексивності респондентів.

Рефлексивність – це інтегративна властивість, що містить особистісну рефлексію та рефлектування як певний стан. Дослідники виділяють інтропсихічну рефлексію (здатність до самосприйняття змісту власної психіки та його аналізу) та інтерпсихічну рефлексію (здатність до розуміння психіки інших людей, побудована на розвитку механізмів проєкції, ідентифікації і емпатії). Визначеними психологічними компонентами

забезпечується ефективність взаємодії. Так, процес самоотождення з іншою людиною та групою на основі емоційного зв'язку, прийняття норм, цінностей та зразків поведінки інших залежить від розвитку компонентів ідентифікації. Специфічним засобом пізнання особистості іншого, «проникнення» у світ переживань, здатність до емоційного відгуку є такий психологічний феномен, як емпатія. Розвиток емпатії та розвиток саморефлексії особистості взаємопов'язані. Визначені компоненти становлять основу професійної діяльності майбутніх психологів. Рефлексивність людини – це комплексна характеристика рефлексії особистості, її здобуток, розвиток інтро- і інтерпсихічного компонентів рефлексії [5, с. 75–76]. Відповідно, здатність об'єктивного самооцінювання загальних та спеціальних компетентностей майбутніми психологами взаємопов'язана з рівнем розвитку рефлексивності студентів.

У дослідженні брали участь студенти IV курсу денної та заочної форм навчання СумДПУ імені А. С. Макаренка – майбутні психологи, які в VII семестрі вивчали дисципліну «Психологія освіти» та проходили виробничу психодіагностичну практику. У результаті дослідження визначено таке. У 42 % студентів високий рівень рефлексивності, у 58 % – середній. Таким чином, у більшості майбутніх психологів здатність до самосприйняття змісту власної психіки та його аналізу, здатність до розуміння інших людей, побудована на розвитку механізмів перцепції, – на високому рівні розвитку.

Дослідження самооцінки компетентностей майбутніх практичних психологів під час вивчення дисципліни «Психологія освіти», визначених указаною освітньо-професійною програмою, було проведено за допомогою анкети-опитувальника: студентам було запропоновано дати оцінку загальним та спеціальним компетентностям, визначеним для дисципліни «Психологія освіти» освітньо-професійною програмою за 10-бальною шкалою (1 бал – мінімальне значення, 10 балів – максимальне значення).

Результати самоаналізу й оцінок загальних компетентностей, визначених для дисципліни «Психологія освіти», свідчать про те, що 84 % оцінили на високому рівні, 16 % – на задовільному здатність застосування психологічних знань у практичних ситуаціях. Щодо самооцінки студентами навичок використання інформаційних і комунікаційних технологій під час виконання завдань професійної діяльності, то на високому рівні вказані компетентності оцінили 100 % студентів. Уважаємо, що високі показники самооцінки студентами цієї компетентно-

сті пов'язані з активним упровадженням в освітній процес інтерактивних методів навчання, зокрема виконання майбутніми психологами індивідуальних та групових навчально-дослідних завдань із підготовки моделей просвітницьких та профілактичних заходів, проектів щодо проблемних питань сучасної психології, презентація здобутків яких проходить із використанням комп'ютерної графіки та відео.

Здатність генерувати нові ідеї, що пов'язано з розвитком креативності, на високому рівні відзначили 79 % студентів, а на задовільному рівні оцінили ці вміння 21 % опитаних. Відповідно до представлених даних самооцінки майбутніми психологами вказаної компетентності, доречним вважаємо зазначити таке. Згідно з дослідженнями Н. О. Маркіної, рефлексивність є тією інтегральною психічною властивістю, що дає змогу людині «керувати» розвитком власних «мислєдіяльних» здібностей, до яких відноситься і креативність [5, с. 76]. Креативність пов'язана з такою психологічною властивістю особистості, як пластичність, і забезпечує швидкість соціально-психологічної адаптації та вироблення навичок конструктивної взаємодії, що є однією з умов ефективного виконання завдань професійної діяльності психологів.

Оцінка спеціальних компетентностей майбутніми психологами така. Здатність оперувати категоріально-понятійним апаратом сучасної психології 84 % студентів оцінили на високому рівні, а на задовільному – 16 % опитаних. Також, 95 % студентів оцінили здатність самостійного збору та критичного опрацювання, аналізу та узагальнення психологічної інформації з різних джерел на високому і 5 % – на задовільному рівні. Здійснення просвітницької та психо-профілактичної роботи як спеціальної компетентності на високому рівні визначили 84 % опитаних і 16 % – на задовільному. Оцінка студентами здатності дотримуватися норм професійної етики така: 100 % студентів майбутніх психологів оцінили цю компетентність на високому рівні.

Висновки з проведеного дослідження. У результаті дослідження самооцінки загальних та спеціальних компетентностей майбутніх психологів під час вивчення навчальної дисципліни «Психологічна просвіта», передбачуваних освітньо-професійною програмою, визначено таке. Більшість опитаних оцінила компетентності майбутньої професійної діяльності на високому рівні. Також у 42 % студентів високий і у 58 % середній показник рефлексивності.

Упровадження в процес вивчення студентами складників навчальної дисци-

пліни «Психологічна просвіта» інтерактивних методів навчання, зокрема «мозкового штурму», роботи в групах, методу проєктів, та виконання такого завдання самостійної роботи, як розроблення моделей просвітницьких заходів у закладах освіти, позначається на ефективності формування компетентностей майбутніх практичних психологів. Відповідно до результатів дослідження вважаємо за необхідне активізацію роботи щодо можливостей здійснення аналізу студентами наукових праць представників сучасного психологічного товариства різного кола актуальних проблем і публічної презентації аналітичних надбань у формі диспутів, обговорення в проблемних групах, у ході роботи «круглих столів». Також доцільною є активізація впровадження методу проєктів у процес вивчення майбутніми психологами навчальної дисципліни «Психологічна просвіта».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойчук Ю. Д. Научно-исследовательская деятельность студентов технического вуза как педагогическое условие формирования профессиональной компетентности. *Вестник ХНДУ*. 2013. Вип. 60. С. 7–11.
2. Григоренко Т. В. Формування професійних компетентностей у психолога (спеціального, клінічного) у процесі навчання : дис. ... докт. філософії : 016 ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2021. 237 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/Doctor_filosofii/Diser/Grigorenko_1304.pdf (дата звернення: 17.01.2023).
3. Здоровець Т. Г. Професійна компетентність майбутніх практичних психологів у контексті екологічної психології. *Актуальні проблеми психології*. Т. 7. Вип. 20. Ч. 1. С. 154–158.
4. Кайріс О. Д. Студентська група як чинник набуття професійної компетентності. *Компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутніх психологів* : монографія / за наук. ред. О. М. Лозової. Вінниця : 4 Вiндрук, 2014. С. 67–76.
5. Кузікова С. Б., Пухно С. В. Конфліктність майбутніх педагогів як психологічна проблема. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1 (15). С. 72–78.
6. Левинська І. Б. Структура професійної компетентності майбутнього психолога: теоретичний зару-біжний досвід. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2016. Т. 188. С. 27–32.
7. Олійник О. О., Коляда А. М. Формування загальних компетентностей майбутніх психологів в умовах дистанційного навчання. *Теоретичні та практичні аспекти підготовки психологів у закладах вищої освіти* : зб. матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю, м. Київ, 31 березня 2021 р. Київ : НУБіП України, 2021. С. 29–31.
8. Перегончук Н. В. Формування професійної компетентності майбутніх психологів у сучасному освітньому просторі. *Наука і освіта*. 2016. № 11. С. 49–55.
9. Подшивайлова Л. І., Подшивайлов М. М. Компетентнісні виміри професії психолога. *Компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутніх психологів* : монографія / за наук. ред. О. М. Лозової. Вінниця : 4 Вiндрук, 2014. С. 12–32.
10. Проценко І. Аналіз проблеми формування професійної компетентності вчителя нової української школи. *Інноватика у вихованні*. 2021. Вип. 13. Т. 1. С. 184–191.
11. Сапожнікова Є. М. Психологічні особливості формування професійної самосвідомості майбутнього психолога в освітньому просторі. *Теоретичні та практичні аспекти підготовки психологів у закладах вищої освіти* : зб. матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю, м. Київ, 31 березня 2021 р. Київ : НУБіП України, 2021. С. 18–19.
12. Собченко Т. Формування професійної компетентності майбутніх учителів в умовах змішаного навчання. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 35. Т. 5. С. 282–287.
13. Улітіна К. А. Теоретичний аналіз проблеми формування професійної компетентності майбутніх психологів. *Теоретичні та практичні аспекти підготовки психологів у закладах вищої освіти* : зб. матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю, м. Київ, 31 березня 2021 р. Київ : НУБіП України, 2021. С. 35–37.
14. Яцина О. Ф. Самостійна робота студентів як умова формування професійної компетентності майбутніх психологів. *Теоретичні та практичні аспекти підготовки психологів у закладах вищої освіти* : зб. матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю, м. Київ, 31 березня 2021 р. Київ : НУБіП України, 2021. С. 23–26.

ВПЛИВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

IMPACT OF THE WAR IN UKRAINE ON THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF HIGHER EDUCATION ACQUIRES

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження особливостей впливу повномасштабної війни в Україні на психологічне здоров'я населення, зокрема здобувачів вищої освіти. Проблема аналізу зрушень складників психологічного здоров'я під впливом переживання кризових, екстремальних подій є актуальною проблемою сучасної науки. Доведено, що наслідки гострої або пролонгованої травматизації можуть бути негативними (такими, що призводять до різноманітних порушень, хвороб, розладів) та позитивними (які призводять до особистісного зростання та трансформації). У здобувачів вищої освіти, які брали участь у дослідженні, спостерігаються ознаки як травматизації, так і зростання, а саме: зменшився час, який респонденти приділяють творчим заняттям; зріс рівень фаталізму, покірності долі, безпорадності; у пріоритеті більшою мірою є духовні, а не матеріальні цінності; збільшилася потреба у психологічній підтримці іншими та ін. Особливого значення набули родинні зв'язки, стосунки; збільшилися толерантність, гуманність. Погіршилася здатність до самостійного опанування ситуації, прийняття рішень; зріс конформізм; відчувається втрата контролю над життям, перетворення сенсу життя; скорочення життєвої перспективи.

Наявність певного особистісного ресурсу для відновлення та зростання досліджуваних указують гармонійні стосунки з оточуючими, здатність до співчуття, турботи, піклування. Довірчі взаємини, підтримка є чинниками, що детермінують здатність долати негативні наслідки надзвичайної ситуації, стимулюють адаптацію та позитивну трансформацію.

Отримані в дослідженні результати свідчать про необхідність організації індивідуальної та групової психокорекційної роботи зі здобувачами вищої освіти. Особливої уваги потребують особи, які мають страхи, підвищений рівень тривожності, переживання втрати сенсу життя, проблеми міжособистої взаємодії, відчуття безпорадності, утруднення соціальної адаптації, нездатність упоратися з навчальним навантаженням тощо. Психокорекційна робота повинна здійснюватися з орієнтацією на власні ресурси людини.

Ключові слова: психологічне здоров'я, здобувач вищої освіти, психологічне благополуччя, війна, психокорекційна робота.

The article presents the results of a theoretical analysis and an empirical study of the impact of a full-scale war in Ukraine on the psychological health of the population, in particular, of higher education students. The problem of transformation of the components of psychological health as a result of crisis and extreme events is an urgent problem of modern science. It has been proven that the consequences of acute or prolonged traumatization can be negative (which led to various disorders, diseases, disorders) and positive (which led to personal growth and transformations).

Higher education students who took part in the research show signs of both traumatization and growth, namely: less time is devoted to creative pursuits; the level of fatalism, submission to fate, helplessness increased; the priority is spiritual achievements, not material values; the need for psychological support from others has increased. Family ties and relationships became especially important; increased tolerance, humanity. The ability to independently master the situation and make decisions has deteriorated; conformism; loss of control over life, the meaning of life; lack of life perspective.

The presence of a certain personal resource for recovery and growth of the researched is indicated by: the presence of harmonious relations with others; the ability to empathize, care, care. Relationships of trust and support are factors that determine overcoming the traumatic consequences of an emergency situation, stimulate adaptation and positive transformation.

The obtained results indicate the necessity of organizing individual and group psychocorrective work with students of higher education. People who have fears, an increased level of anxiety, experiencing a loss of the meaning of life, problems with interpersonal interaction, a feeling of helplessness, difficulties in social adaptation, inability to cope with the academic load, etc., need special attention. Psychocorrective work should be carried out with a focus on a person's own resources.

Key words: psychological health, student of higher education, psychological well-being, war, psychocorrective work.

УДК 159.923.2:613.86
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.13>

Холостенко Ю.В.

к. пед. н.,
доцент кафедри загальної педагогіки та спеціальної освіти
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Свіденська Г.М.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Дацун Г.О.

старший викладач кафедри педагогіки, методики та менеджменту освіти
Українська інженерно-педагогічна академія

Психологічне здоров'я є складовою частиною благополуччя як окремої людини, так і суспільства у цілому. Це стан внутрішньої гармонійності, який дає можливість реалізувати індивідуальні, вікові та психологічні можливості. Норма психологічного здоров'я визначається за критеріями успішної адаптації, продуктивного розвитку та самоактуалізації людини. Негативний вплив на психологічне здоров'я людини

чинять певні емоційні порушення, такі як страхи, тривога, депресивні настрої, агресивні почуття тощо, коли негативні емоції переважають над позитивними. Такий саме вплив роблять й особистісні порушення, які проявляються у неспроможності людини інтегруватися у суспільство, вирішувати суспільні проблеми, сприяти досягненню цілей спільноти, співчувати та поважати інших, бути толерантною та емпатійною

особистістю. Несприятливими для психологічного здоров'я людини також є стереотипність, некритичність та несамостійність мислення, шаблонність поведінки, відсутність творчого підходу до вирішення життєвих та професійних завдань, скороченість часової перспективи, гальмування процесів самоактуалізації тощо.

Психологічне здоров'я є однією з умов становлення фахівця, тому пошук ресурсів психологічного здоров'я молоді є актуальною проблемою. Ці ресурси визначаються певними чинниками, а саме зовнішніми і внутрішніми умовами. Зовнішні умови створюють навантаження на адаптаційні системи особистості, тобто передбачають виникнення певних ускладнень ситуації: невизначеність обставин, стресогенні ситуації, швидкі зміни, гострі впливи, множинні події тощо, які впливають на стійкість переконань, життєві принципи, ідеали, ціннісні орієнтації, мотиви, сенси; створюють додаткове навантаження на механізми саморегуляції. Непередбачені обставини завжди викликають напругу внутрішніх ресурсів особистості, виникає необхідність негайного реагування без проходження етапу уважного, прогностичного аналізу майбутніх подій [10; 12].

У стресогенних ситуаціях людина потрапляє у залежність від зовнішніх чинників, відчуває неможливість вплинути на розвиток подій, усвідомлює власне безсилля у вирішенні проблем, що не лише ускладнює функціонування особистості у середовищі, а й призводить до зниження самооцінки та рівня домагань, незадоволеності собою, порушення складників психологічного здоров'я [3–6].

Однією з основних загроз психологічному здоров'ю людини є травма, що спричинена впливом негативних подій. Серед значної кількості негативних подій виділяються стресори високої інтенсивності, до яких належить війна, яка викликає реакції інтенсивного страху, почуття безпорадності та жаху, вплив котрої може мати різноманітні негативні наслідки.

Під час оцінки впливу травматичної події на психологічне здоров'я людини важливо враховувати вік, у якому ця подія сталася [17]. Виходячи з того, що наслідки психотравматизації в період ранньої дорослості та її вплив на психологічне здоров'я людини вивчено недостатньо, вирішення цього завдання стає дедалі більш актуальним у вітчизняній науці.

Першими, хто сформулював та почав розробляти проблеми психологічного здоров'я особистості, були психологи гуманістичної орієнтації Г. Олпорт, А. Маслоу,

К. Роджерс [11]. У логотерапії В. Франкла з'явився термін «душевне здоров'я», основними критеріями якого автор вважає усвідомленість існування, духовність та совість [13]. У сучасних зарубіжних концепціях психологічного здоров'я цікавою є концепція салютогенезу А. Антоновського, на думку якого ключовим чинником і системним критерієм психологічного здоров'я є почуття зв'язності, що залежить від того, якою мірою людина відчуває пізнаваність, керованість, усвідомленість світу [6]. Серед критеріїв психологічного здоров'я науковці також виділяють емоційне благополуччя, відсутність депресивності, вигорання, соціальної та особистісної дезадаптації тощо [15].

У вітчизняній психології поняття «психологічне здоров'я» почало з'являтися у 2000-ті роки. Воно розглядалося як сукупність особистісних показників, які визначають стресостійкість, здатність до соціальної адаптації, успішної самореалізації тощо. До проблеми психологічного здоров'я особистості зверталися такі українські вчені, як: С. Максименко, Ю. Гончарова, Л. Коробка, І. Мазоха, О. Падухевич, Т. Работя, Т. Титаренко, О. Царькова, А. Шевченко та ін.

Сьогодні більшість дослідників погоджується з визначенням найважливіших характеристик психологічного здоров'я як складного, багатовимірного, динамічного, індивідуалізованого процесу [11].

У роботах вітчизняних та зарубіжних учених проаналізовано ознаки (критерії) психологічного здоров'я, які стосуються ставлення людини до себе, усвідомленості та керованості власного життя, певних психологічних характеристик: гнучкість, прийняття невизначеності, рефлексія, творча спрямованість, прагнення до саморозвитку, адаптивність, уміння підтримувати соціальні зв'язки, інтерес до інших людей тощо.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей впливу війни в Україні на психологічне здоров'я здобувачів вищої освіти.

На думку провідних фахівців, які досліджують психологічні особливості осіб юнацького віку, найбільш значущим новоутворенням їхньої психіки є розвиток самосвідомості, потребово-мотиваційних компонентів, що визначають сенси, цінності та часову перспективу особистості, усвідомлення власної унікальності та потенціалу [1]. Тому вирішення проблеми формування психологічно здорової людини саме у цей віковий проміжок є важливим науковим завданням.

Для досягнення мети дослідження використано такі психодіагностичні методи:

методику «Діагностика психологічного здоров'я» (А. В. Козлов), шкалу «Психологічне благополуччя» К. Ріфф; для статистичної обробки результатів використано t-критерій Стьюдента.

У дослідженні брали участь здобувачі вищої освіти, які навчаються в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» та Української інженерно-педагогічної академії кількістю 68 осіб віком від 18 до 21 року. Було проведене лонгітюдне дослідження (онлайн) психологічного здоров'я та психологічного благополуччя: перший вимір зроблений у березні 2022 р., другий – у листопаді 2022 р. Усі респонденти під час війни знаходилися на території України. Отримані за психодіагностичними методиками результати представлені в табл. 1, 2.

Таблиця 1

Показники психологічного здоров'я здобувачів вищої освіти (у стенах)

Шкали	1 вимір (березень 2022)	2 вимір (листопад 2022)	t	p-рівень
Стратегічний вектор	6,5	4,8	1,9	>0,05
Просоціальний вектор	5,7	6,2	0,6	>0,05
Я-вектор	6,3	6,5	0,2	>0,05
Творчий вектор	7,1	5,4	2,1	≤0,05
Духовний вектор	4,3	6,8	3,1	≤0,01
Інтелектуальний вектор	6,2	6,7	0,6	>0,05
Сімейний вектор	4,4	6,6	2,7	≤0,05
Гуманістичний вектор	5,8	7,9	2,5	≤0,05
Психологічне здоров'я	5,9	6,5	0,7	>0,05

Отримані результати свідчать про те, що найбільші зрушення спостерігаються у показниках за шкалами «Творчий вектор» (на $p \leq 0,05$ рівні значущості за критерієм Стьюдента), «Духовний вектор» ($p \leq 0,01$), «Сімейний вектор» ($p \leq 0,05$) та «Гуманістичний вектор» ($p \leq 0,05$). Тобто під час війни в Україні у здобувачів вищої освіти відбулися певні трансформації складників психологічного здоров'я, а саме: зменшився час, які респонденти витрачають на хобі, творчість; відвідування заходів (виставки, концерти, театральні вистави тощо); дещо знизилася бажання мати красиві речі, читати, насолоджуватися красою природи та мистецтва. Підвищилися фаталізм, ідеалізм, віра в долю, диво; у пріоритеті біль-

шою мірою духовні здобутки, а не матеріальні цінності; зросла усвідомленість цінності навколишнього світу, екологічності існування; збільшилася потреба у психологічній підтримці іншими та інших. Особливої цінності набувають родина, сімейні стосунки та зв'язки; збільшилося бажання проводити час у родинному колі, із рідними людьми; прагнення уникати конфліктів, толерантність до близьких; перевага загальносімейних цінностей над особистими; потреба приносити користь родині. Підвищилася загальна гуманність особистості респондентів; засудження підлості, підступності; прагнення прощати близьких людей за помилки, доброзичливість; здійснення реальної допомоги, емоційної підтримки, емпатія, прийняття. Тобто під час війни в Україні молоді люди більшою мірою усвідомили цінність людських стосунків, родини, допомоги, підтримки, гуманізму, толерантності, доброзичливості тощо.

Таблиця 2

Показники психологічного благополуччя здобувачів вищої освіти (у стенах)

Шкали	I вимір (березень 2022)	II вимір (листопад 2022)	t	p-рівень
Позитивні стосунки	6,2	6,8	0,6	>0,05
Автономія	5,7	3,5	2,2	≤0,05
Керування середовищем	6,4	4,3	2,1	≤0,05
Особистісне зростання	6,1	5,7	0,4	>0,05
Цілі в житті	7,3	5,2	2,1	≤0,05
Самоприйняття	6,5	5,6	0,9	>0,05
Психологічне благополуччя	6,4	5,2	2,2	>0,05

Психологічне благополуччя на відміну від психологічного здоров'я характеризується суб'єктивним почуттям цілісності та усвідомленості людиною власного життя [1; 10]. За період спостережень у респондентів відбулися значущі зрушення показників за шкалами: «Автономія» (на $p \leq 0,05$ рівні значущості за критерієм Стьюдента), «Керування середовищем» ($p \leq 0,05$) та «Цілі в житті» ($p \leq 0,05$). Показники за цими шкалами суттєво знизилися, що вказує на погіршення здатності до самостійного опанування ситуації; прийняття рішень незалежно від впливу оточуючих; конформізм. Виникли певні ускладнення з плануванням життєдіяльності; зросла безпорадність; відчувається втрата контролю над життям. Також спостерігається трансформування сенсу

життя; відсутність життєвої перспективи. Ці ознаки вказують на значне погіршення психологічного благополуччя здобувачів вищої освіти впродовж війни.

Найбільше занепокоєння респондентів викликає неможливість успішного опанування професійних умінь та навичок, що пов'язано з об'єктивними обмеженнями життєдіяльності у період воєнного стану, дистанційною формою навчання, скороченням практик на підприємствах та в організаціях і т. д. Також здобувачами освіти переживаються суттєва невизначеність майбутнього, гальмування цілепокладання, проблемний характер професійної мотивації тощо. На стан психологічного здоров'я та відчуття благополуччя негативно впливають матеріальні проблеми та обмеження; дефіцит продуктивного спілкування з однолітками; загальна напруженість у суспільстві; пролонгована загроза життю та здоров'ю тощо.

Однак показники за іншими шкалами вказують на наявність певного особистісного ресурсу досліджуваних, який сприятиме відновленню та зростанню, а саме: збільшилися показники за шкалою «Позитивні стосунки з іншими», що означає формування гармонійних стосунків з оточуючими; здатність до співчуття, турботи, піклування. Довірчі взаємини, підтримка є чинником, який детермінує здатність долати негативні наслідки надзвичайної ситуації, стимулює адаптацію та позитивну трансформацію.

Психологічне здоров'я сприяє підвищенню інтересу молодшої людини до життя, ініціативності та захопленості діяльністю, активності, самостійності, відповідальності, ретельності у засобах досягнення мети, впевненості в собі, усвідомленню цінності власної індивідуальності та неповторності, поваги до інших людей, прийняття їх незвичайності та своєрідності, здатності до глибинних почуттів, творчості тощо. Але для розвитку цих особливостей людини потрібна спеціальна цілеспрямована психологічна робота. Соціальне середовище закладу вищої освіти повинне стати тією реальністю, яка створює спеціально організовані умови для розвитку та підтримки психологічного здоров'я особистості. Включення здобувачів до соціального та просторово-предметного оточення, психологічною сутністю якого є сукупність діяльнісних та комунікативних актів взаємин учасників освітнього процесу, повинне призвести до формування високого рівня психологічного здоров'я.

Отримані у дослідженні результати переконливо свідчать про необхідність організації індивідуальної та групової психо-

корекційної роботи зі здобувачами вищої освіти. Особливої уваги потребують особи, які мають страхи, підвищений рівень тривожності, переживання втрати сенсу життя, проблеми міжособистої взаємодії, відчуття безпорадності, утруднення соціальної адаптації, нездатність упоратися з навчальним навантаженням тощо. Психологічна допомога повинна бути спрямована на загальну емоційну підтримку; аналіз та обговорення особистої життєвої ситуації; прийняття рішення; мотивування на пошук соціальної підтримки; розширення усвідомленості та психологічної культури; підвищення стресової та кризової толерантності; опанування засобів саморегуляції тощо. Психокорекційна робота повинна здійснюватися з орієнтацією та застосуванням власних ресурсів особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Вплив війни в Україні на психологічне здоров'я та психологічне благополуччя здобувачів вищої освіти проявляється у зниженні здатності до творчості; зростанні значущості духовних, сімейних, гуманістичних цінностей молодих людей. Спостерігається зниження здатності до самостійного, критичного мислення та ухвалення рішень; зростання розгубленості, безпорадності, конформізму; відсутність або скороченість життєвої перспективи. Усі ці зрушення можуть сприяти формуванню різноманітних розладів, якщо здобувачам вищої освіти вчасно не буде надано психологічну допомогу. Саме це й є перспективою подальших розвідок даної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балашов Е. М. Саморегульоване навчання і психологічне благополуччя студентів. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, 18 жовтня 2019 р. Львів, 2019. С. 6–10.
2. Вознесенська О. Л. Медіа-арттерапія як засіб подолання наслідків і профілактики психотравми : практичний посібник. Київ : Назаренко Т. В., 2020. 124 с.
3. Горбунова В. В. Сприяння соціального оточення відновленню та зростанню особистості при посттравматичних станах та розладах. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 40–44.
4. Іваницький А. В. Психологічний ресурс як інтегральна характеристика особистості. *Сучасні проблеми науки та освіти*. 2015. № 2–3. С. 26–29.
5. Казібекова В. Ф. Психологічні ресурси особистості: філософсько-психологічний зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Вип. 2. Т. 1. С. 120–128.
6. Климчук В. О. Посттравматичне зростання та як йому можна сприяти у психотерапії. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 46–52.

7. Коробка Л. М. Психологічне здоров'я особистості в контексті здорового способу життя. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2011. № 2. С. 332–337.
8. Лазоренко Б. П. Підвищення адаптивності проблемної молоді в умовах переживання наслідків травматичних подій. *Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій* : методичні рекомендації / за наук. ред. Т. М. Титаренко. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2017. С. 55–60.
9. Мазоха І. Інтегральна ресурсна концепція здоров'я. *Психологічні ресурси особистості: соціально-психологічний зміст* : збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2019. 87 с. URL: <http://idgu.edu.ua/wpcontent/uploads/2018/01/28.11.2019.pdf>
10. Падухевич О. Як зберегти психологічне благополуччя в кризу. *Кадровик України. Е-версія*. 2021. № 7. URL: <https://profpressa.com/articles/iak-zberegti-psikhologichne-blagopoluchchia-vkrizu>
11. Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.
12. Титаренко Т. М. Можливості підтримання та відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах довготривалої травматизації. *Особистість в умовах кризових викликів сучасності* : матеріали методол. семінару НАПН України, 24 березня 2016 р. / за ред. С. Д. Максименка. Київ. 2016. С. 42–51. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>
13. Франкл В. Людина у пошуках сенсу. Санкт-Петербург : Ювента. 1997. 352 с.
14. Царькова О., Работа Т., Гончарова Ю. Збереження психологічного здоров'я студентської молоді за допомогою методів емоційно-вольової саморегуляції. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія «Педагогіка»*. 2014. № 2 (13). С. 209–212.
15. Шевченко А. М. Теоретичні аспекти дослідження психологічного здоров'я особистості. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2018. № 1 (12). С. 108–115.
16. Antonovsky A. The Sense of Coherence. *Israeli Journal Psychiatry and Related Sciences*. 1985. Vol. 22. № 4. P. 273–280.
17. Sigler I. C. Of the developmental timing of trauma exposure on PTSD symptoms and psychosocial functioning among older adults. *Developmental psychology*. 2013. V. 49. № 11. P. 1–15.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АДАПТИВНИХ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ПСИХОЛОГІЇ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF ADAPTIVE COPING STRATEGIES OF FUTURE SPECIALISTS IN ADOLESCENT PSYCHOLOGY

У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей розвитку адаптивних копінг-стратегій майбутніх фахівців із психології юнацького віку. Метою емпіричного дослідження було встановлення особливостей сформованості копінг-стратегій та визначення їх взаємозв'язку з показниками соціально-психологічної адаптації та проявами негативних емоційних переживань.

Для зазначеного дослідження було скомпоновано психодіагностичний комплекс методів дослідження: дослідження копінг-механізмів осіб юнацького віку (методика діагностики копінг-стратегій Е. Хейма, дослідження механізмів психологічного захисту за методикою індекс життєвого стилю Р. Плутчика, Х. Келлермана, Х. Конте); дослідження поведінкових тенденцій осіб юнацького віку (дослідження тенденцій поведінки у реальній групі за методикою Q-сортування В. Стефансона); дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації та індивідуальних властивостей осіб юнацького віку (методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, методика «Шкала самооцінки» Ч. Спілберга, Ю. Ханіна, методика диференціальної діагностики депресивних станів В. Зунге).

За результатами емпіричного дослідження особливостей копінг-стратегій майбутніх фахівців із психології юнацького віку встановлено, що найбільш розвинутими у сучасного юнацтва є когнітивні копінг-механізми. Саме когнітивні копінг-механізми мають зворотний зв'язок зі шкалами особистісної залежності, неприйняття себе та механізмами психічного захисту – гіперкомпенсація і регресія. Тобто чим більш розвинуті в осіб юнацького віку когнітивні копінг-механізми, тим нижчі прояви залежності, неприйняття себе, гіперкомпенсації та регресії (повернення до ранніх поведінкових проявів).

Установлено, що розвиток поведінкових копінг-механізмів знижує розвиток депресивних переживань. Тобто конструктивні стратегії в поведінці перешкоджають депресії.

Емоційні копінг-стратегії знижують емоційний дискомфорт, підозрілість, компенсацію та прояви особистісної тривожності.

За результатами емпіричного дослідження у подальшій науковій роботі буде спроектовано модель та програму розвитку адаптивних копінг-стратегій у осіб юнацького віку для допомоги майбутнім фахівцям із психології та для озброєння їх практичним інструментарієм для допомоги іншим студентам, майбутнім фахівцям інших спеціальностей.

Ключові слова: майбутні фахівці з психології, юнацький вік, копінг-стратегії, адаптація, дезадаптація, тривожність, депресивність.

The article presents the results of an empirical study of the features of the development of adaptive coping strategies of future specialists in youth psychology. The purpose of the empirical study was to establish the features of the formation of coping strategies and determine their correlation with indicators of social and psychological adaptation and manifestations of negative emotional experiences.

For this study, a psychodiagnostic complex of research methods was composed: the study of coping mechanisms of young people (methodology of diagnosis of coping strategies by E. Heim, study of psychological protection mechanisms according to the methodology of the lifestyle index of R. Plutchik, H. Kellerman, H. R. Conte); research of behavioral trends of youth (research of behavioral trends in a real group using W. Stephenson Q-sort Technique); study of the peculiarities of social-psychological adaptation and individual properties of persons of adolescent age (methodology of diagnosis of social-psychological adaptation by K. Rogers and R. Diamond, "Self-esteem scale" method by C. Spielberger, Y. Khanin, method of differential diagnosis of depressive states by V. Zunge).

According to the results of an empirical study of the features of coping strategies of future specialists in youth psychology, it was established that cognitive coping mechanisms are the most developed among modern youth. It is the cognitive coping mechanisms that have a negative correlation with the scales of personal dependence, self-rejection and mental defense mechanisms – hypercompensation and regression. That is, more developed cognitive coping mechanisms will reduce manifestations of dependence, self-rejection, hypercompensation and regression (return to early behavioral manifestations).

It has been established that the development of behavioral coping mechanisms reduces the development of depressive experiences. That is, constructive strategies in behavior prevent depression.

Emotional coping strategies reduce emotional discomfort, suspiciousness, compensation, and manifestations of personal anxiety.

Based on the results of the presented empirical research, in the further scientific work, a model and program for the development of adaptive coping strategies in youth will be designed to help future specialists in psychology and to arm them with practical tools to help other students, future specialists of other specialties.

Key words: future specialists in psychology, youth, coping strategies, adaptation, maladaptation, anxiety, depression.

УДК 159.9(075.8)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.14>

Чухрій І.В.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри психології
та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла
Коцюбинського

Вступ. Складні події сьогодення вимагають вироблення конструктивних моделей поведінки, зокрема застосування адаптивних копінг-стратегій. Для майбутніх фахівців

із психології важливо не лише здобути високпрофесійні знання для допомоги населенню країни, а й передусім піклуватися про власне психологічне здоров'я. Для розуміння

необхідності надання психологічної допомоги майбутнім фахівцям із психології юнацького віку важливо проводити психодіагностичне дослідження, за результатами якого розробляти програми психокорекції та застосовувати методи психологічної допомоги.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема розвитку копінг-стратегій у майбутніх фахівців та методи їх розвитку зацікавили цілу низку вітчизняних науковців, зокрема: проблему копінгу висвітлено в роботах С. Грабовської та М. Єсип [2]; дослідженням копінг-стратегій у процесі адаптації студентів першого року навчання займалася Н. Шеленкова [5]; вивчення копінг-стратегій як чинника адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності проводилося А. Галяном [1]; особливості копінг-стратегій молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату представлено в наукових роботах І. Чухрій [4; 6], А. Шевцова [6].

Для дослідження особливостей розвитку адаптивних копінг-стратегій майбутніх фахівців із психології юнацького віку було скомпоновано психодіагностичний комплекс методів дослідження: дослідження копінг-механізмів осіб юнацького віку (методика діагностики копінг-стратегій Е. Хейма, дослідження механізмів психологічного захисту за методикою «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Х. Келлермана, Х. Конте); дослідження поведінкових тенденцій осіб юнацького віку (дослідження тенденцій поведінки у реальній групі за методикою Q-сортування В. Стефансона); дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації та індивідуальних властивостей осіб юнацького віку (методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, методика «Шкала самооцінки» Ч. Спілберга, Ю. Ханіна, методика диференціальної діагностики депресивних станів В. Зунге) [4; 6].

Дослідження із застосуванням представленого психодіагностичного інструментарію проводилося на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. У дослідженні брали участь 80 майбутніх фахівців із психології юнацького віку.

За результатами дослідження копінг-стратегій майбутніх фахівців із психології юнацького віку встановлено (табл. 1), що провідними для досліджуваних є саме когнітивні копінг-стратегії (4,98). Зазначене вказує на те, що молодь застосовує саме адаптивні когнітивні копінг-стратегії, тобто форми поведінки, спрямовані на аналіз складних життєвих ситуацій та усвідомлення власної особистісної цінності.

Таблиця 1

Діагностика копінг-стратегій майбутніх фахівців із психології юнацького віку за методикою Е. Хейма (n=80)

Копінг-механізми	Показники юнаків та юнок
Когнітивні	4,98
Емоційні	3,85
Поведінкові	4,03

Також значними є показники за поведінковими копінг-стратегіями (4,03), що вказує на наявність конструктивних стратегій поведінки.

Зниженими є також адаптивні емоційні копінг-стратегії (3,85). Зазначене вказує на труднощі вирішення складних емоційних ситуацій.

За результатами дослідження механізмів психологічного захисту за методикою Р. Плутчика, Х. Келлермана, Х. Конте (табл. 2) встановлено, що найбільше досліджувані застосовують такі механізми психологічного захисту, як регресія, раціоналізація, проєкція та неприйняття. Тобто досліджуваним притаманне бажання уникнути неприємних подій за рахунок дитячих форм поведінки, занадто складне пояснення того, що відбувається; не прийняття власних переживань та поведінки, а приписування їх іншим, та втеча (умовна) від реального ходу речей.

Цікавим є те, що низькі показники за шкалою заміщення та витіснення вказують на те, що спрацьовують механізми, які безпосередньо опрацьовують інформацію, а не забувають її (витіснення) або сприймають як життєву подію інших людей (заміщення).

Таблиця 2

Дослідження особливостей психологічного захисту майбутніх фахівців із психології юнацького віку за методикою Р. Плутчика, Х. Келлермана, Х. Конте (n=80)

Особі юнацького віку	Механізми психологічного захисту							
	витіснення	регресія	заміщення	неприйняття	проєкція	компенсація	гіперкомпенсації	раціоналізація
Показники майбутніх фахівців із психології (n=80)	3,5	6,7	2,5	5,7	6,6	4,5	3,7	6,7

За результатами дослідження тенденцій поведінки в реальній групі та уявлень про себе за методикою В. Стефансона (табл. 3) установлено, що переважній кількості досліджуваних притаманні товариськість, залежність та уникання боротьби, що вказує на залежну, зникаючу позицію. Також зазначені дані можливо інтерпретувати як прагнення індивіда до прийняття групових стандартів і цінностей, контактність, прагнення створювати емоційні зв'язки у своїй групі та за її межами, прагнення відійти від взаємодії, зберігати нейтралітет у групових спорах.

Найнижчі показники за шкалами «нетовариськість» та «прийняття боротьби», що є ознакою того, що досліджувані не мають прагнень до активної позиції у груповому житті, домагатися високого статусу у системі міжособистих взаємин.

Для встановлення чинників, що сприяють розвитку адаптивних копінг-стратегій, було проведено дослідження визначення особливостей соціально-психологічної адаптації досліджуваних осіб юнацького віку та дослідження наявності у них особистісної тривожності та депресивності.

За результатами дослідження соціально-психологічної адаптації досліджуваних юнаків та юнок виявлено високі показники за шкалами «прийняття себе» (75,0), «внутрішній контроль» (58,3) та «адаптивність» (55,0). Зазначені показники вказують про надмірні зусилля для зазначених особливостей або надмірні їх прояви. Середні показники переважають за більшістю запропонованих методикою шкал. Цікавим є те, що у 35 % досліджуваних низький рівень дезадаптованості, у 30 % – емоційного дискомфорту та зовнішнього контролю, а у 41,4 % досліджуваних низький рівень неприйняття себе.

Для дослідження рівня особистісної та ситуативної тривожності було застосовано методику Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна. За результатами дослідження встановлено, що у досліджуваних юнаків та юнок переважає високий рівень особистісної (61,7 %), а 41,7 % досліджуваних притаманний високий рівень ситуативної тривожності. Тобто тривожність притаманна досліджуваним

молоді, що потребує підвищеної уваги, оскільки саме тривога є основним переживанням, що спонукає утворення цілої низки негативних емоційних утворень: депресивності, агресивності та ін.

Було проведено дослідження щодо виявлення показників депресивності майбутніх фахівців із психології юнацького віку. Для дослідження переживання депресивних станів застосовувалася методика діагностики депресивних станів В. Зунге. Установлено, що більшості досліджуваних притаманний стан без депресії (63,3 %), третині досліджуваних притаманні показники легкої депресії (31,7 %), а у 5 % досліджуваних є прояви субдепресії. Тобто 36,7 % досліджуваних мають прояви депресії, що потребує підвищеної уваги та застосування методів психологічної допомоги. Незважаючи на те що показників істинної депресії не виявлено, субдепресія і легка депресія значно погіршують якість життя досліджуваних.

Для виявлення взаємозв'язку між досліджуваними копінг-стратегіями досліджуваних майбутніх фахівців із психології та показниками соціально-психологічної адаптації/дезадаптації, тривожності, рівнями депресії було застосовано методи статистичної обробки даних, а саме коефіцієнт рангової кореляції Пірсона (табл. 4).

Установлено негативний кореляційний зв'язок між показниками когнітивної копінг-стратегії та шкалами: «залежність» ($r=-0,285$; $p>0,05$), «неприйняття себе» ($r=-0,305$; $p>0,01$), «гіперкомпенсація» ($r=-0,275$; $p>0,05$) та «регресія» ($r=-0,288$; $p>0,01$). Тобто чим вищий рівень адаптивної когнітивної копінг-стратегії, тим нижчий рівень особистісної залежності та неприйняття себе, а також механізмів психічного захисту – гіперкомпенсації та регресії. І, відповідно, розвиток когнітивних копінг-стратегій у особистості спонукатиме розвиток зрілих, самостійних її якостей.

За результатами кореляційного аналізу встановлено, що існує значущий негативний зв'язок між показниками адаптивної емоційної копінг-стратегії та показниками емоційного дискомфорту, а також такими захисними механізмами, як підозрілість, компенсація, особистісна тривожність.

Таблиця 3

Дослідження тенденцій поведінки в реальній групі та уявлень про себе у майбутніх фахівців із психології юнацького віку Q-сортування В. Стефансона (n=80)

Особі юнацького віку	Тенденції поведінки в реальній групі					
	залежність	незалежність	товариськість	нетовариськість	прийняття боротьби	уникнення боротьби
Показники (у %) майбутніх фахівців із психології юнацького віку (n=80)	5,8	4,1	6,1	3,3	3,1	5,2

Таблиця 4

Дослідження взаємозв'язку між показниками копінг-стратегій та соціально-психологічної адаптації/ дезадаптації майбутніх фахівців із психології юнацького віку

Шкали методик	Когнітивні копінг-стратегії	Емоційні копінг-стратегії	Поведінкові копінг-стратегії
Залежність	-0,285*	0,029	0,006
Неприйняття себе	-0,305**	0,131	0,013
Емоційний дискомфорт	0,038	-0,286**	0,013
Гіперкомпенсація	-0,275*	0,029	0,091
Регресія	-0,288**	-0,220	-0,155
Підозрілість		-0,258*	
Компенсація	0,194	-0,285**	0,053
Особистісна тривожність	0,147	-0,278*	0,155
Депресія	0,212	0,003	-0,268*

Примітка: * $p > 0,05$; ** $p > 0,01$

Найвним є негативний кореляційний зв'язок між показниками адаптивної поведінкової копінг-стратегії та депресією, що вказує на те, що чим вищий рівень адаптивних поведінкових копінг-стратегій, тим нижчий рівень депресії.

У цілому можна зробити висновок, що розвиток адаптивних когнітивних, емоційних та поведінкових копінг-стратегій молоді сприятиме зниженню захисних механізмів особистості та переживання негативних емоційних переживань.

За результатами кореляційного аналізу було встановлено, що є наявними позитивні кореляційні зв'язки між поведінковою тенденцією «нетовариськість» та показниками шкал: «депресія» ($r = -0,490$; $p > 0,01$), «провина» ($r = -0,314$; $p > 0,01$), «реактивна тривожність» ($r = -0,312$; $p > 0,01$) та «особистісна тривожність» ($r = -0,277$; $p > 0,01$), що вказує на те, що така поведінкова тенденція досліджуваних юнаків та юнок, як нетовариськість, взаємопов'язана з переживанням негативних емоційних станів.

Також наявні позитивні кореляційні зв'язки поведінкової тенденції «нетовариськість», механізмів психічного захисту: витіснення ($r = 0,409$; $p > 0,01$), регресія ($r = 0,339$; $p > 0,01$), заміщення ($r = 0,265$; $p > 0,01$), проєкція ($r = 0,312$; $p > 0,01$), компенсація ($r = 0,268$; $p > 0,01$), гіперкомпенсація ($r = 0,294$; $p > 0,01$), раціоналізація ($r = 0,393$; $p > 0,01$) та дезадаптивної шкали неприйняття ($r = 0,262$; $p > 0,01$). Тобто поведінкова тенденція «нетовариськість» у досліджува-

них осіб юнацького віку пов'язана з механізмами психічного захисту та неприйняттям інших, що може бути наслідком складних умов сьогодення.

Висновки. За результатами емпіричного дослідження особливостей копінг-стратегій майбутніх фахівців із психології юнацького віку встановлено, що найбільш розвинутими у сучасного юнацтва є когнітивні копінг-механізми. Саме когнітивні копінг-механізми мають зворотний зв'язок зі шкалами особистісної залежності, неприйняття себе та механізмами психічного захисту – гіперкомпенсація і регресія. Тобто чим більш розвинуті в осіб юнацького віку когнітивні копінг-механізми, тим нижчі прояви залежності, неприйняття себе, гіперкомпенсації та регресії (повернення до ранніх поведінкових проявів).

Установлено, що розвиток поведінкових копінг-механізмів знижує розвиток депресивних переживань. Тобто конструктивні стратегії в поведінці перешкоджають депресії.

Емоційні копінг-стратегії знижують емоційний дискомфорт, підозрілість, компенсацію та прояви особистісної тривожності.

За результатами представлено емпіричного дослідження у подальшій науковій роботі буде спроєктовано модель та програму розвитку адаптивних копінг-стратегій у осіб юнацького віку для допомоги майбутнім фахівцям із психології та для озброєння їх практичним інструментарієм для допомоги іншим студентам, майбутнім фахівцям інших спеціальностей [3].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Галян А. Копінг-стратегії як чинник адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені О. В. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2016. № 1 (16). С. 22–27.
2. Грабовська С., Єсип М. Проблема копіngu в сучасних психологічних дослідженнях. *Психологічне здоров'я особи і суспільства*. 2010. № 4. С. 188–199.
3. Чухрій І. В. Вікове консультування : навчальний посібник. Вінниця : ВДПУ, 2019. 178 с.
4. Чухрій І. В. Дослідження психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з набутими порушеннями опорно-рухового апарату *Психологічний часопис*. 2019. № 11. Вип. 5. С. 119–132. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.11>
5. Шеленкова Н. Л. Дослідження копінг-стратегій у процесі адаптації студентів першого року навчання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 1. С. 72–77.
6. Chukhrii I., Shevtsov A. Psychological mechanisms of social adaptation of young people with disabilities. *American Journal of Applied and Experimental Research*. 2017. № 3 (6). P. 6–14.

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ДО УМОВ ВІЙНИ CORRELATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE PERSONALITY TO THE CONDITIONS OF WAR

У статті представлено результати емпіричного дослідження емоційного інтелекту як чинника психологічної адаптації особистості до умов війни. Дослідження зосереджене на пошуку взаємозв'язку рівня емоційного інтелекту особистості та її адаптації до умов війни, невизначеності і тенденції до посттравматичного зростання.

Розглянуто основні аспекти емоційного інтелекту в контексті його взаємозв'язку з адаптацією до умов війни. Проаналізовано і представлено матеріал актуальних досліджень і публікацій із даної теми. Розкрито поняття емоційного інтелекту, психологічної адаптації, а також на основі даних, отриманих внаслідок емпіричного дослідження, представлено дані взаємозв'язку емоційного інтелекту і психологічної адаптації особистості до умов війни.

Емоційний інтелект є структурною частиною розумових здібностей, яка пов'язана з переробкою емоційної інформації та формуванням емоційного переживання особистості. Психоемоційний стан особистості в умовах війни відображає суб'єктивну стійкість до складних життєвих обставин і здатність до подолання труднощів та відновлення в умовах стресу. Психологічна адаптація до умов війни залежить від ресурсів особистості, таких як інтегральних характеристик, як життєстійкість і стресостійкість, також залежить від резильєнтності, психологічних захисних механізмів, копінг-стратегій, умінь перетворити негативний досвід у посттравматичне зростання.

Отже, результати нашого дослідження свідчать про взаємозв'язок рівня емоційного інтелекту та адаптації особистості до умов війни. Це дає змогу стверджувати, що збільшення рівня емоційного інтелекту корелює зі збільшенням толерантності до невизначеності, і, навпаки, зниження рівня емоційного інтелекту має зв'язок зі зниженням толерантності до невизначеності. Також під час аналізу даних нами виявлено прямий зв'язок між емоційним інтелектом і посттравматичним зростанням.

Ключові слова: емоційний інтелект, психологічна адаптація, стрес, тривога, посттравматичне зростання, резильєнтність, толерантність до умов невизначеності.

The article presents the results of an empirical study of emotional intelligence as a factor in the psychological adaptation of an individual to the conditions of war. The study is focused on finding the relationship between the level of emotional intelligence of an individual and its adaptation to the conditions of war, uncertainty and the tendency to post-traumatic growth.

The main aspects of emotional intelligence are considered in the context of its relationship with adaptation to the conditions of war. The material of current researches and publications on this topic is analyzed and presented. The concepts of emotional intelligence and psychological adaptation are revealed, and based on data obtained as a result of empirical research, data on the relationship between emotional intelligence and psychological adaptation of an individual to the conditions of war are presented.

Emotional intelligence is a structural part of mental abilities, which is related to the processing of emotional information and the formation of the emotional experience of an individual. The psycho-emotional state of an individual in the conditions of war reflects the subjective resistance to difficult life circumstances and the ability to overcome difficulties and recover under conditions of stress. Psychological adaptation to the conditions of war depends on the resources of the individual, such integral characteristics as resilience and stress resistance, it also depends on resilience, psychological defense mechanisms, coping strategies, the ability to transform a negative experience into post-traumatic growth.

Therefore, the results of our study testify to the relationship between the level of emotional intelligence and the adaptation of the individual to the conditions of war. This allows us to state that an increase in the level of emotional intelligence is correlated with an increase in tolerance for uncertainty, and conversely, a decrease in the level of emotional intelligence is associated with a decrease in tolerance for uncertainty. Also, when analyzing the data, we found a direct connection between emotional intelligence and post-traumatic growth.

Key words: emotional intelligence, psychological adaptation, stress, anxiety, post-traumatic growth, resilience, tolerance to conditions of uncertainty.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.15>

Амплєєва О.М.

к. психол. н., доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Таранюк Г.Г.

студентка VI курсу 665Мз групи
кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Психологічна адаптація особистості опосередковується через ресурси стресостійкості, стратегії подолання, адаптивну гнучкість як здатність змінювати модель поведінки у відпо-

відь на зміни у навколишньому середовищі, резильєнтність, толерантність до невизначеності, і всі ці особистісні здібності та набуті в процесі життєвого досвіду навички входять до дефініції поняття «емоцій-

ний інтелект», оскільки включають у себе необхідність опанування емоційної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на популярність концепції, у ній є багато спірних моментів, тому дослідники (М. Зайднер, Р. Робертс, Д. Метьюс) намагаються знайти консенсус стосовно того, чим усе-таки є емоційний інтелект – когнітивною здатністю, особистісними здібностями або засобом подолання та адаптації, і часто емоційний інтелект виражається через низку особистісних характеристик [10; 11]. Теоретичне підґрунтя дослідження – загальні положення про емоційний інтелект західних дослідників (Д. Майєр, П. Саловеї, Р. Бар-Он, Д. Гоулман, М. Зайднер, Д. Метьюз, Р. Робертс), вітчизняних дослідників (Е. Носенко, І. Аршава, О. Власова, Н. Коврига, І. Андреева) і роль його компонентів в адаптації, у тому числі й у соціально-психологічній адаптації (Р. Бар-Он, Е. Носенко, І. Андреева, Л. Боярин, К. Брез, Н. Коврига), або його представлення як результат соціальної адаптації (М. Зайднер, Д. Люсін), відображення емоційного інтелекту в лідерських якостях (Д. Гоулмен, Р. Бояцис, Е. Маккі), у тому числі його роль у формуванні лідерських якостей військовослужбовців (О. Білик, В. Карковська, Н. Циглик, І. Васькович), висвітлення у наукових публікацій емоційного інтелекту як детермінанти успішної професійної діяльності і підготовки до неї (О. Амплеева, Ю. Бреус, М. Горенко, Л. Ракітянська).

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоційний інтелект визначають як особистісну компетентність ідентифікувати, виражати, контролювати емоційні явища, помічати зміни емоцій, розуміти природу виникнення тієї чи іншої емоції або емоційного стану, усвідомлювати причини виникнення емоцій і наслідки їх вираження або переживання, використання емоцій для досягнення цілей (мотивація, спонукання), для адаптації, а також як точність сприйняття власних емоцій та емоцій інших людей.

Міжособистісний інтелект має спільні ознаки із соціальним інтелектом, поняття якого першим використав Е. Торндайк у 1920 р. в журналі *Harper's Magazine*. Автор уважав, що міжособистісний інтелект допомагає «...діяти мудро у людських стосунках», тобто розуміти природу емоційної сфери людей [10].

Необхідність у розмежуванні узагальненого поняття «інтелект» з'явилася у зв'язку з несправедливістю, яка, на думку деяких дослідників, пов'язана з тестами IQ, які вимірюють логіко-математичний і вербаль-

ний інтелект, екстраполюючи висновки про розумові здібності у цілому, і це стало основою для поділу інтелекту на підвиди «емоційний інтелект», «логіко-математичний інтелект», «вербальний інтелект», «просторовий інтелект», «музичний інтелект» [11].

Учені Джон Майєр та Пітер Саловеї першими вжили термін «емоційний інтелект» (Mayer, Salovey, 1993), який визначався як регулювання, сприйняття, пояснення, керування та розпізнавання як власних емоцій, так і емоцій інших людей [10].

Запропонована авторами модель емоційного інтелекту складалася з некогнітивних знань, які базуються на емоційній обізнаності та навичок контролю, управління і регулювання емоцій і почуттів, та передбачала розвиток таких особистісних здібностей для переробки інформації, як управління емоціями (розуміння інформації, яку несе емоція, використання її для прийняття рішень, вибору стратегії поведінки, регуляція емоцій інших людей для загального блага), ідентифікація емоцій (визначення власних емоцій, чутливість до емоцій інших людей), використання емоцій у розумовій діяльності (тандем емоцій і розуму дає змогу приймати рішення на основі раціональної та емоційної інформації), розуміння емоцій (розуміння власних емоцій і емоцій оточуючих людей дає змогу ідентифікувати джерело емоцій, розуміти почуття, розуміти значення емоцій та вміти їх інтерпретувати) [8]. Таким чином, автори вказують на стійкий зв'язок між емоціями та інтелектом, указуючи на безліч перетинів між цими поняттями.

Емоційний інтелект у роботах психолога Р. Бар-Она (1997) відноситься автором до здібностей, які не належать до когнітивних і при цьому допомагають людині ефективно відповідати на виклики навколишнього середовища і справлятися з різними життєвими ситуаціями. Психолог визначає такі складники емоційного інтелекту, як самопізнання (самосвідомість), адаптивність, уміння налагодити міжособистісне спілкування (емпатія), оптимізм, уміння управляти емоціями у стресових ситуаціях [8].

Після ознайомлення з роботами Джона Майєра та Пітера Саловеї американський психолог Д. Гоулман був вражений їхньою концепцією емоційного інтелекту та вирішив присвятити цій темі книгу *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ* by Daniel Goleman, у якій відобразив надбання власних досліджень і опитувань. На думку Гоулмана, для обробки емоційної інформації та її ефективного використання недостатньо високого коефіцієнта IQ,

а ось емоційний інтелект може допомагати людині у прийнятті вірних рішень, у мотивації себе та інших, у розв'язанні різних життєвих завдань, у розумінні самого себе. Компоненти емоційного інтелекту, на думку Д. Гоулмана, – це доповнення концепції Майєра-Саловея та додавання автором свого розуміння концепту емоційного інтелекту, який має також включати саморегуляцію, мотивацію, емоційну самосвідомість, емпатію, соціальні навички [14; 2]. Отже, розуміння емоційного інтелекту у різних авторів зводиться до некогнітивних знань (Д. Майєр, П. Саловей), когнітивних знань (Р. Бар-Он), засобів подолання та адаптації (Е. Носенко, М. Зайднер, Д. Метьюс). Емоційний інтелект регулює взаємовідносини людини і навколишнього світу через розумне ставлення людини до самої себе, до інших і до навколишнього середовища, одними з функцій цього феномену є адаптація і захист від стресу [5].

М. Зайднер та Д. Метьюс намагаються концептуалізувати та перевірити емоційний інтелект як конструкцію, яка зумовлює реакції на стрес, подолання стресу й адаптації, при цьому їхні дослідження базуються на пошуку головної контролюючої структури, яка відповідає за адаптивність подолання стресу. Також дослідники шукають зв'язок між особистісними властивостями, які контролюють результат адаптації до стресу та те, наскільки емоційна компетентність надає людині переваги у нових ситуаціях [10].

Проаналізувавши поняття «емоційний інтелект» у психологічній літературі, а також його дефініції, ми визначили кореляції між емоційним інтелектом та адаптацією. Зокрема, емоції беруть участь в адаптації людини, вони є основою реакцій, які необхідні людині для виживання, тому що емоційна система оцінює навколишні стимули швидше і має певну автоматичну фізіологічну реакцію відповідно до суб'єктивної оцінки. За надмірного емоційного реагування на події поведінка людини залежатиме від автоматичних способів дій, які сформувалися в процесі розвитку людини.

Люди відрізняються різним діапазоном адаптації, хтось із них більш адаптований, хтось менше, але оскільки через емоції люди реагують на світ більш ефективно, ніж через механізм свідомого реагування, то емоції та їх розвиток пов'язані з процесами адаптації [11].

Проблема адаптації розроблялася у працях І. П. Павлова, І. М. Сеченова, П. К. Анохіна, Г. Сельє, також сучасні науковці виправдано приділяють увагу такій важливій темі, зокрема проблеми психологічної

адаптації розглядають Р. В. Павелків [6], І. М. Пивоварчик, С. О. Лукомська та ін.

Термін «адаптація» означає пристосування органів чуття до особливостей стимулів, які на них впливають, із метою оптимального сприйняття і запобігання надмірному перенапруженню рецепторів [7]. Тобто адаптація пов'язана з необхідністю пристосування до будь-яких нових умов і подолання екстремальних стресових ситуацій, і в цьому контексті нам треба розглянути властивості особистості, які впливають на адаптаційний процес, особливо в екстремальних умовах, які зумовлені війною. Сигналом про дезадаптацію можуть бути нездатність досягти важливої мети і реалізовувати життєві функції, суб'єктивний дистрес, проблеми зі здоров'ям або проблеми у міжособистісних відносинах. Емоційний інтелект зумовлює успішну адаптацію у поєднанні з раціональними компетенціями й опосередковується через ресурси подолання, стратегії подолання, гнучкість, резильєнтність, толерантність до невизначеності (невизначеність викликає відчуття тривоги, здатність опанувати тривожний стан – компетенція EI) [11].

І. М. Пивоварчик акцентує увагу на зв'язку адаптації і стресостійкості людини, а у процесі подолання виділяє такі етапи, як розлад, стійкість та зростання. Психологічну стійкість людини можна визначити як здатність витримувати і протистояти впливу стресу, зберігати рівновагу в умовах сильної емоційної напруги [8]. С. О. Лукомська визначає психологічну стійкість особистості як інтегральну характеристику понять саморегуляції, позитивних емоцій, самоефективності, оптимізму, самооцінки і робить висновки, що в основі феномену психологічної стійкості лежать афективні, когнітивні, вольові чинники [3].

Показниками хорошої психологічної адаптації особистості в умовах війни можна вважати емоційну стабільність, задоволеність життям, толерантність до невизначеності, посттравматичне зростання.

Чинниками успішної психологічної адаптації можна вважати внутрішні і зовнішні ресурси, особливо ресурси стресостійкості, життєстійкість, адаптивні копінг-стратегії, резильєнтність, посттравматичне зростання.

Високий EI може виступати як інтеграція здібностей і навичок, які сприяють ефективному подоланню людиною стресових подій через розуміння, регуляцію, управління негативними емоціями як власних, так і емоцій інших людей завдяки успішній обробці додаткової інформації, яку відображає емоційна система.

Мюррей Боуен [1] відзначав біологічну керуючу систему, яка сприяє виживанню людини та її відтворенню, і ця система проявляється через емоції. Згідно з однією з його концепцій, емоційна регулююча система сприяє певній поведінці у певній ситуації, але завдяки свідомості людина відчуває і диференціює у собі впливи цієї системи і приймає рішення взяти під контроль емоційний стимул або дати можливість емоції бути вираженою. Лише через відчуття емоційної системи, а не через її ігнорування людина може контролювати її.

Це і є еволюційною перевагою людини – керуватися емоційною або раціональною системою для адаптації залежно від ситуації. На нашу думку, концепції емоційної регулюючої системи тісно переплітаються з фундаментальними принципами концепції емоційного інтелекту (контроль емоцій через їх розуміння, використання та актуалізація їх у необхідних ситуаціях).

На нашу думку, процес психологічної адаптації вимагає від людини різних компетенцій опанування свого стану, однак усі ці компетенції нероздільно пов'язані з емоційними явищами, емоційними знаннями та точністю сприйняття власних емоцій та емоційних станів інших людей. Розглянемо психологічні особливості адаптації особистості до умов війни, які допомагають успішній адаптації, і почнемо з психологічних ресурсів особистості.

Для адаптації людина може спиратися на соціальну підтримку та особистісні якості і ресурси. Під час адаптації необхідною є умова відновлення психологічного ресурсу, особливо якщо обставини адаптації вимагали значних зусиль для пристосування і перебудови як фізіологічних показників, так і психологічних, тобто відновлення психологічного стану є обов'язковим стабілізаційним явищем.

Психологічні, або внутрішні, ресурси можна вважати глибинними джерелами психічної енергії. У широкому сенсі поняття «ресурс» (фр. *ressource* – допоміжний засіб) охоплює усе, що може використовувати людина для життя. Психологічний ресурс дає нам те, за що можна вхопитися у разі невдачі, життєвої кризи, впливу негативних обставин. Опанування емоцій, у тому числі й важких емоційних станів, допоможе зберегти раціональний контроль і не витратити колосальний психологічний ресурс, котрий наш організм витрачає на ті впливи, на які наша емоційна система реагує як на загрози, хоча насправді ситуація може бути вирішена більш адаптивним шляхом.

Ресурси людина знаходить у творчості, умінні оновлювати ресурси (у власних спо-

собах), у роботі над собою, допомозі іншим, самореалізації, вірі у добро [8].

Л. В. Степаненко вважає, що саморегуляція особистості під час психологічного і поведінкового пристосування забезпечується як механізмами психологічного захисту, так і механізмами копінгу (від англ. *coping* – подолання) [9].

Копінг-поведінка є комплексом дій, спрямованих як на самоуправління психічним станом через емоційні, когнітивні, поведінкові зусилля (емоційно-фокусований копінг), так і на вирішення проблем, які викликають стрес (проблемно-орієнтований копінг) (Лазарус, Фолкман) [15]. Коли людина знаходиться у небезпеці, важливо контролювати емоції, дистанціюватися від них для вибору максимально ефективної в наявних для неї умовах стратегії, але після того, як небезпека минула, важливо прожити, виразити емоції. Коли людина долає перешкоди, у неї з'являються опори, ці опори можуть бути ефективним копінгом у подоланні подібних ситуацій.

Якщо говорити про зв'язок ЕІ та способу подолання проблем, люди з високим рівнем емоційного інтелекту, згідно з тлумаченням його різними авторами, здатні до конструктивної оцінки ситуації, також вони менш схильні до дисфункційних переконань, оскільки їхня модель мислення спирається на аналіз зв'язків емоцій і думок, тому у стресових умовах або у складних життєвих обставинах люди з високим ЕІ можуть трактувати негативні обставини дійсності не як стресові, а як ситуації утруднення, ситуації виклику, ситуації, які потребують вирішення. Зв'язок ЕІ і міжособистісних відносин можна покласти у площину копінгу соціальної підтримки, тоді можна провести таку паралель:

– люди з розвиненим ЕІ не уникають стресових ситуацій, а вміють володіти своїм станом, тобто вибирати проблемно-орієнтований копінг;

– люди з низьким контролем і регуляцією своїх емоцій можуть саме уникати стресових ситуацій, тобто емоційно-орієнтований копінг. Уникнення стресових і конфліктних ситуацій може зробити людину невпевненою в собі і закріпити цю невпевненість, тоді навички подолання не формуються [10].

Під час аналізу зв'язку між адаптивним подоланням та емоційним інтелектом дослідники визначають, що на разі не вдається докорінно з'ясувати, чи можна адаптивний копінг уважати субкомпонентом ЕІ чи ЕІ як регулятор емоцій є частиною процесу адаптації; також важко встановити, чи є стратегія подолання вибраною в резуль-

таті ситуативних факторів або рис особистості. Також сама концепція EI потребує подальших доказових даних експериментальних і лонгітюдних досліджень [9]. Адаптація до стресових умов через EI допомагає оцінити, коли ситуація вимагає надмірних зусиль, та за умов усвідомлення недостатності можливостей для подолання складнощів ситуації «тут і зараз», EI може зумовлювати перехід на емоційно-орієнтовані стратегії для прийняття ситуації як такої, і це допоможе не витратити ресурс у ситуаціях, які вимагають непомірних зусиль у конкретний момент часу.

У контексті війни «життєстійкість» (С. Садді, В. Франкл, М. Хайдеггер та ін.) [12] може сприяти посттравматичному зростанню як позитивним змінам, які стали можливими після психотравми, вищий рівень психологічного функціонування порівняно з періодом життя, який передував психотравмі. Посттравматичне зростання досягається, на думку М. Селігман, через розуміння власних реакцій на травму, зниження тривоги, особливо особистісної, використання продуктивного саморозкриття, створення травматичного нарративу, толерантність до змін.

У нашому емпіричному дослідженні ми вивчали взаємозв'язок емоційного інтелекту з посттравматичним зростанням і толерантністю до невизначеності на основі самозвіту респондентів як суб'єктивного методу оцінки їхнього стану за допомогою психологічних методик.

Висновки з проведеного дослідження. Вибірку становили 50 респондентів – громадян України. Використано такі методи для визначення рівня емоційного інтелекту та визначення особливості психологічної адаптації особистості до умов війни: Опитувальник емоційного інтелекту «Емін» (Д. В. Люсін); Діагностика «Емоційного інтелекту» (Н. Холл); Шкала толерантності

до невизначеності Д. МакЛейна (в адаптації О. Г. Луковицької); Опитувальник посттравматичного зростання (Post Traumatic Growth Inventory).

У респондентів домінує низький рівень емоційного інтелекту (54 %), середній рівень емоційного інтелекту у 24 % від загальної кількості респондентів, і цей показник свідчить про те, що респонденти мають уявлення про емоційну сферу як власну, так і навколишніх людей, розуміють переживання інших людей, залежно від ситуації здатні управляти своїми емоціями і контролювати їх; високий рівень емоційного інтелекту мають 6 %, а також дуже високий рівень мають 16 %.

Із результатів по шкалах MEI (міжособистісний емоційний інтелект) і BEI (внутрішньоособистісний емоційний інтелект) видно, що міжособистісний інтелект має досить високий рівень показників у діапазоні «дуже низький», «низький», що свідчить про невисокий рівень розвитку компетенцій, які включають у себе емоційний інтелект як аспект соціальної взаємодії, що може означати проблеми у відносинах з оточуючими, невміння зрозуміти емоційний стан інших людей, неефективну інтеракцію через упущення важливого фактору – емоційного складника комунікативних відносин.

BEI має виражений середній діапазон значень, що можна інтерпретувати як знання емоційної сфери на достатньому рівні для повсякденного життя, однак події війни характеризуються різними факторами, які можуть чинити негативний вплив на психоемоційний стан особистості, тому у ситуаціях підвищеної тривоги і ситуаціях надмірного емоційного напруження середнього рівня компоненту BEI може бути недостатньо, і людина може втрачати контроль; може спостерігатися надмірне збудження, поганий настрій, домінування

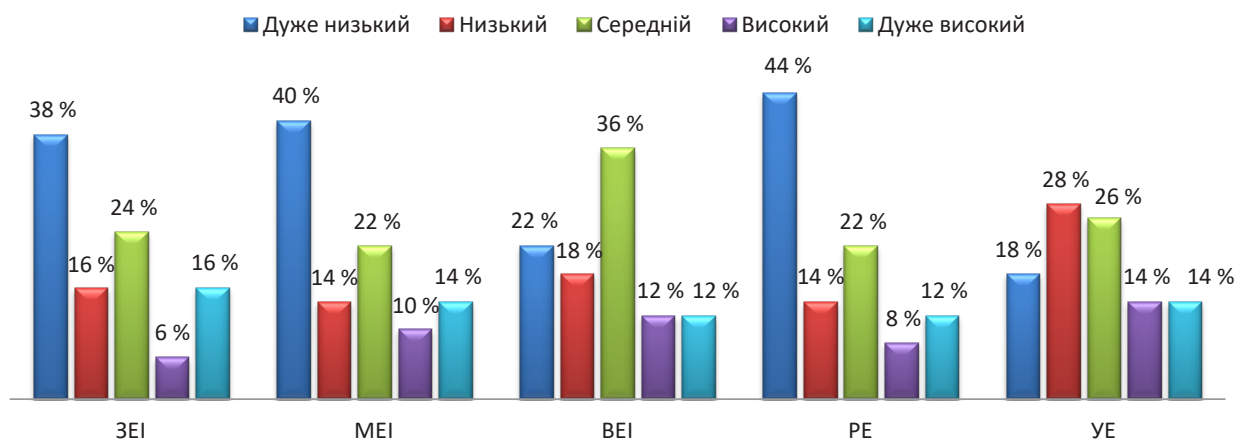

Рис. 1. Показники рівня емоційного інтелекту (методика «Емін» Д. В. Люсін)

негативних емоцій або станів. Показники за шкалою РЕ характеризують низький рівень розуміння емоційного стану респондентами, як власного, так і оточуючих, із них 44 % мають дуже низький рівень розуміння емоцій, 14 % мають низький рівень розуміння емоцій, 8 % і 12 % – високий і дуже високий рівень, середній рівень мають 22 % респондентів. Рівень управління емоціями (УЕ) у опитуваних на високому і дуже високому рівні має подібний результат – 14 % і 14 %, середній рівень мають 22 % (разом рівень середній, високий і дуже високий 27 %, водночас дуже низький рівень, згідно з результатами, – 18 %, низький рівень – 28 %).

Таким чином, у результаті дослідження проаналізовано основне поняття емоційного інтелекту як одного з чинників адаптації до умов війни. Нами виявлено взаємозв'язок рівня емоційного інтелекту й адаптації особистості до умов війни. Отримані дані про кореляційний зв'язок дають змогу зробити висновок про прямий середній кореляційний зв'язок явищ, можна стверджувати, що збільшення рівня емоційного інтелекту корелює зі збільшенням толерантності до невизначеності, і, навпаки, зниження рівня емоційного інтелекту має зв'язок зі зниженням толерантності до невизначеності. Також під час аналізу даних нами виявлено прямий зв'язок між емоційним інтелектом і посттравматичним зростанням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С.-Л. Гумецької. Харків : Віват, 2020. 512 с.
2. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. Київ : Вища школа, 2003. 126 с.
3. Павелків Р. В. Загальна психологія. Київ : Кондор, 2009. 181 с.
4. Пивоварчик І. Розвиток резильєнтності як фактор успішної адаптації тимчасово переміщених осіб. *Scientific Collection "InterConf"*. 2022. № 134. С. 181–183.
5. Степаненко Л. В. Копінг-стратегії та психологічний захист як механізми саморегуляції особистості. *Теорія та практика сучасної психології*. 2017. № 1. С. 37–41.
6. Штепа О. С. Опитувальник психологічної ресурсності особистості: результати розробки й апробації авторської методики. *Проблеми сучасної психології*. 2018. С. 380–399.
7. Bar-On R. The Bar-On Emotional Quotient Inventory: Technical Manual. Toronto : Multi-Health Systems, 1997. 216 p.
8. Epstein S. Constructive thinking: The key to emotional intelligence. New York : Praeger, 1998.
9. Gardner H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences. New York : Basic Books, 1983. 440 p.
10. Goleman D. Emotional Intelligence (10th ed.). Bantam Books, 2007.
11. Lazarus R. S., & Folkman S. Stress, appraisal, and coping. Springer publishing company, 1984.
12. Maddi S. R. Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology*. 2006. Vol. 1 (3). P. 160–168.

ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ЯК ПРЕДИКТОР ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

FEATURES OF SELF-ACTUALIZATION OF WOMEN WITH SPECIAL NEEDS AS A PREDICTOR OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

У статті представлено результати дослідження особливостей самоактуалізації жінок з особливими потребами. Здійснено теоретичний аналіз сучасних психологічних досліджень, які дають змогу виділити критерії психологічного благополуччя та дослідити залежність між рівнем самоактуалізації та психологічним благополуччям. Психологічне благополуччя розглянуто з позиції евдемоністичного підходу, основна ідея якого – повнота самореалізації людини. З'ясовано рівень прагнення до самоактуалізації жінок з інвалідністю у розрізі об'єктивних і суб'єктивних чинників та доведено взаємозв'язок між статеворольовим типом та показником самоактуалізації вищезазначених жінок.

Означено основну особливість серед об'єктивних чинників – це непристосованість суспільства до самоактуалізації і самореалізації жінок з інвалідністю, особливо у професійній сфері, та вплив на свідомість статево-рольових стереотипів. Серед суб'єктивних чинників визначено такі, як невпевненість у собі, занижена самооцінка, підвищена тривожність та відчуття страху перед поразкою, підвищена навіюваність, що дуже сприяє закріпленню та посиленню статево-рольових стереотипів.

Доведено, що традиційні гендерні ролі дійсно стримують розвиток та реалізацію наявного потенціалу особистості. Особливості самоактуалізації жінок з інвалідністю дійсно зумовлені низкою чинників, чільним з яких є статево-рольовий тип.

За результатами проведеної роботи встановлено, що жінки з більш високим рівнем самоактуалізації у професійній сфері відповідають критеріям психологічного благополуччя.

Окреслено перспективи подальшого дослідження: доведення взаємозв'язку між рівнем самоактуалізації та психологічним благополуччям жінок з інвалідністю та конкретизація особливостей самоактуалізації вищезазначених жінок щодо нозології, конкретних видів професійної діяльності, освіти.

Ключові слова: жінки з особливими потребами, самоактуалізація, статево-рольовий

тип, психологічне благополуччя, самореалізація, професійна діяльність.

The article presents the results of the study of peculiarities of self-actualization of women with special needs. A theoretical analysis of modern psychological research has been carried out, which allowed to identify the criteria of psychological well-being and to investigate the relationship between the level of self-actualization and psychological well-being. Psychological well-being is considered from the standpoint of the eudemonic approach, the main idea of which is the completeness of human self-realization. The level of aspiration for self-actualization of women with disabilities in the context of objective and subjective factors is clarified and the relationship between the gender role type and the indicator of self-actualization of the above women is proved.

The main feature among the objective factors is the lack of adaptation of society to the self-actualization and self-realization of women with disabilities, especially in the professional sphere, and the influence of gender role stereotypes on the consciousness. Among the subjective factors were identified – lack of self-confidence, low self-esteem, increased anxiety and fear of failure, increased suggestibility, which greatly contributes to the consolidation and strengthening of gender role stereotypes.

It has been proven that traditional gender roles really hinder the development and realization of the existing potential of the individual. The peculiarities of self-actualization of women with disabilities are indeed due to a number of factors, the main of which is the gender role type. According to the results of the work carried out, it was found that women with a higher level of self-actualization in the professional sphere meet the criteria of psychological well-being.

The prospects for further research are outlined, such as proving the relationship between the level of self-actualization and psychological well-being of women with disabilities and specifying the features of self-actualization of the above women in relation to nosology, specific types of professional activity, education.

Key words: women with special needs, self-actualization, gender role type, psychological well-being, self-realization, professional activity.

УДК 159.923

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.16)

10.32782/2663-5208.2023.45.16

Бази́ка Є.Л.

к. психол. н., доцент кафедри соціальної психології

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Попри численні теоретичні та емпіричні дослідження проблема самоактуалізації особистості не втрачає актуальності та практичної значущості й на сучасному етапі розвитку психологічної науки. Із погляду сучасних наукових досліджень саме процес актуалізації самості особистості є предиктором її психологічного благополуччя. До того ж досі поза увагою залишається прошарок працездатних громадян з особливими потребами.

Проблема інтеграції у соціум людей з інвалідністю є практично значущою і су-

спільно важливою. Таки індивіди через деякі особливості свого організму, здоров'я та життєдіяльності мають специфічні потреби щодо організації свого життєвого простору, його психологічного супроводу, вибору психолого-педагогічних технологій адаптації, праці тощо.

Сьогодні існують лише окремі дослідження, які присвячені розробленню соціально-педагогічних та психологічних умов соціальної інтеграції осіб із вадами здоров'я (І. Іванова, К. Кольченко, Т. Комар, Н. Морова, П. Романов, Л. Сер-

дюк, В. Скрипник, П. Таланчук, І. Томаржевська, М. Чайковський, А. Шевцов, Є. Ярська-Смірнова та ін.).

Якщо відзначити дослідження феномену «психологічне благополуччя» українських учених сучасності, то можна назвати такі прізвища, як А. Авер'янова, І. Горбаль, Є. Єрмолаєва, Н. Каргіна, Ю. Кашлюк, О. Коваленко, А. Пасніченко, К. Санько та ін.

Останніми роками увагу українських дослідників привертає проблема самоактуалізації жінки у професійній діяльності (К. Гавриловська, М. Гасюк, В. Гупаловська, В. Коваленко, О. Мірошніченко, О. Соловйов, О. Фальова та ін.). Аналіз наукових праць дослідників дає підстави стверджувати, що опрацьованість даної проблематики є недостатньою.

Самоактуалізація – це прагнення людини у своєму розвитку найбільш повно виявляти та використовувати в діяльності свої здібності, можливості й якості [7]. Особливо гостро постає сьогодні питання самоактуалізації жінок з інвалідністю. Що стосується психологічного благополуччя, то ми спиралися на евдемоністичний підхід. Основна ідея підходу полягає у повноті самореалізації людини. Евдемоністичне розуміння даної проблеми будеється на тому постулаті, що особистісне зростання – головний та необхідний аспект благополуччя. Такий підхід характерний для поглядів А. Вотермена та О. Кроніка [4, с. 43].

Мета статті полягає у представленні результатів дослідження особливостей самоактуалізації жінок з особливими потребами у професійній діяльності, спираючись на критерії психологічного благополуччя і взаємозв'язку між показником самоактуалізації та статево-рольовим типом.

Виходячи з окреслених проблем дослідження, нами було визначено такі завдання: виокремити психологічні особливості самоактуалізації жінок з особливими потребами, спираючись на евдемоністичний підхід та критерії благополуччя; дослідити рівень прагнення до самоактуалізації жінок з інвалідністю у розрізі об'єктивних і суб'єктивних чинників; підтвердити взаємозв'язок між статево-рольовим типом та показником самоактуалізації вищезазначених жінок.

У емпіричній частині дослідження було застосовано спостереження, анкетування та психодіагностичне обстеження – опитування за допомогою тесту-опитувальника САМОАЛ, статево-рольового опитувальника С. Бем; статистичні – порівняння середніх величин, групування, кореляційний аналіз.

На підставі аналізу результатів «пілотажного» дослідження авторською анкету опитування жінок з особливими потре-

бами ми отримали загальну характеристику репрезентативної вибірки, а саме: 30 респонденток (усі жінки з вадами легкого ступеню) віком від 25 до 50 років (середній вік – 38 років, межа ранньої і середньої дорослості), більшість опитаних заміжні та мають дітей, здобули повну вищу освіту, працевлаштовані, задоволені своєю професійною діяльністю. Контрольна група – 10 жінок (без вад), працюючих із жінками експериментальної групи.

Питання про включення у соціальне середовище людей з інвалідністю набуває на сучасному етапі особливого значення. Окремі дослідження вказують на те, що стан здоров'я суттєво впливає на діяльність людини та її результати, загальне благополуччя. Інтеграція людини з особливими потребами у соціум вимагає взаємної адаптації обох сторін: людей з інвалідністю та самого соціуму, який не зовсім уважно та доброзичливо ставиться до цієї категорії людей, а особливо налагодження професійної адаптації, пристосування робочого міста до потреб людини з інвалідністю, психологічного та соціального супроводу [1; 6].

На самостійну професійну діяльність людини з інвалідністю впливають різноманітні зовнішні та внутрішні (системні) чинники, які викликають відхилення фактичних результатів професійної роботи людини від запланованих. До низки зовнішніх перешкод можна віднести групу об'єктивних (хвороби, інші види діяльності тощо) і суб'єктивних (відсутність навичок і вмінь, несформованість навичок комунікації, недостатній рівень культури розумової праці, підвищена тривожність, сором'язливість тощо) чинників.

Дослідження Л. І. Божович показали, що тяжке соматичне захворювання суттєво змінює передусім усю соціально-психологічну ситуацію розвитку людини та загрожує її психологічному благополуччю. Фізичні вади, стійкі розлади здоров'я значно ускладнюють як процес самоактуалізації дорослої людини, так і психологічне благополуччя [1].

Як зазначає Н. Каргіна, психологічне благополуччя являє собою динамічну сукупність психічних властивостей особистості, які забезпечують злагодженість між вимогами людини й суспільства, що є однією з першорядних умов удакої самореалізації [4].

Детальне теоретичне аналізування наукової літератури дало змогу виділити такі критерії психологічного благополуччя: автономія, наявність мети і цілей у житті, гедонізм, компетентність, збалансована часова перспектива, сформовані ціннісні орієнтації, самоприйняття. Отже, сукупність виділених критеріїв може стверджу-

вати, що така особистість є зрілою і може актуалізувати свої індивідуально-психологічні можливості для досягнення внутрішніх соціально орієнтованих цілей і, як результат, є психологічно благополучною. Також психологічне благополуччя включає у себе такі особистісні конструкти, як самоактуалізація та самореалізація, тобто наявність мети і цілей особистості [3; 5].

Використавши методику САМОАЛ, ми визначили показники самоактуалізації опитаних за загальною шкалою і всіма 11 додатковими.

Рівень прагнення до самоактуалізації у середньому по вибірці за загальною шкалою становить 43 %. При цьому 50 % респонденток мають показники середнього рівня (від 44 % до 64 %), а друга половина – низького (23–37 %). Тобто високий рівень прагнення до самоактуалізації за загальною шкалою узагалі відсутній. Проте за додатковими шкалами простежуються високі показники самоактуалізації.

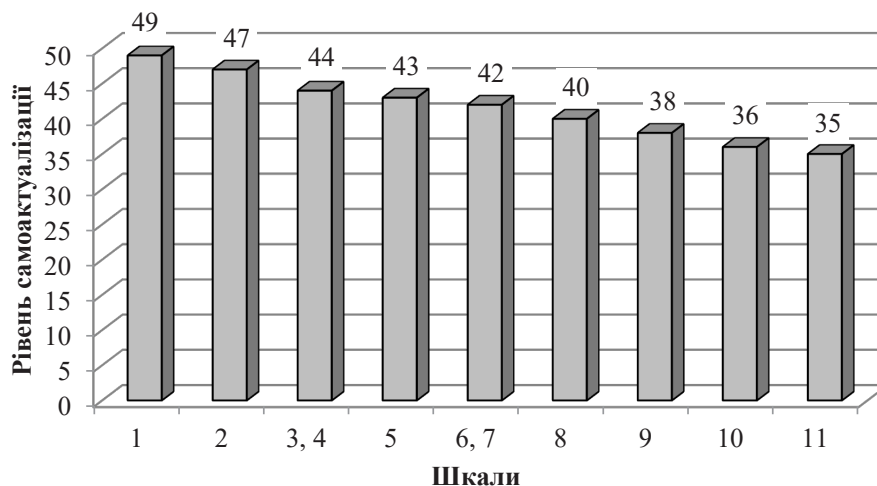
Серед додаткових шкал найбільшу кількість високих показників самоактуалізації містить шкала «Цінності» (17 % від загальної кількості опитаних мають високий рівень прагнення до самоактуалізації), тоді як найбільшу кількість середніх показників – шкала «Потреба у життєвому пізнанні» (середній рівень у 50 % респонденток), а низьких показників – шкала «Орієнтація у часі» (низький рівень у 63 % опитаних). За всіма шкалами, окрім таких шкал, як «Аутосимпатія», «Креативність», «Потреба у життєвому пізнанні», «Цінності», більше половини респонденток мають

низький рівень прагнення до самоактуалізації. Високі показники відсутні лише за шкалою «Гнучкість у спілкуванні». Максимальні за значенням показники самоактуалізації (по 100 %) містять така додаткова шкала, як «Саморозуміння», а мінімальні (по 7 %) – «Автономність» і «Креативність». Найбільша розбіжність між максимальним і мінімальним значеннями спостерігається за шкалою «Саморозуміння» (90 в. п.), а найменша – за такими шкалами, як «Аутосимпатія», «Гнучкість у спілкуванні», «Орієнтація у часі», «Спонтанність» і «Цінності» (по 60 в. п.).

У середньому по вибірці «Рівень прагнення до самоактуалізації» за додатковими шкалами тримається в діапазоні 35–49 %. Наочніше це видно з рис. 1, де показники розміщені за ранжиром.

Як видно з рис. 1, найвищий показник самоактуалізації опитаних у середньому по вибірці спостерігається за шкалою «Цінності» (49 %), а найнижчий – за шкалою «Погляд на природу людини» (35 %). За деякими додатковими шкалами простежуються однакові показники: по 42 % – за шкалами «Креативність» і «Саморозуміння»; по 44 % – за шкалами «Контактність» та «Орієнтація у часі». Показник самоактуалізації за шкалою «Аутосимпатія» (43 %) співпадає за значенням із показником за загальною шкалою.

Порівняльний аналіз показників самоактуалізації респонденток за групами, сформованими нами на підставі певних об'єктивних чинників (вік, сімейний стан, наявність дітей, рівень освіти, професія, стаж роботи),

Рис. 1. Середні по вибірці показники самоактуалізації респонденток за додатковими шкалами, %

Примітка: 1 – шкала «Цінності», 2 – шкала «Потреба у життєвому пізнанні», 3 – шкала «Контактність», 4 – шкала «Орієнтація у часі», 5 – шкала «Аутосимпатія», 6 – шкала «Креативність», 7 – шкала «Саморозуміння», 8 – шкала «Гнучкість у спілкуванні», 9 – шкала «Спонтанність», 10 – шкала «Автономність», 11 – шкала «Погляд на природу людини»

виявив таке. Залежно від віку ми поділили опитаних на п'ять груп із рівним віковим інтервалом у 5 років. Результати обчислень показників самоактуалізації за загальною шкалою і всіма 11 додатковими у розрізі вікових груп наведено в табл. 1.

Таблиця 1
Показники самоактуалізації респонденток залежно від віку

№ з/п	Шкала	Рівень прагнення до самоактуалізації у середньому по групі, %				
		25–30 років	31–35 років	36–40 років	41–45 років	46–50 років
1.	Орієнтація у часі	38	46	40	51	43
2.	Цінності	53	48	47	47	52
3.	Погляд на природу людини	28	30	42	30	43
4.	Потреба у життєвому пізнанні	42	56	48	47	44
5.	Креативність	41	43	34	41	50
6.	Автономність	30	28	41	31	46
7.	Спонтанність	35	31	43	33	48
8.	Саморозуміння	44	44	37	47	39
9.	Аутосимпатія	43	43	44	42	45
10.	Контактність	46	36	47	44	46
11.	Гнучкість у спілкуванні	38	38	35	44	43
12.	Загальна	42	43	42	43	45

Як свідчать дані табл. 1, за загальною шкалою найвищий показник самоактуалізації мають жінки 46–50 років – у середньому по цій групі 45 % (за середнього по вибірці 43 %), а найнижчий – 25–30 та 36–40 років (по 42 %). На ці вікові етапи припадають дві нормативні кризи віку дорослості, відповідно у 28–33 та 37–40 (криза середини життя) років. У 31–35 та 41–45 років, тобто у післякризові вікові етапи, спостерігається підвищення рівня прагнення до самоактуалізації на 1 в. п. (по 43 %). Хоча на ці вікові етапи припадають кризи професійного росту (відповідно у 30–33 (криза професійної кар'єри) та 38–42 роки (криза соціально-професійної самоактуалізації)).

Серед вікових груп найбільшу кількість найвищих показників самоактуалізації за додатковими шкалами мають групи 46–50-річних респонденток (за чотирма шкалами: «Креативність», «Автономність», «Спонтанність» і «Аутосимпатія»), а також 41–45-річних («Орієнтація у часі», «Саморозуміння» і «Гнучкість у спілкуванні»).

Тобто респондентки 46–50 років більше, ніж представниці інших вікових груп, здатні творче ставитися до життя, бути незалежними, поводитися природно, адекватно оцінювати себе. Своєю чергою, респондентки 41–45 років більше, ніж інші, здатні насолоджуватись актуальним моментом життя, відчувати свої бажання та потреби, адекватно самовиражатися у спілкуванні.

У розрізі стажу роботи найнижчий показник самоактуалізації за загальною шкалою спостерігається у групі опитаних, стаж роботи яких становить 5 років і менше (у середньому по групі 40 %), тоді як найвищий показник – у групі респонденток, стаж роботи яких становить понад 15 років (45 %). При цьому спостерігається тенденція до підвищення рівня прагнення до самоактуалізації у зв'язку зі зростанням стажу роботи опитаних.

Також про дещо вищий рівень прагнення до самоактуалізації свідчать такі суб'єктивні чинники, як відчуття респонденток щодо задоволеності своєю професійною діяльністю та реалізованості в ній. Результати обчислень показників самоактуалізації залежно від зазначених суб'єктивних чинників наведено в табл. 2.

Таблиця 2
Показники самоактуалізації залежно від суб'єктивних чинників

№ з/п	Чинник	Кількість осіб	Показник самоактуалізації, %	
			загальна кількість по групі	в середньому по групі
1.	Задоволені своєю професійною діяльністю	16	700	44
	Незадоволені	14	596	43
2.	Реалізували себе в професійній діяльності	13	602	46
	Не реалізували	17	694	41
3.	По вибірці	30	1296	43

Аналіз даних табл. 2 показав, що рівень прагнення до самоактуалізації у опитаних, задоволених своєю професійною діяльністю, у середньому по цій групі на 1 в. п. вище, ніж у незадоволених (44 % проти 43 %). А у респонденток, які вважають, що реалізували себе у професійній діяльності, показник у середньому по цій групі на 5 в. п. вище, ніж у тих, що не реалізували (46 % проти 41 %). Тобто відчуття респондентів щодо задоволеності своєю професійною діяльністю та реалізованості в ній під-

кріплюються більш високими показниками самоактуалізації, а отже, і благополуччя.

Скориставшись методикою «Статеворольовий опитувальник С. Бем», ми визначили типи гендерних ролей респонденток. Аналіз результатів за цією методикою виявив таке: 50 % опитаних (15 жінок) належать до андрогінного типу, тобто їм рівною мірою притаманні як суто жіночі, так і чоловічі якості, що вказує на збалансованість їхньої внутрішньої природи та соціально-психологічну адаптацію. Тоді як 27 % респонденток (8 жінок) належать до фемінного типу. Ці жінки вказали на наявність у себе більшою мірою жіночих рис, таких як поступливість, сором'язливість, ніжність, відданість, співчутливість, чуйність, жалісливість, теплота, сердечність тощо. Своєю чергою, 23 % опитаних (7 жінок) належать до маскулінного типу. Ці жінки вказали на наявність у себе більшою мірою чоловічих рис, таких як упевненість у собі, незалежність, наполегливість, дієвість, здібність до лідерства, готовність ризикнути, самостійність, владність тощо.

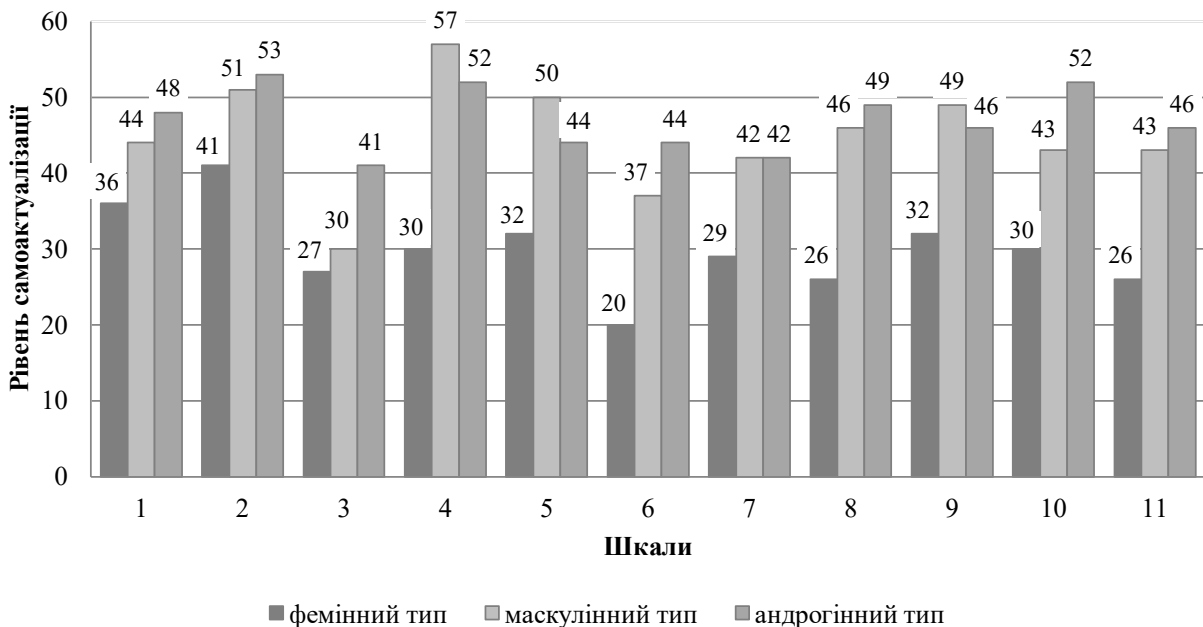
Для порівняльного аналізу показників самоактуалізації по групах респонденток фемінного, маскулінного і андрогінного типів ми прорахували середні по цих групах показники самоактуалізації за загальною шкалою та всіма 11 додатковими. Результати обчислень наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Показники самоактуалізації за статорольовими типами

№ з/п	Шкала	Рівень прагнення до самоактуалізації, %			
		фемінний тип	маскуліний тип	андрогінний тип	по вибірці
1.	Орієнтація у часі	36	44	48	44
2.	Цінності	41	51	53	49
3.	Погляд на природу людини	27	30	41	35
4.	Потреба у життєвому пізнанні	30	57	52	47
5.	Креативність	32	50	44	42
6.	Автономність	20	37	44	36
7.	Спонтанність	29	42	42	38
8.	Саморозуміння	26	46	49	42
9.	Аутосимпатія	32	49	46	43
10.	Контактність	30	43	52	44
11.	Гнучкість у спілкуванні	26	43	46	40
12.	Загальна	32	46	48	43

Як свідчать дані табл. 3, за загальною шкалою жінки андрогінного типу мають най-

Рис. 2. Середні по гендерних групах значення показників самоактуалізації за додатковими шкалами, %

Примітка: 1 – шкала «Орієнтація у часі», 2 – шкала «Цінності», 3 – шкала «Погляд на природу людини», 4 – шкала «Потреба у життєвому пізнанні», 5 – шкала «Креативність», 6 – шкала «Автономність», 7 – шкала «Спонтанність», 8 – шкала «Саморозуміння», 9 – шкала «Аутосимпатія», 10 – шкала «Контактність», 11 – шкала «Гнучкість у спілкуванні»

вищий рівень прагнення до самоактуалізації, який у середньому по цій групі дорівнює 48 %, тоді як у середньому по вибірці – 43 %. Показник самоактуалізації по групі маскулінних респонденток становить 46 %, тобто не набагато менше, ніж у андрогінних. Проте по групі опитаних фемінного типу показник є заниженим (32 %). При цьому за значенням показники самоактуалізації андрогінних і маскулінних респонденток досягли середнього рівня прагнення до самоактуалізації, тоді як показник фемінних не перевищує низький рівень. Різниця між значеннями показників самоактуалізації опитаних андрогінного і фемінного типів досягає 16 в. п., своєю чергою, андрогінного і маскулінного – лише 2 в. п. Відповідно, значною є різниця між показниками самоактуалізації маскулінних і фемінних респонденток (14 в. п.).

Як видно з рис. 2, середні значення показників самоактуалізації по групі андрогінних респонденток за такими шкалами, як «Автономність», «Саморозуміння», «Потреба у життєвому пізнанні», «Контактність» та «Гнучкість у спілкуванні», значно перевищують показники по групі фемінних опитаних, відповідно на 24, 23, 22, 22, 20 в. п., тоді як за іншими додатковими шкалами – на 12–14 в. п.

Показники по групі маскулінних респонденток значно перевищують показники по групі фемінних опитаних за такими шкалами, як «Потреба у життєвому пізнанні», «Саморозуміння», «Креативність», «Автономність» і «Аутосимпатія», відповідно на 27, 20, 18, 17, 17 в. п., а за шкалою «Погляд на природу людини» – лише на 3 в. п., тоді як за іншими додатковими шкалами – на 8–14 в. п.

Показники андрогінних респонденток перевищують показники маскуліних опитаних майже за всіма додатковими шкалами, але лише на 2–11 в. п. Проте за такими шкалами, як «Креативність», «Потреба у життєвому пізнанні» та «Аутосимпатія» (відповідно на 6, 5 та 3 в. п.), показники маскулінних респонденток перевищують показники андрогінних. Окрім цього, однаковий показник самоактуалізації опитані андрогінного та маскулінного типів мають за шкалою «Спонтанність» (по 42 %).

Висновки з проведеного дослідження. Теоретичний аналіз експериментальних досліджень попередників та наукової літератури як основну особливість виявив непристосованість суспільства до самоактуалізації і самореалізації жінок з інвалідністю, особливо у професійній сфері, та вплив на свідомість статево-рольових стереотипів (об'єктивні чинники). Щодо суб'єктивних

чинників ця категорія жінок відрізняється від здорових невпевненістю у собі, заниженою самооцінкою, підвищеною тривожністю та відчуттям страху перед поразкою, підвищеною навіюваністю, що дуже сприяє закріпленню та посиленню статево-рольових стереотипів.

Визначено рівень прагнення до самоактуалізації жінок з особливими потребами: 50 % респонденток за загальною шкалою мають середній рівень прагнення до самоактуалізації, а друга половина – низький. При цьому в середньому по вибірці показник самоактуалізації дорівнює 43 %.

У розрізі об'єктивних чинників найвищі показники самоактуалізації за загальною шкалою спостерігаються по групах респонденток, які: досягли 46–50-річного віку; заміжні; не мають дітей; здобули повну вищу освіту; мають дві освіти і більше; мають понад 15 років стажу роботи. Окрім того, виявлено дві тенденції до підвищення рівня прагнення до самоактуалізації респонденток: 1) після нормативних криз періоду дорослості, а саме у 31–35 та 41–45 років; 2) у зв'язку зі зростанням стажу роботи. У розрізі суб'єктивних чинників відчуття респонденток щодо задоволеності своєю професійною діяльністю та реалізованості в ній підкріплюються більш високими показниками самоактуалізації.

Установлено, що жінки з більш високим рівнем самоактуалізації у професійній сфері відповідають критеріям психологічного благополуччя.

Установлено взаємозв'язок між статево-рольовим типом та показником самоактуалізації жінки з інвалідністю: 50 % респонденток належать до андрогінного типу. Рівень прагнення до самоактуалізації по цій групі опитаних (48 %) є найвищим серед гендерних груп.

Не встановлено суттєвих розбіжностей між значеннями показників самоактуалізації респонденток з інвалідністю та респонденток без вад.

Перспективними напрямами подальшого дослідження проблем та особливостей самоактуалізації жінок з особливими потребами є конкретизація аналізу процесу щодо нозології, конкретних видів професійної діяльності, освіти, стадій сімейного циклу; емпіричне дослідження взаємозв'язку між рівнем самоактуалізації та психологічним благополуччям жінок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочелюк В. Й., Турубарова А. В. Психологія людини з обмеженими можливостями : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 264 с.

2. Каргіна Н. В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 48–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2015_3_10

3. Савіцина Є. В., Бабатіна С. І. Психологічне благополуччя особистості: опис функціональної моделі. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/10673/> (дата звернення: 10.01.2023).

4. Санько К. Психологічне благополуччя як основа повноцінного та психологічно здорового функціонування особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2016. № 59. С. 42–45.

5. Сердюк Л. З. Структура та функція психологічного благополуччя особистості. *Актуальні проб-*

леми психології. Том V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. 2017. Вип. 17. С. 124–133.

6. Таланчук П. М., Кольченко К. О., Нікуліна Г. Ф. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі : навчально-методичний посібник. Київ : Соцінформ, 2004. 128 с.

7. Чудакова В. П. Діагностично-інтерпретаційний компонент дослідження рівня прагнення до самоактуалізації критерію сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності та конкурентоздатності особистості: IV частина. *Освіта та розвиток обдарованої особистості. Наукові семінари-практикуми*. 2015. № 2 (33) 02. С. 31–41.

ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ ДО ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ

DETERMINANTS FORMING STUDENTS' PSYCHOLOGICAL DISPOSITION TO PROFESSIONAL COMMUNICATION IN FOREIGN LANGUAGES

У статті визначено зовнішні та внутрішні чинники психологічної готовності та їхній вплив на формування мотиваційної готовності студентів до професійного спілкування іноземною мовою. Проаналізовано систему взаємопов'язаних мотивів, що спонукають студента до засвоєння та використання іноземної мови у професійному спілкуванні. Сфокусовано увагу на динаміці розвитку мотиваційної готовності як стрижневого компонента загальної психологічної готовності студентів до професійного спілкування іноземною мовою.

До дослідження були залучені 56 студентів бакалаврату трьох спеціальностей Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, з яких: 28 осіб було включено в експериментальну групу і 28 – у контрольну. Запропоновано психолого-педагогічну програму, метою якої був не лише розвиток мотиваційної готовності, а й оволодіння знаннями та навичками іноземної мови, розвиток інтересу до неї, рефлексивних навичок (здатності аналізувати ситуації спілкування, особливості майбутньої професійної діяльності, поведінку і стани у певних ситуаціях як членів групи, так і свої особисті), умінь адекватно сприймати себе і навколишніх.

Стаття містить аналіз результатів впровадження програми у процес навчання майбутніх філологів, психологів, фізиків і математиків у вищій школі, що вказують на його ефективність. Представлено результати дослідження, які дають змогу стверджувати, що структура мотивації студентів до спілкування професійною іноземною мовою є складною і неоднозначною. На її розвиток у ЗВО впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, урахування яких у навчальному процесі сприятиме підвищенню якості підготовки фахівців, успішній інтеграції у міжнародний ринок праці.

Ключові слова: детермінанти, психологічна готовність, мотиваційна готовність, мотиви, студенти, професійна діяльність, іноземні мови.

The article deals with external and internal factors of psychological disposition and their influence on the formation of students' motivational disposition for professional communication in a foreign language. The system of interrelated motives that encourage the student to learn and use a foreign language in professional communication has been analyzed. Attention is focused on the dynamics of the development of motivational disposition as a core component of the general psychological disposition of students for professional communication in a foreign language.

56 undergraduate students of three specialties of Mykhailo Kotsyubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University were involved in the study, 28 of them were included in the experimental group; and 28 in the control one. The proposed psychological and pedagogical program, the purpose of which was not only to develop motivational disposition, but also to gain mastery of a foreign language knowledge and skills, to encourage interest in it, and obtain reflective skills (the ability to analyze communication situations, features of future professional activity, behavior and states in certain situations as members of the group, as well as your own), the ability to adequately perceive yourself and those around you.

The article contains an analysis of the results of the implementation of the program of training future philologists, psychologists and physicists and mathematicians in higher education, indicating its effectiveness. The results of the research have been presented, which give the right to claim that the structure of students' motivation to communicate in a professional foreign language is complex and ambiguous. Both objective and subjective factors influence its development in higher education institutions, the consideration of which in the educational process will contribute to the improvement of the quality of specialist training and successful integration into the international labor market.

Key words: determinants, psychological readiness, motivational readiness, motives, students, professional activity, foreign languages.

УДК 159.9:331.108.2:355
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.17>

Бучацька С.М.

к. психол. н., доцент кафедри методики навчання іноземних мов
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Зарічна О.В.

к. пед. н., доцент кафедри методики навчання іноземних мов
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Матієнко О.С.

к. пед. н., доцент кафедри методики навчання іноземних мов
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Вступ. Незважаючи на освітню важливість та соціальну затребуваність високого рівня володіння іноземною мовою як засобу комунікації та професійної інтеграції у світовий простір, вивчення цього предмета як у середній, так і у вищій школі відбувається без чітко визначених та осмислених мотивів. Своєрідна особливість іноземної мови як навчального предмета у ЗВО полягає у тому, що її вивчення не пов'язане безпосередньо з життєвими планами студентів, отже, вони не завжди усвідомлюють доцільність її вивчення. А оскільки немає чіткої обґрунтованості мети та переліку вмінь, якими повинен володіти майбутній

фахівець, відсутні й чіткі мотиви, котрі скеровують особистість і визначають її готовність до діяльності, зокрема до спілкування іноземними мовами [1].

Переважає більшість українських вишів позиціонує свої навчальні програми як такі, що передбачають підготовку майбутнього фахівця, який окрім фахових компетентностей повинен володіти іноземною мовою на рівні, який дасть йому змогу інтегруватися у європейське чи світове академічне середовище. Однак у реаліях ситуація дещо інша: іноземна мова як навчальна дисципліна у ЗВО вивчається лише два роки, і кількість годин, визначених на вивчення

дисципліни, особливо у немовному середовищі, є надто малою, щоб сформуванню належний рівень психологічної готовності у студентів до професійного спілкування іноземними мовами.

Аналіз досліджень. Психологічна готовність особистості до діяльності завжди була в полі зору психологів та педагогів. Серед вітчизняних та іноземних науковців (А. А. Гулеватий, М. І. Дяченко, Л. В. Засєкіна, Л. О. Кандибович, Г. С. Костюк, М. В. Левченко, А. Г. Мороз, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. І. Томчук) існує ціла низка ґрунтовних досліджень вище згаданої проблеми. Однак проблема готовності студентів ЗВО до професійного спілкування іноземною мовою за результатами нашого пошуку потребує ґрунтовного наукового вивчення та аналізу. Оскільки серед науковців немає єдиної точки зору щодо розуміння її психологічної сутності та особливостей, існує декілька напрямів та підходів до її тлумачення. Недостатньо наукових досліджень структури мотивів, що спонукають майбутніх фахівців із вищою освітою до спілкування фаховою іноземною мовою. Лише окремі аспекти мотивації учіння, оволодіння іноземною мовою студентами представлені у наукових дослідженнях О. М. Гринчишиної, О. В. Зарічної, І. В. Кикилик, О. С. Матієнко, О. Б. Павлик, С. В. Цимбал та ін., проте здебільшого у царині педагогічних наук.

Психологічна готовність особистості до будь-якої діяльності визначена комплексом чинників, детермінант її розвитку. Науковці виокремлюють об'єктивні, які не залежать від конкретної особистості, та суб'єктивні, що детерміновані особистісними якостями, властивостями особистості: її мотивацією, психологічними установками, рівнем професійного досвіду, рисами характеру, здібностями та вольовими якостями [3].

Мета статті – визначити, як вплив зовнішніх об'єктивних чинників у кожній особистості індивідуально проявляється та трансформується у внутрішні чинники, які стають відносно стійкими психологічними новоутвореннями людини. Окрім цього, нашим завданням було вивчення динаміки розвитку мотиваційної готовності студентів до професійного спілкування іноземною мовою.

У нашому дослідженні ми взяли за основу визначення психологічної готовності до професійного спілкування іноземною мовою як складної системної властивості особистості, як єдності та взаємозв'язок мотиваційного, когнітивного, операційно-діяльнісного та емоційно-во-

льового її компонентів [1]. Формування зазначеної готовності відбувається в процесі навчальної діяльності, опосередковано через створення і повторення спеціально розроблених розвиваючих ситуацій, психологічних умов на заняттях з іноземної мови. Ми ж сфокусуємося на мотиваційній готовності, структурі мотивів, що спонукають студентів до професійного спілкування іноземною мовою.

Вибірку для нашого дослідження становили 56 студентів бакалаврату трьох освітніх програм Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, з яких 28 осіб було включено в експериментальну групу і 28 – у контрольну.

За допомогою усного опитування ми виявили найбільш вагомими об'єктивні детермінанти, які позначилися на особливостях ставлень студентів до вивчення іноземних мов, тобто інтересу до них. Серед них: престиж країни, мова якої вивчається, на міжнародній арені; доступність мови для вивчення студентами, складність її граматики, лексики тощо; об'єктивна можливість працевлаштування у країні, мова якої вивчається у ЗВО, та ін. Зазначені чинники впливають на розподіл бажань та ставлень студентів до вивчення тієї чи іншої іноземної мови. Результати опитування студентів представлено в табл. 1.

Таблиця 1
Рейтинговий розподіл ставлень студентів до вивчення іноземних мов

Студенти курсу	Рейтингове місце іноземної мови, яку бажають вивчати студенти						
	англійська	французька	німецька	італійська	іспанська	польська	інші
1-й курс	1	6	3	4	6	2	7
2-й курс	1	4	3	5	4	2	7
3-й курс	1	4	3	4	5	2	7
4-й курс	1	5	2	4	6	3	7

Результати розподілу ставлень студентів (табл. 1) указують на те, що найбільший інтерес у порядку зниження рейтингу студенти проявляють до вивчення англійської, польської, німецької, італійської, французької та іспанської мов. За останні роки, як засвідчили дані нашого дослідження, дещо підвищився інтерес студентів порівняно з минулим періодом до вивчення польської та італійської мов. Це зумовлено, ймовірно, зростанням престижу цих країн у Європі та глобальному світі, більшою відкритістю для працевлаштування саме гро-

мадян України і, що вкрай важливо, освітніми програмами (Erasmus + та інші) для академічних обмінів.

У рамках нашого дослідження значний науково-практичний інтерес полягав у вивченні детермінант розвитку психологічної готовності студентів до професійного спілкування іноземною мовою, які закладені у самому навчально-виховному процесі. Вони можуть бути зумовлені змістом навчання, особистістю викладача іноземної мови, специфікою планування процесу спілкування на заняттях, загалом морально-психологічним кліматом у колективі та ін.

За результатами пошуку було встановлено, що серед причин, які знижують психологічну готовність до професійного спілкування іноземною мовою, а отже, й рівень мовної підготовки студентів I–II курсів на першому за рейтингом місці знаходяться різні побутові обставини (не вистачає часу на підготовку, відсутнє бажання навчатися, висока зайнятість іншими навчальними дисциплінами тощо), на другому – занадто висока складність завдань. На третьому місці студенти називають таку об'єктивну причину, як нецікаві завдання, які дає викладач на заняттях. Четверте-п'яте місця посідають проблеми, які пов'язані з відсутністю вмотивованого спілкування студентів на заняттях.

Слід також зазначити, що однією з причин низької готовності до вивчення іноземної мови є відсутність доцільності вивчення іноземної мови, яка прослідковується у студентів на початку першого курсу, що пов'язано з проблемами іншомовної підготовки молоді в школі. Дещо знижується сенс самовдосконалення з іноземної мови у студентів старших курсів. Отже, студенти не усвідомлюють особистісного та суспільного значення іноземних мов повною мірою [4]. Серед чинників, що знижують успішність навчання

студентів, є проблеми з відбором змісту навчання, організацією самопідготовки, відсутність у студентів умінь самоорганізовуватися, захоплюватися процесом навчання, тобто це пов'язано також із недостатнім рівнем сформованості їхньої емоційно-вольової готовності до підготовки та спілкування іноземною мовою.

Вищезазначене підтвердили результати опитування студентів I–IV курсів, зокрема той факт, що чинники, які детермінують успішність засвоєння іноземної мови, у студентів змінюються від курсу до курсу (табл. 2). Серед чинників успішності навчання студенти-першокурсники називають попередні знання з іноземної мови, оскільки це пов'язано з усвідомленням ними проблем навчальної адаптації, наявності навчальної літератури, за допомогою якої вони можуть виконувати завдання з іноземної мови. На третьому місці вони називають особливості спілкування, взаєморозуміння з викладачем та відповідність їхньої оцінки знань та навичок з іноземної мови, тобто вони особливо чутливі до думки викладача.

На другому курсі студенти вже значно більшого значення надають особистості викладача іноземної мови (його компетентності, особистісним якостям, умінню побудувати продуктивні взаєностосунки у навчальному процесі). Серед чинників, що свідчать про ефективність занять з іноземної мови, студенти називають зміст і форми організації занять, інноваційні методи та методики, морально-психологічну атмосферу, у якій вони проходять.

Дещо іншими є чинники, які впливають на рівень готовності до використання іноземної мови на старших курсах. Закінчення вивчення курсу іноземної мови, збільшення кількості дисциплін фахового спрямування призводять до певного усвідомлення студентами важливості іноземної мови

Таблиця 2

Рейтингова оцінка (у порядку зниження) студентами чинників ефективності оволодіння іноземною мовою

1-й курс	2-й курс	3-й курс	4-й курс
попередні знання з іноземної мови зі школи	особистість викладача	додаткові заняття з іноземної мови	професійно спрямовані знання та навички іноземною мовою
наявність підручників з іноземної мови	рівень спілкування з викладачем та студентами	цікавий зміст занять	постійна мовна практика у ЗВО
взаєморозуміння з викладачем	атмосфера навчального заняття	особистість викладача	додаткові заняття з іноземної мови
оцінка знань із боку викладача	цікавий зміст занять	спілкування з тими, хто володіє іноземною мовою	тренінги з розвитку навичок мовлення
	інтерактивні форми спілкування на заняттях	цікавий зміст занять	стажування закордоном, зустрічі з іноземцями

у їхньому професійному становленні. Проте це характерно не для всіх, а для незначної частини студентів. Так, старшокурсники починають розуміти, що для підтримання і вдосконалення рівня їхньої підготовки до професійного спілкування іноземною мовою необхідні додаткові заняття, тренінги, постійне практикування у мові, спілкування з іноземцями.

Таким чином, можна зробити висновок, що на розвиток мовлення у студентів також впливає ціла система як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, урахування яких може суттєво вплинути на становлення їхньої психологічної готовності до спілкування іноземною мовою у майбутній професійній діяльності та мотиваційній готовності зокрема.

Мотиваційна готовність розглядається нами як одна зі стрижневих компонентів загальної психологічної готовності та представлена як система взаємопов'язаних мотивів, що спонукають студента до засвоєння та використання іноземної мови у професійному спілкуванні, суттєво впливає на розвиток усіх інших компонентів психологічної готовності особистості до професійного спілкування іноземною мовою.

Із метою дослідження структури зазначеної мотивації нами була адаптована і перевірена на валідність психодіагностична методика [1]. Анкета на визначення мотивації включала в себе наведений нижче вербальний текст у вигляді закритих мотивів-суджень, до прикладу:

1. *Вивчаючи іноземні мови, я стану більш компетентною людиною.*

2. *Зможу вільно знайомитися і спілкуватися з громадянами інших держав безпосередньо або ж через Інтернет.*

3. *Мрію продовжити навчання за кордоном, а для цього необхідний високий рівень володіння професійною іноземною мовою.*

4. *Хочу знати іноземні мови так досконало, як мій викладач.*

5. *Вивчаю іноземні мови лише тому, що це передбачено навчальним планом, програмою.*

6. *Знання професійної іноземної мови сприятиме поліпшенню рівня моєї фахової підготовки, самоосвіті, допоможе досягнути успіху в майбутній роботі.*

7. *Хочу потрапити на міжнародну програму Fulbright і виграти грант, щоб стажуватися і працювати за фахом в американському університеті.*

8. *Я по-доброму заздрю випускникам ЗВО, педагогам, фахівцям, які вільно спілкуються іноземними мовами.*

9. *Вивчаю іноземні мови лише тому, щоб уникнути неприємностей в університеті, не втратити стипендії тощо.*

10. *Мене цікавлять іноземна література, історія, традиції, культура інших держав.*

11. *Особи, які досконало володіють діловими іноземними мовами, мають високий статус у суспільстві.*

12. *Я можу поїхати за кордон і вільно спілкуватися там іншими мовами.*

13. *Хочу спробувати свої сили в IELTS (міжнародній системі тестування англійської мови).*

14. *Прикладом для наслідування для мене є фахівці мого професійного напрямку, які досконало володіють іноземними мовами.*

15. *Вивчаючи іноземні мови, я певним чином виправдаю сподівання батьків, не буду чути їхніх докорів.*

Усі судження залежно від їх змісту були розподілені у вісім груп мотивів, які представлено в табл. 3.

Таблиця 3
Особливості розвитку у студентів мотивації до професійного спілкування іноземними мовами

Групи мотивів	Вагомість мотивів			
	1-й курс	2-й курс	3-й курс	4-й курс
Пізнавальні мотиви	1,00	0,86	0,89	0,57
Мотиви матеріального характеру	0,51	0,41	0,74	0,56
Мотиви особистісного розвитку та професійного самовдосконалення	1,87	2,08	1,81	1,34
Мотиви престижності спілкування іноземними мовами	0,67	0,71	0,89	0,74
Мотиви обміну інформацією та професійного спілкування	1,28	1,31	0,85	1,17
Мотиви працевлаштування, навчання за кордоном	0,43	0,18	0,15	0,09
Наслідування зразкової щодо володіння іноземною мовою особистості	0,63	0,67	0,88	0,57
Утилітарні мотиви	0,30	0,55	0,57	0,70

Мотивація студентів до спілкування іноземною мовою після II курсу, як показали результати констатувального експерименту, поступово знижується, і зумовлені такі зміни, на нашу думку, суттєвим обмеженням обсягу спілкування студентів іноземною мовою на старших курсах (її вже

немає у навчальному плані на III–IV курсах, у більшості ЗВО вона не має різних форм факультативних занять з іноземної мови тощо), відсутністю систематичного обміну професійними думками та досвідом із колегами-іноземцями. Як засвідчив проведений нами аналіз навчальних планів, у ЗВО практично відсутні спецкурси професійного змісту іноземною мовою тощо.

Найбільша вагомість мотивів особистісного розвитку та професійного самовдосконалення у структурі провідних мотивів студентської молоді є позитивним моментом, який необхідно враховувати під час організації їх професійної підготовки та процесу вдосконалення особистості. Як не прикро визнавати, але низький рівень мотиваційної готовності студентів до професійного спілкування іноземними мовами зумовлений також і недостатнім рівнем підготовки викладача до формування у студентів бажань, пізнавальних інтересів до вивчення мови, а також проблемами відбору змісту навчання, програм з іноземної мови, форм і методів проведення занять та ін. [2].

Входження у провідну групу мотивів обміну інформацією та професійного спілкування пов'язане з тим, що сучасні молоді люди мають значно більше доступу до різноманітної цікавої інформації, у тому числі й пов'язаної з майбутньою професійною діяльністю (засоби Інтернету, медіа-ресурси та соціальні мережі та ін.), яка переважно подається за допомогою найбільш уживаних іноземних мов. А тому це певною мірою спонукає значну частину молодих людей до оволодіння та спілкування іноземними мовами [5].

Недостатньо вагомими у структурі зазначеної мотивації студентів є мотиви престижності спілкування іноземними мовами, мотиви працевлаштування, навчання за кордоном, а також наслідування зразкової щодо володіння іноземною мовою особистості.

Слід визнати, що вагомими залишаються у студентів мотиви утилітарного характеру, до того ж їх вагомість від курсу до курсу зростає. Це свідчить, на нашу думку, про відсутність власне внутрішньої мотивації до засвоєння та спілкування іноземною мовою, про переконаність значної частини молоді, що іноземна мова для їхнього професійного зростання значущості немає.

Установлено, що дещо нижчий рівень підготовки з іноземної мови негативно позначається на процесах її засвоєння студентами у ЗВО, певною мірою на їхньому професійному становленні та на психологічній готовності до спілкування іноземною мовою.

Значний інтерес у нашій роботі представляли відмінності у мотиваційній готовності студентів до професійного спілкування іноземними мовами залежно від напрямку їхньої професійної підготовки та кваліфікації. Результати нашого опитування подані в узагальненому вигляді в табл. 4.

Таблиця 4
Особливості мотивації студентів до професійного спілкування іноземними мовами відповідно до фаху

Групи мотивів	Фізико-математичний	Філологічний	Психологічний
Пізнавальні мотиви	0,85	1,03	0,94
Мотиви матеріального характеру	0,37	0,76	0,38
Мотиви особистісного розвитку та професійного самовдосконалення	1,98	1,85	1,91
Мотиви престижності спілкування іноземними мовами	0,78	1,24	0,75
Мотиви обміну інформацією та ділового спілкування	1,24	0,88	1,00
Мотиви працевлаштування, навчання за кордоном	0,20	0,24	0,25
Наслідування зразкової щодо володіння іноземною мовою особистості	0,78	0,82	0,59
Утилітарні мотиви	0,37	0,53	0,69

Як засвідчують дані табл. 4, дещо вищий пізнавальний інтерес до вивчення та професійного спілкування іноземними мовами мають студенти гуманітарного філологічного напрямку. Це пов'язано, на нашу думку, зі специфікою їх підготовки у ЗВО (подібні зміст, форми, методи навчання) та більшою схильністю до вивчення іноземних мов. Так, наприклад, у студентів-філологів порівняно з їхніми ровесниками з інших напрямів фахової підготовки найвища вагомість такої групи мотивів, як престижність спілкування іноземною мовою. З іншого боку у студентів фізико-математичного напрямку у два-три рази нижчі за вагомістю утилітарні мотиви, що свідчить, напевне, про їхнє більш усвідомлене, старанне ставлення до навчання, до вивчення іноземних мов, навіть коли процес засвоєння є досить складним.

Методологія дослідження. У проведеному нами констатувальному експерименті були виявлені проблеми з формування у студентів мотиваційної готовності. Так, було встановлено, що починаючи з тре-

того курсу, після закінчення вивчення іноземної мови у ЗВО згідно з навчальним планом бакалаврської підготовки, поступово знижується рівень розвитку мотиваційної готовності до професійного спілкування іноземною мовою. Тож нами запропоновано психолого-педагогічну програму, метою якої був не лише розвиток мотиваційної готовності, а й оволодіння знаннями та навичками іноземної мови, розвиток інтересу до неї, рефлексивних навичок (здатності аналізувати ситуації спілкування, особливості майбутньої професійної діяльності, поведінку і стани у певних ситуаціях як членів групи, так і свої особисті), умінь адекватно сприймати себе і навколишніх.

Найбільш ефективний вплив на розвиток психологічної готовності мали не окремі заходи, а комплексні, такі як соціально-психологічний тренінг, а також широкий арсенал методичних прийомів та засобів, які могли забезпечити певною мірою організацію мовної взаємодії студентів. Інтерв'ю, дискусійна гра, круглий стіл, рольова гра – лише неповний перелік засобів для обміну інформацією, пошук партнера для діалогічного мовлення та інші, які були використані задля мовної діяльності [4; 7].

Слід зазначити, що активна діалогічна діяльність під час мовної взаємодії завжди мотивована [2], отже, позитивна мотивація та установка на інтеракцію спонукали студентів не лише відтворювати монологічний текст або вести діалог, що має професійну спрямованість, а й набути знання, сформувати комунікативні вміння та навички і використовувати їх у майбутній професійній діяльності. Формування такої мотивації у студентів можливе за рахунок використання широкого контексту загальних пізнавальних, навчальних, соціальних мотивів учіння, бажання спілкуватися іноземною мовою, висловити і відстояти власне переконання [3].

У психолого-педагогічній програмі були застосовані результати та рекомендації предметно-мовного інтегрованого навчання (CLIL) в університетському контексті як ефективного методу, зорієнтованого на навчання предметного змісту англійською мовою, ESP (англійська мова професійного спрямування), ЕМІ (викладання фахових дисциплін англійською мовою) [6].

Результати імплементації психолого-педагогічної програми представлено в табл. 5 та на рис. 1.

Аналіз результатів у констатувальному та формуальному експериментах свідчить про те, що у мотиваційній готовності студентів до професійного спілкування іноземною мовою відбулися суттєві позитивні

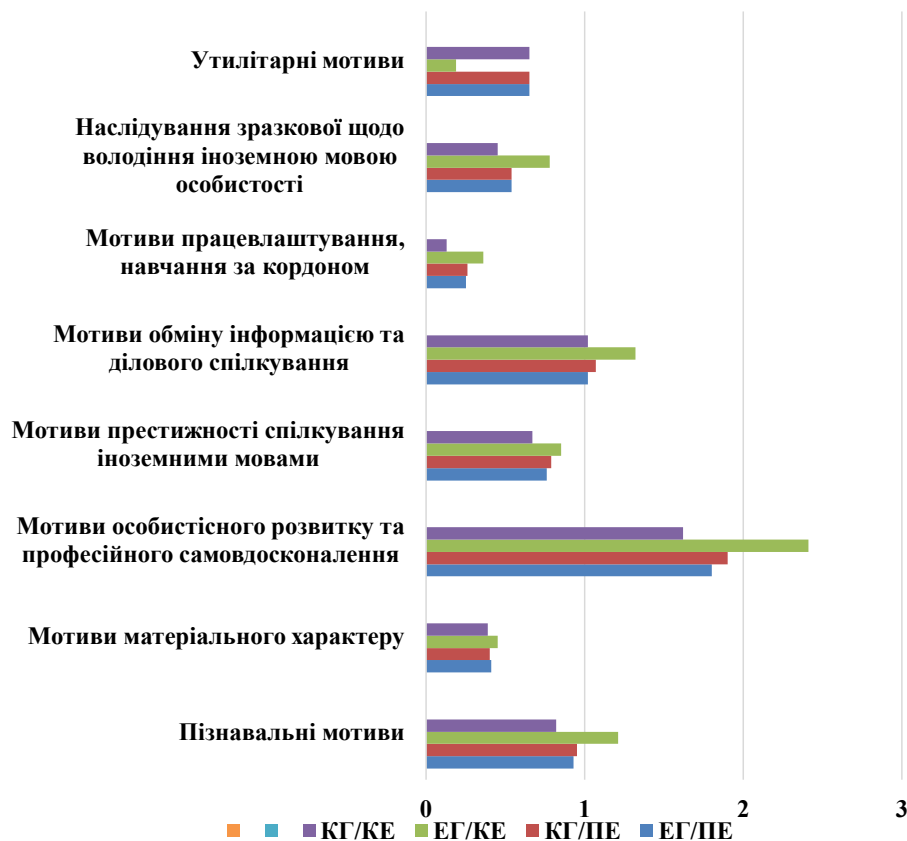
зміни, чого не можна сказати про студентів контрольної групи, у яких за рік прослідковується навіть певне зниження загальної мотивації. Як видно з табл. 5 та рис. 1, у студентів експериментальної групи на рівні значущості $p=0,01$ зросла вагомість усіх груп провідних мотивів, зокрема найбільшу вагомість отримали мотиви особистісного розвитку та професійного самовдосконалення особистості, пізнавальні мотиви.

Таблиця 5
Особливості розвитку у студентів мотивації до професійного спілкування іноземними мовами у формуальному експерименті

Групи мотивів	Групи студентів			
	ЕГ, на початку експерим.	КГ, на початку експерим.	ЕГ, в кінці експерим.	КГ, в кінці експерим.
Пізнавальні мотиви	0,93	0,95	1,18	0,81
Мотиви матеріального характеру	0,41	0,40	0,46	0,38
Мотиви особистісного розвитку та професійного самовдосконалення	1,89	1,91	2,41	1,61
Мотиви престижності спілкування іноземними мовами	0,76	0,78	0,86	0,66
Мотиви обміну інформацією та професійного спілкування	1,02	1,07	1,32	1,02
Мотиви працевлаштування, навчання за кордоном	0,25	0,24	0,36	0,12
Наслідкування зразкової щодо володіння іноземною мовою особистості	0,58	0,56	0,79	0,44
Утилітарні мотиви	0,67	0,64	0,18	0,65

У студентів контрольної групи, які не були включені у формульний експеримент, показники вагомості всіх груп мотивів дещо знизилися порівняно з початковим етапом експерименту.

Результати формульного експерименту вказують на зростання рівня сформованості мотиваційної готовності студентів, усвідомлення важливості та значущості володіння іноземною мовою у професійній діяльності, прагнення поліпшити свої мовленнєві знання і навички, переоцінку попереднього ставлення до мови. Поліпшення мотивації до засвоєння та використання

Рис. 1. Результати розвитку мотивації о професійного спілкування іноземною мовою у студентів EG та KG у формувальному експерименті

у професійній діяльності іноземної мови мобілізує особистість до засвоєння прийомів і способів психічної саморегуляції поведінки, дій під час появи складних, екстремальних ситуацій, які можуть траплятися у спілкуванні [1].

Таким чином, результати проведеного нами дослідження дають змогу стверджувати, що структура мотивації студентів до спілкування професійною іноземною мовою є складною і неоднозначною. На її розвиток у ЗВО впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, урахування яких у навчальному процесі сприятиме підвищенню якості підготовки фахівців, успішній інтеграції у міжнародний ринок праці.

Предметом подальших досліджень може стати вивчення впливу соціальних та економічних чинників на формування психологічної готовності особистості до професійного спілкування іноземною мовою в умовах російського повномасштабного вторгнення, виявлення професійно важливих якостей, властивостей особистості, що сприяють успішному засвоєнню та використанню іноземної мови у різних видах професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буцацька С. М. Формування психологічної готовності студентів до ділового спілкування іноземними мовами : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 ; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2009. 219 с.
2. Зарічна О. В. Формування готовності майбутніх учителів до діалогічного спілкування з учнями у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 ; Вінницький державний педагогічний університет. Вінниця, 2010. 254 с.
3. Засєкіна Л. В. Психолінгвістика, мовленнєва діяльність, особистість: співвідношення понять у контексті мовленнєвої ґенези дитини. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди*. 2008. Вип. 15. С. 83–85.
4. Матієнко О. С., Буцацька С. М. Формування іншомовної комунікативної компетентності у студентів немовних спеціальностей засобами рольових ігор. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2022. Вип. 65. С. 154–166. DOI: 10.31652/2412-1142-2022-65-154-1662022
5. Хомяковська Т. О., Матієнко О. С. Реалізація особистісно-орієнтованого підходу до навчання іно-

земної мови засобами контекстного навчання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2019. № 58. С. 161–167. DOI: 10.31652/2415-7872-2019-58-161-166

6. Zarichna O., Buchatska S., Melnyk L., & Savchuk T. Content and Language Integrated Learning in Tertiary Education: Perspectives on Terms of Use and

Integration. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2020. № 7 (1). URL: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2020.7.1.zar>

7. Developing Business Skills in High School Students Using Project Activities / L. Martynets et al. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2020. № 12 (4). P. 222–239. URL: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.4/343>

ДИСТИНКТИВНА ПОВЕДІНКА ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН DISTINCTIVE BEHAVIOR AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

У статті визначено сутність феномену дистинктивної поведінки особистості. Проаналізовано підходи до дослідження феномену дистинктивності у психології. Визначено, що існує не значна кількість праць, присвячених цьому поняттю, і немає універсального визначення цього феномену. У науковій літературі поряд із поняттям «дистинктивність» використовуються терміни «унікальність», «самобутність», «відмінність», «індивідуальність». У контексті нашої роботи вони розглядаються як синоніми.

У Психологічному словнику [4] під дистинктивністю розуміється особистість, яка відрізняється від інших своєю природною своєрідністю, неповторністю, оригінальністю. Форма соціальної активності людини, в основі якої лежить прагнення проявити неповторну індивідуальність, виділитися та привертати до себе увагу, незважаючи на соціальні норми і несхвалення суспільством, отримала назву «дистинктивність». Спосіб такого роду самовираження, самопрезентації, поведінки залежить від характеру і рівня мотивації досягнення цілі особистістю, а також від її можливостей і здібностей. Рівень мотивації особистості – це прагнення до досягнення мети того ступеня складності, на яку людина вважає себе здатною. Люди, які мають реалістичний рівень мотивації, відрізняються впевненістю, наполегливістю в досягненні своїх цілей порівняно з людьми, рівень мотивації яких неадекватний їхнім здібностям і можливостям.

Дистинктивна поведінка проявляється у всіх галузях життєдіяльності людей і в тій чи іншій формі. Подібного роду прояви самовираження властиві представникам абсолютно різних культур, але найчастіше проявляються у молодому віці, приблизно до 35 років, у період високих соціальних контактів людини. Найбільш яскраво дистинктивну поведінку проявляють ті особи, яким удається подолати в собі встановлені у суспільстві соціальні обмеження та норми, що змушують більшість людей відчувати стан сорому або страху.

Дистинктивна поведінка поєднує у собі властивості власного характеру та фактори загальнолюдської культури в унікальному поєднанні. При народженні людина вже автентична і самобутня, має свій особливий потенціал можливостей. У міру свого дорослішання під тиском авторитетів, суспільних настанов і пропаганди індивідуальність розмивається і поступово «стирається». Відшукати свою неповторність і унікальність серед штампів та масок – найважливіше завдання кожної особистості. Очевидно, що прагнення людей відрізнятись від інших, виділитися і проявляти свою індивідуальність здебільшого не є результатом якогось раціонального та об'єктивного мотиву, скоріше за все, пояснюється особистими особливостями, такими як генетика, темперамент, характер, здібності, виховання, спосіб життя, навколишнє оточення, освіта, культура.

Ключові слова: дистинктивна поведінка, самобутність, унікальність, індивідуальність, відмінність.

The article defines the essence of the phenomenon of distinctive personality behavior. Approaches to the study of the phenomenon of "distinctiveness" in psychology are analyzed. It was determined that there is not a significant number of works devoted to this concept, and there is no universal definition of this phenomenon. In the scientific literature, along with the concept of "distinctiveness", the concepts of "uniqueness", "identity", "distinction", and "individuality" are used. In the context of our work, they are considered synonymous.

In the psychological dictionary [4], distinctiveness is understood as a personality that differs from others by its natural originality, uniqueness, originality.

The form of social activity of a person, which is based on the desire to show a unique individuality, stand out and attract attention to oneself, despite social norms and disapproval by society, was called distinctiveness. The way of this kind of self-expression, self-presentation, and behavior depends on the nature and level of motivation of the individual to achieve the goal, as well as on his capabilities and abilities. The level of personal motivation is the desire to achieve a goal of the degree of complexity that a person considers himself capable of. People who have a realistic level of motivation differ in confidence and persistence in achieving their goals, compared to people whose level of motivation is inadequate to their abilities and capabilities.

Distinctive behavior is manifested in all areas of people's life, and in one form or another. Such manifestations of self-expression are characteristic of representatives of completely different cultures, but most often it manifests itself at a young age of about 35 years, during a period of high social contacts of a person. The most vividly distinctive behavior is shown by those individuals who manage to overcome within themselves the social restrictions and norms established in society, which make most people feel a state of shame or fear.

Distinctive behavior combines the properties of one's own character and factors of general human culture in a unique combination. At birth, a person is already authentic and original, has his own special potential of opportunities. As one matures, under the pressure of authorities, social instructions and propaganda, individuality is blurred and gradually "erased". Finding one's originality and uniqueness among stamps and masks is the most important task of every individual.

It is obvious that the desire of people to differ from others, stand out and show their individuality in many cases is not the result of any rational and objective motive, most likely it is explained by personal characteristics such as: genetics, temperament, character, abilities, upbringing, lifestyle, environment, education, culture.

Key words: distinctive behavior, originality, uniqueness, individuality, distinction.

УДК 159.99

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.18)

10.32782/2663-5208.2023.45.18

Гаваза Л.В.

аспірантка кафедри психології та педагогіки

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Спеціальних досліджень, орієнтованих на глибоке вивчення соціально-психологічних аспектів дистинктивної поведінки, в Україні виконано не було. На жаль, існує дефіцит теоретичної бази та емпіричних досліджень. Разом із тим недостатньо розробленим залишається комплексний підхід до дослідження причин дистинктивної поведінки. Розкриття теми дистинктивності тісно переплітається із цілою низкою загальнопсихологічних проблем, таких як особливості поведінки і психіки людини, психологічні та індивідуальні особливості особистості, формування людської індивідуальності. Отже, дослідження дистинктивності є актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У соціальній психології та психології особистості розповсюджена думка, що люди прагнуть відрізнятись один від одного. Відповідно до теорії унікальності Ч. Р. Снайдер, Г. Л. Фромкін (С. R. Snyder, H. L. Fromkin) [8], надмірна схожість себе з іншими людьми стимулює індивіда до пошуку такої стратегії поведінки, яка би дала йому відчуття унікальності. Така потреба у винятковості може бути виражена, наприклад, у зовнішньому вигляді (екстраординарний стиль одягу та зачіски, ексклюзивні прикраси та аксесуари, татування, пірсинг) або в особистісних рисах індивіда, таких як креативність, артистичність, харизматичність.

Згідно з роботою М. Лінн, Дж. Гарріс (M. Lynn, J. Harris) [7], індивіди можуть набувати почуття унікальності, проявляючи незвичайну споживчу поведінку. Колосальна кількість споживачів відчуває потребу бути винятковими та унікальними, тому вони шукають товари та послуги, які відрізнятимуть їх від багатьох інших споживачів.

Теорія оптимальної дистинктивності соціального Я: бути ідентичними з іншими та не бути схожими на інших водночас М. Б. Брюер (M. B. Brewer) [5] пояснює, чому люди приєднуються до соціальних груп і стають настільки прив'язаними до соціальних категорій, частиною яких є. Теорія оптимальної дистинктивності стосується соціальної ідентичності – того, як люди починають визначати себе з погляду своєї приналежності до соціальної групи. Згідно із цією моделлю дистинктивності, людина має дві основні і конкуруючі потреби – потребу у включенні та потребу в диференціації. Через ці протилежні соціальні потреби вибираються соціальні ідентичності для досягнення балансу. Оптимальна ідентичність задовольняє потребу у включенні

у власну групу і водночас служить потребою у диференціації через різницю між власною групою та іншими групами. По суті, оптимальні соціальні ідентичності включають загальну самобутність. (Наприклад, тенденції підлітків в одязі та зачісках, усі підлітки прагнуть бути якомога більш схожими на інших у своїй віковій групі, водночас диференціюючи себе від старшого покоління). Щоб задовольнити обидві потреби, люди вибиратимуть групові ідентичності, які досить інклюзивні, щоб у них було відчуття того, що вони є частиною великого колективу, але досить ексклюзивні, щоб бути не схожими на інших.

У дослідженнях принципів дистинктивності В. Л. Віньолес, Х. Хрісошу, Г. М. Брейкуелл (V. L. Vignoles, X. Chryssochoou, G. M. Breakwell) [11] говориться про виняткову роль дистинктивності в процесах ідентичності та міжкультурну спільність принципу дистинктивності. Автори пропонують розрізнити три джерела відмінності: позиція, відмінність, відокремленість. Припускається, що ці джерела співіснують у культурах як на індивідуальному, так і на груповому рівні самопрезентації, але вони можуть по-різному проявлятися залежно від культури і контексту.

Лотте ван Дозелаар, І. Бехт Андрік, Т. А. Клімстра, В. Х. Дж. Меус (Lotte van Doeselaar, I. Becht Andrik, T. A. Klimstra, W. H. J. Meeus) [10] у своєму дослідженні виділили три ключових компоненти ідентичності: дистинктивність, когерентність і безперервність. Даний систематичний огляд був зосереджений на розвитку цих компонентів і зв'язків із психосоціальним функціонуванням.

У роботі Ж. П. Кодол, М. Яримович (J. P. Codol, M. Jarumowicz) [6] було проведено три експерименти за участю студентів, досліджувалися реальна та уявна схожість між особами, важливість особистих орієнтирів, а також роль мови у сприйнятті подібності студентами. Результати показують, що почуття міжособистісних відмінностей виражалися частіше, ніж відчуття схожості, почуття виражалися з посиленням на концепцію відмінності частіше, ніж на подібність, і відмінності підтверджувалися по відношенню до іншого частіше, ніж по відношенню до себе.

Виклад основного матеріалу. Під терміном «дистинктивна поведінка» мається на увазі бажання особистості проявити оригінальність, винятковість та неординарність у власних діях. Його також можна назвати англійським виразом *to be cool*, що в перекладі на українську означає «бути крутим».

У дослідженнях А. М. Лебедева, присвячених вивченню дистинктивної поведінки особистості, цей феномен позиціонується як демонстрування своєї оригінальності, відмінності, несхожості з оточуючими; людина долає сформовані соціальні норми та створює свої власні, і якщо знаходить послідовників, то отримує статус лідера, кумира, ідеолога, месії тощо [3]. Учений також виявив протиріччя. З одного боку, дистинктивна поведінка являє собою психологічне джерело соціальних руйнувань у формі протесту над існуючими суспільними нормами і традиціями, з іншого – зміна будь-якої локальної культури, подолання догматизму, пошук нових шляхів реалізації людського потенціалу.

Дистинктивна поведінка проявляється в усіх галузях людського життя: праці, навчанні, мистецтві, культурі, науці, освіті та вихованні, спорті та дозвіллі, спілкуванні та сімейному житті тощо. Люди з проявами дистинктивної поведінки сповнені прагнення заявити про себе, бажають виділитися з натовпу, стати яскравою індивідуальністю, їм хочеться усвідомлювати свою винятковість, розкривати свою сутність та приносити у цей світ щось нове. Така поведінка особистості не відповідає загальноприйнятим соціальним нормам та правилам, які зумовлені певними соціальними стереотипами, і вона сприймається як відхилення від норми. Дослідники використовують термін «відхилення та девіація» як тотожні. Девіація (лат. *deviation* – відхилення від дороги) – це відхилення від правильної лінії, від указанного шляху під впливом будь-яких зовнішніх причин.

Відхилення у поведінці в широкому сенсі розуміє під собою будь-які дії людини, які не відповідають офіційним і неофіційним нормам та стандартам, установленим у суспільстві. Нині не існує ні чітко встановленого визначення абсолютної поведінкової норми, ні абсолютного розуміння девіації. У нашій культурі існує таке прислів'я: «У кожної медалі є два боки». Так і дистинктивна поведінка, з одного боку, може вважатися нормальною, з іншого – ця поведінка є відхиленням від норми. Кордони толерантності суспільства до проявів дистинктивності розбіжні у різних культурах чи в різних ситуаціях в одній і тій самій культурі.

Зростання поведінки, що відхиляється від норми, має низку чинників, серед них: психологічні, соціальні, економічні, біологічні, духовні, релігійні та ідеологічні.

На думку Я. І. Гілінського [1], девіація може бути зі знаком «плюс – позитивна», яка є засобом прогресу, наприклад технічна, наукова, образотворча, літературно-художня творчість та діяльність, яка породжує щось нове, оригінальне. На протилежному полюсі девіація зі знаком «мінус – негативна», яка дезорганізовує систему, підриває її основи, наприклад злочини, правопорушення, алкоголізм, наркоманія. Для активного розвитку соціальної системи суспільства необхідні позитивні девіації, тому що вони є механізмом суспільного розвитку. Саме вони генерують нові креативні ідеї, приносять у цей світ інновації, долають створені стереотипи, висуваючи незвичайні творчі і навіть абсурдні думки.

У монографії «Креативна девіантологія», базуючись на власних дослідженнях та на психолого-девіантологічному досвіді, Клейберг висловив думку про те, що все наше життя в усьому його різноманітті та мозаїчності має девіантологічну основу. Люди просто ніколи не замислюються над цим, але якщо уважно вдивитися в реалії життя, то обов'язково розкриється взаємозв'язок творчості і девіантності [2]. Мистецтво, поезія, архітектура та скульптура слугують полігонами для вираження, дистинктивності, самобутності та індивідуальності особистості.

Можемо припустити, що дистинктивна поведінка створюється не суспільством, а в суспільстві, де й розвивається, набуваючи специфічних рис і відтінків унаслідок підтримки своїх прихильників та однодумців.

У таблиці 1 наведено типи поведінки особистостей із відхиленням від загальноприйнятих стандартів, які спроможні трансформувати звичайну соціальну норму залежно від мотивування індивіда і його соціально-психологічного положення.

Висновки. На даному етапі теоретичного дослідження результати дають змогу стверджувати, що дистинктивна поведінка не має чіткої межі між нормою і не нормою, усе залежить від «точки відліку», відносно якої оцінюється дистинктивність. Точка відліку визначається морально-етичними, соціально-психологічними, культурно-традиційними чинниками суспільства, які сформовані протягом певного часу і продовжують формуватися і змінюватися в кожен момент життя. Дистинктивна поведінка є складним багаторівневим феноменом, має багато суперечностей та невирішених питань, які потребують конкретного розв'язання.

Таблиця 1

Тип поведінки	Сутність поведінки	Особливості поведінки	Методи дослідження поведінки
1	2	3	4
Дистинктивна поведінка	Прагнення проявити неповторну індивідуальність, виділитися та привернути до себе увагу, незважаючи на соціальні норми і несхвалення суспільством	Не зв'язано з акцентуалізацією особистості, здебільшого супроводжується свідомим чи несвідомим прагненням подолати сформовані соціальні норми, і сформувати свої власні. Бажання отримати статус лідера і створити групу послідовників, учнів, прихильників	Основні: спостереження – життєве, наукове; включене, невключене; експеримент – лабораторний, природний (реальні умови); констатувальний, формувальний. Методи опитування: бесіда; інтерв'ю. Додаткові тестові методи: методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла; п'ятифакторний опитувальник особистості (Р. МакКрае и П. Коста)
Демонстративна поведінка	Усвідомлене і навмисне порушення правил і норм прийнятих у соціумі	Основною особливістю даного поведіння є здатність до витіснення раціонального, критичного погляду на самого себе, унаслідок чого і відбувається «акторська поведінка», бажання бути кращим, аніж інші. Стремління вирізнитися серед інших, викликати захоплення чи співчуття, велика потреба в підвищеній увазі до себе, егоцентризм.	Основні: спостереження – життєве, наукове; включене, невключене; експеримент – лабораторний, природний (реальні умови); констатувальний, формувальний. Додаткові тестові методики: схема аналізу поведінки з відхиленнями (О. В. Змановська); методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла
Девіантна поведінка (негативізм)	Схильність робити вчинки, що суперечать загальноприйнятим етичним, правовим і естетичним нормам. Виражається у формі протесту за будь-яких підстав	Визначається своєрідністю дитячої, підліткової та юнацької психології. Особливістю поведінки є прагнення активно руйнувати негативну для нього дійсність, змінювати її відповідно до своїх установок і цінностей, бажання не підкорятися тиску з боку соціуму	Основні: спостереження – життєве, наукове; включене, невключене; експеримент – лабораторний, природний (реальні умови); констатувальний, формувальний. Додаткові тестові методики: (СДП) схильності до девіантної поведінки О. М. Орел; тест (СДП) Е. В. Леус; діагностика агресивних станів: опитувальник А. Басса – А. Дарки; оцінка соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс і Р. Даймонд в адаптації Т. В. Снегирьової)
Стремління отримати вище соціальне положення в суспільстві (наприклад, економічний статус)	Спрямована дія проти соціальних законів, складених в оточенні психологічно вагомих людей. Підвищення свого статусу від нижчого до вищого	Особливість даного поведіння індивіда полягає у тому, що він прагне задовільнити свої потреби (наприклад, економічні), вибрати нову норму поведінки, яка окреслюється соціальним контекстом, котрий, своєю чергою, показує, як суспільство здійснює на нього певний вплив	Основні: спостереження – життєве, наукове; включене, невключене; експеримент – лабораторний, природний (реальні умови); констатувальний, формувальний. Додаткові тестові методики: діагностична методика «Автопортрет» Р. Бернтса; тест-опитувальник спрямування особистості В. Смекайл – М. Кучера

1	2	3	4
Нонконформізм	Стремління активно і демонстративно протидіяти впливу суспільства, спростовуючи загальноприйняті догми	Супроводжується своєрідними психологічними властивостями та якостями: завищений рівень самооцінки, прагнення доказати свою унікальність, потреба в самоствердженні	Основні: спостереження – життєве, наукове; включене, невключене; експеримент – лабораторний, природний (реальні умови); констатувальний, формувальний. Додаткові тестові методики: метод підставної групи Аша; діагностика агресивних станів: опитувальник А. Басса – А. Дарки
Асертивна поведінка	Прагнення вийти за рамки створених зв'язків та умов	Характеризується відкритою прямою позицією, нескромністю своєї поведінки, сформованою власною думкою та особистісним світоглядом. Індивід, володіючий даною манерою поведінки, упевнений у собі та усвідомлює відповідальність за свої дії, тому потреби в суспільному схваленні в нього не виникає	Основні: спостереження – життєве, наукове; включене, невключене; експеримент – лабораторний, природний (реальні умови); констатувальний, формувальний. Додаткові тестові методики: тест-опитувальник Райдаса «Впевненість у собі»; «Діагностика рівня асертивності» (В. Каппоні, Т. Новак)

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2013. URL: <https://msu.edu.ua/library/wp-content/uploads/2019/02/pryklady-oformlennja-bibliografichnoho-opysu-zhidno-dstu-8302.pdf>
2. Клейберг Ю. А. Креативная девиантология. 2016. URL: <https://www.klex.ru/kzk>
3. Лебедев А. Н. Проблемы изучения дистинктивного поведения в социодинамических системах. *Материалы итоговой научной конференции Института психологии РАН*. 2006. С. 125–141.
4. Синявський В. В., Сергєєнкова О. П. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf
5. Brewer M. B. Optimal distinctiveness, social identity, and the self. *Handbook of self and identity*. The Guilford Press. 2003. P. 480–491.
6. Codol J. P., Jarymowicz M. L'estimation de la ressemblance entre des personnes: quelques directions de recherche. Estimation of resemblance between persons: Some trends from research. *Bulletin de Psychologie*. 1983–1984. № 37 (15–17). P. 813–822.
7. Lynn M., Harris J. Individual differences in the pursuit of self-uniqueness. 1997.
8. Snyder C. R., Fromkin H. L. Uniqueness: The Human Pursuit of Difference. Plenum Press, New York, 145. 1980. P. 382–391.
9. van Doeselaar L., Becht A. I., Klimstra T. A., Meeus W. H. J. A review and integration of three key components of identity development: Distinctiveness, coherence, and continuity. *European Psychologist*. 2018. № 23 (4). P. 278–288.
10. Vignoles V. L., Chrysochoou X., & Breakwell G. M. The distinctiveness principle: Identity, meaning, and the bounds of cultural relativity. *Personality and Social Psychology Review*. 2000. № 4 (4). P. 337–354.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗРІЛОСТІ ЖІНКИ З НАСЛІДУВАННЯМ ЖІНОЧИХ РОЛЕЙ У СІМЕЙНИХ СИСТЕМАХ CONNECTION BETWEEN WOMEN'S PSYCHOLOGICAL MATURITY AND COPYING OF FEMALE ROLES IN FAMILY SYSTEMS

У статті здійснено аналіз аспектів впливу психологічної зрілості жінки на вибір сімейних ролей у сімейно-шлюбних стосунках, представлено результати дослідження впливу батьківських установок на ставлення жінки до розподілу обов'язків у сім'ї та взаємовідносин між чоловіком та дружиною, між батьками та дітьми. Зазначено, що на ступінь наслідування сімейного досвіду батьків та особливості статевої поведінки жінки впливає її психологічний вік. Проаналізовано основні тенденції у механізмі формування статевої поведінки жінки та уявлень жінки про майбутнє сімейне життя. Установлено, що більшість жінок завжди хотіла відповідати очікуванням батьків і, відповідно, вибирала ролі, ідентичні сімейним системам предків. Утім, отриманий матеріал також свідчить про те, що у жінок середнього віку існує висока потреба в пізнанні, що характерно для самореалізованих жінок, які завжди відкриті до нових вражень, або для тих, хто лише починає прислуховуватися до себе та своїх власних потреб.

Установлено, що втіленням особистісного потенціалу та неодмінним критерієм особистісного зростання, а саме його доцільності в реалізації життєвих стратегій, виступає особистісна зрілість. Вона має вияв у реалізації особистісної конструктивної діяльності та особистісної функціональної продуктивності. Особистісна зрілість характеризує спосіб поведінки людини та допомагає долати обмеження суспільних стереотипів, пізнавати власні цілі, уміння гнучко реалізовувати ці цілі у сприятливі періоди життя, що формуються у стосунках.

Установлено, що на рівень психологічної зрілості жінки впливають чинники, які підсилюють або, навпаки, пригнічують рівень життя жінки, такі як: контроль, замученість, готовність до ризику, саморозуміння, контактність, гнучкість, автономність, креативність та ін.

Доведено, що основними чинниками, які впливають на формування психологічної зрілості, є саморозвиток, усвідомлення самоцінності та саморозуміння.

Ключові слова: особистісна зрілість, сімейні системи, жіночі ролі, сімейнорольові

установки, психологічна зрілість, саморозвиток, саморозуміння.

The article analyzes the aspects of the influence of a woman's psychological maturity on the choice of family roles in family and marriage relations, presents the results of a study of the influence of parental attitudes on a woman's attitude to the distribution of family responsibilities and the relationship between husband and wife, between parents and children. It is revealed that the degree of imitation of the family experience of parents and the peculiarities of a woman's gender-role behavior are influenced by her psychological age. The main trends in the mechanism of formation of gender-role attitudes and women's ideas about future family life are analyzed. It was found that most women always wanted to meet the expectations of their parents and, accordingly, chose roles identical to the family systems of their ancestors. However, the material obtained also shows that middle-aged women have a high need for cognition, which is typical for self-realized women who are always open to new experiences, or for those who are just beginning to listen to themselves and their own needs.

It has been established that personal maturity is the embodiment of personal potential and an indispensable criterion for personal growth, namely its expediency in the implementation of life strategies. It is manifested in the implementation of personal constructive activity and personal functional productivity. Personal maturity characterizes the way a person behaves and helps to: overcome the limitations of social stereotypes, to recognize one's own goals, the ability to flexibly realize these goals in favorable periods of life, which are formed in relationships. It has been established that the level of psychological maturity of women is influenced by factors that enhance or, conversely, suppress the standard of living of women, such as: control, torture, risk-taking, self-understanding, contact, flexibility, autonomy, creativity, etc.

The author of the article proves that the main factors that influence the formation of psychological maturity are self-development, awareness of self-worth and self-understanding.

Key words: personal maturity, family systems, women's roles, family role attitudes, psychological maturity, self-development, self-understanding.

УДК 159.9.072.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.19>

Гапішко К.Б.

студентка, здобувачка ступеня магістра психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кучманіч І.М.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Ефективність побудови сімейних стосунків та гармонійність взаємин у сімейній системі пов'язані з багатьма чинниками, серед яких особливе місце належить саме ролі жінки, а отже, і способу функціонування у сімейній системі. Оскільки за останні 40–50 років значно змінилися уявлення про побудову сімейного життя, то можемо спостерігати багато сімей, де ролі та обов'язки розподілені не традиційно (як у минулих поколіннях сімейної сис-

теми), а мають місце інші варіанти: симетричний розподіл між партнерами, рольова змішаність, хаотична рольова структура. Кардинальні суспільні трансформації змінюють функціонування сімей та спричинюють те, що традиційність у передачі ролей уже втрачає свою актуальність. Натомість жінка в кожній конкретній сімейній системі опиняється перед вибором: які ролі вона вибиратиме? чи відповідають ці ролі її можливостям? чи свідомо жінка вибирає

способи реалізації тієї чи іншої ролі? Відповіді на ці запитання здебільшого залежать від рівня психологічної зрілості жінки. Це пов'язано, насамперед, із тим, що вони опиняються в умовах перенавантаження в різних сферах, тому саме зрілість психологічної сфери зумовлює ефективність функціонування сучасної жінки.

Як відомо, у сімейній системі жінка може перебувати у багатьох ролях. Це питання розглядали такі вчені, як Г. М. Андрєєва, Ю. А. Альошина, А. Я. Варга, Д. Кіркпатрік, М. Г. Ткалич та ін. Найбільш розповсюдженою є класифікація ролей за Д. Кіркпатрік: жінка в індивідуальній підсистемі («жінка – жінка»), жінка в подружній підсистемі («жінка – дружина») та жінка в батьківській підсистемі («жінка – мати»). Певна частина самих ролей та способів поведінки у цих ролях наслідується жінкою в сімейній системі несвідомо, частина передається традиційно через систему настанов та сімейних цінностей, решту жінка вибирає залежно від індивідуальних особливостей.

Свідомий вибір жінкою сімейних ролей здебільшого пов'язаний із рівнем її особистісної зрілості, оскільки це дає змогу вибрати ті ролі, які відповідають індивідуальним особливостям. Особистісна зрілість вважається одним зі структурних компонентів зрілості людини. Психологічна зрілість як феномен може включати такі показники, як здатність розуміти та контролювати поведінку, емоції та думки людини, що допомагає переживати стрес та використовувати ефективні копінг-стратегії у стресових ситуаціях. Г. Салліван стверджував, що «зрілість визначається не так біологічним віком людини, як рівнем розвитку її особистісних характеристик, готовністю приймати рішення з позицій зрілої людини» [1].

Психологічна зрілість є одним з елементів, що впливає на здатність самостійно керувати своїм життям. Зрілість допомагає розкрити всі здібності й таланти особистості, сприяє її духовному й матеріальному розвитку. Поняття «психологічна зрілість» можна знайти у працях вітчизняних і зарубіжних учених (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, А. В. Брушлінський, Л. І. Божович, К. О. Абульханова-Славська, А. Маслоу, А. Адлер, Е. Фром, А. Бандура, Дж. Ротера, В. В. Москаленко та ін.); серед українських науковців над феноменом психологічної зрілості працюють В. О. Руженков та В. В. Руженкова.

Сучасні дослідження свідчать про те, що особистісна незрілість жінки на момент її одруження у процесі вибудовування сімейних стосунків призводить до збільшення кількості розлучень, спричинює нестабіль-

ність подружніх стосунків (А. Н. Волкова, І. С. Голод, С. В. Ковальов, Т. А. Демідова), зміну сімейних цінностей (М. Вебер, Е. Дюркгейм) і стандартів гендернорольової поведінки (О. А. Вороніна) тощо [7].

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Сучасні психологічні розвідки розкривають лише певні аспекти рольової поведінки в сім'ї, вибору рольової моделі, рольового конфлікту тощо. Утім, наукові дослідження, які б розкривали специфіку наслідування та вибору жінкою сімейних ролей з урахуванням її індивідуально-психологічних детермінант, украй мало. Саме такі міркування й зумовили вибір теми дослідження: «Взаємозв'язок психологічної зрілості жінки з наслідуванням жіночих ролей у сімейних системах».

Як система сім'я має фізичну структуру, представлену конкретними членами, з одного боку, а з іншого – це система з певними зв'язками між членами сім'ї. Кожен член сім'ї відіграє певну роль. Ця роль впливає з певних очікувань оточення. Таким чином, кожна роль включає нормативно санкціоновану форму поведінки, яка очікується від тих, хто займає певне положення в системі відносин, включаючи сімейні зв'язки. Поняття ролі включає бажання і цілі, переконання і почуття, установки, дії і цінності, які приписуються людям, які займають певне положення в системі відносин. Це також стосується сімейних ролей.

У рольовій структурі сім'ї розрізняють планування міжособистісних стосунків і традиційні ролі [8, с. 130–139]:

– традиційні (конвенціональні) ролі, визначені соціокультурним середовищем, стандартизовані, визначають постійні закони й обов'язки членів сім'ї, являють собою перелік форм поведінки та способів реалізації. Традиційні норми зв'язані законом, мораллю і традицією. Прикладом можуть бути ролі матері, батька, чоловіка, дитини тощо. Людську діяльність у цих ролях визначено та захищено законом. Ці ролі також підтримуються мораллю, законом, традицією та релігією. Традиційні ролі включають найзагальніші вимоги незалежно від характеристик, нахилів і здібностей виконавця ролі. Вона є знеособленою і стандартизованою (незалежно від того, ким і як вона виконується). Вони існують як сім'я;

– міжособистісні (сімейні) ролі індивідуалізовані та визначаються специфікою сімейних відносин, відображаючи унікальний сімейний міжособистісний досвід. Рольова структура сім'ї забезпечує виконання функцій сім'ї та задоволення потреб усіх членів. Вони залежать від особистісних

особливостей, нахилів і здібностей конкретної людини, більш мобільні, не детерміновані засадами, покликані повноцінно й ефективно виконувати основні функції сім'ї.

Особливості функціонально-рольової системи:

– вимагати, щоб набір ролей, які утворюють цілісну систему, не суперечив один одному з погляду ролей, які виконують одна людина і вся сім'я;

– прийнята роль повинна відповідати здібностям особистості, і має бути присутнім феномен «рольового навантаження»; виконання ролі має забезпечувати задоволення потреб усіх членів родини. Традиційні ролі можна класифікувати з різних причин. Типи сімейних ролей за статусом сімейних відносин включають ролі чоловіка та дружини, батьків (батько та мати), дітей (син і дочка), сиблінгів (брати і сестри), прадідів (бабуся та дідусь) тощо;

– трансформація сімейно-рольових відносин є найважливішим аспектом перебудови сучасних шлюбно-сімейних відносин. Невизначеність щодо чинних норм, що регулюють шлюбно-сімейні стосунки, у тому числі рольові, породжує низку психосоціальних проблем для сучасних сімей. Найважливішими з них є «вибір» рольової взаємодії кожної сім'ї та формування взаємин членів сім'ї з різних аспектів сімейної рольової поведінки;

– процес становлення рольової структури сім'ї є одним із головних аспектів її становлення як соціально-психологічної спільноти, взаємної адаптації подружжя та формування способу життя сім'ї. За наявності різноманітних норм і зразків рольової поведінки цей процес тісно пов'язаний із міжособистісними стосунками подружжя та їхніми установками. Сьогодні якість стосунків подружжя багато в чому визначається власним сприйняттям подружжя, тим, наскільки багатими та успішними вони себе вважають. Проте до цього часу було проведено мало досліджень щодо того, як люди сприймають шлюби, які вони створюють, і яке місце в них займають їхні рольові стосунки.

Проблема вибору, прийняття сім'єю тієї чи іншої моделі для наслідування невіддільна від формування ставлення членів сім'ї до цієї моделі, до своєї ролі у сім'ї, до виконання ролей інших членів сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі Міського центру підтримки внутрішньо переміщених осіб та ветеранів АТО у м. Миколаїв. Вибірку дослідження становили 30 осіб віком від 35 до 60 років.

Дослідження було проведене за такими методиками, як:

1) методика Е. Берна – для визначення рольових позицій у міжособистісних стосунках;

2) методика «Розподіл ролей у сім'ї» Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовської;

3) метод генограми за М. Боуеном;

4) методика САМОАЛ («Визначення рівня самоактуалізації особистості») за А. Маслоу.

Керуючись рольовою типізацією Е. Берна «Дорослий», «Дитина», «Батько», ми визначили психологічні егостани опитуваних жінок. У результаті отримали такі дані: 75 % жінок були в егостані «Дорослий» (володіють почуттям відповідальності, у міру імпульсивні і не схильні до повчань, уміють контролювати власні емоції); 8 % – в егостані «Дитина» (досить часто вони здатні діяти імпульсивно, не задумуючись, «залежно від настрою», незважаючи ні на що), 17 % – у батьківському егостані (характерна категоричність у судженнях і діях, можливий зайвий прояв самовпевненості під час взаємодії з людьми, такі люди не переймаються наслідками своїх слів і дій).

Методика розподілу головних ролей у сім'ї за Ю. Є. Альошиною дає змогу за мінімальний час виявити уявлення подружжя про рольову структуру їхньої родини та ким та чи інша роль реалізується у сім'ї. Досліджувані типи ролей та результати опитування зазначено нижче (табл. 1).

Таблиця 1
Реалізація жінками сімейних ролей у сучасній сім'ї

Типи ролей	Відсоток жінок, які відповідальні за виконання цієї ролі у сім'ї
Виховання дітей та догляд за ними, «вихователь»	50 %
Відповідальний за емоційний клімат, «психотерапевт»	50 %
Відповідальний за матеріальне забезпечення, «годувальник»	30 %
«Організатор розваг», дозвілля	75 %
«Господиня дому»	37 %
«Сексуальний партнер»	0 %
Відповідальний за інтереси, культуру в сім'ї	25 %

З аналізу випливає, що здебільшого жінкам сьогодення притаманна роль «організатор дозвілля та розваг» у родині. Роль

організатора здебільшого беруть на себе жінки, у яких низький рівень самоактуалізації за результатами дослідження через намагання бути у центрі уваги та виділятися з мас; менша кількість респондентів фіксує, що не має наміру брати на себе зайву відповідальність, поки не має необхідності, при цьому зазначає, що за необхідності готова завжди допомогти за нагоди.

На другому місці – роль «психотерапевта» та «вихователя дітей». Жінка як «берегиня родинного вогнища» намагається тримати родину цілісною і рятувати у складні моменти для родини, при цьому не завжди такі дії відбуваються з користю для самої жінки. Також виховна функція та догляд за дітьми лежить на жінках. Роль «психотерапевта» притаманна більш жінкам, ніж чоловікам, саме тому як окрема модель поведінки зафіксована у жінок із низьким рівнем психологічної зрілості через те, що їм здається, що нібито вони гарно знають та розбираються у людях і завжди мають бути в контакті з ними (показник «контактності» у таких жінок вище середнього). У нашому опитуванні 15 респонденток зазначили, що відчувають себе у ролі психотерапевта.

Роль «годувальниці» винесено окремо, оскільки вона відрізняється від ролі «господині», через фінансову взаємодію у родині жінки з високим рівнем психологічної зрілості є досить автономними та здебільшого фінансово забезпеченими самостійно, відчувають опору на себе та своє фінансове становище, при цьому жінки з низьким рівнем зрілості більшою мірою орієнтовані на допомогу з боку, і для них така позиція є «нормою».

Ніхто з опитуваних жінок не бере на себе роль відповідального за сексуальні стосунки. У 100 % опитуваних це чоловік, або здебільшого чоловік.

Для уточнення нами була розроблена та застосована в опитуванні авторська анкета для визначення жіночих ролей. За допомогою анкети ми з'ясували, що у вибірці зустрічаються «жертви», «рятівники», «агресори» за класифікацією ролей за С. Карпманом [3].

Як зазначав Карпман, ролі в даному трикутнику часто змінюються в процесі спілкування у сім'ї, побуті чи на роботі. Тривалість перебування в одній ролі може становити від кількох секунд до кількох років. Протягом дня може відбутися двадцять і більше змін ролей у трикутнику.

Привертає увагу те, що в результаті опитування спрацював феномен соціальної бажаності, тобто респондентки не хотіли виглядати агресивними. Але 6 % жінок

усе ж визнали себе такими. Тоді як 43 % зазначили, що для них притаманна роль «жертви», а 51 % виступали в ролі рятівника (рис. 1).

Рис. 1. Діаграма за результатами попереднього зрізу

Коли йдеться про принципи побудови ролевих відносин, виникають неформальні сімейні ролі. Ці сімейні ролі часто пов'язані з особистістю носія і можуть мати позитивний або негативний вплив на сім'ю. Наприклад, роль психотерапевта передбачає здатність людини слухати та співпереживати іншим членам сім'ї, тоді як тирана – байдужа або агресивна по відношенню до інших. Особа, яка виконує роль культорганізатора, забезпечує організацію сімейних розваг, його дії «шкідливі», завдають матеріальної або моральної шкоди сім'ї, дискримінують її репутацію. Члени сім'ї, які є нянями, часто надмірно піклуються про інших, тим самим сприяючи розвитку в них вивченого почуття безпорадності.

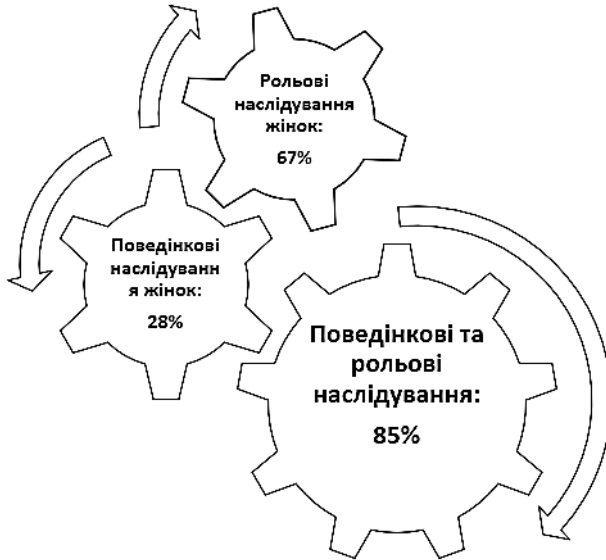
Варто зазначити, що такі ролі не мають нічого спільного з віком людини чи офіційним статусом у сім'ї, а зазвичай відображають характер носія.

Ми дослідили сімейні системи та виявили, що приналежність до родової системи і сімейна лояльність мають дуже вагомий вплив на побудову жінкою власного сімейного життя. Так, 28 % респонденток наслідували поведінкові патерни своїх предків, 67 % – копіювали жіночі ролі, а 85 % – поєднали обидва критерії (рис. 2).

За результатами геносоціограми було виділено основні суміжні для всіх респондентів критерії для розширення уявлення про родинні зв'язки, які описують наявні патерни поведінки від матері/бабусі/сестри, які жінки перейняли у своє життя зараз, чи це позитивні або негативні установки, які впливають на життя.

Доведено, що своєрідність особистості визначається індивідуальними відмінностями перебігу психічних процесів, зумовлених основними властивостями нервової системи, особливостями темпераменту,

характеру, виявами загальних і спеціальних здібностей, психофізіологічної та соціальної активності. Важливим є зміст потреб, мотивів, спрямованості, установок і ставлення людини до себе, інших людей, суспільства.

Рис. 2. Модель копіювання поведінки та жіночих ролей у сімейних системах

Із віком змінюється не лише фізичне тіло, а й психічні процеси, які перебувають у постійній зміні та розвитку. Оскільки об'єктом нашого дослідження є феномен саме жіночих ролей, то ми розглянемо індивідуально-психологічні особливості жінок середнього віку, а саме 35–60 років.

Середня зрілість (34–60 років) спрямована на зміцнення сімейних стосунків, організацію сім'ї та побуту, виховання дітей, виховання батьківського статусу, побудову кар'єри. Вирішення психосоціальних криз як вибір між продуктивністю та стагнацією пов'язане з основним процесом взаємодії особистості із соціальним середовищем і розвитком творчості [6].

Цей період дорослішання є найтривалішим і найпродуктивнішим періодом розвитку людини. Незважаючи на визнання важливості більш усебічних досліджень, деталі розвитку дорослих на разі недостатньо вивчені [4, с. 381–382].

Жінки під час кризи середнього віку мають знижений рівень самоактуалізації, що характеризується нездатністю жити «тут і зараз», демонструючи залежність від думки та очікувань інших, тобто соціальний тиск. Порівняно з докризовим періодом рівень самоактуалізації у цей період був значно нижчим, особливо за такими показниками, як самоактуалізована цінність, чутливість до почуттів інших, визнання влас-

ної агресії та вседозволеність у виконанні [5, с. 2–10].

Одним зі структурних компонентів зрілої особистості вчені вважають особистісну зрілість (Я. З. Гільбух, Г. В. Олпорт та ін.). Г. В. Олпорт стверджував, що «людська зрілість є безперервним процесом протягом життя людини», а також звертав увагу на якісні відмінності між незрілою та зрілою особистостями [6]. Наприклад, поведінка незрілих суб'єктів значною мірою керується несвідомими мотиваціями, що виникають із досвіду дитинства, тоді як поведінка зрілих індивідів є функціонально автономною та керується свідомими процесами.

Дослідження спільних рис наслідування жіночих ролей залежно від психологічної зрілості жінки є мало досліджуваною темою сьогодні, саме тому наше дослідження ґрунтувалося на оновлених працях сучасних практичних психологів.

Отже, можна стверджувати, що роль жінки у сімейній системі залежить здебільшого від її рівня психологічної зрілості, що, своєю чергою, формує погляди на життя, які сформовані з дитинства, як установки особистості та пережиті психотравмуючі події (кризи) у період становлення зрілої особистості жінки.

Висновки. Особистісна зрілість – це результат і ресурс розвитку особистості, що визначається діяльністю особистості, її здатністю до самовизначення, саморегуляції, потребами в самоактуалізації та саморозвитку, прагненням до сенсу своїх учинків, сенсу життя особистості у цілому. Рівень особистісної зрілості залежить від того, наскільки людина є суб'єктом власної трансформації та саморозвитку [2].

На основі системно-інтеграційного підходу закладено поняття «особистісна зрілість у сімейній системі», що створює ціле (динамічне) новоутворення з високим рівнем гармонійного розвитку її компонентів та готує жінок до конструктивної сімейної взаємодії. Психологічна зрілість пов'язана із сімейним життям і є не лише одним зі структурних компонентів зрілої особистості, а й необхідною умовою наслідування жінки у формуванні жіночих ролей у сімейній системі.

Щодо психологічного аналізу сучасних сімейних ролей визначальними є висновки вітчизняних і зарубіжних дослідників відповідно до норм сучасного шлюбно-сімейного регулювання, у тому числі невизначеності ролей і стосунків у родині. Основний розподіл ролей у сімейній системі має два вектори: традиційні (конвенціональні) ролі та міжособистісні (сімейні) ролі, що має низку своїх психологічних від-

мінностей, таких як залученість, контроль та прийняття ризику у стресових ситуаціях у родині. Така ситуація створює багато соціальних і психологічних проблем для сім'ї. Загалом кожен партнер у сім'ї повинен «вибрати» будь-який спосіб взаємодії характерів із безлічі існуючих.

Гармонія сімейних ролей значною мірою впливає на успішне функціонування сім'ї і визначається багатьма чинниками, особливо послідовністю сімейних ролей (переважно сім'ї подружжя), балансом між сім'єю та її індивідуальними потребами, а також рольовими обов'язками та особистими.

Отже, можна сказати, що роль жінки в сімейній системі переважно визначається рівнем її психологічної зрілості, який, своєю чергою, формує погляди на життя, сформовані з дитинства, такі як установки особистості та пережиті психологічні травми, події (кризи) у формуванні зрілої особистості жінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Allport G. Pattern and growth in personality. N. Y. : Holt, Rinehart and Winston, 2018.
2. Greenberger E., Steinberg L. When teenagerswork. The psychological and social costs of adolescent employment. N. Y. : Basic Books, 2016.
3. Karpman S. A Game Free Life. Self published. 2014.
4. Random House. Ney York, 2017. P. 381–382.
5. Rodgers C. R. Empatic: an unappreciatrd way of being. *The Counseling Psychology st.* 2016. Vol. 5. P. 2–10.
6. Овсянецька Л. П. До питання про психологічні критерії зрілої особистості. *Актуальні проблеми психології. Том 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія.* Київ : Інститут психології Г. С. Костюка АПН України. 2017. Ч. 2. С. 105–110.
7. Титаренко Т. М. Соціально-психологічна профілактика порушень адаптації молоді до повсякденного стресу. Київ : Міленіум, 2018. 84 с.
8. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна. 2016. 411 с.

КОНГРУЕНТНІСТЬ ЯК РОЗУМІННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ СПІЛКУВАННЯ

CONGRUENCE AS AN UNDERSTANDING OF THE EMOTIONAL STATE OF A PERSON IN THE PROCESS OF COMMUNICATION

У статті розкривається феномен конгруентності як значущої інтегральної здатності особистості інтерпретувати, пояснювати та розуміти те, що людина бачить і відчуває. У психології конгруентність означає відповідність зовнішніх проявів внутрішнім почуттям особистості. З іншого погляду конгруентність – це поведінка людини, яка виражає її внутрішній емоційний стан і потяг, несе переживання цілісності, припливу сильної енергії, відчуття комфорту, що проявляється невербальними реакціями: узгодженості дій та міміки, слів та інтонацій, рухів та їх відповідності до ситуації.

У визначенні поняття конгруентності акцентується увага на значенні у спілкуванні емоційного підтексту, що сприяє успішній когнітивно-пізнавальній діяльності. Висвітлено феномен конгруентності у поглядах учених, які визначають його як відповідність «Я-ідеального», узгодженість з «Я-реальним» та переживаннями особистості.

Розкрито конгруентність як динамічний стан психіки, структурні елементи якої (установки, почуття, переживання, емоції) та життєвий досвід можуть вільно й адекватно вивільнятися під час спілкування. На відміну від емпатії особистість переживає власні почуття і демонструє їх іншим абсолютно відверто.

Аналізується поняття конгруентності, що означає діяти згідно зі своїми почуттями та бажаннями, здатність розуміти власні емоції та емоційні стани партнера по спілкуванню. Узгодженість емоційного стану та поведінки дає змогу досягти найвищого рівня успішності комунікативного процесу, а неконгруентність викликає недовіру між партнерами по спілкуванню. Зазначено, що складність бути конгруентним полягає у прагненні бути чесним із самим собою та іншими, а такого рівня особистісних настанов досягають не всі люди.

Стверджується думка про те, що конгруентна людина володіє стійкою емоційною системою, оскільки вона дає емоціям природний і адекватний вихід, завдяки якому людина почувається добре, вона розслаблена і не напружується через дрібниці, не витрачає енергію на надумані виправдання і пояснення власних учинків.

Ключові слова: конгруентність, неконгруентність, конгруентна особистість, емо-

ційний стан, почуття, спілкування, комунікативний процес.

The of article reveals the phenomenon of congruence as a significant integral ability of a person to interpret, explain and understand what he or she sees and feels. In of psychology, congruence means the correspondence of external manifestations to the internal feelings of a person. From of another point of view, congruence is a person's behavior that expresses his or her internal emotional state and aspirations brings a sense of integrity, a surge of strong energy, a feeling of comfort, which is manifested by non – verbal reactions: consistency of actions and facial expressions, words and intonations, movements and their relevance to the situation.

The definition of the concept of congruence emphasizes the importance of emotional subtext in communication, which contributes to successful cognitive activity. The article highlights the phenomenon of congruence in the views of scientists who define it as the correspondence of the "ideal self", consistency with the "real self" and the experiences of the individual.

Congruence as dynamic state of psyche the structural elements of that (options, feelings, experiencing, emotions) and vital experience can freely and adequately to free oneself during a communication. Unlike emnami personality experiences the own feelings and demonstrates them other absolutely frankly.

The concept of конгруентності is analysed, that means to operate according to feelings and desires, ability to understand own emotions and emotional states of communication partners. Co-ordination of the emotional state and behavior allows to attain the greatest level of success of communicative process, not конгруентність causes a distrust between communication partners.

It is determined that complication to be congruent consists in aspiration to be honest with yourself and others, and not all people reach this level of personal guidelines.

The opinion is confirmed a congruent person has a stable emotional system, as she gives to the emotions a natural and adequate exit that makes a person feel good, and do not stress over trifles, does not spend energy on far-fetched acquittals and explanation of their actions.

Key words: congruence, non-congruence, congruent personality, emotional state, feeling, communication, communicative process.

УДК 159.923.2:316.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.20>

Гаркавенко Н.В.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Доскач С.С.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Вступ. Процес спілкування включає у себе різні форми взаємодії, одна з яких забезпечує розуміння між партнерами, робить спілкування зрозумілим і чітким. Такого виду особливий прояв одного із суб'єктів має назву «конгруентність», оскільки проявляється довіра до співрозмовника і не потрібно застосовувати механізм психологічного захисту, а в іншого

виникає бажання уважно слухати. У процесі такого спілкування між партнерами існує не лише передача інформації, а й виникають розуміння та злагода. Коли людина бачить, що до неї ставляться з абсолютною довірою, вона стає конгруентною, спроможною відкрито спілкуватися. А на особистісному рівні стає цілісною, активною, спроможною керувати

власними емоціями, почуттями, зберігається енергія для більш ефективної поведінки у процесі спілкування.

Виклад основного матеріалу. Спілкування людей один з одним передбачає діалог, що дає змогу поліпшити стосунки між співрозмовниками і вивести їх новий рівень. Комунікативний процес розуміється як взаємодія, у процесі якої діалог являє собою спілкування між партнерами, метою якого є пізнання один одного, самопізнання, саморозвиток його учасників. М. Бахтін уважав, що сутність діалогу як взаємодії особистостей базується на розумінні та зводиться до «персональної відповідальності» та «участі» [7]. На думку О. Ухтомського, у діалогічних стосунках відкриваються реальність і справжня сутність партнера по взаємодії.

Аналізуючи наукову літературу з даної проблеми, ми визначили поняття конгруентності у взаємозв'язку з емоційним складником, що прослідковується у процесі спілкування. Великого значення дослідженню конгруентності як форми спілкування надавали вчені: Ф. Гайдер, Ч. Осгуд, К. Роджерс, П. Танненбаум, Л. Фестінгер, М. Хайдер та ін. На їхню думку, конгруентність означає особливу форму взаємодії партнерів по спілкуванню, її прояв у поведінці. У зв'язку із цим впливовими на розуміння феномену конгруентності стали погляди вчених, які формувалися під впливом досліджень соціальної поведінки. У результаті з'явилися теорії, які розглядають поведінку особистості через її прояв у соціальному середовищі. Найбільш значущими є теорія структурного балансу Ч. Хайдера, теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера і теорія комунікативних актів Т. Ньюмана.

Найбільш наближеною до досліджуваної проблеми є теорія конгруентності Ч. Осгуда та П. Танненбаума [18], головна ідея якої полягає у досягненні балансу когнітивної системи суб'єкта, який сприймає та одночасно змінює своє ставлення до партнера і до об'єкта, що стає значущим для обох та оцінюється ними. Коли реципієнт схвально оцінює комунікатора, який дав позитивну оцінку певному предмету, котрий реципієнт оцінив негативно, то у його когнітивній системі виникає неконгруентність, оскільки думка двох сторін – це не його власна, а судження комунікатора, які сприймається позитивно, не збігаються. У такій ситуації виникає одночасне ставлення реципієнта до особистості комунікатора і до предмета оцінювання. Ч. Осгуд і П. Танненбаум спочатку застосовують поняття «асоціативні твердження» і «дисоціативні твердження» до тлумачення соціальних

стереотипів, а згодом до теорії конгруентності [18].

Незважаючи на те що теорії за їх назвами різняться, вони об'єднані суттєвою особливістю, яка пояснює ідейну спільність усіх когнітивних теорій. На думку науковців, когнітивний складник особистості не може бути незбалансованим або дисгармонійним. Коли виникає така ситуація, то з'являється прагнення особистості її змінити, щоб відновити внутрішню рівновагу когнітивного складника.

Ураховуючи усе вищезазначене, ми вважаємо за необхідне визначити поняття «конгруентність» із психологічного погляду як у загальному, так і вузькому змісті. Загальне визначення виражене через розуміння злагодженої функціональної взаємодії певних складників, структурних компонентів життя людини, що забезпечує гармонійність учинків людини [10].

У змістовному визначенні конгруентність – узгодженість інформації, що одночасно передається людиною вербальним і невербальним засобами, а також відсутність суперечності у висловлюваннях, уявленнях, переконаннях тощо; у ширшому значенні – це цілісність, узгодженість, гармонійність особистості із самою собою та світом. Таким чином, у психології даний феномен визначається як відповідність (співпадіння, схожість) зовнішніх проявів внутрішнім почуттям людини.

К. Роджерс вважає, що конгруентність – ступінь відповідності між власним досвідом (власного бачення переживань людини), її усвідомленням (того, що вона бачить і відчуває) і повідомленням (те, що людина виказує на зовні) [11]. Інші вчені характеризують даний феномен як відповідність між переживаннями, усвідомленнями та комунікативними діями (Бюджеталь); внутрішню силу (Ленгле); відсутність брехні (А. Маслоу).

Таким чином, бути конгруентним означає сприймати почуття, які відчуває людина, здатність їх усвідомлювати, «жити цими почуттями і демонструвати їх, якщо це вимагає ситуація» (К. Роджерс). Ось одна із цитат ученого з його книги, яка найкраще ілюструє позицію автора: «...я дійшов висновку, що заслужити довіру не означає послідовність поведінки. Для цього потрібно бути справжньою надійною та щирою людиною. Я використовував термін «конгруентність», описуючи те, яким я хотів би бути. Під цим я маю на увазі таке: які б почуття чи ставлення я не мав, вони відповідатимуть моєму усвідомленню цих почуттів чи ставлень. Якщо це справді трапиться, тоді у цей момент я стаю цілісною, інтегрованою осо-

бистістю, і це означає, що я можу бути тим, ким я є насправді...» [19, с. 225].

Ф. Гайдер розкрив поняття психології здорового глузду, до якого вдаються люди, пояснюючи повсякденні події, та дійшов висновку, що, приписуючи поведінку оточуючих внутрішнім або зовнішнім причинам, розкриває сутність поняття конгруентності [16, с. 112]. З іншого погляду коли людина бачить, що до неї ставляться з довірою та розумінням, вона сама стає більш конгруентною та відкритою, демонструє готовність до відвертого діалогу. У результаті таких перетворень відбуваються особистісні зміни, які впливають на те, що вона може стати більш конгруентною, цілісною, активною, здатною долати внутрішньоособистісні конфлікти, а це створює підґрунтя для виникнення природної поведінки під час спілкування. Іншими словами, бути чесною із самою собою. К. Роджерс підкреслював, що локус критичного судження і центр відповідальності є особливістю самої людини [11]. На його думку, відповідність власним емоційним переживанням їх усвідомленню, вербальному і невербальному вираженню є суттєвою ознакою конгруентності.

У даній статті поняття конгруентності ми аналізуємо і розглядаємо як інтегральний особистісний складник, який визначає співвідношення внутрішнього психологічного змісту особистості відповідно до того, що нею підтримується і демонструється.

Важливо розуміти, що внутрішні і зовнішні прояви відображаються через власне «Я», відносно «Я-концепції», виявляються у відповідності Я-реального і Я-ідеального, яка вибудовується у процесі самооцінки. Усі структурні елементи системи «Я» мають бути впорядкованими та узгодженими. Таким чином, можна стверджувати, що конгруентність особистості надає їй можливість робити абсолютно все (говорити, дихати, жити), але відповідно до її цінностей та правил. Якщо людина відчуває рівновагу в емоційному стані і почувається спокійно, така людина вважається конгруентною [1]. Під час спілкування можна спостерігати конгруентність людини, якщо те, що вона говорить, співпадає з тим, у якій формі вона це відтворює. У процесі конгруентності відбувається безоцінне прийняття і усвідомлення людиною власних актуальних почуттів, хвилювань та проблем, які проявляються у розмові та поведінці, засобами, які не травмують оточуючих.

Відповідно до вищезазначеної думки, ми наводимо твердження К. Роджеса, який наголошував, що [19]:

– шлях однієї людини до іншої починається із себе, але на цьому не потрібно

зупинятися. Необхідно пізнавати себе якомога глибше, щоб потім не зосереджуватися на собі. Для того щоб не загубитися у цьому світі, необхідно починати із себе;

– змістом діалогічного спілкування є перевага іншої людини. Діалогове спілкування буде успішним, коли ми сприймаємо іншу людину як таку, яка постійно вдосконалюється, яка здатна до творчого розвитку власного внутрішнього світу.

Внутрішня конгруентність – це відповідність психології та фізіології людини. Фізіологічний складник включає у себе такі елементи, як поза, рухи, мімічні прояви, жести, дихання, м'язовий тонус, зовнішні дотики і внутрішні відчуття. Немає жодного сумніву, що наша моторна система віддзеркалює мімічні рухи інших людей, але, як ми зазначали, цей процес відбувається навіть тоді, коли вони не мають емоційного значення. Не завжди сенсорні зони кори активні у розпізнанні емоцій іншої людини [3].

Інформація, що надходить від зорових відчуттів, містить опис тілесних і мімічних виразів емоцій і прямує безпосередньо в осередок, де вона незалежно і специфічно активує дзеркальний механізм, який перекодовує цей опис у переживання відповідного емоційного забарвлення. Острівцев є центром дзеркальної системи не лише тому, що у цій зоні кори відображаються стани внутрішніх органів, а й тому, що він є висцеромоторним центром інтеграції, за активації якого починається перетворення сенсорного входу на вісцеральні реакції [6].

Необхідно визнати той факт, що такі механізми будуються та функціонують за єдиним принципом, таким самим, як і під час сприйняття дій. Незалежно від того, які конкретні коркові зони залучені до цього процесу – моторні або висцеромоторні, – все одно дзеркальні системи на нейронному рівні забезпечують розуміння нашої взаємодії з оточуючими, перш ніж воно буде опосередковане будь-якими концептуальними чи мовними засобами [3].

Із психологічного погляду якщо врахувати емоційний складник у спілкуванні, то необхідно відзначити важливість почуттів. Саме особистісні переживання є відповідними терміну «конгруентність». Наприклад, людина під час суперечки переживає роздратування та агресію, що проявляється у її фізіологічних реакціях та поведінці. Хоча вербально засвідчує, що вона спокійна, просто відстоює власну думку. У такому разі наявною є невідповідність почуттів та внутрішнього стану. Такий приклад засвідчує наявність конгруентності між повідомленням і переживанням. Така реак-

ція схожа на брехню та інтерпретується як неконгруентність. Але прояв такої поведінки вказує на самозахист особистості від небажаних реакцій.

Із цього погляду ми маємо констатувати, що явище конгруентності, яке виникає під час спілкування, значною мірою впливає на емоційний стан співрозмовника. Конгруентність у спілкуванні визначається тим, що навіть один співрозмовник, який ним володіє, може сприяти набагато кращому взаєморозумінню, зближенню партнерів, поліпшенню та оптимізації їх спілкування.

Якщо розуміти конгруентність як цілісну систему, яка полягає в узгодженості і спрямованості людей до спільної мети, то це не що інше, як ситуація щирості та відвертості. Якщо у людини співпадають думки, слова і поведінка, у цей час вона конгруентна. З іншого погляду неконгруентна поведінка – це не така невинна річ. Це лестощі, брехня, уведення в оману співрозмовника і пошуки особистої вигоди за рахунок інших. У реальному житті це не так просто. Якщо відверто сказати другові все, що ти про нього думаєш, це було б цілком конгруентно, але якщо він на наступний день не захоче з тобою спілкуватися, то це так само абсолютно конгруентно. Таким чином, люди часто не хочуть образити інших або розуміють, що це може зашкодити стосункам, або змушені дотримуватися суспільних норм і правил. Наявність конгруентності або її відсутність у поведінці, якщо усвідомлюється людиною, завжди відчувається іншою. Підсвідомість часто передає сигнали неконгруентності через тіло, оскільки вона означила проблему. Можливо, підсвідомість попереджає про поспішні рішення? Багато з низки інстинктивних почуттів – це підсвідомі сигнали неконгруентності. Необхідно дослухатися до них, вони надають особистості зворотний зв'язок зі співрозмовником.

Конгруентна поведінка у психології виражає її внутрішній емоційний стан і потяги, несе переживання цілісності, надходження сильної енергії, відчуття комфорту. Це проявляється у невербальних реакціях: узгоджених діях і міміці, слів та інтонацій, рухів і їх відповідності до ситуації [6].

Теорію емоцій В. Джеймса часто критикують за те, що вона акцентує увагу на тілесних почуттях і нехтує когнітивними аспектами емоцій. Але це не так. Ціла низка праць підтверджує, що вчений не підкреслював тілесні почуття, знижуючи значення пізнання. Його погляд заснований на тому, що тілесні почуття є частиною структури інтенціальності. Переосмислюючи зв'язок між пізнанням і афектом, В. Джеймс відки-

дає низку банальних припущень, що стосуються природи наших когнітивних стосунків зі світом, які багато хто з науковців не підтримує [17].

Своєю чергою, українська дослідниця О. Власова наголошує на емоційно-когнітивній здатності людини, що полягає у керуванні емоціями, які допомагають людині контролювати почуття психічного здоров'я та високу якість особистого життя [1]. Іншими словами, щоб стати конгруентним, необхідно бути відкритим перед собою, реально оцінювати власні переживання та емоції, відверто демонструвати їх у ставленні до інших.

Незважаючи на це, дослідження фізіологічних основ емоцій не обмежуються вивченням механізмів, завдяки яким мозок реєструє сигнали небезпеки або неприємні запахи та смаки, а також запускає адаптивну поведінку. Більшість наших взаємодій із навколишнім середовищем і наша емоційна поведінка залежать від притаманної нам здатності сприймати та розуміти емоції інших людей. Ми починаємо перейматися станом іншої людини тоді, коли бачимо, що їй погано. Нас хвилює, коли ми споглядаємо бліде обличчя і тремтіння іншої людини, якщо ще й до того вона починає тікати. Це емоційно стимулює нас потужніше, якби ми побачили цю людину, яка спокійно йде [12].

У таких форм емоційної поведінки є очевидні переваги. Вони не лише забезпечують здатність окремого індивіда ефективно використовувати можливості та уникати небезпек, а й сприяють створенню та зміцненню міжособистісних зв'язків на ранній стадії знайомства. Відомо, що вже на другий-третій день після народження малюки здатні розрізняти радісні та сумні обличчя людей, а до другого-третього місяця вони починають узгоджувати свої емоції з емоціями матері, відтворюють вирази обличчя та звуки голосу, які передають її емоційний стан [6].

У контексті проблематики щодо психофізіологічних основ розпізнавання емоцій варто звернути увагу на низку проблемних питань, відповідь на які розкриває зміст феномену конгруентності. Яким механізмом керується наш мозок для обробки такого стимулу, як, наприклад, певна емоційна експресія, та як людина розпізнає в іншій біль або огиду? Чи можна передбачити, що активація зорових зон запускає когнітивні процеси, що дають нам змогу інтерпретувати сенсорну інформацію як таку, що містить певне емоційне значення? Варто визначити, що вигляд емоцій іншої людини викличе у спостерігача активацію

тих самих мозкових центрів, що активуються під час переживання власних емоцій. Іншими словами, чи ґрунтується розуміння емоцій інших на системі коркових центрів, які різняться від залучених до процесу розуміння дій, чи мають дзеркальні властивості? Можливо, це когнітивний процес, який не відрізняється від того, що лежить в основі розпізнання емоцій іншої людини, але більш ширший і складніший за формою, на відміну від типу інформації, яка обробляється?

А. Дамасіо вважає, що до структури переживання емоцій та їх розпізнання в інших людей належать частини соматосенсорної та острівцевої кори. Сприйняття виразу відрази на обличчі іншої людини модифікує активацію проєкційних бачень спостерігача так, що він сприймає емоцію іншої людини як свою власну. Спостереження за вираженням емоцій на обличчі іншої людини за цією теорією активує дзеркальну систему в премоторній корі. Потім нейрони надсилають копію свого патерну активації (еферентну копію) до соматосенсорної кори та острівцевої. Активація цих зон аналогічна тій, що виникає за спонтанного вираження тих самих емоцій («уявних») у спостерігача, як і власних [14].

Таким чином, емоційний бік конгруентності являє собою здатність відгукуватися на подразники, що надходять із зовнішнього середовища, оскільки емоції є невід'ємною частиною нашого життя. Вони дають змогу миттєво оцінювати зміни у навколишньому середовищі, які є очікуваними або ні, і реагувати на них якомога адекватніше. Практично завжди навколишні об'єкти становлять загрозу або можливість, притягують або відштовхують, викликають страх або цікавість, огиду або зацікавленість, біль або задоволення тощо.

Те саме стосується і людей, яких ми зустрічаємо: їхня поведінка не лише включає певні дії, а й часто породжує у нас почуття гніву, страху, жаху, захоплення, співчуття, надії і т. д. Незалежно від того, усвідомлюємо ми ці почуття чи ні, а також від того, чи викликають вони яскраво виражену і впізнавану оточуючими відповідь або тільки фізіологічну реакцію, наші емоції надають мозку важливий засіб навігації в морі сенсорної інформації й автоматично запускають реакцію у відповідь, що забезпечує нам найбільші шанси на виживання та благополуччя [7]. Але вони іноді обманюють нас. Хто може сказати, що він ніколи не панікував без причини? Але все одно, якби ми не боялися, або якби наш мозок був не здатний розрізняти емоційні аспекти сприйнятих, запам'ятованих або уявних

подій, було б практично неможливо вирішувати навіть найпростіші повсякденні життєві ситуації.

Такій людині доведеться заново відкрити себе такою, як вона є, звернути увагу на власні почуття і навчитися розпізнавати їх, діяти згідно з ними. Повноцінна здорова людина завжди конгруентна, це свідчить про її психічне здоров'я, про адекватність її сприйняття себе та інших людей. Навіть якщо вона розуміє, що її, наприклад, хвилюють якісь почуття по відношенню до певного предмета, вона завжди буде їх проявляти або говорити про них. У ситуації стосовно людини вона намагатиметься встановити взаємозв'язок, а якщо інша людина поділиться своїми почуттями, буде прагнути розкрити причини психологічних проблем. Таким чином, конгруентна людина – це та, яка вміє правильно та відверто, у потрібному вигляді проявити, показати себе. У такої людини завжди дії збігаються з думками, емоціями, почуттями та переживаннями. Тому у житті такої людини все в порядку та злагоджено.

Щоб досягти конгруентності, необхідно передусім бути чесним із самим собою, чітко розуміти власні переживання, почуття, емоції та відверто виявляти їх у ставленні до інших людей. Під час спілкування не потрібно безапеляційно доводити власну думку, намагатися нав'язати її іншим, краще витратити зусилля на збереження і примноження власної енергії, на покращення власного «Я» та самовдосконалення [6]. Потрібно зберігати природність настільки, наскільки це можливо, у межах розумного. Під час спілкування не перейматися інтонацією голосу або як підлаштовуватися до манери голосу співрозмовника. Необхідно сприймати себе таким як є, не приховувати щирі почуття та емоції.

Перевага конгруентності для людини полягає у тому, що вона може дозволити собі бути самою собою, бути вільною у власних проявах, невимушеною, не дозволяти оточуючим тиснути на себе. Людина, яка володіє конгруентністю, має певні переваги: надає емоціям природний та адекватний вихід, завдяки чому відчувається добре; часто розслаблена і не хвилюється через дрібниці; не шукає причини, щоб у певному змісті пояснити власні вчинки або знайти виправдання своїй поведінці [6].

Не існує абсолютно конгруентних людей, бо тоді вони не зможуть отримувати знання, здобувати новий досвід, набувати вміння орієнтуватися у складних життєвих ситуаціях, а це призведе до застою. Таким чином, беззаперечна конгруентність, як і безмежна свобода, практично неможливі.

Лише дитина може бути абсолютно конгруентною. Вони щирі й відверті у злагодженому вираженні поведінки згідно з емоційним станом. Якщо дитина відчуває гнів, страх, любов, то те ж саме вона проявляє у поведінці, діях і вчинках.

Нам не обов'язково відтворювати поведінку інших людей, щоб розуміти її емоційне значення, так само як і розуміння дій не вимагає їх відтворення. Навіть якщо при цьому активуються різні коркові центри, наше сприйняття моторних актів та емоційних реакцій інших об'єднується тим, що в обох випадках дзеркальний механізм дає змогу нашому мозку миттєво розуміти те, що ми бачимо, відчуваемо або уявляємо, що роблять інші, оскільки він запускає роботу тих самих нейронних систем (моторних або висцеромоторних відповідно), які відповідальні за наші власні дії та емоції [3].

Миттєве розуміння емоцій інших, яке може відбуватися завдяки емоційній дзеркальній системі, є необхідною умовою емпатії, що лежить в основі більшості складних відносин між індивідами. Однак поділ емоційного стану іншого на рівні висцеромоторних реакцій і емпатія по відношенню до цієї людини – це два абсолютно різні прояви. Наприклад, якщо ми бачимо, як хтось відчуває біль, ми самі не починаємо автоматично відчувати співчуття до нього. Так відбувається досить часто, але ці два процеси розрізняються в тому сенсі, що другий впливає з першого, але не навпаки.

Ба більше, співчуття залежить не лише від розпізнання болю, а й від багатьох інших чинників. Ось, наприклад, деякі з них: ким є ця людина, яка відчуває біль, які стосунки нас із нею пов'язують? можемо ми уявити себе на її місці чи ні? Ми можемо взяти на себе відповідальність за її емоційний стан, бажання та очікування і т. д. Але якщо ця людина нам знайома і близька, то відображення емоцій, які виникають під час її сприйняття у скрутному становищі, може у нас викликати сильні хвилювання або співчуття. І, навпаки, якщо ця людина – наш ворог або вчиняє загрозливі для нас учинки або ми самі жорстокі, тоді ситуація змінюється радикально. У всіх цих випадках ми розуміємо, що інша людина відчуває біль, але це не обов'язково означає, що ми їй співчуваємо [3].

Безпосередній характер такого розуміння сприяє створенню спільного простору дій, що лежить в основі більш складних форм взаємодії (наслідування, цілеспрямована комунікація тощо), своєю чергою, заснованих на дзеркальних системах, складність і диференційованість яких лише збільшується [8]. Дзеркальна система – не єдиний

мозковий механізм для того, щоб зрозуміти дії та наміри інших, так само як емоції.

Аналогічно, здатність мозку відображати сприйняття людей, їхні жести, ми миттєво кодуємо їх, а згідно з термінами висцеромоторних реакцій забезпечує мозковий субстрат для емпатії та співпереживання, яке на різних рівнях та різними шляхами спрямовує нашу поведінку регулює і взаємини з іншими людьми. Таким чином, можна очікувати, що дзеркальні системи стають складнішими та організованішими залежно від складності та розмаїття відповідної емоційної поведінки.

Висновок. Теоретичний аналіз конгруентності дав змогу розкрити її зміст, сутність та структурні компоненти. У поглядах учених це поняття включає у себе когнітивно-поведінкові складники, що проявляється у розумінні власних міркувань, емоцій, почуттів, переживань, що впливає на невимушеність, легкість партнерів по спілкуванню, співпадиння їхніх поглядів, думок, учинків. Конгруентність – якість, яка необхідна кожній людині, адже вона допомагає їй бути самою собою, не приховувати справжнє почуття під маскою, сприяє розкриттю власного «Я», прийняти себе як особистість. Людина, яка здатна відкрито проявляти себе, знає, як адекватно поводитися у будь-якій ситуації, відкрито демонструє свої емоції, почуття, що дає їй можливість будувати ефективні стосунки з оточуючими, бути успішною у житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія. Київ : Київський університет, 2005. 308 с.
2. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы : учебное пособие для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2002. С. 101.
3. Зеркала в мозге: О механизмах совместного действия и сопереживания / пер. с англ. О. А. Кураковой, М. В. Фаликман. Москва : Языки славянских культур, 2012. 208 с.
4. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 752 с.
5. Коваленко А. Б., Корнєв М. Н. Соціальна психологія : підручник. Київ, 2005. 400 с.
6. Кожухова Ю. А., Люсин Д. В. Роль эмоциональных черт наблюдателя при восприятии эмоциональных лиц на раннем этапе переработки информации. *Психологический журнал*. 2016. Т. 37. № 6. С. 37–46.
7. Пешков И. В., Бахтин М. М. От философии поступка к риторике поступка. Москва : Лабиринт, 1996. 174 с.
8. Андреева Г. М. Психология социального познания : учебное пособие ; 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Аспект Пресс, 2009. 303 с.

9. Проблеми сучасної психології : колекція з наукової праці «Запоріжжя» / за ред. М. Д. Максименка, Н. Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. Запоріжжя : ЗНУ, 2019. № 2 (16). 144 с.
10. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова ; за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. 27 с.
11. Роджерс К. Р. Становление личности. Москва : Эксмо-пресс, 2001. 416 с.
12. Санникова О. П. Психология эмоциональности. Одесса : СМІЛ, 2001. 240 с.
13. Слободянюк І. А. Основи клієнтцентованої терапії : навчальний посібник. Київ : Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні, 2012. 136 с.
14. Damasio A. R. Descartes' Error. Emotions, Reasons and the Human Brain. N.-Y. : Putnam Publishing Group, 1994. 313 p.
15. Garg N., Inman J. J., Mittal V. Incidental and task-related affect: A re-inquiry and extension of the influence of affect on choice. *Journal of Consumer Research*. 2005. Vol. 32. № 1. P. 154–159.
16. Heider F. Attitudes and cognitive organization. *Journal of Psychology*. 1946. № 21. P. 107–112.
17. James W. What is an emotion? *Mind*. 1884. Vol. 9 (34). P. 188–205.
18. Osgood C. E., & Tannenbaum P. H. The principle of congruity in the prediction of attitude change. *Psychological Review*. 1955. № 62. P. 42–55.
19. Rogers C. R. A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework. *Psychology, the study of a science*. New York : McGraw-Hill, Vol. 3: Formulations of the person and the social context. 1959. P. 184–256.
20. Tannenbaum P. H. Initial attitude toward source and concept as factors in attitude-change through communication. *Public Opinion Quarterly*. 1956. № 20. P. 413–425.

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ ІЗ РІЗНИМ ТИПОМ СВІТОГЛЯДУ

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONS WITH DIFFERENT TYPES OF THE WORLDVIEW

У статті здійснено аналіз особливостей благополуччя особистості залежно від її типу індивідуального світогляду. У роботі застосовувалася авторська типологія світогляду, яка передбачає існування п'яти основних світоглядних типів: «ідеаліст», «зневоднений», «безневинний», «загублений», «самотній».

Результати дослідження дали змогу підтвердити відмінність особливостей психологічного благополуччя у носіїв світогляду різного типу. Визначено такі показники благополуччя: загальний рівень задоволеності життям, аспекти благополуччя (емоційне, екзистенційно-діяльнісне, соціально-нормативне, гедоністичне, его-благополуччя) та їхній сумарний показник; компоненти і загальний рівень психологічного благополуччя особистості. Проведений аналіз дає змогу констатувати, що світоглядними особливостями особистості з високим рівнем благополуччя є глибинне переконання в доброті світу, інтеріоризація універсальних цінностей, адаптованість до зовнішнього світу, прийняття себе й оточення. Екзистенційна наповненість не обов'язково буде властива задоволеній життям людині. Найвищі показники психологічного благополуччя і задоволеності життям зафіксовано у представників типів світогляду «зневоднений» та «ідеаліст». Спільними світоглядними властивостями цих типів є позитивне світопереконання, прийняття світу та адаптованість до нього; характерною рисою їхнього благополуччя є глибинне самоприйняття; найбільш проявленим аспектом щастя є емоційне благополуччя. Типові представники типів світогляду «безневинних», «самотніх» і «загублених» мають нижчий рівень психологічного благополуччя. «Безневинних» відзначає актуалізація соціально-нормативного аспекту благополуччя, а також низький рівень автономії і гедоністичного благополуччя. У носіїв світогляду «самотнього» констатуємо неприйняття своєї ідентичності, низький рівень особистісної автономії та екзистенційно-діялісного благополуччя. Найнижчий рівень благополуччя має особистість типу «загублений», їй властиві низьке емоційне благополуччя та его-благополуччя, неприйняття себе, своєї зовнішності і внутрішнього світу.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, психологічне благополуччя, задоволеність

життям, аспекти благополуччя, світогляд, типологія світогляду.

The article contains an analysis of the characteristics of well-being, depending on the type of a person's worldview. The author's worldview typology was used in the work, which assumes the existence of five main worldview's types – "idealist", "dehydrated", "innocent", "lost", "lonely".

The results of the study made it possible to confirm the difference in the characteristics of psychological well-being among bearers of different worldview's types. The following indicators of well-being were determined: general level of life satisfaction, aspects of well-being (emotional, existential-activity, social-normative, hedonistic and ego-well-being) and their total score; components and the general level of psychological individual's well-being. The article states that the worldview features of a person with a high level of well-being are a deep belief in the goodness of the world, internalization of universal values, adaptability to the outside world, acceptance of oneself and the environment. Existential fulfillment is not necessarily characteristic of a person satisfied with life. The highest indicators of psychological well-being and life satisfaction were recorded among representatives of the "dehydrated" and "idealist" worldview types. Common worldview properties of these types are belief in the goodness of the world, acceptance of the world and adaptation to it; a characteristic feature of their well-being is deep self-acceptance; the most manifested aspect of happiness is emotional well-being. Typical representatives of the worldview types "innocent", "lonely" and "lost" have a lower level of psychological well-being. "Innocents" are marked by the actualization of the socio-normative aspect of well-being, as well as a low level of autonomy and hedonistic well-being. The bearers of the worldview type "lonely" are characterized by rejection of their identity, a low level of personal autonomy, existential and activity well-being. The lowest level of well-being has a personality of the "lost" type – it is characterized by low emotional well-being and ego-well-being, rejection of oneself, one's appearance and inner world.

Key words: subjective well-being, psychological well-being, life satisfaction, aspects of well-being, worldview, worldview typology.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/>

10.32782/2663-5208.2023.45.21

Грушинова К.М.

аспірантка кафедри загальної психології, факультет психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Актуальність проблеми дослідження.

Через зовнішні причини і загальносвітові тенденції (зростання значимості проблеми погіршення психологічного і фізичного здоров'я населення, погіршення економічного благоустрою й екології навколишнього середовища) проблематика психологічного благополуччя не втрачає своєї актуальності. Своєчасність дослідження залежності благополуччя особистості від типу її світогляду зумовлена двома основними аспек-

тами: по-перше, неможливістю визначення одиничного чинника, який би визначав задоволеність життям, необхідністю застосування комплексного підходу до вивчення чинників благополуччя; по-друге, перспективною пластичністю світогляду особистості: емпіричне підтвердження наявності кореляцій між особливостями світогляду і благополуччям задає напрям для визначення ймовірної корекційної роботи (перегляду світоглядних переконань і настанов

особистості) з метою підвищення задоволеності життям.

Огляд літератури. Поняття світогляду включає особливості внутрішнього світу людини, поєднання її поглядів на світ, своє місце у цьому світі, цілей власного життя, провідних цінностей і особливостей менталітету [4; 5]. У більш розгорнутому розумінні індивідуальний світогляд прийнято визнавати багатовимірним явищем, яке певним чином співвідноситься з вимірами особистості і включає рівні світорозуміння, світоставлення і самоздійснення особистості [7]. За умови широкого трактування індивідуальний світогляд зумовлює життєдіяльність і внутрішнє функціонування особистості в усіх його проявах – на рівні переконань, цінностей, ставлення, діяльності, вчинку, забезпечуючи цілісність, системну стійкість особистості. Світогляд ніби «пронизує» суб'єкта на всіх ланках організації його особистісної структури: зв'язок світогляду зі спрямованістю структурує ціннісно-смилову систему особистості й забезпечує прийняття життєвих виборів відповідно до цієї системи; за допомогою існуючих світоглядних переконань відбувається асиміляція досвіду й перетворення його у ціннісні опори особистості; тип світоглядного ставлення поступово викристалізовується в особливостях характеру й зумовлює прояви життєвого стилю особистості [8; 9].

Питання взаємозв'язку між типом світогляду і благополуччям можна вважати мало вивченим переважно через недостатню розробленість психологічних аналогів типології світогляду. Існуючі типології здебільшого використовуються у філософських дослідженнях або ж стосуються лише певного вектору життєдіяльності (виділення типів світогляду за морально-ціннісними орієнтирами, типологія релігійного світогляду тощо). Наприклад, у працях О. І. Кузнецова виділяються такі типи релігійного світогляду особистості: містичний, власне релігійний, атеїстичний, агностичний, агностично-атеїстичний [3].

Більшість існуючих досліджень спрямовані скоріше на пошук зв'язку між особливостями світогляду з психологічним благополуччям. Відзначається значущість визначення світоглядної основи благополуччя, неможливість дослідження цілісної особистості за межами її світоглядних ставлень і ставлення до себе, взаємодії із зовнішнім світом та іншими людьми [1]. Серед важливих елементів світогляду особистості, які здатні забезпечувати високий рівень психологічного благополуччя, дослідники відзначають життєву мудрість, здатність її трансформації у вигляді цінніс-

ного ресурсу, а також осмисленість особистості, її здатність до постановки особистісно значимих цілей у житті, прояву розважливості, терпіння, наполегливості у досягненні мети [13]; позитивну оцінку зовнішнього світу і своїх можливостей самореалізації в ньому як високих, досягнення розуміння значимості світу через посилення своїх можливостей і переживання повноти буття [2]. Значимою передумовою благополуччя може бути відсутність в особистості світоглядного конфлікту [11].

Під час здійснення емпіричних досліджень важливим є розведення особливостей кореляції світогляду з психологічним благополуччям і задоволеністю життям, що виводить нас на доцільність застосування комплексного підходу до вивчення благополуччя особистості. Особливості взаємозумовленості елементів світогляду з психологічним благополуччям як особистісної характеристики людини, що самоактуалізується [14], і з благополуччям як відчуттям задоволеності існуванням [12] можуть відрізнитися. Комплексний розгляд психологічного благополуччя активно застосовується в рамках позитивного підходу, у якому визнається важливість інтегрального вивчення як прояву компонентів благополуччя, позитивного функціонування, так і суб'єктивного відчуття задоволеності життям. В окремих працях також відзначається важливість формування позитивного світогляду в ході практичної роботи як методу особистісного зростання і поліпшення благополуччя [6].

Методологія. У роботі ми ставимо за мету визначення особливостей психологічного благополуччя у осіб із різним типом світогляду. Дослідницькі завдання на шляху досягнення означеної мети: 1) підтвердити гіпотезу про наявність залежності між психологічним, суб'єктивним благополуччям і типом світогляду, який превалює у людини; 2) виявити особливості прояву складників і аспектів благополуччя в рамках різних типів світогляду особистості.

Як стає зрозуміло з постановки завдань, дослідницька гіпотеза полягає у твердженні про наявність залежності рівня благополуччя від типу світогляду особистості. Додатково припускається таке: 1. Найвищий рівень психологічного благополуччя буде виявлено в рамках світоглядного типу «ідеаліст», а найнижчий – у рамках типу «загублений». 2. Найвищий рівень суб'єктивного благополуччя (задоволеності життям) буде виявлено в рамках типу «ідеаліст», тоді як найнижчі рівні передбачаються в рамках світоглядних типів «загублений» і «самотній».

Збір емпіричного матеріалу передбачав письмове групове опитування, під час якого було використано такий тестовий інструментарій: для виміру психологічного благополуччя респондентів – Шкалу психологічного благополуччя К. Ріфф, Методику діагностики суб'єктивного благополуччя особистості Р. М. Шаміонова, Т. В. Бескової, а також Шкалу задоволеності життям Е. Дінера (Satisfaction With Life Scale); із метою визначення світогляду досліджуваних використовувалися: Шкала базових переконань Р. Янов-Бульман, Ціннісний опитувальник Ш. Шварца (Portrait Values Questionnaire-Revised (PVQ-R2)), Шкала екзистенції А. Ленгле, К. Орглер, шкала «експресивності – практичності» («П'ятифакторний опитувальник особистості» в адаптації А. Б. Хромова), Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса, Р. Даймонд і авторський опитувальник світоглядної пластичності особистості.

Тестовий інструментарій було запропоновано респондентам у період із березня до жовтня 2021 р. в онлайн-форматі (використовувалася платформа Google Forms). Зібрані результати оброблялися у статистичній програмі SPSS 21.0. Кількісний аналіз передбачав використання критерію Краскала – Уоллеса для порівняння незалежних вибірок, аналізу середніх значень.

Вибірка включила 313 респондентів, однак у матеріалах даної статті були використані дані 213 респондентів віком 20–33 років. Подібне обмеження у віці було застосовано з метою отримання більш валідних і надійних результатів (використання даних досліджуваних вікових періодів пізньої юності і дорослості спрямовано на визначення усталеного сформованого світогляду). Респондентами дослідження є студенти і представники різних професійних напрямів: персонал вищих навчальних закладів, журналісти, психологи, юристи, робітники мистецької сфери тощо.

Результати дослідження та наукова дискусія. Для того щоб перейти безпосередньо до результатів дослідження за темою даної роботи, необхідно попередньо виокремити типи світогляду особистості. Більш докладно авторська типологія буде розглянута в інших роботах, тут же ми коротко окреслимо основні результати типологізації індивідуального світогляду.

Типологія була створена за результатами емпіричного дослідження (особливості методології і вибірки були попередньо окреслені). Виокремлення світоглядних типів (кластерів, груп респондентів) здійснювалося на основі показників таких пси-

хологічних феноменів: базові переконання особистості, її фундаментальні (універсальні) цінності, екзистенційна наповненість особистості, прийняття інших і себе, загальна адаптованість до світу, пластичність світогляду. Дані параметри можна вважати складовими компонентами індивідуального світогляду, які достатньо повно його характеризують. У результаті кількісної та якісної обробки даних було виділено п'ять типів світогляду, коротка характеристика яких представлена в таблиці.

Наступним кроком, відповідно до першого дослідницького завдання, стало підтвердження гіпотези про наявність залежності між світоглядним типом особистості та її благополуччям – психологічним (в евдемоністичному розумінні благополуччя) і суб'єктивним (більшою мірою в гедоністичному розумінні). Із метою перевірки гіпотези застосовувався непараметричний критерій Краскала – Уоллеса для порівняння незалежних вибірок. У результаті статистичної обробки гіпотезу повністю підтверджено: доведено наявність залежності задоволеності життям, загального рівня суб'єктивного благополуччя і загального рівня психологічного благополуччя від світоглядного типу. Також підтверджено залежність від типу світогляду різних аспектів благополуччя (емоційне, екзистенційно-діяльнісне, гедоністичне, соціально-нормативне, его-благополуччя) і компонентів психологічного благополуччя (позитивні відносини з оточенням, автономія, управління оточенням, особистісний ріст, наявність цілі в житті, самоприйняття). За всіма параметрами відзначається однаково високий рівень статистичної значимості ($p=0,000$), що дає змогу дійти висновку про помітну різницю особливостей благополуччя між представниками різних світоглядних типів.

Наступним завданням було висвітлення особливостей благополуччя залежно від приналежності до певного типу світогляду, відповідно до якого нами виявлено і проаналізовано середні значення загальних показників благополуччя, його компонентів та аспектів. У табл. 2 представлено результати, які відповідають особливостям психологічного благополуччя.

На основі представлених результатів можемо частково підтвердити першу частину нашої попередньої гіпотези: найнижчий рівень психологічного благополуччя відзначаємо у представників типу «загублений», трохи вищий рівень – у рамках типу «самотній»; найвищий – у типу «зневоднений», а тип «ідеаліст» має друге місце за рівнем благополуччя особистості;

у представників типу «безневинний» констатуємо середній рівень психологічного благополуччя.

Одразу слід зазначити, що високі бали за показниками деяких компонентів психологічного благополуччя в рамках типу «загублений» вимагають додаткової інтерпретації. Так, високі показники компоненту «ціль у житті» ніби вступають у протиріччя зі змістовою характеристикою самого типу «загуб-

лений», для якого характерні екзистенційна ненаповненість і відсутність відчуття осмисленості свого існування. Однак таке протиріччя може бути розв'язане: шкала «цілі у житті» як складова частина психологічного благополуччя означає наявність у досліджуваного життєвих цілей як таких, однак високий бал за цією шкалою може бути нерівнозначним якісній задоволеності такими цілями. Тобто оцінка особистістю

Таблиця 1

Характеристика типів індивідуального світогляду особистості

№	Тип світогляду особистості	«Принцип» світогляду	Характеристики типу
1	«Безневинний»	<i>«Плисти за течією», неререфлексивне прийняття ззовні принципів, цінностей і світоглядної позиції.</i> Метафора типу: листок, що впав у річку.	1. Світопереконання: переконання в доброзичливості світу. 2. Світоцінність: середнього рівня проявленість універсальних цінностей, низька осмисленість власного життя, екзистенційна ненаповненість. 3. Світоставлення: дезадаптованість у зовнішньому світі.
2	«Ідеаліст»	<i>«У всього у цьому житті є свій сенс існування», «світ сповнений добра».</i> Метафора типу: сильне дерево.	1. Світопереконання: переконання в доброті світу. 2. Світоцінність: прихильність універсальним цінностям, екзистенційна наповненість і осмисленість життя. 3. Світоставлення: адаптованість, прийняття самого себе, зовнішнього світу.
3	«Самотній»	<i>«У мене є життєве призначення», зневіра і неприйняття світу.</i> Метафора типу: самотнє дерево.	1. Світопереконання: менш проявлене переконання в доброзичливості світу (тенденція до зневіри). 2. Світоцінність: сильно виражена екзистенційна наповненість і осмисленість існування. 3. Світоставлення: дезадаптованість, неприйняття себе і соціуму.
4	«Загублений»	<i>«Ніщо не має сенсу».</i> Метафора типу: зерно, яке несе вітер.	1. Світопереконання: відсутність переконаності в доброті світу. 2. Світоцінність: відсутність осмисленого існування. 3. Світоставлення: дезадаптованість.
5	«Зневоднений»	<i>«Світ сповнений прекрасного, однак я не знайшов свого сенсу життя в ньому».</i> Метафора типу: зневоднене дерево.	1. Світопереконання: переконаність в доброзичливості світу. 2. Світоцінність: прихильність універсальним цінностям, екзистенційна ненаповненість, відсутність сенсу власного існування. 3. Світоставлення: висока адаптованість, позитивне світоставлення.

Таблиця 2

Особливості психологічного благополуччя осіб із різним типом світогляду

ПБ \ ТС	«Безневинний»		«Ідеаліст»		«Самотній»		«Загублений»		«Зневоднений»	
	с/з	с/в	с/з	с/в	с/з	с/в	с/з	с/в	с/з	с/в
Позитивні відносини	55,2	9,1	67,3	9,7	48,3	3,9	49	6	70	8,3
Автономія	52,1	9,3	63,6	10,3	46	9,7	50,1	8,1	64	5,8
Управл. оточенням	51,2	6,6	65,1	7,8	52,6	4,2	44,5	10,2	68,8	6,8
Особистісний ріст	60,3	9,6	71,1	8	54,3	4,3	51	5,5	68,8	7,9
Ціль у житті	55,3	8,3	69	8,5	49,1	10,3	47,3	6,7	71,6	8,6
Самоприйняття	52,3	8,2	67,5	8,4	45	15,1	42,1	11,9	72,2	4,9
ПБ загальне	326,5	33,3	403,8	39,8	295,5	45,6	285,1	29	415,4	35
Кількість осіб:	97		61		16		24		15	

*с/з – середнє значення; ** с/в – стандартне відхилення; ***ТС – тип світогляду; ****ПБ – психологічне благополуччя.

своїх життєвих цілей як наявних ще не рівнозначна глибинному відчуттю екзистенційної наповненості, комплексній осмисленості свого буття. За умови, якщо поставлені цілі, які реалізуються в процесі життєдіяльності, не відповідають екзистенційній ідентичності особистості, вони не призводять до відчуття щастя глибинного й якісного. Усі інші описані нами характеристики типового представника з групи «загублених» передбачувано сприяють високим показникам благополуччя.

Якщо характеризувати загальну картину особливостей благополуччя для кожного типу світогляду, то слід виокремити дві основні характеристики. По-перше, загальні тенденції співвідношення показників психологічного благополуччя в рамках типів «зневоднений» та «ідеаліст» (мають високий загальний показник благополуччя) схожі між собою, тоді як показники благополуччя для типів «самотній» і «загублений» більшою мірою різняться. Наприклад, для «зневодненого» та «ідеаліста» найбільш високими порівняно з представниками інших світоглядних типів є показники компонентів «самоприйняття» (72,2 і 67,5) і «особистісний ріст» (68,8 і 71,1). Найнижчим порівняно з іншими компонентами благополуччя всередині даних типів є показник «автономія» («зневоднений» – 64, «ідеаліст» – 63,6). Якщо проаналізувати особливості благополуччя типів «загублений» і «самотній» (мають низький загальний рівень психологічного благополуччя), то очевидною основною перепоною щастя представників цих типів є проблема з позитивним самоприйняттям (42,1 і 45 відповідно). В іншому ж «проблемні зони», які сприяють низькому рівню благополуччя, різняться для даних типів світогляду. У типового представника типу «загублений» відзначаються найнижчі бали за показниками «управління

оточенням» (44,5) і «цілі в житті» (47,3). У особи типу «самотній» основними причинами відчуття неблагополуччя можуть стати недолік «автономії» (46) і «позитивних відносин» з оточуючими (48,3).

По-друге, констатуємо особливу значимість такого компоненту благополуччя, як «самоприйняття»: для «благополучних» типів світогляду цей показник є гранично високим (порівняно з іншими компонентами благополуччя), тоді як для «неблагополучних» типів він є дуже низьким (для типів «зневоднений» та «ідеаліст» – 72,2 і 67,5 відповідно; «загублений» і «самотній» – 42,1 і 45 відповідно).

На основі вищенаведеного доходимо висновку: більш благополучною є особистість, світогляд якої дає змогу орієнтуватися на самоприйняття і своє особистісне зростання, а також не акцентуватися надмірним чином на досягненні автономії від оточення. Особливості благополуччя, які спричиняють загальний стан «нещастя» для представників різних типів світогляду, можуть відрізнитися.

Вище представлена таблиця, яка відображає середні значення суб'єктивного благополуччя осіб з різним типом світогляду. Наведені в ній результати спрямовані на визначення особливостей: різних аспектів благополуччя (емоційне, екзистенційно-діяльнісне, соціально-нормативне, его-благополуччя) і загального сумарного балу суб'єктивного благополуччя на основі показників цих аспектів; рівень задоволеності людини своїм життям.

Найвищий рівень суб'єктивного благополуччя (у прояві всіх його аспектів) і задоволеності життям відзначаємо у представників типу «зневоднений», трохи нижчим є рівень усіх наведених показників благополуччя у «ідеалістів». Слід зауважити, що для представників обох цих типів найви-

Таблиця 3

Особливості суб'єктивного благополуччя осіб із різним типом світогляду

СБ \ ТС	«Безневинний»		«Ідеаліст»		«Самотній»		«Загублений»		«Зневоднений»	
	с/з	с/в	с/з	с/в	с/з	с/в	с/з	с/в	с/з	с/в
Емоційне	3,4	0,7	4,2	0,7	4	1	2,9	1,1	4,5	0,5
Екзистенційно-діяльнісне	3,3	0,7	4,1	0,7	3,7	1,4	3,1	0,9	4,4	0,5
Его-благополуччя	3,2	0,7	4	0,7	3,8	1,2	2,8	1,1	4,3	0,5
Гедоністичне	3,1	0,7	3,6	0,7	4	0,8	3,1	1,1	3,9	0,6
Соціально-нормативне	3,7	0,7	4,2	0,7	4	0,8	3,3	0,7	4,3	0,7
СБ загальне	16,9	2,8	20,1	2,9	19,6	4,8	15,3	4,6	21,3	2,7
СБ (SWLS)	20,6	5,8	26,7	5,2	22,7	11,8	19,6	7,5	29,4	5,2
Кількість осіб:	97		61		16		24		15	

*с/з – середнє значення; ** с/в – стандартне відхилення; ***ТС – тип світогляду; ****СБ – суб'єктивне благополуччя; *****SWLS – Шкала задоволеності життям (Satisfaction With Life Scale) Е. Дінера.

щим і найбільш значимим аспектом щастя є емоційне благополуччя (4,5 – «зневоднений», 4,2 – «ідеаліст»). Для осіб типу «зневоднений» наступними за значимістю є досягнення екзистенційно-діяльнісного благополуччя (4,4), після цього – соціально-нормативного (4,3) й его-благополуччя (4,3); найнижчим є рівень гедоністичного благополуччя (3,9). Для «ідеалістів» значимість соціально-нормативного благополуччя (4,2) дещо превалює над орієнтацією на досягнення екзистенційно-діяльнісного благополуччя (4,1); трохи нижчими є показники его-благополуччя (4) і гедоністичного благополуччя (3,6).

Найнижчу задоволеність життям констатуємо у носіїв світогляду за типами «загублений» (15,3) і «безневинний» (16,9). Найбільш «проблемними» (найнижчі показники) аспектами для осіб типу «загублений» є его-благополуччя (2,8) і емоційне благополуччя (2,9). Для типового представника «безневинного» типу такими аспектами є гедоністичне (3,1) і его-благополуччя (3,2). Для обох даних типів аспектом світогляду з найвищим балом усередині групи респондентів є соціально-нормативне благополуччя (3,3 – «загублений»; 3,7 – «безневинний»). Як бачимо, світогляд, орієнтований на соціальне схвалення, відповідність свого життя прийнятним соціальним нормам, узгодженість із прийнятними у суспільстві моральними орієнтирами ще не є гарантом всеосяжного повноцінного благополуччя для особистості. Представники типу «самотній» мають середні показники суб'єктивного благополуччя порівняно з іншими типами світогляду.

Висновки. Таким чином, нами було розглянуто особливості благополуччя осіб із різними типами індивідуального світогляду. Попередня дослідницька робота дала змогу створити авторську типологію і виділити у її складі п'ять типів світогляду: «зневоднений», «ідеаліст», «безневинний», «самотній» і «загублений». Для кожного із даних типів характерні свої особливості світоглядних переконань, цінностей, сенсу і цілей у житті, світооставлень та адаптованості до зовнішнього світу.

По-перше, підтверджено факт наявності зв'язку між благополуччям особистості і типом індивідуального світогляду, доведено відмінності благополуччя у представників різних світоглядних типів на високому рівні статистичної достовірності. Відмінності у переживанні щастя осіб із різним світоглядом стосуються благополуччя у різних його проявах, а саме: рівня задоволеності життям, аспектів суб'єктивного благополуччя – емоційного, его-благополуччя, екзистенційно-діяльнісного, соціально-нор-

мативного, гедоністичного благополуччя; загального рівня психологічного благополуччя та його компонентів.

По-друге, ми проаналізували особливості задоволеності життям і благополуччя залежно від наявного в особистості типу світогляду. Типи особистості, для яких характерні переконаність у доброзичливості світу, прихильність універсальним цінностям і висока адаптованість до світу, мають вищі показники за всіма параметрами благополуччя; екзистенційна наповненість особистості, скоріше за все, не відіграє ключову роль як світоглядного предиктора щастя. Найбільш «благополучним» є типовий представник світогляду «зневодненого». Незважаючи на ускладнення зі знаходженням глибинного сенсу існування та екзистенційного спустошення, властивим даному типу, для нього характерні відчуття задоволеності життям і високий рівень психологічного благополуччя (основою якого є позитивне самоприйняття, адекватні стосунки з оточенням і здатність побудови тактичних життєвих цілей); загальне суб'єктивне благополуччя забезпечується за рахунок емоційного (орієнтація на оптимізм, позитивні емоції) й екзистенційно-діяльнісного (спроби осмислення існування і наявність зусиль для досягнення щастя) аспектів. Також досить високий рівень благополуччя мають представники світоглядного типу «ідеаліст», сильними боками якого є загальна задоволеність життям, орієнтація на особистісний розвиток і досягнення життєвих цілей, емоційне та соціально-нормативне благополуччя, що дає змогу знаходитися в гармонії із собою та оточуючим світом, його нормами і правилами.

Нижчий рівень благополуччя порівняно з «ідеалістами» і «зневодненими» мають «безневинні»: їхнє щастя забезпечується «вписуванням у соціум» (високий рівень соціально-нормативного благополуччя) та увагою до питання особистісного зростання; перепорою до щастя можна вважати брак гедоністичного благополуччя та автономії. Головними особливостями світоглядного типу «самотніх» є низький рівень самоприйняття та автономії, «проблемним» аспектом благополуччя може стати недостатній рівень екзистенційно-діяльнісного переживання щастя. Найнижчий рівень психологічного благополуччя, задоволеності життям, суб'єктивного благополуччя констатуємо у «загублених». Найбільш «проблемними» аспектами благополуччя для носіїв даного світогляду є низький рівень емоційного благополуччя, его-благополуччя (що означає неузгодженість особистості, незадоволеність своєю

зовнішністю і характером) і загалом відсутність самоприйняття.

Напрямами подальших дослідницьких пошуків у руслі даної теми є деталізація конкретних світоглядних переконань у рамках кожного типу індивідуального світогляду і з'ясування особливостей залежності благополуччя особистості від керівних переконань та ідеалів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Каргіна Н., Рубський В. Світоглядна основа психологічного благополуччя особистості. *Психологія: реальність і перспективи*, 2020. С. 90–96. 10.35619/prgr_rv.vi14.155
2. Кроник А. А., Ахмеров Р. А. Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. Москва : Смысл, 2008. 145 с.
3. Кузнецов О. І. Релігійний світогляд як фактор екзистенційної осмисленості життя. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*, 2020. № 61. С. 95–119.
4. Кузнецов О. І. Світогляд особистості як психологічна проблема. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 1. С. 41–48.
5. Моргун В. Ф. Багатовимірна теорія особистості про світогляд людини в контексті інваріанту просторово-часових орієнтацій. *Психологія і особистість*. 2015. № 2 (1). С. 23–44. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2015_2\(1\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2015_2(1)_4)
6. Сердюк Л. З., Завірюха В. В. Позитивна психотерапія в сприянні психологічному благополуччю особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2018. № 11. С. 185–193.
7. Титов І. Г. Місце та роль світогляду в структурі свідомості. *Психологія і особистість*. 2015. № 1 (2). С. 45–57.
8. Титов І. Г. Психологічні аспекти світогляду особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 11. С. 2–5.
9. Титов І. Г. Психологія світогляду: особистісний контекст. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 13–24.
10. Шамионов Р. М., Бескова Т. В. Методика діагностики суб'єктивного благополуччя личности. *Психологические исследования*. 2018. Т. 11. № 60. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2018v11n60/1602-shamionov60.html>
11. Brandt M. J., Crawford J., & van Tongeren D. R. (2019). Worldview conflict in daily life. *Social Psychological and Personality Science*. 2019. № 10 (1). P. 35–43. URL: <https://doi.org/10.1177/1948550617733517>
12. Diener E. Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 1984. № 95. P. 542–575.
13. Emmons R. A. Personal goals, life meaning, and virtue: Wellsprings of a positive life. *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived*. In C. L. M. Keyes & J. Haidt (Eds.), 2003. P. 105–128. URL: <https://doi.org/10.1037/10594-005>
14. Ryff C., Keyes C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. P. 719–727.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК БАТЬКІВСЬКОГО ВИГОРЯННЯ З НЕЗАДОВОЛЕНІСТЮ ДІАДНИХ ПОТРЕБ ПОДРУЖЖЯ

THE RELATIONSHIP OF PARENTAL BURNOUT WITH THE DISSATISFACTION OF THE DYADIC NEEDS OF THE MARRIED COUPLE

У статті висвітлено взаємозв'язок батьківського вигорання з незадоволеністю діадних потреб подружжя. Розкрито поняття батьківського вигорання, яке характеризується такими симптомами, як емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція особистих досягнень, втома, кількість непорозумінь, що забурає у людини все більше і більше ресурсів. Не всі батьки стикаються з батьківським вигоранням. Не кожен, хто пережив емоційне вигорання або професійне, пережив саме батьківське вигорання. Це результат багатьох чинників. Один із чинників, який ми досліджуємо в нашій роботі, – це негармонійні стосунки у діаді, які призводять до батьківського вигорання.

З'ясовано поняття діадних потреб подружжя, вивченням якого займався Ул. Харлі. Він дослідив, що знання про те, наскільки потреби задовольняються, дають нам змогу зрозуміти та проаналізувати їхні наслідки. Порушення в подружніх стосунках призводить до заміщення уваги на дитячі-батьківські відносини. Досліджено та проаналізовано такі потреби чоловіків та жінок, як ніжність, спілкування, фінансова підтримка, щирість і відвертість, секс, відпочинок, привабливість, допомога по дому, потреба в тому, щоб чоловік був хорошим батьком для своїх дітей.

Згідно із системним підходом, в якому ми розглядаємо сім'ю як систему, котра складається з трьох підсистем: індивідуальної, подружньої та батьківської, порушення в будь-якій підсистемі призводить до збою роботи всіх підсистем. З'ясовано, що порушення у подружній підсистемі призводить до некоректної роботи батьківської підсистеми.

Охарактеризовано, що взаємозв'язок батьківського вигорання та незадоволеності діадних потреб досить сильний. Проведено коротку, але ефективну роботу, у якій нам удалося позитивно вплинути на поліпшення стосунків у діадах і, як наслідок, відновлення гармонійних стосунків у родині.

Ключові слова: батьківське вигорання, діада, сім'я, подружжя, батьківська під-

система, подружжя підсистема, психокорекція.

The article highlights such a topic as the relationship between parental burnout and the dissatisfaction of dyadic needs of married couples. The concept of parental burnout is revealed, which is characterized by the following symptoms: emotional exhaustion, depersonalization and reduction of personal achievements, fatigue, the number of misunderstandings, which take away more and more resources from a person. Not all parents experience parental burnout. Not everyone who has experienced emotional or professional burnout has experienced parental burnout. This is the result of many factors. One of the factors we explore in our work is the disharmony of dyad relationships that lead to parental burnout.

The concept of dyadic needs of married couples, which was studied by Ul. Harley. He explored that Knowledge of the extent to which needs are satisfied enables us to understand and analyze their consequences. Violation in marital relations leads to the substitution of attention on child-parent relations. The following needs of men and women were researched and analyzed: affection, companionship, financial support, sincerity and openness, sex, recreation, attractiveness, help around the house, and the need for a man to be a good father to his children.

According to the systems approach, in which we consider the family as a system consisting of three subsystems: individual and parental, a disturbance in any subsystem leads to a failure of all subsystems. It was found that a disturbance in the marital subsystem leads to an incorrect operation of the parental subsystem. It is characterized that the relationship between parental burnout and dissatisfaction of dyadic needs is quite strong. A short but effective work was carried out, in which we managed to positively influence the improvement of relations in dyads, and as a result, the restoration of harmonious relations in the family.

Key words: parental burnout, dyad, family, spouse, parental subsystem, marital subsystem, psychocorrection.

УДК 159.942.5-055.52
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.22>

Іванова А.Л.
студентка кафедри прикладної психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кучманіч І.М.
к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Емоційне вигорання існує не лише в професійній, а й у деяких інших сферах, зокрема у сфері батьківства. Батьківське вигорання є окремим феноменом, що має свою особливу специфіку і має відмінності від професійного чи сімейного вигорання. Батьківське вигорання складається з трьох компонентів, а саме: надзвичайного виснаження, яке пов'язане з батьківською роллю, емоційного дистанціювання від дітей та відчуття неефективності у виконанні батьківської ролі. Батьки, які виснажуються під впливом довготривалого стресу та надмірних вимог,

які ставить саме батьківство, можуть переживати батьківське вигорання, яке впливає на їхню особистість, стосунки з партнером й особливо на дітей, іншими словами, порушує всю сімейну систему. Симптомами батьківського вигорання можуть бути фізичні (надмірна слабкість, проблеми зі сном тощо) та емоційні (дратівливість, почуття провини, насилля, низька самооцінка, гнів чи відсторонення, розчарування, бажання втечі) симптоми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням та дослідженням феномену емоційного вигорання займалися

такі видатні вчені, як: Х. Дж. Фрейденбергер (H. J. Freudenberg), Р. С. Лазарус (R. S. Lazarus), С. Маслах (C. Maslach), С. Джексон (S. Jackson), А. Пайнс (A. Pines), С. Тейлор (S. Taylor), Е. Хайм (E. Heim), В. В. Бойко, В. Е. Орел, Н. Е. Водоп'янова та багато інших. На факт наявності вигоряння у батьківській сфері вказується у роботах таких сучасних фахівців, як Л. А. Базалева, М. М. Корольова, Е. В. Лісова, Ю. В. Попов.

Мета статті – теоретично та емпірично обґрунтувати взаємозв'язок батьківського вигоряння з незадоволеними потребами у подружжі та опробувати психокорекційну програму щодо зменшення батьківського вигоряння та поліпшення стосунків у діаді.

Виклад основного матеріалу. Найбільший внесок у вивчення феномена батьківського вигоряння і його концептуалізацію зробили бельгійські дослідниці М. Миколайжак і І. Роскам. Результати їхнього дослідження підтвердили, що трикомпонентна модель вигоряння складається з виснаження, деперсоналізації й почуття неефективності або редукції особистих досягнень, що також відповідає батьківському контексту, проте має свої особливості. Вивчаючи вигоряння у батьківській сфері, дослідниці визначили його так: «Батьківське вигоряння – це специфічний синдром, що виникає внаслідок тривалого впливу батьківського стресу. Він містить три компоненти: надзвичайне виснаження, яке пов'язане з виконанням батьківської ролі, емоційне дистанціювання від дитини і відчуття неефективності під час виконання своєї батьківської ролі» [1].

Отже, вони емпірично довели, що батьківське вигоряння – специфічний синдром, який відрізняється від професійного вигоряння, депресії чи батьківського стресу. Найперші дослідження цих учених були спрямовані на пошук інструменту вимірювання батьківського вигоряння. Із цією метою вони провели два дослідження, у яких взяли участь 379 і 1723 батьки відповідно, та адаптували опитувальник вигоряння Х. Маслач (MBI) в опитувальник батьківського вигоряння (Parental Burnout Inventory, PBI). Цей опитувальник отримав надійність (0,89 і 0,94 відповідно до вибірок) [3].

Дослідження підтвердили трикомпонентну модель, яка складається з виснаження, неефективності та емоційного дистанціювання. Було замінено компонент «деперсоналізація» на «емоційне дистанціювання», зважаючи на те, що «деперсоналізація» не є терміном, що відповідає сутності батьківства.

Дослідниці зазначили: «Якщо працівники з високим рівнем виснаження можуть

розглядати своїх клієнтів або пацієнтів як цифри, батьки з високим рівнем вигоряння не можуть «дегуманізувати» своїх дітей... Те, що вони можуть робити, – це лише дистанціювати себе від джерела виснаження». Батьки і далі продовжують піклуватися про дитину на фізичному рівні (годують, вкладають спати, водять на гуртки), але емоційно стають менш залученими і чутливими у ставленні до своїх дітей. Дослідниці відзначили, що виснаження на роботі і виснаження вдома не є рівнозначними.

Так, батьки обох статей, виснажені вдома, можуть відчувати себе комфортно на роботі, й навпаки. Результати дослідження показали, що рівень вигоряння батьків і матерів був однаковим.

Розкриваючи три компоненти батьківського вигоряння, вчені наголошують, що надзвичайне емоційне виснаження пов'язане з батьківською роллю (відчуття надвисокого рівня залученості, постійна втома, навіть із самого ранку, як лише прокинуться, коли треба знову бути залученим у життя дитини і зустрічати з нею новий день, відчуття, що вони знаходяться «на межі»). Емоційне дистанціювання виявляється в емоційному відстороненні, дистанціюванні від дитини (вони мінімально виконують свої обов'язки, які стосуються задоволення потреб дитини, емоційне залучення також мінімальне; у стосунках із дитиною будь-яка взаємодія лімітована, зазвичай функціонально-інструментальна) [4].

Відчуття втрати ефективності щодо батьківської ролі пов'язане з тим, що батьки відчувають свою неспроможність вирішувати проблеми ефективно і врівноважено. Робота над більш глибоким розумінням батьківського вигоряння та пошук методів його дослідження, вибір індуктивного методу дали змогу дослідницям розробити опитувальник під назвою «Оцінка батьківського вигоряння» (далі – ОБВ, Parental Burnout Assessment (PBA)), що складається з 23-х питань.

Два компоненти (виснаження від батьківської ролі та емоційне дистанціювання), які вимірюються за допомогою цього опитувальника, збігаються з компонентами, що вимірюються за допомогою PBI. Проте в ОБВ є певні особливості. Так, дослідниці відзначили, що ОБВ вимірює «відчуття пересиченості» (використовується фразеологізм «ситий по саму зав'язку», англ. being fed up).

Цей компонент відрізняється певним чином від іншого компонента «втрата персональних батьківських досягнень та ефективності», а саме: усі батьки, які зазнали батьківського вигоряння, втрачають задо-

волення і відчуття реалізації від виконання батьківської ролі, але не всі батьки при цьому втрачають ефективність. Ще одним важливим чинником, який додали дослідниці в опитувальник ОБВ, є так званий фактор «контрасту». Іншими словами, мають бути помітні зміни між поточним станом особистості та її станом раніше, інакше не можна говорити про вигорання, пошук чинників батьківського вигорання. Французькі дослідниці Н. Сежерне, Р. Санчес-Родрігез, А. Леболенгер і С. Калахан (2018) вивчали цей феномен серед матерів. У своєму дослідженні вони зазначили, що можна провести паралель між материнським і професійним вигоранням [5].

Було встановлено, що особистісними чинниками вигорання є високий рівень тривожності, депресії чи наявність пост-натальної депресії в анамнезі. Також до материнського вигорання призводить почуття провини щодо особистої материнської поведінки. Виявлено, що відсутність балансу між персональними та професійними обов'язками може пов'язуватися з вигоранням матерів (виявлено, що соціодемографічні чинники (стать, кількість дітей, одиноке батьківство, наявність пасинків, фінансові труднощі та ін.) виявляють досить низький рівень впливу на розвиток батьківського вигорання). З іншого боку, особистісні характеристики батьків, тип батьківства та тип функціонування родини мають більш виражений вплив на розвиток батьківського вигорання.

Виявлено, що відсутність балансу між персональними та професійними обов'язками можуть пов'язуватися з вигоранням батьків. Важливим елементом відновлення батьків, на думку авторів, є пошук балансу між піклуванням про дітей і турботою про себе.

Вивчивши основні рівні та підходи сумісності партнерів у подружній парі, стає очевидним, що існує багато критеріїв, за якими відбувається взаємодія подружжя. Природно, що стовідсоткова сумісність подружжя неможлива, адже кожна особистість володіє винятковим і неповторним набором психологічних, фізіологічних, духовних, соціальних якостей і властивостей. У цілому можна резюмувати, що проблема подружньої сумісності актуальна завжди і буде такою, доки існує інститут сім'ї та шлюбу. Сумісність подружжя є важливою умовою задоволеності шлюбом, суб'єктивним, але показовим критерієм для вивчення міжособистісних відносин. Подружня сумісність є необхідною умовою формування сприятливого психологічного клімату в сім'ї, гармонійних відносин між

подружжям і всіма іншими членами сім'ї, що в результаті позитивно позначається на стані суспільства у цілому. Перспективи подальших розвідок пов'язані з виявленням психологічних особливостей впливу подружньої сумісності на якість шлюбу.

Подружня незадоволеність є наслідком незадоволеності потреб, серед яких: незадоволеність сексуальних потреб одного або обох членів подружжя; незадоволеність потреби у цінності й значимості свого «я» (порушення почуття власної гідності з боку партнера, його зневажливе ставлення, образи, критика); незадоволеність потреби одного або обох членів подружжя в позитивних емоціях (відчуження подружжя, емоційна холодність); фінансові розбіжності подружжя (питання спільного бюджету, внеску кожного партнера в матеріальне забезпечення сім'ї); незадоволеність потреби у взаємодопомозі, у співробітництві, що пов'язане з розподілом обов'язків у родині; різні потреби в проведенні відпочинку й дозвілля.

Нами проаналізовано п'ять методик щодо визначення емоційного стану та психологічного вигорання батьків:

- методику «Діагностики рівня емоційного вигорання» В. В. Бойка;
- методику «Визначення психічного «вигорання» О. О. Рукавішнікова;
- методику «Психологічне вигорання» у професіях системи «людина – людина» (розроблена Н. Є. Водоп'яною, О. С. Старченковою на основі моделі К. Маслач та С. Джексона);
- тест-опитувач батьківського відношення (ОРО) (А. Я. Варга, В. В. Столін);
- авторський тест на батьківське вигорання.

Згідно з нашою темою, вони детально розкривають емоційний стан батьків к родині.

За результатами методик, які були спрямовані на визначення задоволеності або незадоволеності діадних потреб у подружжі, абсолютна більшість пар має незадоволені потреби у подружжі. Лише одна пара з 30 опитуваних майже не мала потреб, які б лишилися незадоволеними. Це становить 3 % від загальної кількості. Відповідно, 97 % пар мають незадоволені діадні потреби. Таким чином, ми розуміємо, що незадоволеність потреб у подружжі може переноситися на батьківсько-дитячі відносини. Коли в подружній підсистемі виникають проблеми та недомовленості, часто увага переключається на батьківську підсистему.

За результатами методик, які були спрямовані на визначення рівня батьківського

вигоряння, було виявлено, що всі пари, які мали незадоволені потреби в подружжі, тобто подружня підсистема мала порушення, відбулося батьківське вигоряння. Увага з відносин між батьками була занадто переключена на стосунки з дітьми. Емоційне вигоряння, яке було з початку, нашарувалося і перейшло в батьківське вигоряння. Нами було досліджено, що батьки, які мають проблеми у сосунках та незадоволені подружні потреби, «переключили» свою увагу із себе на дітей значною мірою.

Нами проведено арттерапевтичну методику. Отримано такі результати: понад 60 % респондентів відчувають емоційне виснаження, а з ним втому, невдоволеність собою та партером. Виходячи із цього, їм потрібна корекційна робота. Також є великий відсоток тих, у кого рівень вигоряння формується, а це означає, що їм також потрібна допомога. Найважливіше у процесі реабілітації – це розуміння, що потрібно виділяти час для відпочинку, просити про допомогу та підтримувати один одного.

Ми працювали із 15 сім'ями, у яких батьки зіткнулися з батьківським вигорянням. Було проведено два великих тренінга, спрямованих на роботу у подружніх підсистемах та у батьківських. Загалом корекційна робота була проведена по трьох напрямках: робота з подружньою підсистемою, робота з батьківською підсистемою та робота з усією сім'єю.

У процесі корекційної програми було проведено тренінги для поліпшення стосунків у батьківській та подружній підсистемах. Тренінг для батьків та дітей: 5 зустрічей, тривалість 6 годин кожна. Тренінг для діад: 10 зустрічей, тривалість 6 годин.

Корекційна робота посприяла поліпшенню стосунків у подружній та батьківській діадах. А саме: батьки стали краще розуміти своїх дітей, готовність батьків приходити на допомогу стала значно вище, здебільшого батьки стали більше вірити у самостійну успішність дитини. Батьківський контроль став адекватним і доречним.

Після проведення тренінгу для діад відзначено позитивні зміни у більшості подружніх пар. Дехто з них ділився враженнями, що наново познайомилися зі своїми партнерами. Стосунки стали більш лояльними, менш конфліктними. За словами учасників, інтимне життя партнерів набуло нового сенсу та поліпшилося. Пари стали

проводити більше часу один з одним. Вони знову відчули себе потрібними один одному не лише як батьки для своїх дітей, а й як закохані партнери.

Висновки. Науковці емпірично довели, що батьківське вигоряння – специфічний синдром, який відрізняється від професійного вигоряння, депресії чи батьківського стресу. Виявлено, що відсутність балансу між персональними та професійними обов'язками можуть пов'язуватися з вигорянням батьків. Важливим елементом відновлення батьків, на думку авторів, є пошук балансу між піклуванням про дітей і турботою про себе.

Вивчивши основні рівні та підходи сумісності партнерів у подружній парі, стає очевидним, що існує багато критеріїв, за якими відбувається взаємодія подружжя. У цілому можна резюмувати, що проблема подружньої сумісності актуальна завжди і буде такою, доки існує інститут сім'ї та шлюбу. Сумісність подружжя є важливою умовою задоволеності шлюбом, суб'єктивним, але показовим критерієм для вивчення міжособистісних відносин. Подружжя сумісність є необхідною умовою формування сприятливого психологічного клімату в сім'ї, гармонійних відносин між подружжям і всіма іншими членами сім'ї, що в результаті позитивно позначається на стані суспільства у цілому.

Перспектива подальших розвідок пов'язана з виявленням психологічних особливостей впливу подружньої сумісності на якість шлюбу.

Таким чином, завдяки короткій, але ефективній роботі нам удалося позитивно вплинути на поліпшення стосунків у діадах і, як наслідок, відновлення гармонійних стосунків у родині.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базальова Л. А. Особистісні фактори емоційного «вигоряння» матерів у стосунках із дітьми : автореф. дис. ... канд. псих. наук. Дніпропетровськ, 2010. 289 с.
2. Бауман А. Довго. Щасливо. Разом. Київ : Ексмо, 2011. 416 с.
3. Бевз Г. М. Дитина у прийомній сім'ї. *Заметки психолога*. Київ : Український інститут соціальних досліджень, 2001. 101 с.
4. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
5. Вебер Г. Кризи кохання: Системна психотерапія Берта Хеллінгера. Київ : Інститут психотерапії, 2002. 304 с.

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ТА РЕАБІЛІТАЦІЯ УЧАСНИКІВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ФАХІВЦІВ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРОФЕСІЙ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

THE PSYCHOLOGICAL SUPPORT AND REHABILITATION OF SPECIALIZED PERSONNEL IN RISKY AND DANGEROUS PROFESSIONS: A GLOBAL EXPERIENCE

У статті здійснено аналіз підходів до організації та програм проведення психологічної допомоги та реабілітації військовослужбовців США, Ізраїлю, Грузії, Канади, країн Балтії тощо. Установлено, що кожна країна має свої особливості в підході до відновлення та реабілітації військових та фахівців ризиконебезпечних професій.

Визначено, що система психологічного забезпечення військовослужбовців у США вважається однією з найбільш комплексних, адже має багаторівневу структуру, яка забезпечує необхідною допомогою не лише військових, а й їхні родини. Також кожний військовий підрозділ повинен професійно володіти методами контролю бойового стресу. Установлено, що програми психологічної підготовки приділяється значна увага.

Зазначено, що в психологічній роботі Грузії значну увагу приділяють роботі не лише з військовими, а й з усім населенням. У полі уваги психологів знаходяться побічні наслідки гібридної війни (результати активного впливу російських ЗМІ та проросійської агітації).

Досвід Ізраїлю вважається одним із найкращих у світі. Визначено, що ізраїльська система психологічної підтримки складається з п'яти великих підрозділів: підрозділу діагностики, профілізації та профорієнтації; служби психологічної підтримки військовослужбовців; підрозділу з реабілітації та роботи з демобілізованими; служби підтримки цивільного населення за кризових ситуацій; служби роботи із сім'ями постраждалих. Цікавим фактом є те, що військових психологів в Ізраїлі визначають як «офіцерів зі здоров'я душі», що значно знижує можливість спекуляції щодо психічної повноцінності військовослужбовців.

Зазначено, що у збройних силах Канади психологічним забезпеченням займаються психологи, які за своїм статусом є державними службовцями (цивільні), але виконують свої обов'язки у військових частинах і підрозділах. На відміну від психологів лікарі-психіатри є військовослужбовцями.

Окреслено, що психологічне забезпечення в країнах Балтії значну увагу приділяє саме психологічній підготовці військовослужбовців. Вони вважають, що гарна підготовка значно знижує вірогідність отримання психологічних наслідків участі у бойових завданнях.

Ключові слова: психологічне здоров'я, психологічна допомога, психологічна реа-

білітація, військовослужбовець, бойовий стрес, ПТСР.

This article examines the methods for assisting and rehabilitating servicemen in the USA, Israel, Georgia, Canada, and the Baltic countries. It was established that each country has its own peculiarities in the approach to the recovery and rehabilitation of military personnel and specialists in risky professions.

It was determined that the system of psychological support of military personnel in the USA is considered one of the most complex because it has a multi-level structure that provides the necessary help not only to military personnel but also to their families. Also, each military unit must be professionally proficient in combat stress control methods. It has been established that considerable attention is paid to the psychological training program.

It is noted that in the psychological work of Georgia, considerable attention is paid to work not only with the military but also with the entire population as a whole. In the field of attention of psychologists are side effects of hybrid war (results of active influence of Russian mass media and pro-Russian agitation).

Israel's experience is considered one of the best in the world. It was determined that the Israeli system of psychological support consists of five major divisions: the division of diagnostics, profiling, and vocational guidance; psychological support service for servicemen; unit for rehabilitation and work with demobilized persons; civil population support service in crisis situations; service for working with families of victims. An interesting fact is that military psychologists in Israel are defined as "mental health officers", which significantly reduces the possibility of speculation about the mental health of military personnel.

The article states that in the Canadian armed forces, psychological support is provided by psychologists, who by their status are civil servants (civilian), but perform their duties in military units. Unlike psychologists, psychiatrists are military personnel.

It is outlined that psychological support in the Baltic countries pays significant attention to the psychological training of military personnel. They believe that good training significantly reduces the likelihood of receiving psychological consequences of participation in combat tasks.

Key words: psychological health, psychological help, psychological rehabilitation, military servicemen, combat stress, PTSD.

УДК 159.9

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.23)

10.32782/2663-5208.2023.45.23

Лебедева С.Ю.

к. психол. н., с. н. с.,
провідний науковий співробітник
навчально-наукової лабораторії
екстремальної та кризової психології
науково-дослідного центру
Національний університет цивільного
захисту України

Овсяннікова Я.О.

к. психол. н., с. н. с.,
старший науковий співробітник
навчально-наукової лабораторії
екстремальної та кризової психології
науково-дослідного центру
Національний університет цивільного
захисту України

Похілько Д.С.

к. психол. н., с. н. с.,
старший науковий співробітник
навчально-наукової лабораторії
екстремальної та кризової психології
науково-дослідного центру
Національний університет цивільного
захисту України

Питання збереження психологічного здоров'я військовослужбовців піднімалося ще за часів Першої світової війни. Саме тоді вперше почали говорити про так званий «синдром війни», про психологічні наслідки пережитого військового досвіду, про «синдром

вижившого» тощо. І можна сказати, що відтоді розпочався пошук методів допомоги та реабілітації для учасників війни, яка б допомогла відновити повноцінне життя в мирному соціумі.

Незважаючи на таку значну історію вивчення питання реабілітації учасників

збройних конфліктів, досі існує багато суперечливих питань щодо алгоритму допомоги, його ефективних методів та підходів.

Нині в Україні йде війна, і мільйони українців переживають страшний та травматичний ситуації. Створення в нашій країні гарної системи психологічної реабілітації є актуальним питанням.

Сьогодні кожна країна має свої особливості в підході до відновлення та реабілітації військових та фахівців ризиконебезпечних професій, діяльність яких проходить у стресогенних та небезпечних умовах. Кожна з них має свої сильні та слабкі боки. Пропонуємо розглянути їх більш детально.

Психологічна допомога та реабілітація військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей у США. Система психологічного забезпечення військовослужбовців у США вважається однією з найбільш комплексних, адже має багаторівневу структуру, яка забезпечує необхідною допомогою не лише військових, а й їхні родини (батьків, дружин, чоловіків, дітей).

За вимогами Міністерства оборони кожний військовий повинен професійно володіти методами контролю бойового стресу, тож програмі психологічної підготовки приділяється значна увага. У ході підготовки кожен військовослужбовець оволодіває навичками та методами первинної, вторинної та третинної профілактики стресу.

Окрім центрального апарату психологічної служби на рівні дивізій та бригад, створено відділи охорони психічного здоров'я, які очолюють психіатри. У складі таких відділів є офіцери з охорони психічного здоров'я, які мають відповідний рівень підготовки (магістерський ступінь із психології чи соціальної роботи), ліцензію на діяльність та щонайменше рік практичної роботи в медичних закладах. До повноважень відділів охорони психічного здоров'я належить не лише надання лікувальних послуг, а й планування послуг з охорони психічного здоров'я у військовій частині та нагляд за якістю надання цих послуг; консультування командирів та лікарів дивізії; співпраця з капеланами та медичним персоналом, що супроводжує військових за кордоном; наставництво; забезпечення навчання медичного персоналу практик діагностики та лікування психологічних і психічних розладів тощо.

Для більш якісного забезпечення психологічного супроводу у військових частинах додатково створено підрозділи з контролю бойового стресу. Ці підрозділи складаються з психіатрів, психологів, соціальних працівників, спеціалістів з психічного здоров'я, а також трудотерапевтів тощо. Ці підроз-

діли розташовані на території так званого «військового карантину» – військових баз, віддалених від місць проведення бойових операцій. Метою діяльності підрозділів із контролю бойового стресу є:

- виявляти військовослужбовців з ознаками ПТСР або із супутніми розладами;
- перенаправляти їх до певних фахівців для подальшої діагностики симптомів;
- організовувати профілактичні заходи та заходи з відновлення.

Окремою автономною структурою в системі психологічного забезпечення військовослужбовців у США виступає Департамент у справах ветеранів. Департамент має багато баз для збереження психічного здоров'я ветеранів, і це не лише медичні центри та амбулаторні клініки, які підтримуються місцевими громадами, а й спеціалізовані центри ветеранів, де відкрито цілодобову кризову телефонну лінію. Представництва Департаменту у справах ветеранів є і в університетських кампусах та інших інформаційно-просвітницьких структурах. Тож можна сказати, що Департамент надає свої послуги в різних соціальних структурах та надає можливість відкритого доступу до отримання необхідної психологічної допомоги ветеранам.

В останні роки Департамент значно розширив програми із забезпечення виявлення депресії, ПТСР, проблем з алкоголем, військових сексуальних травм тощо. Він також збільшив кількість програм із відновлення психічного здоров'я у закладах первинної медичної допомоги та в інших медичних і реабілітаційних закладах.

Департамент підтримує близько 250 стаціонарних реабілітаційних програм у 106 закладах охорони здоров'я (із них 8 спеціалізованих, для жінок). Ці стаціонарні програми спрямовані, зокрема, на психологічну реабілітацію тих, хто страждає від ПТСР [6]. У реабілітаційних центрах працюють мультидисциплінарні команди, які забезпечують різносторонню комплексну допомогу військовим та військовим ветеранам.

Саме за допомогою Департаменту у справах ветеранів були розроблені спеціалізовані протоколи надання психотерапевтичної та фармакологічної допомоги [12].

Етапи надання допомоги військовослужбовцям на різних етапах травматичної події:

1. Запобігання стресовим розладам, формування психологічної стійкості. На цій стадії у військовослужбовців вони рекомендують формувати психологічну витривалість, стійкість до негативних стресових симптомів, які можуть виникати після травматичної події [12], здатність витримувати тяжкі обставини, що допомагають людині пережити стресові розлади [4; 9].

У підготовці вони використовують принцип поступового підвищення складності бойових завдань. При цьому значний акцент роблять на аналізі помилок, які висвітлюються як етап отримання професійного досвіду, а не особистої поразки [13].

2. Перша психологічна допомога, від 1 до 4 діб після травматичної події (у разі гострої стресової реакції). На цьому етапі головною метою в наданні психологічної допомоги є: задоволення негайних потреб (перша медична допомога, забезпечення базових потреб у безпеці, їжі, питті, укритті, одязі, сні тощо); стимуляція у відновленні комунікації з рідними та друзями; проведення психологічної підтримки і психоедукації, яка спрямована на подолання дезорієнтації, усвідомлення постраждалим проявів стресових реакцій і надання методів нормалізації та стабілізації психофізичного стану; оцінка потреб людини в духовній допомозі [12; 15–17].

Саме фахівці зі США виділили протипоказання та неефективні підходи до надання психологічної допомоги на цьому етапі допомоги: перша психологічна допомога людям, у яких немає симптомів психологічної травми, може бути непродуктивною і навіть шкідливою [11]; під час військових конфліктів не проводять класичних психологічних дебрифінгів, у цих ситуаціях вони неефективні [12].

3. Рання психологічна допомога, від 4 до 30 діб після травматичної події (у разі гострого стресового розладу). Після стабілізації психологічного стану постраждалого внаслідок травматичної події необхідно встановити симптоми та провести діагностику гострого стресового розладу (зазвичай вони використовують короткі скринінг-тести).

У разі встановлення гострого стресового розладу постраждалому надається рання психологічна допомога. На цьому етапі рекомендують проводити 4–5 базових когнітивних терапевтичних сесій, використовуючи елементи експозиційної терапії [12; 8].

4. Діагностування та лікування ПТСР (включно зі спостереженням після активної фази лікування), а також комплексна допомога у разі ускладненого перебігу розладу.

5. Допомога в разі постстресових симптомів чи супутніх розладів (наприклад, розлади сну, вияви агресії чи соматичні болі).

Надаючи допомогу при ПТСР, фахівці зі США рекомендують звертати особливу увагу на можливість самогубства та насильства стосовно інших, особливо щодо членів родини ветеранів. Також особливу увагу на цьому етапі надання допомоги необхідно приділити питанню роботи з почуттям провини, вживанням алкоголь-

них та наркотичних речовин, розладами сексуальної функції тощо.

За статистикою у Сполучених Штатах після війни у В'єтнамі більше ветеранів померло від суїциду, ніж загинуло під час бойових дій [10]. Дослідження показують, що існує зв'язок між почуттям провини та самогубством [5], тому необхідно виявляти почуття провини і допомагати військовослужбовцеві пропрацювати це відчуття. Також фахівці США наголошують, що більший ризик самогубства є у військовослужбовців та ветеранів, які травмовані фізично [14].

Психологічна допомога військовослужбовцям у Грузії. Усю специфіку програми психологічної допомоги в Грузії можна побачити у переліку основних завдань, вирішення яких стоїть перед фахівцями. Розглянемо основні з них:

- визначення рівня психологічної готовності військовослужбовців до виконання службових завдань за призначенням;
- вивчення характеру психотравм, отриманих військовослужбовцями в бойових діях, прогнозування можливості виникнення постстресових розладів;
- відновлення психологічної готовності військовослужбовців до виконання бойових завдань;
- консультування військовослужбовців та їхніх родин із метою полегшення протікання процесу адаптації до цивільного життя в мирних умовах;
- організація спеціалізованих фахових центрів психологічної допомоги та реабілітації військовослужбовців після виконання завдань за призначенням у точках проведення бойових дій;
- виявлення осіб, що потребують спеціалізованих медичних послуг;
- надання адресної психологічної та медичної допомоги близьким військовослужбовців;
- проведення психологічної реабілітації засобами освітньої діяльності [19].

У своїй роботі психологи Грузії значну увагу приділяють вирішенню питання побічних наслідків гібридної війни. Працюють і з населенням, яке знаходиться у зоні активного впливу російських засобів масової інформації, борються з навіяними про російськими поглядами.

У грузинській військовій системі фахівці, які надають первинну психологічну допомогу, представлені такими категоріями:

- посадові особи без спеціальної освіти (ці фахівці володіють методами спостереження, інтерв'ювання тощо);
- фахівці зі спеціальною психологічною підготовкою (ці фахівці є військовос-

лужбовцями, володіють чітко визначеними Міністерством методиками дослідження особистості, а також беруть участь у бойових завданнях);

- сержанти та командири військових частин, які виявляють осіб із групи ризику (людей, які можуть мати певні розлади та травматичні реакції);

- працівники, які забезпечують профілактику зловживання алкоголем військовослужбовцями, учинення самогубств тощо;

- категорія професіоналів (фахівці, які володіють різними психотерапевтичними методами).

Працюючи з учасниками бойових дій, фахівці використовують індивідуальну та групову форми роботи. За необхідності та наявності можливості в гарнізоні надається телефонна екстрена психологічна допомога військовослужбовцям. Тут для них створюються психологічні консультативні центри та центри екстреної психологічної допомоги у разі серйозної кризи.

На регулярній основі грузинські колеги-психологи проводять спеціалізоване навчання командирів усіх рівнів та ланок, які особисто працюють із підлеглими, що брали участь у бойових діях. Особлива увага під час навчання командирів приділяється умінню формувати та підтримувати позитивний настрій усередині підрозділу мобілізаційними методами.

Досвід грузинських психологів може бути корисним і для українських фахівців. Адже українські ветерани, повернувшись із зони бойових дій, також стикаються з неприйняттям та фактами насильства з боку населення, які перебувають під маніпуляційним інформаційним впливом держави-агресора.

Психологічна допомога в Ізраїлі. Досвід Ізраїлю особливо цікавий для України, адже ця країна воює не одне десятиліття. Уважається, що саме в Ізраїлі одна з найкращих у світі організація психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх родин.

Ізраїль налічує понад 2500 фахових військових психологів. Але під час активізації активних військових дій на службу призиваються резервісти. Тоді відповідність фахових спеціалістів із психологічного забезпечення стає приблизно такою: один фахівець на 70–90 військовослужбовців [20]. Особливу увагу привернув той факт, що в Ізраїлі військових психологів називають «офіцерами зі здоров'я душі». Така назва одразу унеможлиблює спекуляції щодо психічної повноцінності військовослужбовців і виключає можливість виникнення додаткового

напруження та відсторонення від військового психолога.

Ізраїльська система психологічної підтримки складається з п'яти великих підрозділів:

1. Підрозділ діагностики, профілізації та профорієнтації. За своїми розмірами та кількістю фахівців вважається найбільшим. Представники цього відділу відповідають за комплексне медичне обстеження молодих людей, починаючи з 15 років, формуючи медичну карту військового (його особистісний профіль), та супроводжують його протягом життя. Цікавим фактом є те, що будь-які зміни до карти можна внести лише протягом наступних трьох років, після проходження первинного тестування.

Первинна психологічна оцінка визначає: інтелектуальний рівень розвитку особистості, психологічний і соціальний статус, мотиваційні характеристики та лідерські якості. Усі показники заносяться до особової картки, і саме на їх основі проводиться профорієнтація потенційного військовослужбовця у відповідний рід військ. При цьому хочемо зауважити, що до служби в армії Ізраїлю допускаються призовники з інвалідністю, у тому числі і з психіатричним діагнозом (наприклад, з аутизмом, легкою формою дебільності, шизофренією в тривалій ремісії, синдромом Дауна, афективними розладами тощо) [20]. Для таких військовослужбовців розроблено спеціальні методики реабілітації та соціалізації в армійському середовищі.

Ізраїльські військові психологи також займаються і посткризовим тестуванням. Також до компетенції цього відділу входить діагностика бойової психічної травми, шоку бойових дій та посттравматичного стресового розладу. За їх системою психологічного супроводу подібного роду тестування проходять усі учасники бойових дій без винятку.

2. Підрозділ психологічної підтримки військовослужбовців займається поточною психологічною допомогою, яка спрямована і на розвиток стресостійкості особового складу, на формування його психологічної готовності до виконання службових та бойових завдань, і на надання психологічної допомоги військовослужбовцям та членам їхніх сімей, що зазнали впливу екстремальних чинників службово-бойової діяльності.

Значну роль в ізраїльській армії надають підготовці командирів, оскільки саме бойові командири щодня безпосередньо перебувають поруч зі своїми підлеглими і, по суті, на них покладена роль первинної діагностики та за потреби спрямування бійця до потрібного фахівця.

3. Підрозділ із реабілітації та роботи з демобілізованими ветеранами війни. На особливу увагу заслуговує ізраїльська реабілітаційна програма військовослужбовців після демобілізації, яка спрямована на те, щоб жоден борець не залишився наодинці, навіть із незначною проблемою. Ця програма передбачає також і підготовку близьких та рідних демобілізованого до його повернення додому.

4. Служба підтримки цивільного населення за кризових ситуацій. Ізраїль має і специфічну систему допомоги цивільному населенню в умовах ведення бойових дій. У кожному мікрорайоні населених пунктів країни під час кризових ситуацій працюють добровільні штаби кризових ситуацій, пункти оповіщення населення, пункти термінової допомоги.

5. Служба роботи із сім'ями постраждалих.

Таким чином видно, що психологічна служба в Ізраїлі має багаторівневу структуру та забезпечує надання психологічної допомоги не лише військовослужбовцям, а й їхнім рідним та цивільному населенню у цілому.

Психологічне забезпечення цивільного та військового персоналу міжнародних миротворчих місій переважно організовується на основі досвіду провідних держав зі складу НАТО. Особливістю психологічного забезпечення міжнародних миротворчих місій є: наявність відповідних фахівців із психологічного здоров'я практично в усіх підрозділах збройних сил; структурована та логічно організована підпорядкованість різних служб та органів; наявність гарного матеріально-фінансового забезпечення підрозділів психологічного забезпечення; наявність висококваліфікованого персоналу; комплексний підхід до завдань, що вирішуються; широка взаємодія та обмін досвідом між структурами.

Професійна діяльність військового з персоналу міжнародних миротворчих місій характеризується складними умовами, що впливають на психічний стан особистості і відображаються у проявах перенапруження, тривожності, у різного роду страхах, стресах тощо [2].

Так, Т. Баннер зазначає, що негативні впливи на психіку військовослужбовців виявляються в загальній дезорганізації поведінки, у гальмуванні раніше напрацьованих навичок, у труднощах розподілу уваги, його обсягу та пам'яті, імпульсивних діях, у суттєвих вегетативних змінах. За умови тривалого впливу чинників, що зумовлюють ці стани, порушення механізмів біологічного пристосування та компенсації набувають незворотного характеру і в майбутньому

стають передумовою виникнення нервово-психічних розладів і порушень.

Система психологічного забезпечення військового персоналу міжнародних миротворчих місій спрямована на підвищення якісних показників діяльності військовослужбовців через формування у них психічної стійкості та психологічної готовності до дій у бою, у складних і небезпечних умовах, в обстановці, що різко змінюється, під час тривалого нервово-психологічного напруження; формування стійкості до бойового стресу тощо [3].

Психологічне забезпечення у збройних силах Канади. У збройних силах Канади психологічним забезпеченням займаються психологи, які за своїм статусом є цивільними, але при цьому виконують обов'язки у військових частинах і підрозділах. Головна увага в побудові служби психологічного забезпечення військових у Канаді приділяється психіатрії, і саме тому лікарі-психіатри є військовослужбовцями [18].

Також у містах Петавава, Оттава, Едмонтон і Валкартьєр працюють багатопрофільні групи із забезпечення психічного та психологічного здоров'я військовослужбовців, у складі яких працюють лікарі-психіатри, психологи, соціальні працівники, капелани та інші необхідні фахівці.

Також у Канаді окремою ланкою психологічного забезпечення військових створено мережу пунктів роботи із сім'ями військовиків.

Психологічне забезпечення в країнах Балтії здійснюють фахівці психологічних служб. Незважаючи на те що для країн Балтії відділ психологічного забезпечення є молодіжною структурною одиницею, значну увагу вони вирішили приділяти психологічній підготовці військовослужбовців. На їхню думку гарна підготовка знижує вірогідність отримання психологічних наслідків після виконання завдань за призначенням у небезпечних для особистості умовах.

У межах програми підготовки до миротворчих місій із військовим персоналом проводять спеціальні психологічні тренінги, спрямовані на розвиток низки якостей [1]. До основних з них належать:

– ментальні здібності (військовослужбовцям демонструють взаємозв'язок між думками, емоціями, психологічними станами і досягненням високих результатів та значних показників розумової й фізичної продуктивності й ефективності);

– упевненість (військовослужбовцям показують зв'язок між високою адаптивністю, гнучкістю психіки, оптимальними рішеннями та успіхами в екстремальних ситуаціях);

– постановка і досягнення цілей (навчання процесу цілеутворення розпочинається з визначення основних цінностей, що дають напрям життя загалом і допомагають військовослужбовцям установлювати професійно значущі цілі й визначати реальні кроки для їх досягнення);

– управління увагою (військовослужбовці вчаться керувати увагою, розвивають уміння зосереджуватися на необхідному об'єкті тощо);

– саморегуляція (спеціальні методики релаксації дають змогу військовослужбовцям навчитися швидко відновлювати сили, регулювати сон, ефективно зберігати, відновлювати і використовувати особисту енергію);

– креативна спрямована увага (передбачається, що образне психічне відображення навичок, дій або подій зумовлює ті самі нейрофізіологічні процеси, що й реальні процеси) [1; 7; 18].

Отже, країни, які ми розглянули, у питаннях психологічного забезпечення багато в чому використовують досвід провідних держав – членів НАТО. Їхній досвід побудови системи психологічної допомоги та реабілітації військовослужбовців може бути покладений в основу створення подібної системи в Україні. Багаторівнева структура побудови психологічної служби Ізраїлю забезпечує можливість отримання необхідної допомоги не лише військовим, а й їхнім родинам і населенню у цілому.

Досвід грузинських психологів може бути корисним для українських фахівців, оскільки вони підіймають питання відторгнення, неприйняття та навіть насильства щодо ветеранів і військових тією частиною населення, що перебуває під маніпуляційним інформаційним впливом держави-агресора.

Психологічне забезпечення військового персоналу міжнародних миротворчих місій можна визначити як цілісний неперервний процес вивчення, аналізу, формування, розвитку і корекції військовослужбовців та військових колективів, впливу на різні елементи військово-професійної діяльності для забезпечення їх оптимального стану і найвищої ефективності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Albright D., Thyer B., Becker B., Rubin A. Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR) for Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) in Combat Veterans. *Campbell Systematic Reviews: The Campbell Collaboration*, 2011. November. URL: <https://utah.instructure.com> (дата звернення: 02.10.2022).

2. Banner T.F. An Examination of the Lived Experiences of United States Military Veterans who

have been Diagnosed with Psychological Injuries of War who have Utilized Equine Assisted Therapy. *LSU Doctoral Dissertations*. URL: http://digitalcommons.lsu.edu/gradschool_dissertations/1186 (дата звернення: 17.09.2022).

3. Combat and Operational Stress Control. Field Manual Headquarters № 4–02.51 (8–51). Washington, DC : Department of the Army, 2006. July 6. 401 p.

4. Escolas S. M., Bartone P. T., Pitts B. L., & Safer M. A. The protective value of hardiness on military posttraumatic stress symptoms. *Military Psychology (American Psychological Association)*. 2013. № 25 (2). P. 116–123. DOI: 10.1037/h0094953 (дата звернення: 27.11.2022).

5. Hendin H., & Haas A. P. Suicide and guilt as manifestations of PTSD in Vietnam combat veterans. *American Journal of Psychiatry*. 1991. № 148 (5). P. 86–91.

6. Real Warriors Campaign. *Health.mil*. URL: <http://www.realwarriors.net> (дата звернення: 29.11.2022).

7. Human performance enhancement in high-risk environments: insights, developments, and future directions from military research / P. E. O'Connor and Joseph V. Cohn. Editors. 2010. 346 p.

8. Treatment for posttraumatic stress disorder in military and veteran populations: Final assessment. URL: <https://nap.nationalacademies.org/read/18724/chapter/1> (дата звернення: 20.01.2023).

9. King L. A., King D. W., Fairbank J. A., Keane T. M., & Adams G. A. Resilience-recovery factors in post-traumatic stress disorder among female and male Vietnam veterans: hardiness, postwar social support, and additional stressful life events. *Journal of Personal Psychology*. 1998. № 74 (2). P. 420–434.

10. McCarl L. I. "To have no yesterday": The rise of suicide rates in the military and among veterans. *Creighton Law Review*. 2013. № 46 (3). P. 393–432.

11. Roberts N. P., Kitchiner N. J., Kenardy J., Bisson J. I. Systematic review and meta-analysis of multiple-session early interventions following traumatic events. *American Journal of Psychiatry*. 2009. № 166. P. 293–301.

12. Clinical practice guideline for management of post-traumatic stress. URL: https://lms.homebase.org/content/clinical-practice-guidelines-and-resources-ptsd-treatment?gclid=Cj0KCQiAw8OeBhCeARIsAGxWtUyBhAVP087IcEeEvgZwc9tJ-KbzawPz7Et_s6DwEW3PjosTQIU-DxgaAsjCEALw_wcB (дата звернення: 22.11.2022).

13. Zach S., Raviv S., Inbar R. The benefits of a graduated training program for security officers on physical performance in stressful situations. *International Journal of Stress Management*. 2007. № 14 (4). P. 350–369.

14. Zivin K., Kim H. M., McCarthy J. F. et al. Suicide mortality among individuals receiving treatment for depression in the Veterans Affairs health system: associations with patient and treatment setting characteristics. *American Journal of Public Health*. 2007. № 97 (12). P. 2193–2198.

15. Первая психологическая помощь: руководство для работников на местах. URL: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/44615/45/9789244548202_rus.pdf (дата звернення: 18.10.2022).

16. Комісія УГКЦ у справах душепастирства охорони здоров'я. Перша психологічна допомога. URL: <http://patriotdefence.org> (дата звернення: 16.09.2022).

17. Медсанбат: бойовий стрес. URL: <http://www.medsanbat.info/medsanbat-boyoviy-stres> (дата звернення: 16.09.2022).

18. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Київ, 2018. Т. 1. 208 с.

19. The Center for Nonviolent Communication. Help people who can make an impact attend an intensive

training. URL: <http://www.cnvc.org/ru> (дата звернення: 12.11.2022).

20. Фельдман А. Інтерв'ю. *НейроNews: психоневралгія и нейропсихіатрія*. URL: <http://neuronews.com.ua/page/albert-feldman-E280A6ochen-vazhno-sozdat-takuyusistemu-pri-kotoroj-voennosluzhacshij-smogC2A0byC2A0poluchit-psihologicheskuyuromossh-navseh-etapah-neseniyaC2A0sluzhby-iC2A0posleC2A0demobilizacii> (дата звернення: 14.10.2022).

ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІСНА ІДЕНТИЧНІСТЬ»

THE PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF THE CONCEPT "PERSONAL IDENTITY"

Статтю присвячено теоретичному аналізу проблеми ідентичності особистості з погляду психології. Висвітлено, чому в сучасних умовах питання особистісної ідентичності є актуальним. Представлено аналіз розвитку змісту понять «ідентичність» та «особистісна ідентичність» із погляду психоаналітичного, символічного та когнітивного підходів. Визначено особливості розвитку ідентичності в першій і другій половині життя. Проаналізовано розуміння феномену особистісної ідентичності. Розглянуто результати досліджень, присвячених вивченню структури особистісної ідентичності.

Зазначено, що більшість дослідників визначає в особистісній ідентичності динамічну структуру, яка містить у собі потреби, переконання, життєвий досвід особистості, уявлення про свою особистість, про соціальні ролі, цінності. Як предмет дослідження особистісну ідентичність найчастіше розглядають як внутрішню систему соціальних показників, завдяки яким особистість формує власну систему особистісних цінностей, ідеалів, норм, ставлення до світу й до себе. Поняття «особистісна ідентичність» активно досліджують у сучасній українській та закордонній психології. У дослідженні особистісної ідентичності звернено увагу на спрямованість на підтвердження дії особистості з боку інших.

На основі здійсненого теоретичного аналізу визначено, що ідентичність є внутрішнім суб'єктивним станом особистості, у якій проявляється усвідомлення нею себе. Особистісна ідентичність є досить важливою, оскільки на її основі відбувається формування гармонійної особистості. Індивідуальний рівень особистісної ідентичності містить сукупність унікальних своєрідних якостей, які виділяють особистість із соціального оточення.

Ключові слова: ідентичність, особистісна ідентичність, індивід, особистість, особистісні риси, соціальна ідентичність.

The article is devoted to the theoretical analysis of the problem of personal identity from the point of view of psychology. It is highlighted why the issue of personal identity is relevant in modern conditions. An analysis of the development of the concept of "identity" and "personal identity" from the perspective of psychoanalytic, symbolic, and cognitive approaches is presented. Peculiarities of identity development in the first and second half of life have been determined. The understanding of the phenomenon of personal identity is analyzed. The results of research devoted to the study of the structure of personal identity are considered.

The author states that most researchers define personal identity as a dynamic structure that includes needs, beliefs, life experience of an individual, ideas about their personality, social roles, and values. As a subject of research, personal identity is most often considered as an internal system of social indicators, thanks to which a person forms his own system of personal values, ideals, norms, attitude to the world and to himself. The concept of "personal identity" is actively researched in modern Ukrainian and foreign psychology. In the study of personal identity, attention is paid to the orientation towards the confirmation of the individual's actions by others.

On the basis of the performed theoretical analysis, it was determined that identity is the internal subjective state of an individual, in which self-awareness is manifested. Personal identity is quite important, as it is the basis for the formation of a harmonious personality. The individual level of personal identity contains a set of unique, distinctive qualities that distinguish the individual from the social environment.

Key words: identity, personal identity, individual, personality, personal traits, social identity.

УДК 159

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.24)

10.32782/2663-5208.2023.45.24

Лиманкіна А.І.

аспірантка

Класичний приватний університет

Вступ. Проблему ідентичності впродовж тривалого часу не досліджували в психології як самостійну, але вона перебувала у центрі уваги більшості дослідників у галузі загальної психології і психології розвитку. Останнє десятиріччя поняття «ідентичність» поступово витісняє інші поняття, які були використані для позначення індивідом самого себе. Широке застосування цього терміна призвело до появи безлічі дефініцій, які іноді суперечать одна одній.

Сьогодні в наукових працях із психології особистості збільшується тенденція звернення до поняття «особистісна ідентичність». І це відбувається не випадково, оскільки в контексті останніх соціальних змін посилюється інтерес до проблеми вибору й самовираження. Свідома особистісна ідентичність дає змогу особистості розвивати систему цінностей і переконань, формувати власну модель поведінки. Осо-

бистісна ідентичність передбачає збільшення свідомої уваги до питання «Хто я?», яке супроводжує людину впродовж усього її життя.

Для того щоб повною мірою розкрити і зрозуміти сутність поняття «особистісна ідентичність», необхідно простежити еволюцію поглядів на це питання в досить широкому проміжку часу, починаючи з ХІХ ст., де ідентичність згадується вперше в працях У. Джеймса, Е. Еріксона, Ч. Кулі, Дж. Міда, Д. Марсія та інших дослідників, до наукових досліджень сьогодення.

Значну увагу феномену ідентичності приділив У. Джеймс, указуючи на те, що особистість людини становить загальну суму всього того, що вона може назвати своїм: фізичні й духовні якості, репутація, дім, діти тощо. Проте систематичні дослідження ідентичності як психологічного феномену стартували з початку ХХ ст. Із цього часу

феномен ідентичності почали сприймати як атрибут психічного життя людини, важливий її складник, основу більшості фундаментальних психологічних досліджень.

Феномен ідентичності формується і розвивається впродовж усього життя людини й залежить від багатьох чинників. Життя у соціумі змушує людину не лише взаємодіяти, а й пристосовуватися до нього постійно, щоб стати невід'ємною його частиною. Це безперервний процес формування власного «Я» в умовах глобалізації суспільства і значного інтересу до індивідуальності. Ідентичність дає змогу людині створювати власні переконання, які допомагають їй швидко адаптуватися до динамічних умов.

У психології поняття «особистісна ідентичність» пов'язане з проблемою свободи вибору й самовираження (К. Хорні) та проблемою формування «Я-концепції особистості» (Е. Еріксон, З. Фройд). Дослідженням цього питання займалися як закордонні, так і українські дослідники: Р. Бернс, П. Гнатенко, І. Гоффман, М. Жилін, А. Зубенко, О. Литвинчук, Г. Теджфел, Дж. Тернер, Т. Яблонська та ін.

Метою дослідження є аналіз основних підходів до визначення психологічної сутності поняття «особистісна ідентичність» та викладення авторського погляду щодо цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідентичність є однією з умов розвитку особистості, соціальних систем і відносин, значущим явищем психічного життя людини й пов'язана з проблемою психологічного добробуту.

У сучасних умовах феномен ідентичності – це здатність індивіда до асиміляції особистісного та соціального досвіду, а також підтримання власної унікальності й суб'єктивності.

Насамперед розглянемо етимологію терміна «ідентичність». Слово «ідентичність» має латинське коріння *idem*, що означає «те саме» і позначає властивість зберігати свою сутність незалежно від трансформацій. Це ж слово застосовують і для характеристики «самості» (Self), що забезпечує її самоідентичність.

У психології існує декілька підходів до дослідження ідентичності: психоаналітичний (Е. Еріксон, Дж. Марсія, З. Фройд); біхевіористичний (Д. Кемпбел, М. Шериф, С. Шериф); символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, Ч. Кулі, І. Гоффман); когнітивний (Г. Теджфел, Дж. Тернер, М. Хог); конструктивний (Ф. Барт, П. Бергер).

Е. Еріксон першим почав досліджувати феномен ідентичності. Передумовами

виникнення інтересу до цієї проблеми стали дискусії Его-психологів про аналіз будови особистості (розвиток і адаптація особистості, автономія, особливості функціонування «Я»), а також положення А. Фрейда про захисні механізми. Формування уявлень про ідентичність в Его-психології ґрунтується на працях Х. Хортманна, який запропонував розрізняти «Его» – психічну підструктуру, функціями якої є саморегуляція та адаптація до оточення, і «Я» (self) – сукупність психічних уявлень особистості про себе. Таким чином, ми говоримо про «Его» в межах пристосування індивіда до реальності, а «Я» – у контексті безпосереднього переживання особистістю власної цілісності.

Формування ідентичності Е. Еріксон описує як розвиток конфігурації, яка формується в дитинстві шляхом послідовних «Я-синтезів». Конфігурація містить у собі конституційну схильність, певні здібності, важливі ідентифікації, дієві захисні механізми, успішні сублімації та ролі, які виконує особистість [6].

Визначаючи ідентичність як складне, багаторівневе утворення, Е. Еріксон розглядав його на трьох рівнях: на рівні індивіда (до якого відносив уявлення про себе як про деяку незмінність фізичного вигляду та характеристик), особистісному (куди входять відчуття власної унікальності, неповторності) і соціальному (соціальні і групові ідеали, до яких ми себе відносимо) [6].

Вік з 11 до 20 років є ключовим для формування ідентичності, оскільки у цей період відбувається боротьба між позитивним полюсом ідентифікації «Я» та негативним полюсом змішування ролей. Підліток, окрім того, що має акумулювати всі знання про себе, має їх обдумати, встановити зв'язок із минулим та побудувати перспективу на майбутнє. Ідентичність характеризує індивіда як зрілу особистість, тому Е. Еріксон наголошує на тому, що здатність особистості до повноцінного розв'язання проблем на кожному віковому періоді, прийняття і усвідомлення результатів кожного етапу – необхідна умова формування і розвитку ідентичності.

Один з учнів Еріксона Дж. Марсія, розвиваючи його теорію, запропонував концепцію статусів Его-ідентичності. У межах цієї концепції описано чотири самостійні орієнтації – статуси Его-ідентичності. Статуси Его-ідентичності визначають через два параметри: пошук ідентичності та прийняття обов'язків. Дж. Марсія і його послідовники розглядають такі статуси: вирішена ідентичність (псевдоідентичність), яка реалізує установки й цінності значущих

особистостей; дифузна (розмита) ідентичність, яка характеризується ситуативністю, нестійкістю, суперечливістю; мораторій (криза ідентичності), коли особистість не може визначитися і продовжує експериментувати, не приймаючи певних обов'язків; досягнута (автономна ідентичність) [8].

Необхідно зазначити й уявлення про ідентичність Г. Теджфела та Дж. Тернера, які вважали, що сприймання людиною себе є, з одного боку, самоописом своїх унікальних особистісних характеристик (особистісна ідентичність), а з іншого – самовизначенням приналежності до тієї чи іншої соціальної групи (соціальна ідентичність) [10; 11].

Е. Фромм зазначає, що для людини характерним є прагнення до ідентичності, яка входить до кола значущих особистісних характеристик. У пошуках конформізму й соціального статусу індивід відчуває потребу в ідентичності. Яскраво виражена потреба в ідентичності може сприяти досягненню гармонії й свободи, які досягаються через активність і наполегливість особистості [3].

Екзистенційно-гуманістичний підхід має свій погляд на ідентичність як на внутрішню сутність і сприймання власного «Я», свою цілісність. Дж. Бьюдженталь визначає справжню, процесуальну, мінливу, набуту зовні, ригідну ідентичність. Ідентичність для нього – це процес постійного відчуття власного «Я», а також прийняття себе.

Послідовники аналітичної психології розвивають уявлення К. Юнга, згідно з яким особистісна ідентичність розвивається від адаптації в першій половині життя. Адаптація до певних умов і суспільних норм, спрямованість на соціальні досягнення, зміна ролей та ідентифікацій зміцнює силу «Я». у подальшому цей процес дає змогу перейти до усвідомлення і прийняття тих аспектів «Я», які раніше викликали тривогу й були витісненими. Проте дослідження в межах юнгівської психології присвячені переважно проблемам розвитку ідентичності осіб середнього віку.

Цікавим є погляд К. Гергена на феномен ідентичності. Він указує на те, що ідентичність людини – це суміш слабо пов'язаних ідентичностей, а традиційне уявлення «Я-концепції» як єдиної, послідовної психологічної структури, скоріше за все, має недостатню розробленість [7].

Польсько-британський соціолог З. Бауман розглядає ідентичність у контексті двох питань: «Хто я?» і «До чого я належу?». Ідентичність у зв'язку із цим виступає як особистісне ядро, яке забезпечує індивіду відчуття захищеності й задоволеності від знаходження у сучасному світі.

Значну увагу дослідників привертає розвиток ідентичності в період середнього віку (середина життя), оскільки у цей період психіка досить активна. Цей період порівнюють із підлітковим віком: людина переживає «невизначеність» власної ідентичності, що дає змогу перетинати внутрішні кордони й заборонені межі. Водночас виникає питання про обмеження, які задають вік і попередні життєві вибори. Особистість проявляє себе між мріями й реальністю, що ставить перед нею завдання відокремити попередню ідентичність, орієнтовану на соціальні норми. Представники різних психологічних шкіл сходяться на думці, що розв'язання цього завдання пов'язане не зі встановленням чогось, а з питанням сенсу. Сенс розкривається в розвитку тих боків себе, які раніше були прихованими, знаходилися в підкореному положенні чи містили лише потенційний характер. Таким чином, друга половина життя характеризується поверненням від адаптації до цілісності.

Прояви ідентичні можливі як на соціальному, так і на індивідуальному рівні. Саме на соціальному рівні відбувається ідентифікація особистості з нормами соціуму і, як наслідок, формування групової свідомості. Індивідуальний рівень формує неповторність особистості під час співвідношення себе з тими, хто оточує.

Дж. Мід, визначаючи співвідношення соціальної детермінації і свободи особистості, виділяє свідому й неусвідомлювану ідентичність. Когнітивні процеси детермінують прояви свідомої ідентичності, а неусвідомлювана формується під впливом неусвідомлено прийнятих норм, правил, установок. Неусвідомлювана ідентичність може стати усвідомленою лише за допомогою рефлексії [9]. Розвиваючи ідеї про співвідношення в структурі особистості свідомої і неусвідомлюваної ідентичності, І. Гоффман запропонував диференціювати соціальну ідентичність, особистісну ідентичність та Я-ідентичність.

Необхідно зазначити, що на феномен ідентичності безпосередньо здійснює вплив розвиток ціннісно-вольової сфери особистості. Цього погляду дотримується А. Ватерман, уважаючи, що елементами ідентичності є цілі, цінності й переконання, якими керується людина [12].

Останнім часом у психології частіше звертаються до проблеми саморозуміння особистості, самості, її самовираження, рефлексії, у зв'язку із цим з'являється безліч досліджень, присвячених проблемі особистісної ідентичності. Особистісну ідентичність як одну з підсистем «Я-концепції», описує

Р. Бернс. За його уявленнями, вона належить до самовизначення фізичних, інтелектуальних та моральних особистісних рис. Інші дослідники трактують це поняття по-своєму.

Особистісна ідентичність являє собою складне комплексне утворення, пов'язане з усвідомленими уявленнями людини про себе й довкілля, а також з нормами, цінностями й моральними еталонами, за якими люди оцінюють себе і формують ставлення до себе.

Особистісна ідентичність – структурне особистісне утворення, соціальне за походженням, що трактується як набір рис чи інших характеристик, що дають змогу відрізнити певного індивіда від інших людей.

Особистісна ідентичність – це внутрішня динамічна структура, яка інтегрує уявлення людини про себе з очікуваннями значущих інших, інтеріоризованих у свідомості цього суб'єкта [1].

Особистісна ідентичність – це сукупність особистісних якостей і характеристик індивіда, що забезпечує цілісність і тотожність особистості, її позитивне самосприйняття [2].

Г. Брекуелл наголошує на тому, що між особистісною та соціальною ідентичністю існує взаємозв'язок. Особистісну ідентичність вона визначає як суму інтелектуальних, моральних і фізичних рис індивіда, а соціальна ідентичність, на думку дослідниці, є сукупністю певних ідентичностей, сформованих на її приналежності до різних соціальних підсистем. Дослідниця виділяє наступні компоненти структури ідентичності: біологічний організм (ідентичність як продукт взаємодії біологічного організму із соціальним контекстом); змістовний вимір (характеристики особистісної та соціальної ідентичності); ціннісний вимір (вимір цінностей індивіда); час (розвиток ідентичності в плані суб'єктивного часу) [5].

Формування особистості протікає переважно несвідомо на всіх рівнях психічної діяльності. Цей процес являє собою одночасне відображення і спостереження, у результаті якого формується особлива психологічна конфігурація, що складається із двох основних складників: оцінка себе порівняно з оцінкою інших. Цей процес знаходиться в постійній зміні та розвитку.

Особистісна ідентичність має два аспекти: особистісний та соціальний. Онтогенетично особистісна ідентичність є вторинною стосовно соціальної, формуючись на основі використання вироблених у процесі соціальної категоризації понять. Особистісна ідентичність соціальна за походженням, оскільки вона формується в результаті взаємодії індивіда з іншими

людьми. Трансформація особистісної ідентичності зумовлена змінами у соціальному оточенні індивіда.

Особистісна ідентичність як психологічний феномен пов'язана з досить відомими моделями психологічних явищ, такими як «Я-концепція», самоповага, «образ-Я», соціальні ролі, спрямованість тощо. Разом із тим було б недоречно ототожнювати процес постійної диференціації і становлення індивідуальності людини з перерахованими явищами. Вони входять до змісту особистісної ідентичності особистості, багато в чому визначають, але не вичерпують її.

Важливість особистісної ідентичності полягає у її особистісній регуляції та соціальній активності людини. Осмислене здійснення виборів, які життя пропонує особистості, постановка цілей, яких необхідно досягати, налагодження стосунків із друзями та близькими людьми передбачає чіткі й диференційовані переживання людиною себе як особливої істоти, яка має певні цінності, інтереси, прагнення і проживає своє життя.

Для того щоб пережити власну визначеність, людині необхідно мати деякі стійкі орієнтири: стабільні соціальні інститути, життєві цінності, визнані критерії успішності життя, чітко розмежовані соціальні групи, до яких можна було б віднестися як до «своїх» чи «чужих». Відсутність чи двозначність цих орієнтирів утруднюють процес формування особистісної ідентичності.

Фундаментальною потребою особистості є її прагнення отримати від інших людей схвалення (підтвердження) тих дій, які вона здійснює. Людина відчуває природну потребу в підтриманні цілісності, у збереженні Self, а для цього їй необхідна міжособистісна взаємодія, де Self знаходило б підтвердження. Почуття ідентичності, опанування себе досягається шляхом роз'яснення змісту Self у процесі підтверджуючої поведінки значущих інших. Людина наближає до себе, поглиблюючи стосунки, інтенсифікуючи їх із тими, чий структури особистісного сенсу є конгруентними до її структури сенсу.

Сім'я є одним із значущих просторів особистості, що виконує функцію підтвердження і підтримки. Один із дослідників проблеми сім'ї – Е. Берджесс визначає сім'ю як «єдність взаємодіючих особистостей». Роль сім'ї у формуванні особистісної ідентичності є досить значною, оскільки людина вже ізолюється від розв'язання суспільних питань і зосереджується на невеликому, відносно автономному світі сім'ї. Це є своєрідним психологічним захистом від змін у соціумі.

Висновки з проведеного дослідження.

У процесі дослідження визначено такі аспекти в різних трактуваннях поняття «особистісна ідентичність»: є складним (неоднорідним) феноменом; містить цілісність і тотожність унікальних уявлень людини про себе; визначається іншими людьми й дає їм змогу відрізнити певного індивіда від інших.

В описі структури ідентичності дослідники розходяться у своїх поглядах. У різних працях, де автори описували структуру особистісної ідентичності, можна виділити від двох до п'яти її компонентів. Одні дослідники виділяють такі її компоненти, як диференційованість, наявність об'єктивних і суб'єктивних параметрів, часова перспектива, цілісність, реалістичність та ставлення до себе, інші – соціальну й соціально-часову самоідентичність, стабільність переживання цих ідентичностей. Треті вказують на когнітивний та емоційно-ціннісний компоненти чи когнітивний, емоційний та рольовий.

Таким чином, проаналізувавши праці різних дослідників, ми визначили, що не існує єдиного погляду щодо трактування поняття «особистісна ідентичність». На нашу думку, це пов'язано з тим, що зміст особистісної ідентичності є специфічним на кожному етапі її розвитку. Можна припустити, що не лише зміст і структура є специфічними для різних етапів, а й сама особистісна ідентичність не є перманентним феноменом і може визначатися залежно від певних життєвих етапів чи віку людини.

На нашу думку, особистісна ідентичність – це самосприйняття себе як особистості, здатність змінюватися, ототожнення себе з минулим та бачення себе в майбутньому. Формування особистісної ідентичності пов'язане з усвідомленням власної значущості. В іншому разі відбувається «розмивання» почуття свого «Я», що призводить до утруднення здійснювати правильний вибір.

Сьогодні особистісну ідентичність як предмет психологічного дослідження продовжують розглядати з різних поглядів. У процесі дослідження було визначено, що не виділено соціально-психологічні умови для її формування в певні вікові періоди, що дає можливість визначити шляхи подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жилін М. Аналіз ідентичності з погляду індивідуалістичної та соціальної психології. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. Вип. 6. С. 63–71.
2. Посохова Я. С. Проблема ідентичності та визначення психологічних основ її вивчення. *Право і безпека*. 2015. № 2 (57). С. 217–221.
3. Литвинчук О. Соціальна та особистісна ідентичність: соціально-філософський аналіз. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філософія». 2011. Вип. 8. С. 195–202.
4. Яблонська Т. М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2010. Вип. 38. С. 378–387.
5. Breakwell G. M. Resisting Representations and Identity Process. *Paper on Social Representations*. 2010. Vol. 19. P. 1–11.
6. Erikson E. H. *Identity : Youth and Crisis*. New York : W. W. Norton & Company, 1968. 336 p.
7. Gergen K. J. Personal consistency and the presentation of self. *The self insocial interaction*. 1968. Vol. 1. P. 299–308.
8. Marcia J. E. *Identity in Adolescence : Handbook of Adolescent Psychology*. New York : John Wiley & Sons, 1980. P. 159–187.
9. Mead G. H. *Mind, Self and Society from the Standpoint of a social Benaviorist*. Chicago : The University of Chicago Press, 1975. 248 p.
10. Tajfel H. *Social identify and intergroup relations*. Cambridge : University Press, 1982. 612 p.
11. Turner J. C. *The experimental social psychology of intergroup behavior*. Intergroup behavior. Oxford, 1984. 360 p.
12. Waterman A. S. Identity as an Aspect of Optimal Psychological Functioning. *Adolescent Identity Formation*. 1992. № 4. P. 50–72.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ БЛИЗЬКОГО ОТОЧЕННЯ НА ВИНИКНЕННЯ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE INFLUENCE OF THE CLOSE ENVIRONMENT ON THE OCCURRENCE OF PSYCHOSOMATIC DISORDERS IN CHILDREN OF YOUNGER SCHOOL AGE

У статті висвітлено актуальність проблем розвитку при психосоматичних розладах у дітей молодшого шкільного віку. У практичній роботі психологи постійно зустрічаються з дітьми, які ставлять їх у глухий кут на тлі подолання психосимптоматики, оскільки вона не супроводжується помітними змінами соматичного стану, котрі не проявляються навіть під час інтенсивних занять, що, своєю чергою, супроводжується змінами психологічного стану дитини. Дослідження впливу сім'ї на розвиток психосоматичних розладів у дітей потребують особливої уваги, оскільки незалежно від матеріального достатку та економічного статусу, навіть за наявності чинників, сприятливих для розвитку дитини, неконструктивні стилі сімейного виховання також можуть призвести до виникнення психосоматичних розладів. Психологічні особливості молодших школярів особливо крихкі, їм бракує критичного осмислення того, що відбувається навколо. У дитини як члена сім'ї з батьками складаються певні стосунки, які впливають на неї як позитивно, так і негативно. Необхідною умовою психологічного розвитку молодших школярів є гармонійні сімейні стосунки, тобто стосунки з батьками. Батьки створюють у дитини відчуття безпеки і допомагають їй навчитися поводитися і реагувати на певні життєві ситуації. Емпіричне дослідження проходило з урахуванням основних особливостей дітей 6–7 років, які формують нові уявлення про навчання у іншому місці, власного зростання (саме у школі), що зумовило вибірку дослідження (21 особа). Інструментами дослідження виступили такі методи, як: визначення рівня тривожних проявів у дітей дошкільного віку за А. М. Прихожан; дослідження рівня реалізації агресивних тенденцій у поведінці за методикою «Рука» Е. Е. Вагнера. Результати емпіричного дослідження розкривають особливості впливу сім'ї на психосоматичні розлади молодших школярів, з'ясовують розуміння, зміст і методи виховання дітей, розкривають особливості ставлення батьків до дітей, визначають статус дітей у сім'ї, ступінь задоволеності та емоційної стабільності/нестабільності проявів у поведінці.

Ключові слова: діти молодшого шкільного віку, сім'я, психосоматичні розлади, тривожність, агресивність, страх, життєва криза, стресові ситуації.

The article is devoted to the relevance of developmental problems in psychosomatic disorders in primary schoolchildren. In their practical work, psychologists constantly meet with children who "put them in a dead end" against the background of overcoming psychosymptomatics, since it is not accompanied by noticeable changes in the somatic state, which do not manifest even with intensive classes, which, in turn, is accompanied by changes in the psychological state child. The study of the influence of the family on the development of psychosomatic disorders in children requires special attention, because regardless of material well-being and economic status, even in the presence of factors favorable to the development of the child, unconstructive styles of family education can also lead to the emergence of psychosomatic disorders. As a member of the family, the child has certain relationships with his parents that affect him both positively and negatively. Parents create a sense of security in the child and help him learn to behave and react to certain life situations. The empirical study was conducted taking into account the main characteristics of children 6–7 years old, who form new ideas about learning in another place, their own growth (namely at school), which determined the sample of the study (21 persons). The following methods were used as a research tool: determination of the level of anxiety manifestations in preschool children according by A. Parishoner; study of the level of implementation of aggressive tendencies in behavior according to the "Hand" method by E. Wagner. The results of the empirical study reveal the peculiarities of the influence of the family on the psychosomatic disorders of younger schoolchildren, find out the understanding, content and methods of raising children, reveal the peculiarities of the attitude of parents to children, determine the status of children in the family, the degree of satisfaction and emotional stability/instability of manifestations in behavior.

Key words: children of primary school age, family, psychosomatic disorders, anxiety, aggressiveness, fear, life crisis, stressful situations.

УДК 159.923.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.25>

Лисенкова І.П.
д. психол. н.,
завідувачка кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Трибухіна О.В.
студентка ОР «Магістр» спеціальності
053 – Психологія
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Сьогодні існує велика кількість психологічної літератури про психосоматичні розлади, однак через відсутність фундаментальних досліджень у цій галузі рівень та глибина знань про дитячий розум і тіло є відносно старими та відображають лише зовнішні аспекти цього явища. Проблема психосоматичних

захворювань у дітей актуальна з погляду диференціації норм і відхилень у розвитку, розроблення психолого-педагогічних програм. Однією з найактуальніших проблем сьогодення є зростання психосоматичних розладів у дітей та підлітків. По-перше, це пов'язано із загальною напругою у суспільстві та психологічною неврівнова-

женістю всього суспільства. Частота психосоматичної патології в загальній структурі захворюваності останнім часом настільки зросла, що деякі дослідники почали називати сучасне суспільство «психосоматично орієнтованим». Важко говорити про фізичне захворювання без психосоматичних реакцій або порушень на тій чи іншій стадії, які погіршують його перебіг і призводять до хронізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично метафорична проблема патологічних психофітичних впливів була пов'язана з поглядами З. Фрейда щодо «істеричної конверсії». Його концепція трансляції емоцій була витіснена в несвідоме під приводом реалізації, але набула широкого визнання в психосоматичних дослідженнях у символічній формі у вигляді відповідних клінічних синдромів. Принцип «конверсії на орган» набув змісту фундаментальних законів психосоматичної медицини, які визначають формування внутрішніх органів не лише функціонально, а й органічно [9].

У своїй концепції партикулярності Ф. Александер відкидає символічне тлумачення органічної вісцеральної патології. Вегетативний невроз, який розвивається в конфліктних ситуаціях, він розглядав як фізіологічну реакцію організму на довго повторювані емоційні стани і постулював, що емоція досягається переважно через симпатичну іннервацію [2; 4; 8].

Одним із чинників, що впливають на перебіг психосоматичних захворювань, є ставлення батьків до хвороби дитини [5; 6]. Часто на ставлення батьків до хвороби дитини впливають різні чинники. Це як власне здоров'я людини, так і страх перед погіршенням наслідків, а також переконання батьків про те, що вони знають про те чи інше захворювання. Ставлення до хвороби дитини вплине і на ставлення до характеру дитини. Загалом можна сказати, що стосунки у сім'ї змінюються через наявність хронічного захворювання в одного з її членів [3; 11]. Деякі випадки розпаду сім'ї включають відсутність емоційної теплоти батьків у спілкуванні.

За визначенням Т. І. Ханецької та О. І. Якимчук, особлива увага приділяється впливу сім'ї на виникнення психосоматичних розладів у дітей молодшого шкільного віку, оскільки незалежно від матеріального достатку та економічного становища, навіть за наявності сприятливих чинників, неконструктивний стиль сімейного виховання спричинить розвиток у неї психосоматичних розладів [9; 7]. Тому вплив родини та стосунки всередині сім'ї є основним чинником, що впливає на формування та розвиток особистості дітей у молодшому шкільному віці. Виникнення та формування психосоматичних розладів у дітей цієї вікової групи переважно зумовлено дисбалансом батьківсько-дитячих стосунків, що описує стилі батьківського виховання (рис. 1).

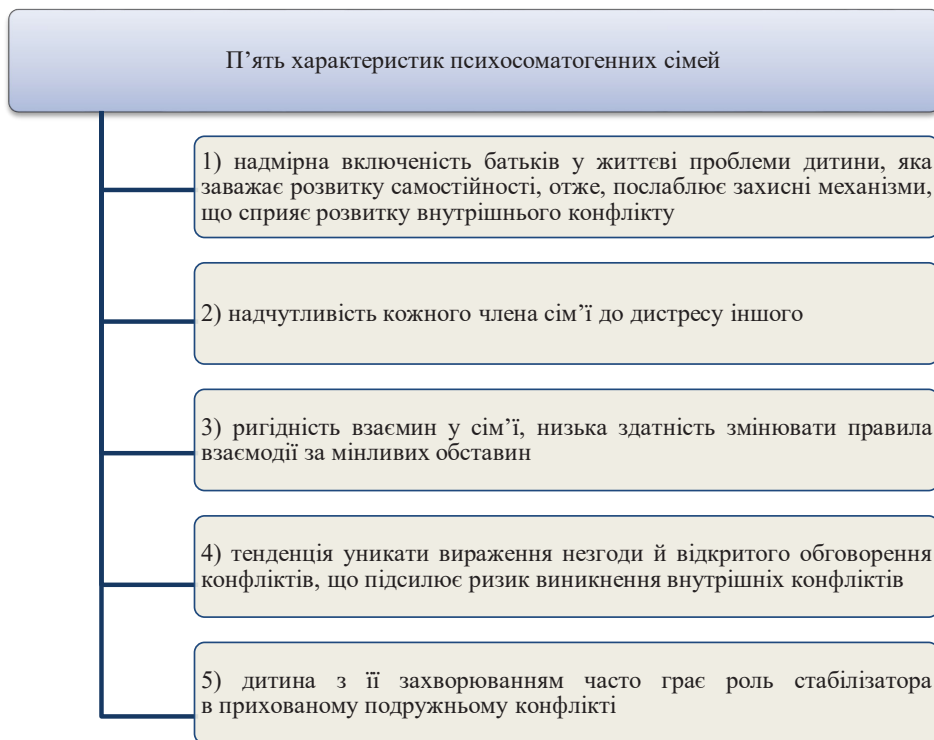

Рис. 1. Характеристики психосоматогенних сімей

Тому девіація існуючих сімейних стосунків і стилю виховання стала основним чинником, що призводить до виникнення деяких психосоматичних розладів у молодших школярів. Інші чинники включають соціальну нерівність і недосконалість системи освіти. До структури аномальних форм слід додати чинники ризику психосоматичних розладів, такі як соціальне сирітство, залежності батьків, різні форми домашнього насильства, повна зайнятість сучасних батьків. Ці чинники можуть завадити батькам повноцінно виконувати свої функції виховання.

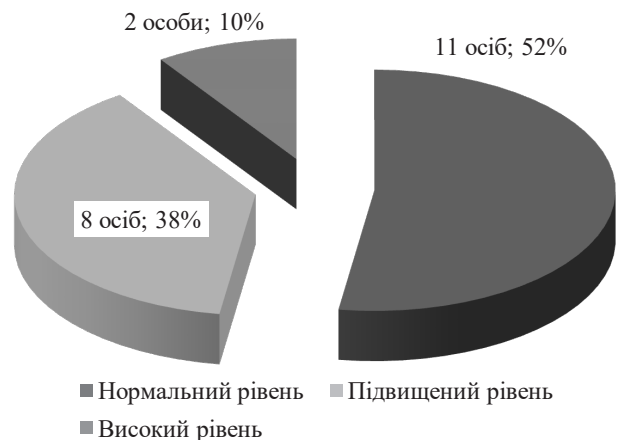
До психосоціальних чинників належать патологічні стилі виховання. Сімейний стиль виховання – це набір батьківських стереотипів, які впливають на дітей. Спостерігаючи за ставленням дітей до батьків у різних сім'ях, психологи можуть описати стилі виховання, які виникають під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників, а також особливостей дитини. На вибір того чи іншого стилю сімейного виховання в першу чергу впливають власні виховні традиції батьків. Велике значення мають індивідуально-особистісні особливості батьків, їх освітня культура та психологічне благополуччя. Найцікавішою з погляду практичного застосування є класифікація, запропонована А. Лічко та Е. Ейдеміллем, заснована на взаємозв'язку особистісно-формулюючих рис дітей і стилів сімейного виховання. Автори визначили п'ять упереджень у стилях домашнього навчання: гіперпротекцію (недолік опіки та контролю); домінуючу гіпопротекцію (велика кількість заборон, надмірна увага); потуральну гіпопротекцію (свобода дитини від труднощів); емоційне відкидання (обмеження потреб дитини, ігнорування) та підвищену моральну відповідальність (надання дитині ролі «голови сім'ї») [10].

Також можна додати до переліку батьківських упереджень: перевагу жіночих, чоловічих чи дитячих якостей, розширення спектру батьківської прихильності, страх утратити дітей, недорозвинене батьківство, проектування поганих якостей у собі, відкриті конфлікти між подружжям та систему освіти. Можна помітити, що батьківський стиль – це загальний, характерний і позаситуативний стиль спілкування між батьками і дітьми, а також стиль поведінки, пов'язаний із дітьми. Тому можна припустити, що певні відхилення у сімейних стосунках можуть слугувати чинниками ризику певних психосоматичних розладів у дітей на мікросоціальному рівні. Якщо зазначати про чинники ризику порушень психічного та фізичного здоров'я дітей

із макросоціального рівня, то домінуючими є неправильні методи виховання, соціальна нерівність та недосконала система освіти. Сім'я – це єдиний організм. Порушення емоційного стану дитини, її погана поведінка часто є симптомом інших сімейних захворювань. Найкраща профілактика – зміцнити здоров'я, налагодити стосунки в парі та вирішити власні проблеми. Вони не ізольовані, а безпосередньо інтегровані у стосунки з дитиною. Сімейні та особисті проблеми – це не лише особисті проблеми батьків, це важливі чинники, які впливають на розвиток особистості дитини, особливо в період молодшого шкільного віку [9].

Психосоматичні розлади, як правило, визначаються як психологічні чинники, які переважають у розвитку або підтримці фізичного симптому. Психосоматичні розлади залежать від взаємодіючих психосоціальних, поведінкових, антропоморфних і нейродинамічних чинників. Психосоматичні розлади в дитинстві впливають на розвиток особистості, а психічний стан – на здоров'я. Якщо говорити про чинники ризику порушень психічного та фізичного здоров'я дітей із макросоціального рівня, то домінуючими є неправильні методи виховання, соціальна нерівність та недосконала система шкільної освіти.

Емпіричну частину дослідження становили проектна методика «Діагностика шкільної тривожності» (А. М. Прихожан) та методика «Рука» (Е. Е. Вагнер), вибірка дослідження включала 21 особу 6–7 років, із них 11 хлопчиків та 10 дівчат. Відповідно до першої методики дослідження, було встановлено, що у 53 % респондентів домінує «нормальний» рівень тривожності, у 9 % виражений високий показник тривожності та 38 % зазначають про підвищений рівень тривожності (рис. 2).

Рис. 2. Узагальнення рівня тривожності за проективною методикою «Діагностика шкільної тривожності» (А. М. Прихожан)

Отже, за результатами зрізу даних можна стверджувати, що найбільш типовими проявами шкільної тривожності у дітей молодшого шкільного віку є: страх невдачі, страх відповідей біля дошки, страх зробити помилку, страх негативного схвалення, страх перед учителями та напруга з однолітками. Тривожність підвищується під час перевірки знань, тому що дитина остерігається критики, якщо вона чогось не знає. У такому середовищі молодші школярі мають замало можливостей досягти успіху в навчанні, розвинути свої інтелектуальні здібності та сформувати належні стосунки з однолітками [1]. Діти початкової школи відчувають високий рівень тривожності щодо ситуацій, які не відповідають очікуванням середовища. Учні початкової школи часто залежать від учителів у своїх оцінках, і для них дуже важливо відповідати очікуванням своїх учителів. На другому місці – тривожність, яка спричинена невідповідністю очікуванням близьких людей. Третє місце за вагою займає тривожність, викликана очікуваннями однолітків.

Наступною методикою є проєктивний метод «Рука» Е. Е. Вагнера, яка оцінює можливість виникнення ймовірності реалізації агресивних тенденцій у поведінці. При цьому необхідно враховувати той факт, що руки беруть безпосередню участь у зовнішній діяльності, з чого можна зробити висновок про активність кожного суб'єкта. Необхідно також враховувати, що агресивність як складова характеристика визначається співвідношенням мотивів, які спонукають або гальмують агресивну поведінку

дітей молодшого шкільного віку. У ситуаціях, коли домінуючі й агресивні тенденції переважають тенденції соціальної співпраці, ймовірність агресивної поведінки зростає (рис. 3).

Показники шкали, отримані піддослідними, такі як «страх», «афектація», «комунікабельність», указували на те, що респонденти відчували страх перед спробою щось зробити або перед агресивним проявом теж відчували страх. Показники за шкалою «афектація» свідчать про позитивне емоційне ставлення до оточуючих. Високий показник за шкалою «комунікація» свідчить про те, що, з одного боку, учень прагне налагодити стосунки з оточуючими, а з іншого – може намагатися впливати на тих, хто поруч. Залежність пов'язана з підпорядкуванням респондента іншій людині. Респонденти, які дали таку відповідь, активно шукають підтримки від оточення, щоб приділити їм увесь свій час і увагу, незважаючи на ситуацію. Молодший шкільний вік загалом указує на показники «експресивності», що доводить позицію учнів, які активно займаються залученою або явною діяльністю у шкільний час. Іншими словами, суб'єкт прагне бути у центрі уваги і розкритися для більшості. Показники шкали «каліцтво» свідчать про те, що рука вважається хворою, пошкодженою або тією, що відхиляється від вікової норми. Показники шкали «активна безособовість» свідчать про те, що рука має схильність до дії, реалізація якої не потребує присутності іншої людини, що описує існуючу уявну незалежність у респондентів.

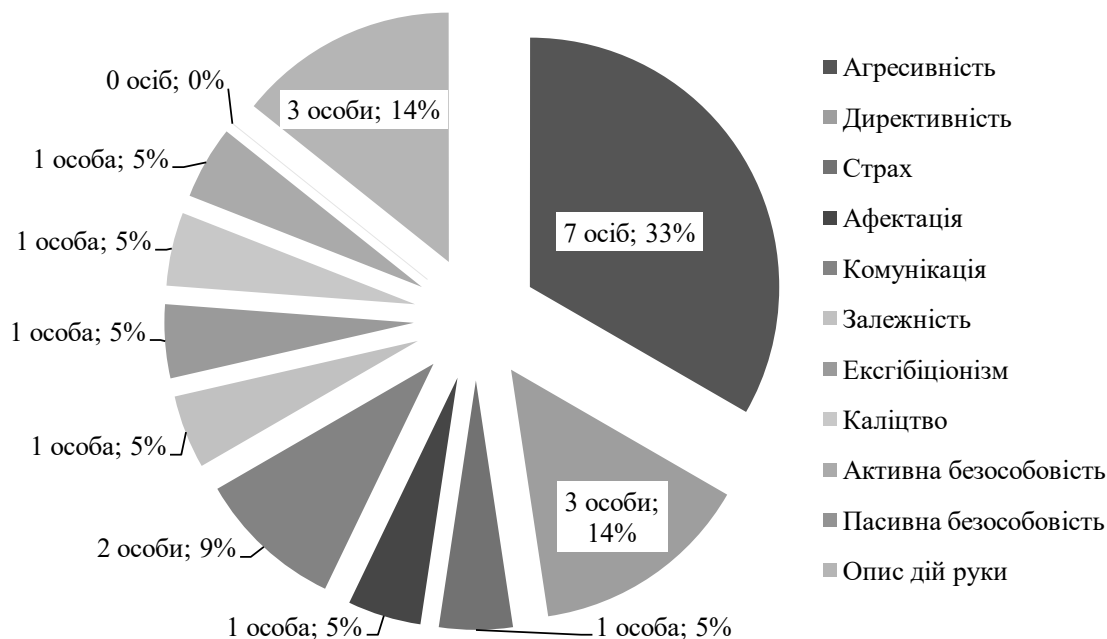

Рис. 3. Розподіл за шкалами за методикою «Рука» Е. Е. Вагнера

Показники шкали «пасивна безособовість» серед дітей досліджуваного віку є відсутніми. Остаточний показник діяльнісного спрямування «опис руху руки» підкреслює фізичний стан суперника та пов'язаний із ним емоціями та описом емоційного ставлення до нього у респондентів. Жодна конкретна схильність до такого виду дій не фіксується [10].

Отримані дані підтверджують існуючу взаємозалежність серед показників емоційної залученості дитини у сімейній структурі та вплив цієї взаємодії на симптоматику психосоматичних проявів у період молодшого шкільного віку дитини. При цьому у більшості респондентів існує потреба у взаємодії з близьким оточенням та значення їх оцінки для молодших дошкільників, що впливає на їхню активність під час побудови контактів з авторитетними особами (вчителями) та однолітками у школі.

Підсумовуючи результати дослідження, можна стверджувати, що причини психологічних труднощів у дітей молодшого шкільного віку, як правило, зароджуються у сім'ї, зумовлені нервово-психічним станом батьків, їхнім ставленням до дитини та життя у цілому. Одними з основних чинників розвитку психосоматичних розладів є стиль сімейного виховання та загальний контекст сімейних стосунків [1]. Переважно це пов'язано з тим, що батьки недостатньо знають психологічні особливості своїх дітей, не мають єдиної стратегії щодо порядку виховання дітей, не можуть передбачити наслідки власного виховання, відчують брак емоцій або відсутня близькість з дітьми. Відзначається також тип сім'ї, відносини дорослого з дитиною, стиль відносин, ролі, які вони відводять дитині у сім'ї. Під впливом певної батьківської установки формуються характер, психологічний і фізичний стан.

Висновки. Витоки вивчення психосоматичних розладів у дітей молодшого шкільного віку слід розглядати в рамках загальної психосоматичної парадигми. Важливо відзначити, що один і той самий чинник може викликати різні реакції та розлади в різних людей, але хоча всі вони різні, у них є деякі спільні риси, які можуть допомогти в оцінці поведінкових проявів у певний період віку особистості. Школярі психологічно вразливі, характеризуються надмірною сором'язливістю та недостатнім рівнем критичного мислення для аналізу того, що відбувається навколо. Ставлення дитини до своєї симптоматики агресії також важливе, оскільки воно коригує стосунки із сім'єю, викликані батьківською відстороненістю, байдужістю,

надмірною вимогливістю, відсутністю інтересу до дитини або надмірною настороженістю. Усе це створює розлад, який функціонує таким чином, що задовольняє несвідомі потреби дитини чи сім'ї.

Отже, результати емпіричного дослідження показують, що фізичні та психічні розлади дітей молодшого шкільного віку дійсно є психосоматичними, а родина відіграє важливу роль в етіології та патогенезі психосоматичних розладів, тобто психосоматичні розлади дітей є природно психологічно зумовленими. З огляду на отримані результати дослідження, існує перспектива подальших досліджень із розроблення та апробації комплексних програм психологічної корекції батьківсько-дитячих стосунків дітей та профілактики психосоматичних розладів у дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березка С. В. Теоретичний аналіз специфіки агресивної поведінки дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями. *Особлива дитина*. 2018. № 2. С. 55–64.
2. Богданцева І. П. Програма та поурочні методичні рекомендації для класів інтенсивної педагогічної корекції загальноосвітніх шкіл «Арт-терапія» 1–4 класи. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. 120 с.
3. Богданцева І. П. Становлення арттерапії як засобу впливу на людину. *Наукові праці. Педагогічні науки*. 2011. Т. 153. Вип. 141. С. 74–79.
4. Казаннікова О. В. Психологічний супровід агресивної дитини. Проблеми сучасної педагогічної освіти. *Педагогіка і психологія*. 2018. Вип. 39 (3). С. 157–162.
5. Лисенкова І. П. Використання арттерапевтичних методик у роботі з дітьми передшкільного віку із затримкою психічного розвитку. *Наука і освіта*. 2013. № 3. С. 95–97.
6. Лисенкова І. П. Детермінанти емоційного розвитку дітей з когнітивними порушеннями : дис. ... д. психол. н. : 19.00.08 ; Інститут спеціальної педагогіки і психології ім. М. Ярмаченка. Київ, 2019.
7. Лисенкова І. П. Когнітивний підхід у дослідженні емоційної сфери. *Психологія і особистість*. 2018. № 2 (14). С. 59–69.
8. Лисенкова І. П. Теоретико-методологічні засади розвитку емоційної сфери дітей з когнітивними порушеннями : монографія. Миколаїв : Іліон, 2018. 324 с.
9. Максименко С. Д. Психологічна допомога тяжким соматично хворим. Київ, 2017. 115 с.
10. Масік О. І. Стан загальноадаптивних та дезадаптивних реакцій при психосоматичних розладах у підлітків. *Український неврологічний журнал*. 2017. № 2. С. 86–90. URL: <https://cutt.ly/a2gqN8S> (дата звернення: 20.11.2022).
11. Руденко Л. М. Вплив сім'ї на формування агресивної поведінки у дітей з розумовою відсталістю. *Імідж сучасного педагога*. 2017. № 3. С. 35–39.

КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА САМОАКТУАЛІЗОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

CREATIVITY AS A CHARACTERISTIC OF A SELF-ACTUALIZED PERSONALITY

У статті розглядається креативність як важлива характеристика для особистості в процесі самоактуалізації. Проведено аналіз теоретико-методологічних робіт і визначено основні підходи до проблеми самоактуалізації та її основних компонентів. Сучасна психологічна наука підкреслює важливість для самореалізації, гармонійної інтеграції в суспільстві, яке постійно змінюється, такої характеристики, як креативність. Своєю чергою, самоактуалізація – це здатність особистості вийти за рамки фізіологічного, психологічного та соціального рівнів потреб, для того щоб досягти вищої ступені піраміди, пов'язаної з реалізацією власних можливостей. Ураховуючи зазначене, протягом певного часу у психологічній науці відзначається глибокий зв'язок між креативністю та самоактуалізацією. Саме тому у статті зроблено акцент у спробі вивчити та узагальнити дані про зв'язок креативності як здатності продукувати незвичайні ідеї та самоактуалізації. Самоактуалізація особистості здійснюється за допомогою операції дивергенції, яка і сприймається як основа креативності, а рівень її розвитку зумовлює самоактуалізацію особистості.

Основну увагу приділено дослідженню зв'язку між такими компонентами креативності, як «допитливість», «уява», «складність» та «ризик», та такими рівнями процесу самоактуалізації: «орієнтація у часі», «потреба у пізнанні», «гнучкість», «цінність», «погляд на природу людини», «спонтанність», «автономність», «ауто-симпатія», «контактність».

Показано, що допитливість як важлива частина креативності стимулює особистість до життя у сьогоденні, не відкладаючи його «на потім», та потяг до знань, а також уміння пристосовуватися до різноманітних ситуацій. При цьому уява сприяє розвитку цінностей самоактуалізуючої особистості та відповідних якостей. Зроблено акцент на тому, що орієнтація на відстоювання власних ідей, незважаючи на ризики, та інтерес до складних речей і ідей для таких особистостей самоактуалізація – це спосіб життя.

Ключові слова: креативність, самоактуалізація, особистість, компоненти креативності, рівні самоактуалізації.

The article considers creativity as an important characteristic for a person in the process of self-actualization. The author analyzes theoretical and methodological works and identifies the main approaches to the problem of self-actualization and its main components. Modern psychological science emphasizes the importance of such a characteristic as creativity for self-realization, harmonious integration in a constantly changing society. In turn, self-actualization is the ability of an individual to go beyond the physiological, psychological and social levels of needs in order to reach the highest step of the pyramid associated with the realization of their own capabilities. In view of the above, for some time now, psychological science has been noting a deep connection between creativity and self-actualization. That is why the article focuses on an attempt to study and summarize the data on the relationship between creativity as the ability to produce unusual ideas and self-actualization. Self-actualization of a personality is carried out through the operation of divergence, which is perceived as the basis of creativity, and the level of its development determines the self-actualization of a personality.

The main attention is paid to the study of the relationship between such components of creativity as "curiosity", "imagination", "complexity" and "risk" and the following levels of the self-actualization process "time orientation", "need for cognition", "flexibility", "values", "view of human nature", "spontaneity", "autonomy", "autosympathy", "contact".

The article shows that curiosity, as an important part of creativity, stimulates a person to live in the present, without putting off his or her life "for later" and the desire for knowledge, as well as the ability to adapt to various situations. At the same time, imagination contributes to the development of the values of a self-actualizing personality and the corresponding qualities. The emphasis is placed on the fact that the orientation towards defending one's own ideas, despite the risks and interest in complex things and ideas, is a way of life for such individuals.

Key words: creativity, self-actualization, personality, components of creativity, levels of self-actualization.

УДК 159.9.01:923.38
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.26>

Мартинюк Ю.О.

к. психол. н.,
доцент кафедри загальної психології
та психології розвитку особистості
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Вступ. У сучасному світі реальністю стали диджиталізація, велика кількість даних і, як наслідок, збільшення потоків та швидкостей обміну інформацією. Для того щоб устигати за швидкістю цього світу, необхідно бути відкритою людиною та практикувати творчий підхід до всього, тобто бути креативним.

Отже, актуальна потреба у саморозвитку, прагнення до самовдосконалення є показниками особистісної зрілості та водночас умовами її досягнення. Водночас

для того щоб перестати розмірковувати шаблонно і почати сприймати навколишню дійсність інакше, потрібно регулярно залишати зону комфорту своїх думок і використовувати спеціальні технології розвитку креативного мислення. Саме тому вивчення креативності є актуальною проблемою серед психологів.

У нашій роботі ми розуміємо креативність як визначальну якість особистості, що проявляється у творчому процесі здатністю досягати результату – виробляти

новий унікальний неповторний оригінальний соціально значущий продукт і пропонувати ефективні шляхи його застосування; а також спроможність приймати доцільні рішення у нестандартних ситуаціях, тобто важливий компонент для самоактуалізації.

Тобто прагнення до самоактуалізації є найважливішою якістю особистості на всіх вікових етапах життя людини, саме тому людина постійно перебуває у розвитку. Самоактуалізація індивіда належить до внутрішньої діяльності індивіда, максимізує використання ресурсів, щоб особистість могла повністю реалізувати себе в процесі розвитку.

Проблема самоактуалізації в науковому плані має комплексний і міждисциплінарний характер, але саме психологія посідає провідне місце у розкритті можливостей і умов розвитку людського потенціалу. Дослідження проблеми самоактуалізації особистості є актуальним для всіх вікових періодів життя людини. У різні періоди життя людини знання про процес самоактуалізації особистості дає змогу отримати інформацію про особливості, рушійні сили, психологічні механізми розвитку людини та суспільства у цілому.

Завдання дослідження:

1. Розкрити сутність понять «креативність» та «самоактуалізація» у психологічній науці.

2. Установити особливості впливу креативності на процес самоактуалізації особистості.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми. Нестандартні ситуації, навколишнє середовище, що швидко змінюється, вимагають швидких креативних рішень. Креативність стає дедалі більш затребуваною у міру того, що просту звичайну працю сьогодні можуть виконувати роботи. А людина приділяє більше часу складним завданням створення нових технологій, продуктів, розваг.

У сучасному світі людина свідомо чи несвідомо позиціонується як активний творець свого життя за рахунок креативної стратегії цього життя як засобу буття самоактуалізованої особистості. Тобто самоактуалізація особистості є безперервним динамічним процесом актуалізації та розвитку потенційних можливостей, який супроводжується вираженою тенденцією до продуктивних особистісних і професійних самозмін.

Так, згідно з твердженням А. Г. Маслоу, кожного разу людство переживає особливий історичний момент, зовсім несхожий на попередні, оскільки темпи розвитку історичного процесу знаходяться у постійній динаміці. На переконання дослідника, саме

тому у суспільстві у певний момент назріває необхідність у новому типі людини – креативній особистості, яку б зміни не лякали, а надихали, яка була б здатна до імпровізації, впевнена, мужня, духовно сильна, адаптивна у несподіваній, незнайомій ситуації. А. Маслоу зазначав, що самоактуалізовані люди вибирають складні творчі завдання, які потребують великих зусиль, а отже, прояву креативності [5, с. 31].

Самоактуалізація особистості – це процес із розкриття потенціалу людини, розвитку її здібностей і талантів, становлення його «Я».

Водночас проведений теоретичний аналіз дав змогу виділити такі чинники самоактуалізованої особистості: самоусвідомлення себе і своєї чітко окресленої мети; потреба в духовному розвитку і самовдосконаленні; надситуативна активність; прагнення визначити сенс свого життя; загальний рівень задоволеності власним життям; «комплекс неповноцінності»; здорова амбітність; економічний чинник; загальний рівень задоволення життям.

Згідно із цією думкою, Д. Сімпсон розглядав термін «креативність» як здатність людини відмовитися від стереотипів мислення, здатність до руйнування загальноприйнятого, звичайного порядку походження ідей у процесі мислення [2, с. 139].

Е. Торренс, досліджуючи поняття «креативність», визначив її основні параметри:

1. Здатність актуалізувати проблему.
2. Легкість мислення, що визначається швидкістю виконання тестових завдань.
3. Швидкість – кількість ідей, які генеруються за одиницю часу.
4. Оригінальність – здатність пропонувати незвичні ідеї.
5. Пластичність – спроможність нестандартно вирішувати проблеми, готовність модифікувати ідею, переходити з одного класу об'єктів на інший та удосконалювати їх, ураховуючи зміну обставин.
6. Чутливість – увага до незвичних деталей, суперечностей.
7. Метафоричність – готовність працювати в незвичайному контексті, схильність до символічного й асоціативного мислення, здатність бачити в простому складне, і навпаки.
8. Спроможність вирішити проблему, досягти результату.
9. Задоволеність – підсумок вияву креативності [3, с. 100].

Згідно з концепцією креативності Дж. Гілфорда, необхідно звернути увагу на розгляд креативності з погляду дослідження її як самостійного окремого терміна. У дослідженні цього терміна вчений виділив дивер-

генцію як пошук багатьох рішень однієї й тієї ж задачі та конвергенцію як пошук єдиного правильного розв'язання задачі з багатьох. Дж. Гілфорд уважав дивергенцію основою креативності і загальної творчої здібності, бо саме такий тип мислення призводить до нестандартних висновків та до несподіваних результатів.

При цьому П. П. Горностаєнко, досліджуючи самоактуалізацію особистості, робив акцент на важливості для цього процесу високої самоактивності навіть у несприятливих соціальних умовах. Учений наголошував на тому, що необхідно розглядати успішну самоактуалізацію через модель психологічної готовності особистості до самореалізації за рахунок креативної стратегії життя [4, с. 65].

Б. Спіноза пов'язував креативність безпосередньо з діяльністю людини і переконаний, що вона є сутнісною характеристикою буття. З. Фрейд уважав креативність результатом сублимації статевого потягу на іншу сферу діяльності [9, с. 255].

Є. В. Андрієнко, розглядаючи самоактуалізацію особистості, виділяв три необхідні етапи формування її психологічних передумов: інформаційний, актуалізуючий та моделюючий. На думку вченого, на інформаційному етапі формується система знань про психологічні передумови, можливості та перешкоди на шляху самоактуалізації. На другому етапі особистість в індивідуальному досвіді та діяльності формує систему компетентності, що забезпечує можливість реалізації своїх індивідуальних здібностей у власній діяльності. Моделюючий етап пов'язаний з освоєнням та закріпленням на практиці нових способів дій на основі творчого самовизначення та самопрояву, тобто за рахунок креативних якостей.

Проаналізувавши характеристики самоактуалізованої особистості, можна зробити висновок, що універсальною характеристикою для будь-якої самоактуалізованої особистості є креативність як прагнення до особистісного зростання і здатність до творчості.

2. Методологічна основа дослідження.

Учені, визначаючи підходи до дослідження креативності як характеристики самоактуалізованої особистості в рамках екзистенційно-гуманістичного напрямку виділяють значущі характеристики самоактуалізованої, психологічно здорової зрілої особистості: інтегральні властивості, які формуються на підставі цієї актуалізації, тобто є результатом взаємодії цілої низки особистісних властивостей.

На думку А. Г. Маслоу, проблема креативності особистості, продуктів креативної діяльності, креативної поведінки та ін. –

це передусім проблема процесу самоактуалізації людини. А. Маслоу вважав, що концепція креативності та концепція здорової, самоактуалізуючої особистості наближуються одна до одної. Згідно з переконаннями вченого, креативність може проявлятися в усьому, що робить людина: в її сприйнятті, установках, поведінці. Креативність впливає на контактну, когнітивну та емоційну сфери людини. За висновками вченого, креативність – це етап натхненної творчості, процес деталізації творчого продукту та надання йому конкретної предметної форми. Навчання творчості, точніше – навчання через творчість, може бути надзвичайно корисним не так для підготовки людей до оволодіння творчими професіями чи до виробництва продуктів мистецтва, як для створення доброї, гарної, хорошої людини [5, с. 65].

Водночас К. Роджерс головним джерелом самоактуалізації вважав прагнення людини до розвитку креативності, до повного розвитку власних можливостей [7, с. 164].

К. Гольдштейн розглядав самоактуалізацію як фундаментальний процес у кожному організмі, який може мати як позитивні, так і негативні наслідки для індивідуума. Учений уважав, що особистість керується тенденцією актуалізувати найбільшою мірою свої індивідуальні творчі здібності, свою природу у світі. На думку вченого, успішне поводження із середовищем часто включає певну частку невпевненості та шоку. Здоровий організм, що самоактуалізується, часто викликає такий шок, входячи в нові ситуації заради використання своїх творчих можливостей.

В. Маляко зазначав, що розвиток креативності особистості можливий лише за умови, коли буде забезпечена «психолізація» всього навчально-виховного процесу, тобто коли будуть створені умови для реалізації творчого потенціалу кожної особистості [11, с. 45].

А. В. Лазукін наголошував на тому, що високий рівень самоактуалізації мають особистості, у яких розвинені такі якості: прагнення до творчості, або креативність, – неодмінний атрибут; добре розуміння екзистенційної цінності життя «тут і тепер», здатність насолоджуватися актуальним моментом; спрямованість саме на самоактуалізуючі цінності; стійке підґрунтя для щирих і гармонійних міжособистісних стосунків, природна симпатія та довіра до людей; висока потреба в пізнанні; автономність; коли самоактуалізація є способом життя; чутливість, сензитивність людини до своїх бажань і потреб; позитивна Я-концепція, що служить дже-

релом стійкої адекватної самооцінки; товаришність особистості, її здатність до встановлення міцних і доброзичливих стосунків з оточуючими.

На думку Л. А. Коростильової, креативність як складовий компонент самоактуалізації особистості розглядається як процес реалізації себе, здійснення самого себе в житті та повсякденній діяльності, пошук та затвердження свого особливого шляху у цьому світі, своїх цінностей і сенсу свого існування в кожний даний час [12, с. 140].

У рамках діяльнісного підходу С. Л. Рубінштейн наголошував на тому, що самоактуалізована особистість – це креативна людина, у якій реалізовані всі її потенції, а основним етичним завданням є, передусім, основне онтологічне завдання: облік і реалізація всіх можливостей, які створено життям і діяльністю людини, боротьба за вищий рівень людського існування, за вершину людського буття, тобто боротьба проти всього, що знижує рівень людини [6, с. 127].

На думку О. Кульчицької, креативність – це суто людська діяльність. Учена зазначала, що під креативністю розуміється не лише створення суспільно значущого продукту, креативністю можна назвати всі ті «відкриття», які людина робить особисто для себе. О. Кульчицька наполягала на тому, що творчими є майже всі психічні процеси за винятком, може, автоматизованих дій [12, с. 10].

М. Гнатко стверджує, що креативністю слід називати ту активність, завдяки якій людина породжує нові, соціально значущі матеріальні і духовні цінності, проявляє потенційну та актуальну креативність, тобто знаходиться в процесі самоактуалізації [10, с. 21].

У рамках психоаналітичного підходу А. Адлер уявляв креативність результатом компенсації комплексу недостатності, тобто як постійне спрямування на самореалізацію та самоактуалізацію [1, с. 12].

К. Юнг розглядав креативність як прояв архетипів колективного безсвідомого, у якому вже закладена орієнтація на самореалізацію та самоактуалізацію.

К. Хорні вважала, що кожна особистість природно прагне до самоактуалізації: у кожному з нас дремають прагнення стати сильною та цільною людиною, здібності та обдарування. При цьому для того, щоб людина почала реальну боротьбу з проблемами, вона має відкрити для себе власні творчі здібності, що допоможе «прокинутися» від невротичного сну.

Тобто універсальною характеристикою для будь-якої самоактуалізованої особис-

тості є креативність як прагнення та здатність до творчості. Самоактуалізована особистість не вільна від недоліків, але вона є яскравим взірцем здорової креативної особистості [8, с. 236].

3. Методи дослідження: аналіз науково-психологічної літератури, синтез, узагальнення та систематизація, порівняння; Тест креативності Є. Є. Туник; Тест креативності Н. Вишнякової; Тест самоактуалізації А. В. Лазуркіна; Методика «Самоактуалізаційний тест» Л. Я. Гозмана і М. В. Кроза.

4. Результати дослідження. Проведений емпіричний аналіз показав, що існує прямий кореляційний зв'язок між таким компонентом креативності, як «допитливість», та таким рівнем самоактуалізації, як «орієнтація у часі» ($r=0,80$, $p<0,01$), тобто допитливість мислення, зацікавленість сприяють тому, що респонденти не відкладають своє життя «на потім», живуть сьогоденням і не намагаються знайти порятунк лише в минулому.

Установлено прямий кореляційний зв'язок між таким компонентом креативності, як «допитливість» та таким рівнем самоактуалізації, як «потреба у пізнанні» ($r=0,90$, $p<0,01$), тобто респонденти відкриті новим враженням, добре розуміють екзистенціальну цінність життя і здатні насолоджуватися актуальним моментом, не порівнюючи його з минулими втіхами і не знецінюючи очікування майбутніх успіхів.

Водночас існує також прямий кореляційний зв'язок між допитливістю та гнучкістю ($r=0,93$, $p<0,01$), тобто чим зацікавленишим є респонденти, тим більш автентичну взаємодію з оточуючими вони мають, спроможні до саморозкриття, отже, орієнтовані на особистісне спілкування, не схильні до фальші або маніпуляцій, не змішують саморозкриття особи із самоуявленням.

Також нами був виявлений сильний прямий кореляційний зв'язок між таким компонентом креативності, як «уява», та такими рівнями самоактуалізації, як «цінності» ($r=0,78$, $p<0,01$) та «погляд на природу людини» ($r=0,91$, $p<0,01$), тобто респонденти мають розвинену уяву, можуть поділяти такі цінності кожної особистості, як істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконалість, досягнення, справедливість, порядок, простота, легкість без зусиль, самодостатність: прагнення таких особистостей до гармонійного буття і здорових стосунків з іншими людьми далеке від бажання маніпулювати ними у своїх інтересах, оскільки вони мають віру в людей, у могутність людських можливостей, що є основою для щирих гармонійних

міжособистісних стосунків, природної симпатії, довіри до людей, які виражатимуться через чесність, неупередженість, доброзичливість.

Зазначимо, що «уява» як компонент креативності також корелює з таким рівнем самоактуалізації, як «спонтанність» ($r=0,97$, $p<0,01$), – зв'язок прямий та сильний, тобто спонтанність респондентів співвідноситься з такими цінностями, як свобода, природність, легкість без зусилля.

На основі емпіричного аналізу був установлений прямий кореляційний зв'язок між таким компонентом креативності, як «складність», та двома рівнями самоактуалізації – «автономність» ($r=0,73$, $p<0,01$) та «спонтанність» ($r=-0,30$, $p<0,05$), тобто орієнтованість респондентів на пізнання складних явищ, прояв інтересу до складних речей та ідей сприяє тому, що особистості демонструють високу автономність і незалежність, тобто самоактуалізація для таких особистостей є не лише мрією або прагненням, це головна мета.

Необхідно наголосити на тому, що нами був виявлений сильний прямий кореляційний зв'язок між таким компонентом креативності, як «ризик», та трьома рівнями самоактуалізації: «аутосимпатія» ($r=0,71$, $p<0,01$), «контактність» ($r=0,78$, $p<0,01$) та «пізнавальні потреби» ($r=0,45$, $p<0,05$), тобто чим більше респонденти будуть відстоювати свої ідеї, не звертаючи уваги на реакцію інших, тим вище буде їхня самооцінка, що призведе до того, що ці особистості товариські, спроможні до встановлення тривалих і доброзичливих стосунків з оточуючими; вони просто бачать те, що є, і цінують це; завжди відкриті новим враженням, спроможні до миттєвого пізнання – безкорисливого бажання нового, інтересу до об'єктів, які прямо не пов'язані із задоволенням різних потреб.

Висновки. Самоактуалізація – це особливий вид діяльності, реальний процес розвитку і саморозвитку людини, у якому вона виступає активним суб'єктом власного перетворення шляхом систематичної зміни уявлень про себе і світ із метою повного розкриття та реалізації свого потенціалу; відповідна діяльність здійснюється шляхом реалізації свідомого вибору у напрямі розвитку і зростання в кожній життєвій ситуації, а також дій на підставі цього вибору. Креативність у руслі самоактуалізації слід розуміти як малу, або особистісну, креативність, це загальна універсальна здатність

до творчості, властива різною мірою кожній людині, що виявляється лише у діяльності за сприятливих умов реалізації творчого потенціалу.

Ми послідовно розглянули кореляційну структуру взаємозв'язку між креативністю та процесом самоактуалізації особистості, що дало можливість підтвердити той факт, що креативність є важливою характеристикою самоактуалізованої особистості. Ми виявили кореляційний зв'язок між таким компонентами креативності, як «допитливість», та такими рівнями процесу самоактуалізації: «орієнтація у часі», «потреба у пізнанні» та «гнучкість»; між таким компонентами креативності, як «уява», та такими рівнями процесу самоактуалізації, як «цінності», «погляд на природу людини» та «спонтанність»; при цьому «складність» як компонент креативності корелює з таким рівнями самоактуалізації, як «автономність» та «спонтанність, тоді як «ризик» – з рівнями самоактуалізації «аутосимпатія», «контактність» та «пізнавальні потреби».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Практика та теорія індивідуальної психології. URL: <https://studfile.net/preview/2493256/>
2. Клепиков О. І., Кучерявий І. Т. Основи творчості особи. Київ : Вища школа, 2006. 296 с.
3. Клименко В. В. Психологія творчості. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 480 с.
4. Колісник О. П. Духовний саморозвиток особистості. *Соціальна психологія*. 2006. № 1. С. 62–77.
5. Маслоу А. Мотивація та особистість. URL: <https://studfile.net/preview/1728515/>
6. Павленко В. В. Креативність: сутнісна характеристика поняття. *Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки «Полісся»*. 2016. № 11. С. 120–131.
7. Роджерс Н. Творчість як посилення себе. *Питання психології*. 1990. № 1. С. 164–168.
8. Скрипченко О. В. Загальна психологія. Київ : Каравела, 2009. 464 с.
9. Спіноза Б. Вибрані твори. URL: https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/evrejskaja/spinoza_benedikt_izbrannye_proizvedenija_v_dvukh_tomakh_tom_1/76-1-0-111
10. Старинська Н. В. Креативність як характеристика самоактуалізованої особистості. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/941-Article%20Text-1205-1-10-20200505%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/941-Article%20Text-1205-1-10-20200505%20(1).pdf)
11. Чайка С. В. Розвиток чинників як таких, що сприяють самоактуалізації жінок – викладачів вищої школи. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/66.pdf
12. Яланська С. П. Психологія творчості : навчальний посібник. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН У ПСИХОСОМАТОГЕННИХ СІМ'ЯХ

FEATURES OF RELATIONSHIPS IN PSYCHOSOMATOGENIC FAMILIES

У статті вивчено особливості взаємостосунків у такого виду дисфункціональних сімей, як психосоматогенні сім'ї. Здійснено порівняльний аналіз сімей із гармонійними і психосоматогенними взаєминами. Представлено результати дослідження впливу рівня напруги, тривоги, провини, а також рівень сімейної згуртованості й адаптації на взаємостосунки між підсистемами сімейної системи, що і призводить до їх дисбалансу. Розкрито, що дисгармонійні взаємини можуть бути однією з першопричин виникнення психосоматичного симптому у одного з членів сімейної системи, і частіше за все саме у дитини. Отримані результати проведеного емпіричного дослідження дали змогу виявити особливості впливу внутрішньосімейних взаємин на виникнення психосоматичних розладів у дітей; з'ясувати особливості батьківського ставлення до дитини; визначити ступінь задоволеності дітей взаєминами, які склалися у сім'ї. Доведено, що основними характерними ознаками психосоматогенних сімей є надмірна включеність батьків, дифузні кордони між членами родини, жорстка модель сім'ї, ригідні правила, надмірна спаяність, слабка можливість проявляти свободу, заборона на вираження невдоволення, тенденція до уникнення емоцій, заборона на невдоволення.

Ключові слова: криза, взаємостосунки, психологія, психосоматика, дисфункціональні сім'ї, психосоматогенні сім'ї, сімейна система.

The article examines the peculiarities of relationships in such dysfunctional families as psychosomatogenic families. A comparative analysis of families with harmonious relationships and psychosomatogenic relationships was carried out. The results of the study of the influence of the level of tension, anxiety, guilt, as well as the level of family cohesion and adaptation on the relationship between subsystems of the family system, which leads to their imbalance, are presented. It has been revealed that disharmonious relationships can be one of the root causes of the emergence of a psychosomatic symptom in one of the members of the family system, and most often in a child. The obtained results of the conducted empirical research made it possible to reveal the peculiarities of the influence of intra-family relationships on the occurrence of psychosomatic disorders in children; find out the peculiarities of the parental attitude towards the child; to determine the degree of children's satisfaction with the relationships that have developed in the family. The author of the article proves that the main characteristic features of psychosomatogenic families are the excessive inclusion of parents, diffuse boundaries between family members, a rigid family model, rigid rules, excessive cohesion, a weak opportunity to show freedom, a ban on expressing dissatisfaction, a tendency to avoid emotions, a ban on discontent.

Key words: crisis, relationships, psychology, psychosomatics, dysfunctional families, psychosomatogenic families, family system.

УДК 159.97:159.923.31-053.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.27>

Павлова О.В.

студентка, здобувачка ступеня магістра психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кучманіч І.М.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Вивчення дисфункціональних сімей зумовлене загальною кризою сім'ї, яку відзначають спеціалісти абсолютно різних видів діяльності: психологи, лікарі, соціологи, демографи тощо. До категорії дисфункціональних належать психосоматогенні сім'ї. У психологічній літературі Е. Ейдеміллера, В. Юстицькіса зазначено, що психосоматогенні сім'ї – це взаємозалежна і замкнена на собі система, де всі члени міцно тримаються і контролюють одне одного. У такій родині уникають прояву почуттів, що часто і провокує відчуття покинутості, конфлікти замовчуються, наявні негативні невербальні комунікації. Свобода і право на приватне життя у членів такої сім'ї відсутні. Хвороба члена сім'ї завжди є відволікаючим маневром, а саме методом уникання конфлікту. Психосоматичний хворий часто є «носієм проблем» сім'ї.

Як видно з розвідок, такі сім'ї характеризуються надмірним рівнем згуртованості та лояльності, що унеможливорює прояв «негативних емоцій» та виникнення конфліктів. Назовні члени такої сімейної системи виявляють взаємоповагу, підтримку та любов. Утім, стосунки вибудовуються так, що існує невербалізована заборона

на вияв сильних емоцій, почуттів та власної точки зору, яка може суперечити позиції інших членів. Відповідно, відбувається накопичення невідреагованих переживань, які не мають можливості бути легалізованими поруч із близькими людьми. Єдиним шляхом їх прояву стає соматизація, тобто поява захворювань, які мають психосоматичну природу [5, с. 302–313].

Реалії сучасності спричинюють виникнення в особистості великої кількості надскладних негативних переживань. Військові дії, вимушена міграція, несприятливі умови проживання, примусове розлучення сімей, утрата звичного ритму життя, смерті – ці та багато інших чинників викликають переживання злості, роздратування, безсилля, розпачу, горя, депресії тощо. Такі складні за силою та впливом на індивіда емоційно-чуттєві реакції тяжіють до того, щоб бути усвідомленими та прожитими в колі близьких та рідних людей. Однак в умовах, коли взаємодія між членами родини базується лише на ідеї єдності та схожості, реалізувати ці переживання немає можливості.

Здійснивши теоретичний аналіз літератури, можемо говорити, що значний внесок у вивчення та дослідження особливостей

взаємин членів різних підсистем у такого типу дисфункціональних сімей, як психосоматогенні сім'ї, зробили: М. Боуен, С. Мінухін, Е. Г. Ейдеміллер, І. В. Добряков, І. М. Нікольська, Х. Штирлен, Р. П. Ліберман, А. С. Співаковська та ін.

Питання порушення взаємовідносин між членами родини є дуже актуальним, про це говорять дослідження М. Боуена, Л. Б. Шнейдера, О. Ахунзянової, і це дає змогу стверджувати, що сім'я відіграє важливу роль у подальшому становленні й особистісному розвитку людини. Саме дисгармонійні взаємини можуть бути однією з першопричин виникнення психосоматичного симптому у одного з членів сімейної системи, і частіше за все саме дитина є цим самим буфером, для зняття загальносімейної напруги або стабілізатором внутрішньосімейного клімату. Це пов'язано з тим, що напруження в системі, яке виникає унаслідок замовчування великої кількості власних міркувань та переживань, каналізує найменший член сімейної системи – дитина. Отже, саме діти стають носієм симптому, пов'язаного з порушенням сімейної взаємодії та комунікації [6, с. 142, 512].

Доведено, що саме такі сім'ї мають назву психосоматогенних. Психосоматогенна сім'я – це один із видів дисфункціональних сімей, яка характеризується порушенням соматичного стану у представника(ів) різних підсистем цієї сімейної системи внаслідок нездорового психологічного клімату в сім'ї [8, с. 615, 618].

Найбільш характерними ознаками психосоматогенних сімей є: надмірна опікуваність одне одним, особливо щодо питань здоров'я, та ще й пов'язана з униканням відкритої критики, жорстка модель сім'ї, коли сім'я не справляється зі змінами, надмірна спаяність, слабка можливість проявляти свободу і право на особисте життя, вторгнення в думки, оцінки, емоції одне одного, алекситимія, заборона на вираження невдоволення, незгоди з ригідними сімейними правилами [7, с. 4].

С. В. Ковальов зазначає, що вплив сім'ї полягає у задоволенні потреби особистості у реалізації людських зв'язків, тобто сім'я дає відчуття причетності до певної групи; сім'я дарує відчуття і дає реальні докази значущості особистості для інших: саме у цьому разі задовольняється потреба у самоствердженні; сім'я дає можливість відчувати тепло, підтримку тощо. І саме у випадках, коли у дитини виникає негативне ставлення до життя, формуються недовіра до оточення, схильність до апатії, сім'я повинна сформулювати почуття своєї

неповторності. Якщо цього не відбувається, у дитини розвивається відчуття власної сірості, непотрібності, безталанності, не реалізується потреба у розвитку самосвідомості. Родина повинна формувати зразок для наслідування, у кожній людині повинні бути свої ідеали, прагнення, цінності, принципи тощо. Це надає життю сенс і можливість реалізувати власну потребу в орієнтації на щасливе майбутнє [2, с. 31].

Так склалося історично, що достатньо специфічну роль у нашій ментальності відіграє архетип Матері, що напряду чинить вплив на соматизацію дитини. Емоційна залежність від матері, порушення конфігурації взаємостосунків, можлива зміна ролей, незаперечне прийняття її розпоряджень зберігаються впродовж усього людського життя і навіть після її смерті. Ця невидима пуповина з матір'ю сильніше виявляється у синів. Звертання за порадою до матері дорослих її дітей із приводу різних життєвих обставин є типовим в українській народній творчості, особистісні думки, переживання, спогади, майбутнє дуже часто пов'язані з її образом. Саме це дало науковцям привід стверджувати про збільшення рівня тривоги, напруги у дитини, постійного страху бути покинутим, що, врешті-решт, може сприяти виникненню соматичних захворювань [1, с. 278–282].

У рамках нашого дослідження ми маємо звернути увагу на особливості взаємовідносин між різними підсистемами сімейної системи. Підсистеми – це частини сімейної системи, що виконують у її межах відносно незалежні функції. Сім'я як система виділяє чотири підсистеми: індивідуальну, подружню, батьківську і сиблінгову [3, с. 31].

Таким чином, в індивідуальній підсистемі людина не може не впливати на інших людей, які вступають у взаємодію з нею, тому як її реакції провокують і значно посилюють реакції інших членів підсистеми. У подружній підсистемі дитина сприймає цінність і модель взаємовідносин батьків або найстарших членів сімейної системи, що є передумовами формування її цінностей та очікувань від контактів із зовнішнім світом. Батьківська підсистема абсолютно впливає на формування у дитини відчуття власної безпеки, адекватності у взаємодії з іншими дорослими, бажань, конфліктів та соціалізації тощо. А підсистема сиблінгів характеризується визначеністю та чіткістю внутрішніх меж членів підсистеми, що свідчить про цілісну та стабільну особистісну ідентичність і відстоювання цієї ідентичності [3, с. 38].

Нормально функціонуючі сім'ї характеризуються різницею у правилах взаємодії

батьківської і дитячої підсистем і в батьківсько-дитячих підсистемах. А в дисфункціональних сім'ях цей процес уже порушено. Форми взаємовідносин у сім'ї визначають, які проблеми можуть виникати в таких сім'ях. Здорові подружні взаємини, окрім забезпечення життєдіяльності сімейного організму, зумовлюють розвиток кожного з партнерів і подружжя у цілому, благополуччя сім'ї, успішність розвитку всіх її членів окремо і разом [4, с. 73].

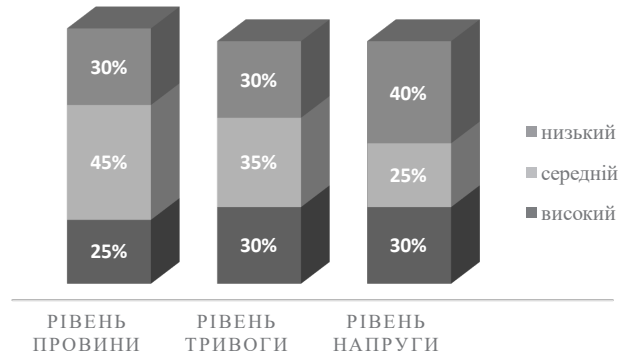
Отже, можемо сказати, що за дисгармонійних взаємин ми бачимо зовсім іншу ситуацію. На основі нашого теоретичного дослідження зробили порівняння сімей із гармонійними і психосоматогенними взаєминами у табл. 1.

Отже, можемо зробити висновок, що сім'ям, у яких психосоматогенні взаємини, притаманні дифузні кордони між різними підсистемами, напруга та тривога між членами родини. Також характерна велика розбіжність між бажаним та існуючим, велика кількість установок і стереотипів, відсутність сепарації та низький рівень рефлексії. Натомість у сім'ях із гармонійними взаєминами – оптимальні кордони, низький рівень конфліктності, здорова сепарація та великий рівень автономності. Це дає нам можливість стверджувати, що психосоматогенні родини мають суттєві відмінності від звичайних сімей, а тому потребують комплексного вивчення цього феномену.

Нами було проведено емпіричне дослідження для визначення особливостей взаємостосунків у психосоматогенних сім'ях. На початковому етапі ми досліджували рівень провини, тривоги та напруги за допомогою методики аналізу сімей-

ної тривоги (АСТ) (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс) у 100 респондентів віком від 24 до 40 років.

Згідно з даною методикою, нами отримано такі результати: 25 % мають високий рівень відчуття провини, 45 % – середній рівень провини і 30 % – низький рівень провини (рис. 1).

Рис. 1. Діагностика за методикою «Аналіз сімейної тривоги» (АСТ) (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс)

Згідно з проведеною методикою, прослідковується, що під час зниженого рівня почуття провини, велика схильність до заперечення своєї винності щодо невдач, які виникають у сім'ї. Тобто 30 % не готові брати відповідальність за власні проблеми та ситуації, які трапляються у родині. Натомість 25 % мають високий рівень провини, що говорить про надмірне відчуття провини, інколи за всіх членів родини.

У 30 % знижений рівень тривоги, у 35 % – середній рівень тривоги, у 30 % – високий рівень тривоги.

За зниженого рівня сімейної тривоги відчувається впевненість у своїх здібностях

Таблиця 1

Порівняльна характеристика сімей із гармонійними і психосоматогенними взаєминами

Порівняльні результати	
Сім'ї з психосоматогенними взаєминами	Сім'ї з гармонійними взаєминами
Дифузні кордони у сім'ї	Оптимальні кордони у сім'ї
Велика напруга між подружжям і дітьми	Не велика напруга між подружжям і дітьми
Неконтактні батьки або, навпаки, занадто сильна прив'язаність між батьками та дітьми	Здорові стосунки між батьками та дітьми
Часта конфліктність між подружжям	Помірна конфліктність між подружжям
Підвищена тривожність та емоційність у родині	Внутрішній стан членів родини достатньо спокійний
Велика розбіжність між бажаним і існуючим	Розбіжність між бажаним та існуючим відсутня
Негативне ставлення до оточення	Позитивне ставлення до оточення
Велика кількість установок та стереотипів	Достатня свобода у стосунках
Відсутність сепарації	Здорова сепарація
Великий рівень ідентичності	Великий рівень автономності
Патріархальні відносини у родині	Егалітарні відношення у родині
Не задоволені інтимно-сексуальною сферою	Задоволені інтимно-сексуальною сферою
Низький рівень рефлексії	Низький рівень рефлексії

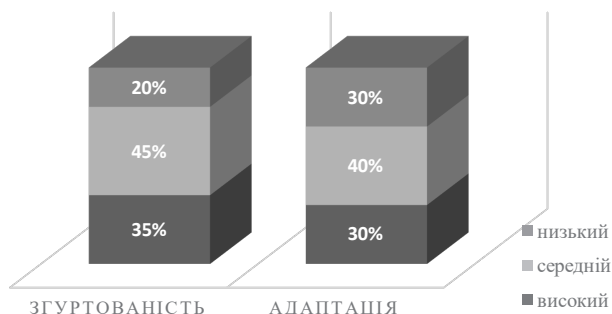
утручати у перебіг подій у сім'ї, спрямовувати їх у потрібному напрямі. 75 % – нормальний або занижений рівень тривоги, на жаль, 25 % потребують розвитку довіри до світу та сторонньої допомоги, якщо хочуть змін.

30 % мають високий рівень напруги у родині, 25 % – середній рівень напруги, 40 % мають низький рівень напруги.

Під час підвищеного рівня сімейно зумовленої нервово-психічної напруги настає почуття незадоволеності сімейним життям, схильність до хвилювань та негативних переживань, занепокоєння сімейними справами, необхідність стримувати прояви негативних емоцій. Причинами цього стану можуть бути: ситуація постійного психологічного тиску, важкого чи навіть безвихідного становища; наявність перешкоди для прояву певних, надзвичайно важливих особистості, почуттів, задоволення важливих потреб; конфлікт; неможливість виразити свої емоції, висказати свою думку або навіть заявити про свої права.

І, таким чином очевидно, що дитина – найменша і найвразливіша одиниця в сімейній системі, вона ніби бере на себе всю накопичену тривогу і тим самим виступає «буфером» у своїй сім'ї. А отже, саме цей чинник і може провокувати виникнення психосоматичного симптому. Виходячи із цього, на жаль, 30 % мають високий рівень напруги, а тому потребують допомоги.

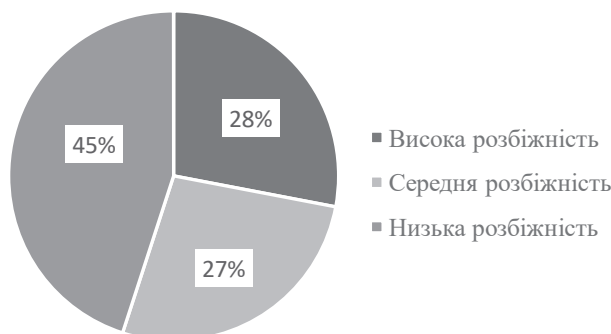
Згідно з методикою «Опитувальник «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» (Опитувальник FACES-3 / Тест Д. Х. Олсона), отримано такі дані: 35 % мають високий рівень згуртованості, 45 % – середній рівень згуртованості і 20 % – низький рівень згуртованості; 30 % мають високий адаптивний рівень, 40 % – середній рівень адаптивності і 30 % – низький рівень адаптивності (рис. 2).

Рис. 2. Діагностика за методикою «Опитувальник «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» (Опитувальник FACES-3 / Тест Д. Х. Олсона)

Разом із тим методика показала «реальне» і «ідеальне». Таким чином,

висока розбіжність між адаптивністю і згуртованістю у 28 %, середня – у 27 %, і низька розбіжність адаптивності і згуртованості – 45 % (рис. 3).

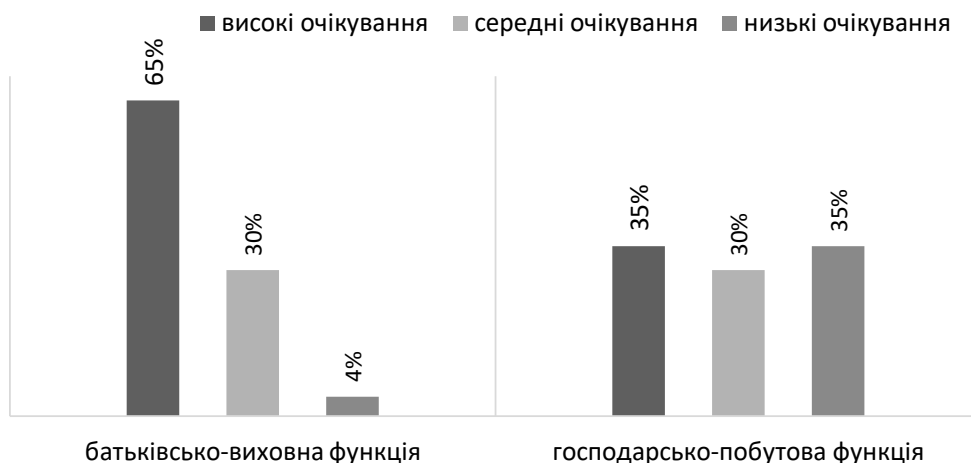
Рис. 3. Діагностика розбіжностей за опитувальником «Шкала сімейної адаптації та згуртованості»

За загальними результатами можна сказати, що корекції та допомоги потребують лише 28 % опитаних респондентів. Решта сімей – достатньо адаптивні, або згуртовані. Разом із тим ми також маємо 28 % людей, у яких велика розбіжність між бажаним та існуючим. Це говорить про те, що родини можуть жити з великими ілюзіями та незадоволеністю.

Також дуже важливо звернути увагу на рольові очікування у сім'ї, адже це те, про що пара інколи навіть не замислюється. Ми застосовували опитувальник «Рольові очікування і домагання у шлюбі» (РОП), автором якого є А. Н. Волкова. Нами було отримано такі результати: 35 % респондентів вважають господарську побутову функцію більш важливою, 30 % відносяться до неї нейтрально, і 35 % не вважають господарсько-побутову функцію важливою. Важливо, що у 50 % рольові очікування досить високі до партнера, у 20 % – середні і у 30 % – низькі. Разом із тим лише у 30 % високий рівень рольових домагань (рис. 4).

65 % мають високі рольові очікування в батьківсько-виховній функції, інші 30 % – середні рольові очікування і 4 % – низькі очікування. Натомість 35 % мають високий рівень рольових домагань. Тобто респонденти готові брати відповідальність на себе та за своїх дітей. Немає тих, кому байдуже виховання дітей та те, як до нього буде ставитися чоловік (жінка), це досить позитивні результати (рис. 4).

У даній методиці ми розкрили одні з найважливіших функцій родини, а саме: господарсько-побутову та батьківсько-виховну. Результати достатньо цікаві, і важливо кожен шкалу розбирати індивідуально з парою. Але важливо відзначити, що біль-

Рис. 4. Діагностика за опитувальником «Рольові очікування і домагання у шлюбі» (РОП), автор методики – А. Н. Волкова

шість готова працювати над собою та над стосунками. Також велика більшість респондентів напряму пов'язує ці дві функції між собою, що дає змогу говорити про достатньо сильний вплив господарсько-побутової та батьківсько-виховної функцій на формування взаємин між підсистемами в сімейній системі.

Висновки з проведеного дослідження. Згідно з результатами, можемо стверджувати, що досить високий відсоток усвідомлених респондентів, які дійсно готові до розвитку і роботи над своїми сімейними взаєминами. Разом із тим близько 35 % потребують допомоги, адже мають низький рівень адаптації та згуртованості, високий рівень тривоги і відчуття провини. Також приблизно у 40 % не збігаються рольові очікування та рольові домагання у родині, що може погіршувати взаємини у сімейній системі та бути причиною виникнення психосоматичного захворювання у сім'ї.

На нашу думку, тема взаємостосунків у психосоматогенних сім'ях актуальна та потребує детального вивчення, оскільки на даний момент як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі недостатньо наукового підґрунтя, щоб проводити адекватну

ситуації психокорекційну роботу у кожному конкретному випадку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афузова Г. В., Гомес А. Д. М. Психологічні особливості матерів дітей із психосоматичними розладами. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2013. Вип. 24. С. 278–282.
2. Ковальов С. В. Психологія сучасної сім'ї. Москва : Просвітництво, 1988. 185 с.
3. Кучманіч І. М. Психологія сім'ї : навчально-методичний посібник. Миколаїв : Іліон, 2018. 208 с.
4. Психологія сім'ї : навчальний посібник / Л. В. Помиткіна та ін. Київ : НАУ-друк, 2010. 270 с.
5. Шевчук А. М. Психосоматичні порушення у постраждалого населення внаслідок надзвичайної ситуації. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. № 10. С. 302–313.
6. Шнейдер Л. Б. Психологія сімейних відносин : курс лекцій. Москва : Квітень-Прес ; ЕКСМО-Прес, 2000. 512 с.
7. Erriu M., Cimino S., Cerniglia L. The Role of Family Relationships in Eating Disorders in Adolescents: A Narrative Review. *Behavioral Sciences*. 2020. Vol. 10. Issue 4. DOI: <https://doi.org/10.3390/bs10040071>
8. Haggerty J. J. The psychosomatic family: An overview. *Psychosomatics*. 1983. Vol. 24. Issue 7. P. 615–618. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0033-3182\(83\)73171-3](https://doi.org/10.1016/S0033-3182(83)73171-3)

АДИКЦІЯ ЯК ФОРМА ПРОЯВУ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

ADDICTION AS A FORM OF MANIFESTATION OF THE BEHAVIOR OF MODERN YOUTH

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми адикції як форми прояву поведінки сучасної молоді, зокрема студентської. Зазначено основні наукові підходи до визначення адиктивної поведінки. Адиктивну поведінку підлітків визначено як таку, що характеризується наявністю непереборної потреби у зміні свого психічного стану за допомогою адиктивного агента (психоактивних речовин або певних видів активності) і формується на основі біологічних (генетичних), психологічних, соціальних та симптоматичних чинників. Під час аналізу вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень визначено чинники, що впливають на розвиток адикцій (психологічні, інформаційні, біологічні, соціальні, особистісні, комунікаційні). Визначено етапи розвитку адиктивної поведінки молоді: пошук засобу зміни свого психічного стану, зміна психічного стану завдяки адиктивному об'єкту та закріплення цього зв'язку на рівні свідомості, установлення адиктивних поведінкових стереотипів та повна домінація цієї поведінки, руйнація психіки та біологічних процесів організму людини. Визначено основні адиктивні агенти (об'єкти залежності, унаслідок впливу яких формується адикція): психоактивні речовини (алкоголь, наркотики, лікарські препарати, токсичні речовини) та певні види активності (уживання наркотичних речовин, тютюнопаління, азартні ігри, комп'ютер, секс, їжа тощо.). У емпіричному дослідженні виявлено часткову наявність схильності до адиктивної поведінки та готовності до її реалізації. Перспективою подальших досліджень є розроблення та апробація профілактичних та психокорекційних програм адиктивної поведінки молоді.

Ключові слова: адиктивна поведінка, залежність, адиктивна поведінка молоді, наркотичні речовини, психоактивні речовини.

The article presents the results of theoretical analysis and empirical research on the problem of addiction as a form of behavior of modern youth, in particular, students. The main scientific approaches to the definition of addictive behavior are indicated. Addictive behavior of adolescents is defined as that characterized by the presence of an irresistible need to change one's mental state with the help of an addictive agent (psychoactive substances or certain types of activity) and is formed on the basis of biological (genetic), psychological, social and symptomatic factors. During the analysis of domestic and foreign scientific research, factors influencing the development of addictions (psychological, informational, biological, social, personal, communication) were determined. The stages of the development of addictive behavior of young people are defined: the search for a means of changing one's mental state, the change of mental state thanks to an addictive object and the consolidation of this connection at the level of consciousness, the establishment of addictive behavioral stereotypes and the complete dominance of this behavior, the destruction of the psyche and biological processes of the human body. The main addictive agents (objects of addiction, the influence of which leads to addiction) are defined: psychoactive substances (alcohol, drugs, medicinal products, toxic substances) and certain types of activity (use of narcotic substances, smoking, gambling, computer, sex, food, etc.). The empirical study revealed the partial presence of a tendency to addictive behavior and readiness for its implementation. Prospects for further research are the development and testing of preventive and psychocorrective programs for addictive behavior of young people.

Key words: addictive behavior, addiction, addictive behavior of youth, narcotic substances, psychoactive substances.

УДК 159.943.7:316.62
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.28>

Сізов Д.Ю.

аспірант кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Саврасов М.В.

д. психол. н.,
професор кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Актуальність досліджуваної теми полягає у значній кількості молоді, яка має залежність від адиктивної поведінки. Говорити про те, що проблема адиктивної поведінки у сучасному суспільстві абсолютно нова, неправильно. Правильніше буде сказати, що проблема адиктивної поведінки не просто продовжує залишатися актуальною, а придбала сьогодні гострий характер. Поширення алкоголізму, наркоманії ставить під сумнів фізичне і моральне здоров'я молоді, а це в найближчому майбутньому може призвести до соціальної нестабільності суспільства в країні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж звернутися до поняття адикції як форми поведінки сучасної молоді,

треба визначитися з терміном «адикція». Генеза терміна сходить до психологічної залежності. Хоча залежна людина може почуватися поневоленою сигаретами, алкоголем, їжею, наркотиками, психотропними речовинами чи іншими людьми, для неї ці предмети далеко не є «паразитами». Натомість об'єкт уживання сприймається як «хороший» за своєю природою [8].

Сьогодні в різних літературних джерелах існує багато визначень адиктивної поведінки. Американський дослідник Міллер вважає, що адиктивна поведінка – це вживання різних речовин, які можуть змінити психічний стан індивіда до формування залежності [3, с. 105]. Вітчизняні вчені вважають адиктивну поведінку формою деструктивної поведінки, яка характеризується прагненням змінити свій психічний стан шля-

хом уживання різноманітних психоактивних речовин із метою виходу з реальності.

Люди з адикцією захищають свій внутрішній світ від «негативних» впливів оточення. Як відомо, звичайним стосункам властива динаміка, під час якої відбувається обмін думками, взаємозбагачення, засвоєння досвіду. Людина стикається з новими ситуаціями та новими методами, які стимулюють її розвиток. Адиктивні відносини з наркотичними або психотропними речовинами, які певною мірою замінюють будь-який інший предмет, позбавлені цих динамічних особливостей, є фіксація на заздалегідь визначених емоціях, що досягається стереотипним шляхом. Таким чином, адиктивні відносини є порівняно стабільними і передбачуваними. Проте ця стабільність і передбачуваність містять у собі щось мертве, застигле, що гальмує розвиток особистості.

На думку Москаленко, адиктивна поведінка – це повторювана звичка, яка підвищує ризик захворювання, пов'язана з особистими або соціальними проблемами [5]. Аналіз психологічної та соціальної літератури дає змогу визначити чинники, що сприяють виникненню адиктивної поведінки: неспроможність у навчанні (38 %), жорстоке поводження з дитиною у сім'ї (25 %), постійні конфлікти між батьками (15 %), емоційне відчуження (22 %).

Можна виділити чотири основні групи чинників, які сприяють розвитку адиктивної поведінки:

1. Індивідуальна моральна незрілість: негативне ставлення до навчання, недостатня соціально-координаційна діяльність і соціально значущі установки, вузьке і нестійке коло інтересів, відсутність захоплень та духовних пошуків.

2. Несприятливе мікросередовище: неповна сім'я, важка праця батьків, деформовані сімейні стосунки, що призводять до неадекватного засвоєння соціальних ролей і неадекватного виховання.

3. Індивідуально-біологічні особливості особистості: генетична схильність до психічних захворювань і алкоголізму, важкі соматичні захворювання в дитинстві, органічні ураження мозку.

4. Індивідуально-психічні особливості, нервово-психічні відхилення особистості: низька стійкість до емоційних навантажень, тривожність, імпульсивність, схильність до ризикованої поведінки, недостатня соціальна адаптація.

На думку Єгорова та Ігумнова, адикція являє собою набір учинків, типів поведінки, які включають споживання хімічних речовин або вдосконалення дій, і самі вчинки можуть викликати зміни подібні до тих, які

виникають у результаті споживання хімічних речовин [2].

Сьогодні термін «адикція» застосовується як тотожний «залежності», допускаючи усі психічні та фізичні симптоми, котрі з'являються за довгого споживання адиктивних речовин, тобто будь-яких наркотичних або психотропних речовин, якісною характеристикою яких є спроможність викликати залежність під час їх споживання. Це підвищення сприйнятливості до речовини, яку зловживають, постійне хвилювання щодо пошуків наркотиків, незважаючи на згубні наслідки, а також безліч невдалих спроб припинити вживання. Руйнівний характер адикції проявляється у тому, що спосіб адиктивної реалізації із засобу поступово перетворюється на мету.

Адиктивна реалізація замінює дружбу, любов та інші види діяльності. Вона поглинає час, сили, енергію та емоції таким чином, що залежний не може вести збалансоване життя, займатися іншими видами діяльності, отримувати задоволення від спілкування з людьми, збуджуватися, розслаблятися, розвивати інші боки особистості, висловлювати співчуття та емоційну підтримку.

А. В. Худяков виділяє чотири основні критерії адиктивної поведінки: психологічний, фізіологічний, соціальний і клінічний. Як указує вчений, психологічні критерії – це ослаблення мотивів, які можуть перешкоджати вживанню психоактивних речовин. У результаті виникають різні варіації психологічного захисту у вигляді проєкції, заперечення і т. п. Фізичним критерієм адиктивної поведінки є поблажливості до речовини, що вживається. Соціальний критерій, на думку автора, – це кількість уживання психоактивних речовин, за якого виникають перераховані вище критерії адиктивної поведінки. Амнестичні розлади, емоційно поведінкові порушення властиві для клінічних критеріїв [9].

Р. Браун виявив шість універсальних, для всіх видів компонентів адикції:

- 1) особливість, «надцінність»;
- 2) ейфорія;
- 3) зростання толерантності до психоактивних речовин;
- 4) симптоми відміни;
- 5) конфлікт з оточуючими і самим собою;
- 6) рецидив.

На сьогодні вчені-психологи розрізняють п'ять етапів розвитку адиктивної поведінки людини:

- 1) відкриває спосіб, за допомогою якого може порівняно легко міняти свій психічний стан;
- 2) звично використовує цей спосіб у важкі моменти;

3) адиктивна поведінка стає частиною її особистості і не підлягає критиці;

4) адиктивна частина особистості починає повністю визначати життя адикта;

5) руйнуються психіка і біологічні процеси в організмі.

Окрім вищезазначених етапів розвитку адикції, адиктивну особистість відрізняють деякі риси: невиразність духовних, а також інтелектуальних інтересів, безвідповідальність, нестійкість. Адикт у декілька разів гірше переносить як кризові ситуації, так і труднощі повсякденного життя.

Менделєвич описав психологічні особливості людей з адиктивною поведінкою. Основні характеристики цих особистостей включають:

1) знижену толерантність до труднощів у повсякденному житті, але хорошу толерантність до кризових ситуацій;

2) страх стійкого емоційного контакту із зовнішнім соціальним зв'язком;

3) бажання брехати;

4) бажання звинуватити інших, знаючи, що вони невинні;

5) прагнення уникнути відповідальності під час прийняття рішень;

6) стереотипну та повторювану поведінку;

7) залежність;

8) тривогу.

Є. В. Змановська зазначає, що адикти страждають синдромом дефіциту задоволення, який проявляється у постійному відчутті нудьги, стану бездушності й апатії [4].

У пошуках причин адиктивної поведінки взяли участь і інші дослідники. Так, Г. В. Старшенбуам виділяє п'ять етапів формування адикції. На 1-му етапі людина відчуває емоційний підйом, пов'язаний із ризикованою поведінкою або хімічним впливом. На 2-му етапі людина вдається до предмета адикції, при цьому міжособистісні відносини поступово відходять на другий план, наростає душевний дискомфорт. На 3-му етапі адиктивна поведінка стає стереотипною відповіддю на вимоги реальності. Адиктивні потреби домінують у мотиваційній сфері особистості, людина не реагує ні на критику його поведінки, ні на проблеми близьких людей. На 4-му етапі адикт повністю відчужується від суспільства і своєї колишньої особистості. 5-й етап є катастрофою: руйнується не лише психіка, а й організм; відбувається виснаження всіх життєвих ресурсів [7, с. 13].

За результатами численних соціологічних досліджень переважна більшість молодих людей (70–80 %) прийшла до вживання наркотиків через цікавість. Серед мотивів також найчастіше відзначаються: бажання

зняти напругу, реалізувати потребу в самоствердженні, піти від неприємностей та ін. Високий рівень доступності наркотиків і соціальне середовище, що зберігає нейтральне або навіть позитивне ставлення до наркоманії, сприяють масовому залученню молодих людей до наркотичних і психотропних речовин.

Уживання психоактивних речовин постійно зростає. Як показує статистика, 76 % молоді, що надходить на лікування, тією чи іншою мірою є наркоманами. З одноразового вживання не завжди випливає залежність, при цьому чинники ризику як на початку вживання, так і за залежності є схожими. Історія використання психоактивних речовин починається з глибокої давнини. Ще з давніх часів у зв'язку з тодішніми нормами, релігією і медициною вживалися психоактивні речовини. Сьогодні, задаючи питання, чому не вся молодь уживає наркотики, не всі стають наркоманами, можна отримати цілком адекватну відповідь: тому що багато хто розуміє, наскільки може бути небезпечним уживання таких речовин, і вони намагаються самостійно впоратися з проблемами без відходу від реальності.

Увесь життєвий час молоді ділиться між навчанням, вулицею та сім'єю. Вулиця чинить найбільший вплив на особистість, проте сім'я може мінімізувати або, навпаки, посилити його. Попри те, що розглянута вибірка, а саме молодь, вийшла з віку дитини, батьки турбуються, цікавляться життям і проблемами свого чада. Батьки, які поважають вибір і думку своєї дитини, можуть компенсувати бажання вживати психоактивні речовини. Однак якщо в сім'ї є будь-які конфлікти або проблеми, хтось із батьків випиває, то цей соціальний інститут не зможе запобігти вживанню наркотиків. Отже, інститути та система освіти у цілому є плацдармом для боротьби з адиктивною поведінкою. Освітні заклади здатні та повинні організовувати роботу з попередження і профілактики вживання психоактивних речовин. Усі повинні дотримуватися постулату, який свідчить, що завжди легше запобігти чомусь, аніж виправляти наслідки [1].

Одним із головних чинників, які впливають на вживання молоддю психоактивних речовин, є поведінка дорослих, зразок останньої для зростаючого покоління. Перші уявлення про наркотики формуються ще в дитинстві під час спостереження за поведінкою дорослих. Вплинути на розвиток адиктивної поведінки може просто нейтральне або позитивне ставлення дорослих на вживання алкоголю і тютюнопаління.

Ще один чинник, який підштовхує молодь до вживання психоактивних речовин, – інформаційний. Інформація, яку отримує людина, контролюється зацікавленими фахівцями; своєю чергою, останні намагаються донести посилання відмови від приймання наркотичних речовин, тому що вони можуть призвести до розвитку адиктивної поведінки. Тобто будь-яка інформація, призначена для молоді, має елемент заборони. Амбіції сучасної молоді людини спрямовані на протест і придушення різних заборон. Безсумнівно, інформація повинна бути присутньою у всіх ЗМІ, але для цього потрібно знайти потрібний варіант, правильно сформувані посилання, яке не буде причиною, що сприяє формуванню мотивації залучення до вживання наркотиків та інших психоактивних речовин.

Багато вчених, а також представників органів правопорядку відзначають динаміку величезного зростання розвитку наркоманії, токсикоманії та інших залежностей у молоді. Тенденції такі, що найближчі 2–3 роки контингент, котрий уживає психоактивні речовини, стає молодше за попередній. Причини цього явища дуже прості. Найголовнішою є погіршення соціальної та економічної ситуації в нашій державі. Сучасній молоді все важче влаштуватися на роботу.

До найпоширеніших категорій причин, що впливають на вживання наркотичних речовин молоддю, належать: соціально-економічні, конституційно-біологічні, соціальні, особистісно-психологічні. Соціально-економічні групи включають традиційні та глобальні причини. До глобальних причин належать інтеграція нашої країни в систему світового ринку й усі наслідки, що із цього випливають. Традиційні причини є лише для нашої країни, окремих регіонів, класів і груп людей. Прикладом можуть бути ті групи населення, весь побут яких був зруйнований під час бойових дій на території їх проживання, що призвело до їх переходу до категорії біженців. До традиційних причин можна віднести толерантність людей до таких явищ, як алкоголізм і куріння. У нашому суспільстві існує багато культурних стереотипів щодо вживання алкоголю. Це не є ознакою того, що кожен, хто вживає алкоголь або тютюн, стане наркоманом. Проте такі люди набагато частіше переживали цей перехід від толерантності до залежності, ніж особи з негативним ставленням до алкоголю та тютюнопаління [6].

До причин біологічного характеру зазвичай відносять спадкову обтяженість психічними чи наркологічними захворюваннями. Соціальні причини – це вплив на молодь

сімейної обстановки, у цілому соціального середовища, у тому числі величезний вплив засобів масової інформації та успішність або неуспішність адаптації людини в освітньому закладі. До причин індивідуально-психологічного характеру зазвичай відносять:

- наслідування авторитетним одноліткам;
- спроби нейтралізувати негативні емоційні переживання;
- прагнення бути значущою для молоді людини у групі однолітків;
- аномальні риси особистості (гедонізм, авантюризм, збудливість, підвищену або занижену самооцінку, підвищену конформність, нестійкість характеру);
- «протестні» реакції, спрямовані проти старших (батьків, педагогів);
- підпорядкування тиску і погрозам.

Чинники, пов'язані з більшою схильністю до вживання наркотиків, називаються факторами ризику, а ті, які пов'язані зі зниженою схильністю до зловживання наркотиками, називаються захисними факторами [6].

Метою емпіричного дослідження є: виявити схильність до адиктивної поведінки у молоді (а саме до алкогольної і наркотичної залежностей). Вибіркою виступили студенти Горлівського інституту іноземних мов.

Спочатку були проаналізовані теоретичні підходи до дослідження адиктивної поведінки молоді. На другому етапі підібрано методики, які стосуються теми дослідження. Далі проводилася діагностика випробовуваних, заключний етап включав у себе аналіз отриманих результатів і подальше розроблення профілактики адиктивної поведінки.

Дослідження проходило у груповій формі. Була представлена інформація, яка характеризує адиктивну поведінку. Спілкування проходило в спокійній атмосфері, на час дослідження кожен займав зручне для нього місце. Також констатуємо, що більшість молодих людей відразу ж вступила в контакт. У ході знайомства з поняттям «адиктивна поведінка» молодь активно висловлювала свою точку зору, задавала питання.

Перед опитуванням респондентам були пояснені цілі та завдання опитування. Відповідно до мети і завдань дослідження, використано такі методики: «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» О. М. Орел; тест-опитувальник «Схильність до залежності від вживання психоактивних речовин» І. А. Фурманова.

Дослідження проходило у два етапи. На першому етапі ми використовували методику «Визначення схильності до адик-

тивної, агресивної, делінквентної поведінки» (О. М. Орел). Результати представлено в табл. 1.

Пропонована методика діагностики схильності поведінки, що відхиляється, є стандартизованим тест-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності молоді до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється. Методика передбачає урахування і корекцію установки на соціально бажані відповіді випробовуваних. Респондентам було запропоновано прочитати твердження, які стосуються їхнього життя, характеру, звичок, та відповіді, чи правильне твердження стосовно них.

За підсумками методики «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» О. М. Орел отримано такі результати: у 25 % респондентів є тенденція делінквентної поведінки, у 15 % – готовність реалізації делінквентної поведінки, 40 % досліджуваних мають схильність до адиктивної поведінки, 20 % – показник дуже слабкої схильності до адиктивної поведінки.

Таблиця 1

Показники готовності молоді до реалізації різних форм поведінки

Показники готовності молоді до реалізації різних форм поведінки	Розподіл вибірки	
	кількість респондентів	у відсотках (%)
Слабка схильність до адиктивної поведінки	8	20
Схильність до адиктивної поведінки	16	40
Готовність реалізації делінквентної поведінки	6	15
Тенденція до делінквентної поведінки	10	25

На другому етапі дослідження проводився тест-опитувальник «Схильність до залежності від уживання психоактивних речовин» (І. А. Фурманов). Результати методики представлено в табл. 2.

Цей тест спрямований уже на оцінку залученості молоді у вживання психоактивних речовин. У цьому разі проводилася спроба виявити досвід уживання алкоголю і наркотиків, оцінити частоту вживання і зробити висновок про ризик залежності.

За результатами даної методики для 24 випробовуваних узагалі ризик залежної поведінки був відсутній. Вісім молодих людей мають середньо виражений ризик залежної поведінки під час уживання психоактивних речовин. У восьми респондентів присутні ознаки схильності до залежної поведінки.

Таблиця 2

Рівень схильності до залежної поведінки при вживанні психоактивних речовин

Рівень схильності до залежної поведінки під час уживання психоактивних речовин	Розподіл вибірки	
	кількість респондентів	у відсотках (%)
Ризик залежної поведінки відсутній	24	60
Середня ступінь прояву залежної поведінки	8	20
Виражені ознаки схильності до залежної поведінки	8	20

Висновки. Проведене дослідження адикції як форми прояву поведінки сучасної молоді показало, що майже всі хоча б раз у житті вживали психоактивні речовини, але при цьому готовність до реалізації та рівень схильності до залежної поведінки у більшості молоді на низькому рівні або навіть відсутні. При цьому відзначено, що деякі респонденти вже мають схильність або залежність від уживання психоактивних речовин, зокрема тютюнопаління та споживання алкогольних напоїв.

Перспективою подальших досліджень є розроблення та апробація профілактичних та психокорекційних програм адиктивної поведінки молоді, результатом використання яких є оптимізація напрямів комплексного супроводу молоді та їх суб'єктного включення в профілактичний процес, орієнтований на допомогу і підтримку кожного конкретного індивіда в процесі його особистісного, професійного і життєвого становлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анисимов Л. Н. Профилактика пьянства и наркомании среди молодежи. Москва : Юридическая литература, 1988. 186 с.
2. Егоров А. Ю., Игумнов С. А. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 436 с.
3. Завадська Л. А. Профилактика адиктивной поведінки. *Соціальна педагогіка*. Луцьк, 1999. С. 105–111.
4. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) : учебное пособие ; 2-е изд. Москва : Академия, 2004. 288 с.
5. Москаленко В. Д. Зависимость: семейная болезнь ; 3-е изд., перераб. и доп. Москва : ПЕРСЭ, 2008. 352 с.
6. Москаленко В. Д., Шевцов А. В. Роль генетических и средовых факторов в возникновении зависимости. Часть 1. Изучение семей близнецов, приемных детей и факторов среды. *Новости науки и техники. Серия «Медицина». Выпуск «Алкогольная болезнь»*. 2000. № 2. С. 1–6.

7. Старшенбаум Г. В. Аддиктология: психология и психотерапия зависимостей. Москва : Когито-центр, 2006. С. 13.

8. Фетискин Н. П. Психология аддиктивного поведения. Кострома : КГУ, 2005. 272 с.

9. Худяков А. В. Клинико-социальный анализ формирования и профилактики зависимости от психоактивных веществ у несовершеннолетних. : автореф. дисс. ... докт. мед. наук. Москва, 2003. 48 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗИ БАТЬКІВСТВА В СИТУАЦІЇ ПЕРЕДЧАСНОГО НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ

CHARACTERISTICS OF EXPERIENCING A PARENTING CRISIS IN THE SITUATION OF PREMATURE BIRTH OF A CHILD

Стаття містить виклад результатів дослідження специфіки переживання кризи батьківства в ситуації передчасного народження дитини, які, з огляду на мінливість та небезпечність сучасних реалій, виникають досить часто. Аспект непередготовленості батьків до такого розвитку подій, виникаючі почуття безпорадності, провини та цілий спектр негативних емоційних реакцій запускають розгортання кризи батьківства. Її прояви можуть мати короткотривалий і довготривалий характер, відображаючись як на взаємодії з малюком, так і на самоставленні батьків, особливостях внутрішньосімейних та подружніх стосунків. Тому є важливим детальне вивчення особливостей кризи батьківства з метою пошуку можливих способів її пом'якшення шляхом використання власних персональних ресурсів батьків. На основі проведеного емпіричного дослідження виявлено особливості самопочуття мами одразу після народження дитини та в процесі її подальшого виходжування, вплив соціального оточення і наявні та перспективні ресурси. Зокрема, респондентками зазначено переживання труднощів виношування дитини, зумовлених стресовими ситуаціями. Також виокремлено спектр емоцій, які домінували після пологів: страх, розгубленість та схвильованість. Можлива втрата дитини та відхилення в її розвитку – це одні з найголовніших аспектів, які тривожили мам. Унаслідок цього у них спостерігалось почуття провини, сум та злість. Визначено, що до внутрішніх компонентів, які допомагали у вирішенні складних життєвих ситуацій, належали цілеспрямованість, старанність, терпіння та рішучість. Джерелами зовнішніх психологічних ресурсів, яких водночас не вистачало, були: методи саморегуляції та робота з психологом, ефективне спілкування з лікарями, найближчим оточенням та досвідченими батьками передчасно народжених дітей. Установлено, що визначення способів психологічної допомоги батькам у ситуації передчасного народження дитини є важливим з огляду на наявний високий рівень тривожності, стресові стани та загальну дестабілізацію батьків у рамках кризи.

Ключові слова: батьківство, ситуація передчасного народження дитини, особистісна криза, криза батьківства, особистісні ресурси.

The article aims to determine the specifics of experiencing a paternity crisis in the situation of premature birth of a child, which, given the variability and danger of modern realities, arise quite often. The aspect of unpreparedness of parents for such a development of events, the emerging feelings of helplessness, guilt and a whole range of negative emotional reactions trigger the unfolding of the paternity crisis. Its manifestations can be short-term and long-term in nature, affecting both the interaction with the baby and the parents' self-attitude, peculiarities of intra-family and marital relations. Therefore, it is important to study the peculiarities of the paternity crisis in detail in order to find possible ways to mitigate it by using parents' own personal resources. On the basis of the empirical study, the peculiarities of mothers' well-being immediately after the birth of a child and in the process of its further nursing, the influence of the social environment and the available and prospective resources were identified. In particular, the respondents noted the experience of difficulties in carrying a child due to stressful situations. The range of emotions that dominated after childbirth was also highlighted: fear, confusion and excitement. The possible loss of the child and deviations in its development are some of the most important aspects that disturbed mothers. As a result, they felt guilt, sadness and anger. It was determined that the internal components that helped in solving difficult life situations included: determination, diligence, patience and determination. Sources of external psychological resources, which were lacking at the same time, were: methods of self-regulation and work with a psychologist, effective communication with doctors, close environment and experienced parents of prematurely born children. It was found that determining the ways of psychological assistance to parents in the situation of preterm birth is important in view of the existing high level of anxiety, stress and general destabilization of parents in the crisis.

Key words: parenthood, situation of premature birth of a child, personal crisis, crisis of parenthood, personal resources.

УДК 159.9.072
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.29>

Столярчук О.А.

д. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології особистості та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Горобчук Д.Ю.

магістрантка II курсу спеціальності
053 – Психологія
освітньої програми 053.00.05
«Екстремальна та кризова психологія»
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Актуальність дослідження. Ситуація передчасного народження дитини є поширеним явищем, що виникає унаслідок порушення повноцінного процесу її виношування. Це складна подія, яка містить у собі фізіологічні та психологічні складники. Фізіологічний аспект характеризується багатофакторністю та, насамперед, полягає у різкому руйнуванні системи нейрогуморальних процесів у організмі жінки, що був налаштований на продовження періоду вагітності. Зміст психологічного

компоненту першочергово полягає у неготовності батьків до такого розвитку подій, що стає первинним у формуванні психологічної травми. Тяжкість фізичного стану дитини, ймовірність довготривалої госпіталізації та пов'язані із цим складнощі, усвідомлення можливих ризиків для здоров'я зумовлюють розгортання пролонгованих стресових станів, що мають системно-деформуючий вплив на психіку та стають відповідною точкою для розгортання гострої кризи батьківства [4].

Кризові реакції батьків можуть проявлятися у короткотривалій та довготривалій перспективі. За короткочасних проявів психічний стан батьків характеризується почуттям безпорадності, високої тривожності, відсутності контролю над наявними обставинами [2]. Насамперед виникає стан шоку, фіксація на фрустраційних думках через втрату мрій та планів про здорову, народжену вчасно дитину. У довготривалій перспективі частина матерів і батьків проявляють ознаки депресії та посттравматичного стресового розладу, також може розвиватися широкий спектр страхів (щодо втрати дитини, можливих порушень у її розвитку тощо) [5]. Здебільшого для матері характерним є глибоке почуття провини, агресивні та депресивні настрої. Кризові переживання також відображаються на стилі внутрішньосімейних відносин, особливостях самосприймання, ціннісних орієнтаціях кожного з батьків. Відповідно, на тлі кризових проявів можуть мати місце емоційна відчуженість та погіршення партнерських стосунків.

Усі ці аспекти потребують вивчення, оскільки криза батьківства викликає суттєве порушення психологічної рівноваги матері та батька. Таке становище характеризується відсутністю психологічних ресурсів, що необхідні батькам для подолання кризи, тому їх знаходження, закріплення та раціональне використання стає ключовим завданням [1]. Таким чином, потреба забезпечення ресурсного стану батьків у ситуації передчасного народження їхньої дитини зумовлює важливість та актуальність вибраної тематики дослідження.

Метою статті є аналіз результатів дослідження особливостей переживання кризи батьківства та визначення персональних ресурсів батьків передчасно народжених дітей.

Виклад основного матеріалу. Із метою встановлення специфіки переживання кризи батьківства, спровокованої передбаченим народженням дитини, було проведено емпіричне дослідження, у якому брали участь мами у кількості 50 осіб віком від 20 до 44 років. Віковий діапазон дітей – від 1 місяця від дня народження до 8 років.

Під час проведення дослідження було розроблено та використано опитувальник, спрямований на встановлення суб'єктивних особливостей переживання кризи батьківства, специфіки її перебігу та вияв персональних ресурсів батьків. Також опитувальник уможливив з'ясування загальної інформації про перебіг вагітності, особливостей самопочуття мами одразу після народження дитини та в процесі її подаль-

шого виходжування, вплив соціального оточення (ставлення чоловіка, дітей, найближчого кола спілкування) та вияв ресурсів, які допомагали опитуваним і, з огляду на їхній пройдений досвід, можуть бути корисними батькам, що опинилися у схожій ситуації.

Результати дослідження показали, що 48 % жінок оцінюють свою вагітність як таку, що протікала з виникненням труднощів, 28 % зазначають про легке проходження даного періоду, а у 24 % – наявні складнощі. Також 78 % респонденток підтвердили запланованість вагітності, а 22 % вказали на відсутність планування. Лише 6 % зазначили про неодноразовий досвід передчасних пологів, у 94 % опитуваних – це перший випадок.

Установлено, що 72 % опитаних матерів указали на наявність стресових переживань під час вагітності, 28 % – на їх відсутність. Провівши паралельний аналіз із питаннями щодо загального перебігу вагітності та наявності стресових переживань у її ході, було встановлено взаємозв'язок між оцінкою опитуваних. Із 72 % жінок, які переживали стрес, 40 % переживали труднощі під час виношування дитини, у 16 % вагітність проходила складно, а у 16 % – легко. Серед тих, у кого стресу не було зафіксовано, що в 10 % вагітність протікала легко, у 10 % – із труднощами та 8 % респонденток цієї групи описали її як складну. Ці дані частково корелюють із результатами дослідження О. Шунько, якою було проведено психологічне обстеження вагітних жінок із клінічною картиною передчасних пологів у Перинатальному центрі м. Києва [3]. У ході цього дослідження встановлено, що 64 % вагітних із ризиком передчасних пологів відзначають наявність хронічного стресового стану, а в 36 % випадків загроза передчасних пологів виникла саме після гострих стресових подій. Відповідно, значна частина жінок у процесі вагітності переживали стрес та труднощі виношування малюка, що впливає на форсування процесу народження дитини.

У контексті питання про самопочуття одразу після народження дитини опитувани виокремили такі емоції, як страх (42 %), розгубленість (34 %) та схвильованість (18 %). Лише 6 % мам зазначили, що переживали радість через збереження життя дитини. Домінування негативних емоцій респонденток зумовлене важким фізичним станом, перебуванням у стані невизначеності та зосередженням на фрустраційних думках через нездійснення мрій та планів про народжену вчасно дитину.

Стосовно визначення найбільш значущого для респондентів періоду розвитку

їхньої дитини більшість мам назвала початок самостійного дихання (40 %), набір ваги (26 %) та перехід на годування без зонда (18 %). 12 % опитуваних зазначили про важливість усіх вищезазначених аспектів. Ці події відображають прогрес у фізичному та психічному розвитку дитини, наближення до повної або часткової нормалізації її стану, що і зумовлює особливе ставлення батьків до цих етапів розвитку.

Також важливим є аспект безпосередньої взаємодії батьків і дитини. 32 % опитуваних за весь період виходжування дитини не мали розлуки з нею, 48 % указали на короткотривалі розставання з дитиною, а 20 % довготривалий період не були поруч. Щодо третього варіанту можемо припустити про ймовірність сенсорної депривації новонародженої дитини. Джерелом цього стану слугує специфіка виходжування таких дітей: вони більшу частину часу перебувають у спеціальних приладах (кувезах), відповідно, позбавлені можливості тактильної взаємодії з батьками, зокрема з мамою. Також ураховуємо чинник періодичного перебування батьків за межами медичних закладів, за якого встановлення контакту з дитиною унеможливується. Це може призвести до різкого відставання усіх боків розвитку дитини, які і так за рахунок передчасного народження компенсуються в уповільнених темпах. Рання емоційна відмежованість від значущих дорослих у більш зрілому віці може призводити до складнощів побудови тісних взаємозв'язків з іншими людьми, почуття відкинутості та самотності.

Щодо залученості батька дитини до процесу її виходжування 32 % респонденток засвідчили про відсутність батька дитини в процесі її виходжування, а 24 % стверджували лише про його часткову включеність. Решта (44 %) опитуваних жінок указали про його присутність під час усього періоду. Серед цих чоловіків 84 % брали активну участь у розвитку дитини, а 16 % – пасивну. Причини виникнення конфліктів матері з батьком зазвичай полягали у відсутності підтримки та допомоги, неспівпадінні поглядів щодо вирішення проблем догляду за дитиною та безпосереднім фактом передчасного народження дитини. Майже половина опитуваних матерів (48 %) зазначила про відсутність конфліктів. Цей показник може демонструвати те, що виникнення ситуації передчасного народження дитини в контексті подружніх взаємин може сприяти зміцненню, консолідації міжособистісних стосунків, спрямованості на вирішення проблем та досягнення спільної мети.

Стосовно актуальних переживань під час перебування дитини в медичному закладі з'ясовано, що 56 % респонденток мали страх утратити дитину та 40 % хвилювалися щодо ймовірних відхилень у її розвитку. Паралельно із цим жодна з опитуваних не вказала про тривогу за власний стан та боязнь погіршення стосунків із чоловіком, що свідчить про пріоритетність питань стосовно життя і здоров'я новонародженого.

Щодо переживання емоційних проявів у складні періоди, пов'язані з виходжуванням дитини, опитувані жінки зазначили про почуття провини (66 %), сум (54 %), злість (32 %), байдужість та апатію (10 %). Домінування негативних емоцій свідчить про гостре переживання неможливості самостійно виносити дитину весь необхідний термін, пригніченість та роздратованість по відношенню до власних «неконструктивних» дій, що призвели до ситуації передчасного народження дитини.

Щодо особистісних якостей, сприятливих для переживання кризи, то 78 % респонденток виокремили, що у складні періоди їм допомогло впоратися терпіння, 36 % вказали про цілеспрямованість, 30 % зазначили старанність та 22 % написали про рішучість. Це свідчить про активізацію емоційно-вольової сфери, здатність особистості, яка переживає кризу батьківства, до саморегуляції. Також респонденти зазначили, що справлятися у складні моменти їм допомагали самопереконавання (66 %), підтримка близьких (58 %), допомога медичного персоналу (34 %) та консультації психолога (6 %). При цьому 48 % матерів зазначили, що їм не вистачало підтримки психолога і варто обов'язково звертатися за допомогою. Ще 38 % опитаних указали про недостатню обізнаність у способах самозаспокоєння, а 32 % жінок зазначили про важливість підтримки оточення з досвідом переживання схожої ситуації. Це свідчить про необхідність розвитку мережі психологічної підтримки, створення ресурсних груп серед батьків передчасно народжених дітей та надання консультативних послуг задля профілактики виникнення емоційних розладів і сприяння гармонізації їхнього психічного здоров'я.

Також в опитуванні фігурувало відкрите запитання: «З огляду на ваш нинішній досвід, що б ви порадили батькам, які стикаються вперше з передчасним народженням дитини?». Із його допомогою виявлено специфіку методів подолання складних обставин та окреслено персональні ресурси батьків. Отримані відповіді можна поділити за двома параметрами (табл. 1).

Таблиця 1

Допоміжні ресурси подолання матерями кризових переживань

Внутрішні допоміжні чинники		Зовнішні допоміжні чинники	
Віра	40 %	Конструктивна взаємодія з лікарями	20 %
Налаштованість на довготривалу роботу щодо виходжування немовляти	16 %	Спілкування з батьками передчасно народжених дітей	18 %
Вираження емоцій	12 %	Робота з психологом	14 %
Переконаність у власних силах	10 %	Безпосередня взаємодія з дитиною	6 %
Обізнаність у темі передчасного народження дітей	8 %	Допомога батька дитини	6 %
Час для відпочинку	4 %	Здійснення обрядових дій	4 %
Знання своїх юридичних прав	2 %	Підтримка близького оточення	4 %

Найбільш уживаним ресурсом виявилась віра, зазначили 40 % опитаних. Зокрема, респонденти виокремили форми віри в:

- себе (демонструє внутрішній локус контролю, усвідомлення залежності стану дитини від власного);
- дитину (налаштованість на сили та витримку новонародженого);
- лікарів (орієнтація на вплив авторитету);
- вищі сили (залежно від особливостей релігійних поглядів).

Важливим аспектом адаптації на початку перебування в медичному закладі, який виокремили батьки, є безпосереднє прийняття факту передчасного народження дитини. Це зумовлено характерними проявами заперечення на противагу психотравмальному факту усвідомлення ризиків цієї події. Відповідно, постає необхідність її якнайшвидшого реалістичного сприймання й особистісної інтерпретації батьками. Це сприятиме процесу розуміння конкретних проблем і допомагатиме побудові цілеспрямованого плану їх вирішення.

Також важливою є налаштованість на кропітку працю, пов'язану з виходжуванням дитини (16 %). Незалежно від наявних обставин із медичного погляду та індивідуальних темпів розвитку дитини на батьків очікує тривала робота як у ході перебування у лікарняному закладі, так і в подальшій реабілітації вдома. На думку респонденток, найбільш важким є період саме перших місяців перебування у медичному закладі. Тому одним із найважливіших стає параметр часу, що пов'язаний із необхідністю досягнення дитиною відповідного рівня вікового розвитку. Усвідомлення батьками тимчасовості складнощів полегшує специфіку сприймання, допомагає налаштуватися на адекватне очікування та довготерпіння.

Вагомим аспектом виступає взаємодія з лікарями, позаяк 20 % матерів зазначили про важливість дослухатися до рекомендацій медичних працівників, оскільки вони зна-

ють шляхи поліпшення процесу виходжування дитини за рахунок досвіду та роками апробованих стратегій роботи. Паралельно із цим 6 % респонденток указали на наявність недовіри до лікарів. Суб'єктивне переживання батьками відсутності зацікавленості та підтримки з боку медичних лікарів зумовлює підозрілість та підвищує і без того високий рівень тривожності. Декілька матерів зазначили про необхідність перевірки інформації стосовно тактик лікування дитини як мінімум від трьох лікарів (що знову ж таки підтверджує гостроту питання довіри та критичності). Загалом висновок батьків стосовно взаємодії з лікарями є таким: варто довіритися їм у плані професіоналізму, однак перевіряти та, у межах можливостей, контролювати дії стосовно дитини, керуючись власними поглядами з приводу правильного виходжування.

Одним із важливих параметрів, який визначили 18 % респондентів, є необхідність спілкування з батьками, які вже пройшли через ситуацію передчасного народження дитини. Ознайомлення з досвідом інших (особливо позитивним) дає змогу співвіднести його із власною ситуацією та шляхом порівняння і побудови сприятливої картини бачення майбутнього урівноважити свій психологічний стан.

Для позитивного самопочуття матері вагомими ресурсами виступають активна підтримка чоловіка (6 %) та близького оточення (4 %). Породіллі мають потребу обговорювати з рідними свої почуття та бажання, просити про допомогу без побоювань створити «зайві проблеми». Також суттєвим є момент присутності поруч із дитиною (6 %), побудова правильної взаємодії з нею. Респонденти зазначали, що необхідно за можливості і з дозволу медичних працівників брати новонародженого на руки, розмовляти, співати пісні, розповідати казки. Це допомагатиме створенню тісного психоемоційного контакту між мамою та малюком, сприяючи поліпшенню стану обох. Знаходячись поруч із дитиною,

батькам потрібно зберігати спокій, транслювати рівновагу та визначеність, оскільки їхній негативний настрій відображається на психофізіологічному стані дитини.

Частина респондентів зазначила про важливість пошуку методів зниження власної тривожності (18 %), оскільки сприймання й інтерпретація подій у стресових обставинах часто характеризуються когнітивними викривленнями, хоча об'єктивно не все так погано, як здається батькам на перший погляд. За відповідями опитуваних окреслено нижчеописані способи. По-перше, слід дізнаватись якомога більше інформації про розвиток передчасно народжених дітей (8 %), оскільки наявність достатніх даних стосовно проблематики значно знижує рівень напруги та невизначеності. Ознайомлення з літературою за темою, а також паралельний аналіз отриманої інформації від інших батьків теж дають змогу залучити критичне мислення та прийняти неоднозначність життєвих обставин, наявність різних сценаріїв розвитку дитини та не робити категоричних негативних висновків стосовно власної ситуації. Також опитуваними зазначено, що в ідеалі має бути завчасна моральна та фізична підготовка до пологів, яка включає у себе можливий варіант розвитку ситуації передчасного народження дитини.

Необхідним для батьків є пошук часу для відпочинку, як фізичного, так і психічного (4 %). Частина опитуваних наголошувала щодо важливості виділення часу на сон, оскільки через специфіку харчування (прийом молока малюком через кожні три години) більшість матерів зіштовхується з ненормованим графіком відпочинку, що призводить до хронічного погіршення загального стану здоров'я. Також важливим є пошук тих індивідуальних занять, що сприятимуть психічному розвантаженню жінки. Мрії матері про щасливе майбутнє дитини є стимулом, що керує та спонукає до цілеспрямованих дій і підтримання внутрішньої стійкості.

У ситуації передчасного народження дитини батькам потрібно знати свої права (2 %). Із метою їх прояснення та визначення доцільним буде звернутися до спільнот підтримки батьків передчасно народжених дітей, волонтерських організацій тощо.

Важливим підтримуючим чинником для профілактики та подолання кризи у ситуації передчасного народження дитини постає робота батьків із психологом (14 %). Частина опитуваних наголошувала на важливості та, на жаль, відсутності у своєму досвіді цього чинника. Відповідно, деякі

переживання (зокрема, сум, злість та особливо почуття провини) не були опрацьовані, тому респондентки дотепер проживають негативні почуття, займаються самозвинувачуванням. Отже, у їхньому баченні звернення до перинатального психолога – один із тих ресурсів, які респондентки насамперед рекомендують матерям і батькам, що потрапили у подібну ситуацію.

Висновки з проведеного дослідження. На підґрунті проведеного опитування встановлено, що у більшій частині опитуваних вагітність супроводжувалася труднощами виношування дитини та стресовими станами, що стало предиктором подальшого переживання кризи батьківства у ситуації передчасного народження дитини. Ознаками цієї кризи виявлено переживання породіллями страху, розгубленості та схвильованості. Найбільше респонденток турбували можлива втрата новонародженого та відхилення у його розвитку. Безпосередньо у процесі виходжування дитини досліджувані переживали сум, злість та почуття провини. Домінування негативного спектру емоцій, емоційної депривації немовляти та стан перманентної невизначеності провокують у батьків поглиблення стресу і відображаються на їхньому психоемоційному стані.

Виявлено, що за конструктивного перебігу кризи батьківства у матерів активізується емоційно-вольова сфера, зокрема такі її прояви, як терпіння, цілеспрямованість, старанність та рішучість. Щодо зовнішніх ресурсів, то опитувані матері виокремили важливість та водночас нестачу взаємодії з людьми, які мають подібний до їхнього досвід, допомоги близьких і медичного персоналу, консультацій психолога та використання власних способів самозаспокоєння. Установлені факти зумовлюють необхідність розвитку методів підтримки батьків передчасно народжених дітей, що сприятиме їх обізнаності у контексті використання психологічних інструментів стабілізації власного самопочуття.

Перспективою подальших наукових досліджень є визначення та впровадження щодо батьків передчасно народжених дітей доцільних способів психологічної допомоги переживання кризи батьківства, які виступатимуть ресурсним джерелом поглиблення компетентності дорослих із питань взаємодії з немовлям, лікарями та сприятимуть стабілізації власного стану і збереженню психологічного здоров'я батьків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Доценко В. В. Теоретичні підходи до вивчення кризових станів особистості. *Вісник*

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». 2011. № 937. Вип. 45. С. 73–76.

2. Перун М. Б. Європейський досвід впровадження освітніх програм для батьків передчасно народжених дітей: психологічний аспект. *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції*. 2020. С. 171–173.

3. Шунько Є. Є. Особистісна і реактивна трижовність у матерів, що народили дітей з дуже малою та надзвичайно малою масою тіла. *Сучасна педіатрія*. 2015. № 8. С. 119–122.

4. Jurczak A., Hop I., Wieder-Huszla S., Stanisławska M., Branecka-Woźniak D., Grochans E. The level of stress experienced by parents of infants hospitalized in a neonatal intensive care unit. *Journal of Public Health, Nursing and Medical Rescue*. 2015. № 1. P. 32–38.

5. Kmita G., Cieslak-Osiek B., Kiepusa E. Opieka psychologiczna dla rodzin z dziećmi przedwczesnie urodzonymi. Standardy opieki medycznej nad noworodkiem w Polsce: Zalecenia Polskiego Towarzystwa Neonatologicznego (Wyd. 2 zaktualizowane i uzupełnione). 2017. P. 294–301.

ВПЛИВ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ОСОБИСТІСТЮ КРИЗИ ВІКОВИХ ПЕРЕХІДНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ

THE INFLUENCE OF PERSONAL PERCEPTION OF THE CRISIS OF AGE TRANSITION PROCESSES ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

У наш час багатовимірності сприйняття світу з'являються нові потреби людини і суспільства загалом. Світ знаходиться в постійному невинному русі, що призводить до пошуку нових поглядів, технологій, шляхів розвитку. З'явилося те, що вимагає творчих підходів, креативу, поглядів нової епохи, що вступила у третє тисячоліття, – психологічне благополуччя в розрізі бурхливого прогресивного світу.

Психологічне благополуччя має прямий зв'язок із віком особистості. Саме вік являє собою другий складник розвитку людини як системи психіки. Якщо розглядати вік із цього напрямку, то необхідно розкрити поняття вікової кризи, оскільки саме це є показником розвитку людини. Тобто досягнення певного віку потребує перегляду вікових завдань саме того періоду, у який людина входить, та розуміння труднощів, які можуть виникати, для подальшого гармонійного їх подолання.

У дослідженні використано психодіагностичні методики: «Рівень загальної самооцінки – опитувальник Г. Н. Казанцевої», Опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма» (МНС-SF-UA), методику «Ціннісні орієнтації» Рокіча. Респондентами виступили дорослі особистості, усього 64 особи. Проведене авторами дослідження показало, що психологічне благополуччя безпосередньо залежить від взаємозв'язку цінності життя, стабільності психічного здоров'я особистості та її самооцінки. Чим вищі цінності життя особистості та більш адекватна самооцінка, тим стабільніше психічне здоров'я особистості. Базуючись на цьому, автори продовжили дослідження в найактивнішій віковій групі та за ознакою «чоловіки – жінки».

Отримані результати підтвердили, що психологічне благополуччя має прямий зв'язок із віком особистості. Досягнення певного віку потребує перегляду вікових завдань саме того періоду, у який людина входить, та розуміння труднощів, які можуть виникати, для подальшого гармонійного їх подолання.

Ключові слова: цикли розвитку людини, вікова криза, ситуаційна криза, відсутність цілей, ресурси подолання.

In our time of multidimensional perception of the world, new needs of man and society in general appear. The world is in constant unceasing motion, which leads to the search for new views, technologies, ways of development. What has appeared that requires creative approaches, creativity, views of a new era that has entered the third millennium – psychological well-being in the context of a turbulent progressive world.

Psychological well-being has a direct relationship with the age of the individual. It is age that represents the second component of human development, as a mental system. If we consider age from this direction, then it is necessary to reveal the concept of age crisis, since this is precisely the indicator of human development. That is, reaching a certain age requires reviewing the age-related tasks of the period in which a person enters and understanding the difficulties that may arise, in order to further harmoniously overcome them.

Psychodiagnostic methods were used in the study: "Level of general self-esteem – questionnaire by G. N. Kazantseva", "Stability of mental health – short form" questionnaire (MNS-SF-UA), "Value orientations" method by Rokych. The respondents were adults, a total of 64 people.

The research conducted by the authors showed that psychological well-being directly depends on the relationship between the value of life, the stability of the mental health of an individual and his self-esteem. The higher the individual's life values and the more adequate self-esteem, the more stable the individual's mental health.

Based on this, the authors continued the research in the most active age group and on the basis of "men – women".

The obtained results confirmed that psychological well-being has a direct relationship with the age of the individual. Reaching a certain age requires reviewing the age-related tasks of the period in which a person is entering and understanding the difficulties that may arise in order to further harmoniously overcome them.

Key words: cycles of human development, age crisis, situational crisis, lack of goals, coping resources.

УДК 159.923

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.30)

10.32782/2663-5208.2023.45.30

Цибух Л.М.

к. психол. н.,
доцент кафедри теорії та методики
практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Цісар О.З.

магістрантка 2-го року навчання
спеціальності 053 – Психологія
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Вступ. Психологічне благополуччя – це змога людини плавно проживати переломні етапи свого життя, пов'язані зі змінами в організмі, сім'ї, суспільстві, природі тощо.

В одній зі статей ми вже розглядали особливості взаємозв'язку цінностей життя, стабільності психічного здоров'я особистості та її самооцінки [17].

Криза на перехідних етапах включає атитюд, і людина починає реагувати реакціями, які в неї вже напрацьовані, а не реак-

ціями, яких вимагають уже новий вік, нова життєва ситуація або суспільні обставини. Починає прокручуватися система зацікленості та застрягання. Людина втрачає гнучкість сприйняття життєвого простору [12; 13].

Із акмеології відомо, що людина має піковий варіант свого розвитку саме в певних періодах свого життя. Українські науковці В. М. Антонов, В. А. Поляков, Л. В. Мищенко, І. Я. Львович, Ю. В. Антонова-Рафі, А. А. Косолапов, Є. П. Голобо-

родько, О. Н. Чопоров дослідили вікові періоди особистості за схемою великих циклів та малих – підциклів. За В. А. Поляковим великі цикли – 28 років (0–28, 28–56, 56–84, 84–...) включають у себе чотири підцикли тривалістю по сім років [15].

Саме ці перехідні вікові етапи потребують якнайбільше уваги, оскільки вони є кризовими, що вказує на зміну меншого досвіду на більший. Якщо особистість виконує вчасно вікові завдання, то психологічне благополуччя проектується в багатовимірній системі розвитку психічно-гармонійного сприйняття життя [1].

Знання закону розвитку людини в процесі життя «дитинство – юність – зрілість – старість» – це спостереження за:

- віковими завданнями особистості;
- нормативами розвитку;
- типовими віковими проблемами у процесі накопичення життєвого досвіду;
- знання суті вікових криз;
- способами виходу з криз;
- прогнозування можливих шляхів розвитку [11; 13].

За В. Бодровим дослідження теоретичних передумов подолання кризових ситуацій у своїй основі має чотири взаємодоповнюючі концепції:

1. Еволюційна теорія адаптації поведінки.
2. Психоаналітичний підхід та теорія розвитку особистості.
3. Теорія життєвих циклів розвитку людини.
4. Дослідження поведінкових стилів особистості в момент кризи.

Завдяки цим концепціям можливо розробляти та втілювати методи та стратегії подолання кризи, які народжують самозцілення особистості [5].

За Г. Ханом подолання вимагає від особистості знаходити спроби перемагати складні обставини життя через владу та контроль. Саме це являє собою зростання особистості, коли вона мобілізує свій внутрішній ресурс та зовнішні можливості для вирішення проблем, завдань та ситуацій. Це вимагає аналізувати обсяг своїх сил та підіймає самооцінку завдяки синтезу пройденого. Тобто людина народжує всередині себе поняття «я можу», «я і з цим впорався» [4].

Р. Лазарус зі своїх досліджень зробив висновок, що подолання – це постійні ваги між силою внутрішніх вимог та вимогами оточуючого світу, які мають між собою безліч протиріч. Він пропонує використовувати механізми, які допомагають долати труднощі завдяки прямим питанням та спостереженням [9].

Г. Донхем дослідив ресурси подолання з погляду збагачення здатності особистості:

1. Особистісний.
  2. Міжособистісний.
  3. Організаційний.
  4. Соціальний.
1. Особистісний ресурс – це безліч позитивних підходів до життя, які проявляються в діяльності та структуруванні позитивних речей щодня, які людина може сама собі створювати для зниження напруги:
- плани тактичні (на день, тиждень);
  - плани стратегічні (місяці, роки, далеко майбутнє);
  - планування робочого поля;
  - чергування навантажень та відпочинку;
  - облаштування житла тощо.

2. Міжособистісний ресурс дає людині максимум спілкування, через яке вона отримує радість знаходження в оточуючому світі та різні види підтримки від:

- сім'ї;
- родичів;
- трудового колективу;
- однодумців;
- друзів.

3. Організаційний ресурс – це ресурс, що не задіяний тією мірою, як попередні, але він приносить дуже велику підтримку людині, якщо вона йде у цьому напрямі. Головними чинниками цього ресурсу є своєчасне навчання новому та передача досвіду, який уже накопичився у особистості. Також отримання професійної підтримки налагоджує відносини людини із зовнішнім світом (трудова колектив, суспільство, спільноти).

4. Соціальний ресурс – це все, що знаходиться в полі громади, де проживає людина: позашкільні заходи, медичне обслуговування, можливість культурного відпочинку, позаробочі заходи [4].

За Л. Перліном та К. Шулером існує потрібна стратегія подолання, яка являє собою:

- 1) передбачення подій;
- 2) протидію потрясінню;
- 3) кризове втручання.

Через ці стратегії відстежується три етапи кризового стану:

- 1) до кризи;
- 2) під час кризи;
- 3) після кризи.

Протидіяти особистість може через активність або пасивність і включати позитивні або негативні стилі поведінки. Використання стратегій допомагає знижувати небезпеку стресових обставин [9; 10].

Науковці-психологи та психофізіологи М. Фрейман, Е. Еріксон, З. Фройд, К. Юнг,

А. Адлер, А. Бек, М. Бернштейн після безлічі досліджень у різних умовах дійшли висновку, що кожна людина має свій внутрішній ресурс вирішення життєвої кризи, у якій вона опинилася з тих чи інших обставин. Також досліджено, що багато людей із дитинства вже проявляють ресурси внутрішньої стійкості до центрального стресового чинника. Вони сміливо, не знаючи про тренування та стратегії подолань, вирішують будь-яку ситуацію. Вікові критерії тут грають велику роль, оскільки вік дорівнює напрацюванню певного досвіду та ставить певні завдання розвитку перед особистістю. Особистість має розвиток лише за фактом повноцінного «входження у світ». Це означає, що людині необхідна підготовка до життя у великому світі, що розкриє її потенціали подолання різних рівнів обставин та кризових ситуацій у житті. Саме так реалізуються потенціали подолання. Вершина цих досліджень полягає у тому, що ці потенціали є у кожній людині. Та вони мають залежність від зовнішнього та внутрішнього світів особистості – тих умов, у яких знаходиться людина. Ізраїльський психолог, травма-терапевт Мулі Лахад дослідив багатомірність подолання та провів багато досліджень, що дало йому можливість інтегрувати все набуте у єдину модель, яка відкриває можливість розкриття потенціалу подолання – Модель Basic PH. Вона складається з шести основ. Проведемо аналогію з історичними складниками, які є базисом даної моделі [9; 21].

1. Belief – віра в себе як у носія життєвої філософії, що базується на віруваннях та моральних цінностях. Це один зі способів подолання криз, що має в основі віру в Бога, в оточуючий світ, у дива, у місію народження та життєве призначення. Тут проявляються змістовна система цінностей, самоактуалізація та самореалізація. Релігія не головний віруючий чинник на цьому рівні. Головне – вірити. У Джеймс ще в 1878–1890 рр. створив «Принципи психології», у яких запропонував вивчати конкретні факти і стани свідомості, а не дані, які є у «свідомості» [3; 18; 19].

2. Affect – прояв почуттів та емоцій. Ця стратегія дає змогу виносити проживання ситуації через дозвіл собі плакати, сміятися, розмовляти про своє переживання. Подолання цього типу заставляє людину бути чесною, насамперед, із собою і виявити різні почуття, щоб ідентифікувати їх. Це допомагає виводити їх із внутрішнього світу через слова, різні стилі письма, щоденники спостережень, танець, малюнок, музику, драму. Подібно працював З. Фрейд через важливість емоційних переживань: внутрішній світ – підсвідомий, зовнішній – проєкції

і трансфери. Первинне емоційне переживання, конфлікт або фіксація, на його думку, мають величезний вплив на те, як людина ставиться до оточуючого світу.

3. Social – соціальна приналежність до груп – сім'я, рідня, друзі.

Цей спосіб подолання має у своїй природі важливу точку відліку повноцінного розвитку людини – бажання спілкуватися, відчуття своєї потреби у світі. Головне кредо цього способу – «я сприймаю соціум – соціум сприймає мене». Коли особистість відчуває себе частиною більшої системи, ніж «Я», то вона отримує від соціуму ствердження «я продовжую жити за будь-яких обставин», «я корисні справи роблю», «я впливаю на хід подій у навколишньому світі».

А. Адлер та Е. Еріксон свого часу розвивали теорії впливу суспільства та соціуму стосовно способів, якими людина може протистояти світові. А. Адлер – через теорію неповноцінності, яка відкривала прагнення до контролю та влади. Е. Еріксон – через теорію розвитку (вісім етапів). Його увага приділялася міжособовим зв'язкам, які були носіями ключа до розкриття смислів розвитку особистості, яка може долати різної важкості стани або небезпеку.

4. Imagination являє собою ту частину подолання, яка вибудовується через уявлення, інтуїцію, креатив та творчий поклик до життя. Головним аспектом цієї форми подолання є творчі здібності. Це дає можливість уявляти свої мрії, імпровізацію впустити в життя як повсякденність, розвиток інтуїції за рахунок постійного пошуку нових варіантів утілення творчих задумів через різні види рукоділля та художніх нарисів. Це дає людині свободу від важких реалій та допомагає втримувати гумористичну ноту проживання тих чи інших сюжетів життя. Цей підхід подолання використовував К. Юнг через теорію особистості, де він виокремлює з повсякденного потоку життя особистості ролі символіки та архетипування, світову культурну спадщину, уявні процеси та творчий дух, який являє собою рушійну силу життя людського [7; 8].

5. Cognition – когніції, набір знань, логічне мислення, потік думок та реальності. Цей метод подолання актуалізує ментальні здібності, критичне та логічне мислення, своєчасну оцінку ситуації, пізнання нових ідей, планування, навчання, збір інформації та її аналіз, аналізування проблем та їх раціональне вирішення. Когнітивне спрямування подолання – це стратегічне передбачення аналітичної роботи, яка включає у себе планування різних рівнів – від тактичного до стратегічного. А. Бек уважав, що когнітивний підхід – це бачення клієнтом

себе як індивіда, який може народжувати не лише правильні шляхи свого розвитку, а й ідеї, які несуть помилки. Та головне – він може їх бачити та змінювати, навіть іноді відмовлятися від них. Коли помилку мислення виправлено та переосмислено, особистість готова збільшити свій рівень життя та його якість. А. Бек уважав, що когнітивне функціонування має точку відліку слабкості, що являє собою когнітивну вразливість. Саме це призводить до психологічного стресу, що може згодом накопичуватися та давати кризові стани. Головне кредо цього подолання: будь-яку помилку можливо виправити, якщо є бажання розвиватися.

6. Physiology – фізична активність, модальна чуттєвість, діяльність. Цей вид подолання базується на концентрації фізичного виду діяльності тіла. Людина включається у вирішення проблем через можливість відчуття органів чуттєвості. Тобто необхідно активно діяти за рахунок спортивних навантажень, фізичної праці, медитацій, прогулянок на природі, зміни звичних домашніх комфортних обставин на природні: похід у гори, сплави по ріках тощо. Сюди ж відносяться й органи їжі, які дають відчуття задоволення через смаки, запахи, тепло їжі – релаксуючі стани через насичення їжею. Тут часто використовують кінезітерапію. В основі напряду лежить біомеханіка як розмова тіла. Психофізіолог і фізіолог М. Бернштейн здійснив дуже велику кількість відкриттів у цій сфері, чим і дав можливість людині зрозуміти, що тіло має прямий зв'язок із душею. Якщо тіло психічне в нормі, то і тіло фізичне працює за природним перебігом своїх можливостей [2].

Слід зауважити, що подолання кризи можливо, якщо людина випробує якнайбільше різних стратегій подолання. Це допомагає вчасно впоратися з кризою, оскільки навіть невдала спроба подолання може призводити до нової кризи [6].

Мета роботи: дослідити особливості взаємозв'язку трьох компонентів психологічного благополуччя людини: цінності життя, стабільності психічного здоров'я особистості та її самооцінки в різні вікові періоди.

Практичне дослідження та його аналіз. Психологічне благополуччя в даній роботі проаналізовано за допомогою методик:

«Рівень загальної самооцінки – опитувальник Г. Н. Казанцевої». Із результатів дослідження видно, що 87,5 % опитуваних спокійно реагують на успіх оточуючих. Це говорить про власну гідність та самосвідомість. Лише 3,1 % опитуваних сприймають чужий успіх як власну поразку, що дає спрямування на переорієнтацію власної самооцінки.

Опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма» (MHC-SF-UA). Результати опитування засвідчили, що 21,9 % респондентів відчувають задоволення кожного дня, 37,5 % – майже кожного дня, а ще 21,9 % – приблизно два-три рази на тиждень; 34,4 % опитуваних відчувають себе включеними та потрібними соціуму кожного дня, 31,3 % – майже кожного дня, 15,6 % – ніколи не відчувають свою приналежність до будь-якої з груп.

Методика «Ціннісні орієнтації» Рокича. Саме ці 60 % та 50 % опитуваних, які вибирають відповідно термінальні цінності та інструментальні за порядком їх сприяння розвитку особистості, увійшли до 63 % з високим рівнем стабільності психічних станів та 75 % – із високою самооцінкою. Це відкриває аспект зв'язків між вибраними цінностями, рівнем стабільності психічних станів та рівнем самооцінки. Саме в такому порядку. У дослідженні взяли участь 64 особи.

Методика «Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф, RPWB». У цій методиці існує дослідний розподіл вікових груп, те, що нас цікавило, та статевий розподіл (чоловіки – жінки). З'ясовано рівень психологічного благополуччя експериментальних вікових груп 35–42 років (36 % опитуваних), 42–49 років (27 % опитуваних).

Опираючись на акмеологічні дослідження, ці вікові категорії людей являють собою такі групи:

- 35–42 років – актуалізуються питання розвитку системи взаємодії. Цей період розквіту індивідуальності людини, яскравих досягнень та духовних відкриттів. Людина досягає досконалості на професійному рівні, здатна змінювати міжособистісні та трудові відносини, перетворюючи навколишній світ. У цьому віці на перший план виходять групові, суспільні пріоритети. Виконання цих умов – прямий вихід

Таблиця 1

Розподілення за віковими категоріями

	Вікова категорія					
	14–21 р.	21–28 р.	28–35 р.	35–42 р.	42–49 р.	49–56 р.
Кількість осіб	4	4	10	23	17	6
Відсоткове розподілення	6 %	6 %	16 %	36 %	27 %	9 %

на підтримання психологічного благополуччя. Саме у цьому періоді розвитку особистості постає конфлікт внутрішнього та зовнішнього світів, якщо людина не може реалізувати:

- усвідомлення загальних закономірностей розвитку;
- свідоме їх застосування у реальному житті: у роботі, взаємовідносинах, творчих поглядах на життя.

Це впливає на стан здоров'я особистості – фізичне, психічне, соматичне та ціннісні орієнтири. Відстежимо дані показники цієї вікової групи.

• 42–49 років – актуалізуються питання управління системою взаємодії. На цьому рівні людина приходить до усвідомлення своєї творчої місії, до розуміння свого місця у творчому процесі колективного розвитку. Протягом цього періоду людина пізнає закономірності управління та перетворювальної активності за допомогою колективної співтворчості [13; 15].

Це означає, що начебто досягнуто цілі, які були поставлені заздалегідь відносно професії та зростання в ній, навколишній світ досліджено і навіть є задоволення процесом, але щось хочеться віднайти для більш яскравого та активного життя. Саме цей пошук розширення свідомості приводить особистість до нових горизонтів бачення себе. Тобто людина починає віднаходити в собі нові грані свого внутрішнього світу, а проявити у зовнішній світ не завжди вдається, що випробовує її психологічне благополуччя. Також обставини, які відбуваються сьогодні в країні, теж можуть призводити до пошуку стабілізації себе та нових цінностей життя. Через стани, які сьогодні відбуваються в навколишньому світі, особистість відчуває свої можливості протистояти їм та зберігати своє психічне здоров'я, навіть якщо ситуації екстремальні.

Досягаючи стану рівноваги, людина досягає психологічного благополуччя, до чого можливо дійти як через набір життєвих корисних ситуацій, так і через набір складних варіацій життя [20].

З табл. 2 зрозуміло, що середні показники психологічного благополуччя мають позитивну динаміку. Видно, що чоловіки мають вищі показники, ніж жінки, за рахунок шкали «осмисленості життя» – найбільша різниця – 10 б. Чоловіки мають перевищення 101 б > 95 б. – норма, жінки, навпаки, – 91 б. < 95 б. – норма. Але ці показники у чоловіків знаходяться в межах допустимого +12,74, у жінок – ±10,06. Високі та нормативні значення пов'язані з наявністю життєвих цілей та присутності сенсу життя. Сьогодні і минуле сприймаються як осмислені. Є переконання, що надають життю сенсу. Оцінка себе як людини цілеспрямованої.

Для підвищення психологічного благополуччя та налагодження якості зв'язку його показників з групою було проведено психологічну профілактику у вигляді циклу бесід.

Психологічна профілактика – складається із системи, що налічує заходи, спрямовані на:

- підвищення психологічного здоров'я;
- попередження неякісних станів людини, колективу, суспільних груп та співтовариств;
- укріплення психічного здоров'я;
- створення умов, що сприяють психологічному розвитку особистості.

Психопрофілактика – це напрям роботи, який дає можливість людині бачити перспективу свого розвитку зі стійкими процесами психіки, яка може впоратися з різними ситуаціями життя особистого, колективного, суспільного [2].

Виходячи з наукової точки зору про психологічне благополуччя, яке являє собою

Таблиця 2

Середні показники досліджуваної групи факторів шкали К. Ріфф

Шкала	Чоловіки			Жінки		
	35–55 років			35–55 років		
	М	б	Мп	М	б	Мп
Позитивні стосунки з оточуючими	68	±6,52	54	68	±7,59	58
Автономія	67	±7,73	57	68	5,61	57
Особисте володіння	66	±8,27	56	67	8,32	59
Особисте зростання та розвиток	69	±7,8	58	67	±7,9	63
Цілі життя	69	±8,51	58	67	±6,99	59
Самоприйняття	67	±5,31	52	64	±6,14	57
Баланс афекту	67	13,66	105	63	±9,58	93
Осмисленість життя	101	12,74	95	91	±10,06	95
Людина як відкрита система	67	±5,58	63	68	±3,95	64
Психологічне благополуччя	406	±33,94	336	401	±23,93	351

тривимірний шлях до успіху, що включає у себе повноту фізичного, психологічного та соматичного здоров'я, вибираємо схему профілактичних бесід через три етапи:

Перший етап – вступна частина, інформативна. Включає у себе правила спілкування під час зустрічі, пробудження інтересу аудиторії, повідомлення про цілі одержаних результатів. Також на цьому етапі відбувається контакт ведучого з аудиторією та вибір актуальних питань.

Другий етап – теоретична частина вибраного питання. Коротко, з розумінням диференціації рівня свідомості та освіти аудиторії.

Третій етап – найактивніший, детальне дослідження питання через практичні рекомендації. Перехід від загального до детального характеру питання.

Четвертий етап – завершальний, спадання напруги пізнання, висновки, вдячність за спільну роботу [14; 16].

План профілактичної роботи, яка складається з чотирьох бесід

«Системний алгоритм допомоги в підвищенні психологічного благополуччя»

Ціль інтерактивної бесіди: надати знання про психологічне благополуччя; знання психологічної швидкої допомоги та підтримки під час панічних станів, страхів, негативних переживань, що може впливати на психологічне благополуччя.

Завдання:

- ознайомити учасників із поняттями «психологічне благополуччя», «психічний стан», «паніка», «страх», «стрес»;
- поширити знання, як справлятися з наростаючим станом паніки;
- розкрити суть першої допомоги при тривожності та стресі;
- підбір технік переключення, стабілізації, заземлення.

Бесіда № 1

План бесіди

1. Привітання. Налагодження контакту. 15 хв.
2. Поняття «психологічне благополуччя» та його базові складники. 15 хв.
3. Вплив цінностей на психологічне благополуччя. 10 хв.
4. Використання базових складників як самоцілення. 10 хв.
5. Зворотний зв'язок. 10 хв.

Бесіда № 2

План бесіди

1. Привітання. 5 хв.
2. Поняття «психічний стан», «паніка». 10 хв.
3. Рекомендації, як справлятися з наростаючим станом паніки. 15 хв.

4. Підбір технік переключення. 10 хв.

5. Зворотний зв'язок. 10 хв.

Бесіда № 3

План бесіди

1. Привітання. 5 хв.
2. Поняття «страх». 10 хв.
3. Рекомендації, як справлятися з тривогою, що викликає страх. 15 хв.
4. Підбір технік стабілізації. 15 хв.
5. Зворотний зв'язок. 15 хв.

Бесіда № 4

План бесіди

1. Привітання. 5 хв.
2. Поняття «стрес». 10 хв.
3. Перша допомога при стресі. 15 хв.
4. Підбір технік заземлення, стабілізації. 15 хв.
5. Зворотний зв'язок. 15 хв.

Висновок. Проведено аналіз показників експерименту, які являють собою основу психологічного благополуччя людини: цінності життя, стабільність психічного здоров'я особистості та її самооцінка на різних вікових етапах розвитку людини. Виявлено позитивну динаміку зростання найнижчого показника «особисте володіння» у відсотковому показнику від 45 % до 70 %. Також позитивну динаміку показав показник «баланс афекту», який необхідно знизувати для налагодження психологічного благополуччя – знижено на 33 %. Це свідчить про налагодження позитивного мислення, підвищення самооцінки, вихід із самоізоляції, налагодження повсякденних справ, утілення вікових завдань, які допомагають особистості гармонічно проживати перехідні етапи в житті. Досягти такого рівня показників удалося завдяки психокорекційній програмі та психопрофілактиці.

Сьогодні в обставинах, у яких знаходиться Україна, психопрофілактика необхідна всім. Це робота, яка пов'язана зі стабілізацією психічних станів та можливістю бачення ресурсу людини в різних обставинах. Також цей напрям дає змогу своєчасно виявляти стани ригідності психіки, тривожності, агресії, фрустрації тощо. Коли життя стає непередбачуваним і дуже швидко пропонує нові обставини, людям необхідно реагувати гнучко, бути швидкими у прийнятті рішень та, головне, розуміти, що вихід із ситуації кожен має право приймати на свій розсуд.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акмеологія в Україні: теорія і практика / за ред. О. В. Огнев'юк. Київ, 2010. № 1. 150 с.
2. Дем'янов Ю. Т. Основи психопрофілактики і психотерапії : посібник. Київ : Паритет, 1999. 244 с.
3. Гасюк М. Б. Життєтворчість як спосіб вирішення життєвої кризи особистості: акту-

альні проблеми психології, психологія особистості. *Психологічна допомога особистості*. 2011. С. 199–205.

4. Гринів О. Конструктивне подолання життєвих криз як детермінанта психологічного благополуччя особистості в ранній дорослості. *Психологія особистості*. 2013. С. 173–179.

5. Дуткевич Т. Конфліктологія з основами психології управління : навчальний посібник. Київ, 2005. 455 с.

6. Коргіна Н. В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *Наука і освіта*. 2015. С. 48–55.

7. Маноха І. П. Психологія потаємного «Я». Київ : Поліграфкнига, 2001. 448 с.

8. Музика О. Л. Цінності обдарованої особистості: обдарована дитина. 2008. 284 с.

9. Олександров Ю. М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харків, 2010. 23 с.

10. Пірен М. І. Конфліктологія : підручник. Київ, 2007. 360 с.

11. Поляков В. А. Акмеологічний психоф'ючеринг. *Акмеологія*. Одеса, 1994. 132 с.

12. Сарджвеладзе Н. І. Особистість та її взаємодія із соціальним середовищем. Тбілісі, 1989. 187 с.

13. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник / О. В. Скрипченко та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.

14. Слюсаревський М., Хазратова Н. Соціальна психологія. Львів, 2019. 352 с.

15. Теорія і практика професійної акмеології : монографія / О. В. Вознюк та ін. Житомир : Євро-Волинь, 2020. 392 с.

16. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник : у 2-х т. / Л. Царенко та ін. Київ, 2018. 240 с.

17. Цибух Л. М., Цісар О. З. Психологічне благополуччя як одна з головних складових життя особистості. Одеса, 2022.

18. Lahad M., Shacham M., Ayalon O. The BASIC Ph model of coping and resiliency: Theory, research and cross-cultural application. London, England : Jessica Kingsley. 2013.

19. Craig C. D. Psychometric testing of the multi-modal coping inventory: A new measure of general coping styles. Unpublished doctoral dissertation, University of Chapel Hill, Chapel Hill, NC. 2005.

20. Ryff C. D. The contours of positive human health. *Psychological Inquiry*. 1998. Vol. 9. P. 719–727.

21. Ryan R. M., Deci E. L. On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Ann. Rev. Psychol.* 2001. V. 52. P. 141–166.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ДІЯЛЬНІСТЬ ПСИХОЛОГА У ЛІКУВАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНИХ ТА РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ УСТАНОВАХ

PSYCHOLOGIST ACTIVITIES IN TREATMENT AND PREVENTIVE AND REHABILITATION INSTITUTIONS

У статті обґрунтовано роль психолога у системі комплексної реабілітації, заснованої на біопсихосоціальной моделі. На підставі власного практичного досвіду та аналізу теоретичних наукових публікацій виділено особливості сучасної комплексної реабілітації та пов'язані з ними проблемні положення у реалізації діяльності психолога. У контексті сучасного правового поля розкрито труднощі та особливості професійної діяльності психологів. Зокрема, звернено увагу на відсутність професійного стандарту психолога, неузгодженість у вживанні термінів, що позначають професійну специфіку. З урахуванням зміни теоретичних підстав реабілітації та переходу з Міжнародної класифікації порушень обмежень життєдіяльності та соціальної недостатності на Міжнародну класифікацію функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я описано специфіку та труднощі психодіагностичної та реабілітаційної роботи психолога, показано невідповідність теоретичних підходів вітчизняної та зарубіжної психології до оцінки порушень психічної діяльності. Визначено нові професійні завдання психолога з урахуванням мультидисциплінарної спрямованості реабілітаційного процесу. Указано проблеми професійної підготовки клінічних психологів, визначено нові освітні завдання з погляду сучасних підходів до реабілітації. Разом із тим поява нових законодавчих ініціатив, розроблення загальних клінічних рекомендацій для психологів, поява наукових публікацій із психологічної реабілітології, актуалізація освітніх програм підготовки клінічних психологів є відображенням позитивної динаміки вирішення заявлених проблемних положень. У роботі автори доходять висновку, що біопсихосоціальна модель реабілітації, закріплена на законодавчому рівні, доводить необхідність залучення психологів до системи комплексної реабілітації та визначає нові завдання їхньої професійної діяльності. Наявні проблеми реалізації професійної діяльності психолога пов'язані з недосконалістю його правового статусу у сфері охорони здоров'я, невідповідністю теоретичних підходів зарубіжної та вітчизняної психології до оцінки порушень психіки та реалізації психологічної діяльності, неви-

рішеними питаннями у підготовці спеціалістів психологів.

Ключові слова: психолог, реабілітація, мультидисциплінарна спрямованість, профілактична діяльність, біопсихосоціальна модель.

The article emphasizes the role of the psychologist in the system of complex rehabilitation based on the biopsychosocial model. On the basis of practical evidence and analysis of the theoretical scientific sciences of publications, the peculiarity of the current complex rehabilitation and the consequences of them for the problematic situation in the implementation of the psychologist's activity were seen. In the context of the current legal field, there are difficulties and peculiarities of the professional activity of psychologists. Zakrema develops respect for the existence of the professional standard of a psychologist, the inconvenience of living terms that signify professional specifics. activities. New professional tasks of a psychologist are recognized for improving the multidisciplinary directivity of the rehabilitation process. The problems of professional training of clinical psychologists are pointed out, new studies are indicated from the hourly approach to rehabilitation. At the same time, the appearance of new legislative initiatives, the development of critical clinical recommendations for psychologists, the appearance of scientific publications on psychological rehabilitation, the actualization of educational programs for the preparation of clinical psychological problems in positive developments. In the work, the authors conclude that the biopsychosocial model of rehabilitation, fixed at the legislative level, proves the need to involve psychologists in the complex rehabilitation system and defines new tasks of their professional activity. The existing problems of the implementation of the psychologist's professional activity are related to the imperfection of his legal status in the field of health care, the inconsistency of the theoretical approaches of foreign and domestic psychology to the assessment of mental disorders and the implementation of psychological activity, unresolved issues in the training of specialist psychologists.

Key words: psychologist, rehabilitation, multidisciplinary guidance, preventive action, biopsychosocial model.

УДК 159.96
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.31>

Бочелюк В.Й.

д. психол. н., професор,
професор кафедри спеціальної освіти та психології
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

Панов М.С.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри спеціальної освіти та психології
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

Спицька Л.В.

д. психол. н., професор,
професор кафедри практичної психології та соціальної роботи
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Дала

Активний розвиток реабілітаційного спрямування в Україні останнім часом зумовлений актуальними викликами сучасного суспільства. Збільшення поширеності та тенденція зростання кількості

захворювань (інсульти, інфаркти і т. д.), які потенційно ведуть до інвалідності, вимагають підвищення ефективності лікувально-профілактичної та реабілітаційної роботи.

Вирішення цієї проблеми здійснюється в умовах зміни методологічного підходу до системи реабілітаційних заходів, зокрема переходу від біомедичної до біопсихосоціальної моделі реабілітації, а також активної державної політики у галузі охорони здоров'я, яка в рамках сучасного правового поля закріпила нові методологічні позиції. Нормативно-правові документи, що регламентують реалізацію медичної реабілітації в Україні, на законодавчому рівні обґрунтовують участь психолога у реабілітаційному процесі [8, с. 100–101].

При цьому сучасне розуміння сутності реабілітації, засноване на біопсихосоціальної моделі, вимагає якісно іншого підходу до підготовки фахівців, що здійснюють реабілітаційний процес. Особливо це стосується психологів, чие поле професійної діяльності в сучасних умовах значно розширюється і закономірно призводить до появи низки особливостей та труднощів під час її реалізації. На підставі власного практичного досвіду та аналізу новітніх наукових публікацій нами виділено низку проблемних принципів у реалізації діяльності психолога під час здійснення комплексної реабілітації.

Психологія працює зі своєрідною суб'єктивною реальністю, яка не завжди збігається за змістом із тією дійсністю, що існує незалежно від людини. Уважається, що психологія – це наука про психіку. Проте психіка – це досить складне явище, що сприймає кілька взаємозв'язаних, але різних за своєю суттю чинників: усвідомлювана суб'єктивна реальність, несвідомі психічні процеси, структура індивідуальних психічних властивостей, поведінка, що спостерігається зовні. Отже, психіку можна досліджувати з різних боків: із боку математичних, фізичних, біохімічних, фізіологічних процесів або як соціокультурний, лінгвістичний феномен [11, с. 33–34].

Вітчизняні науковці виокремлюють чотири складники медичної психології: загальну психологію, клінічну психологію, психокорекцію, медичну етику і деонтологію [1, с. 27]. Також до медичної психології певною мірою відносять психологічну трудову експертизу, підрозділом якої є профорієнтація, профконсультація, профвідбір і працевлаштування осіб з обмеженими можливостями. Психологічна трудова експертиза загалом є розділом самостійної галузі психології – психології праці.

Сьогодні медична педагогіка розвивається досить успішно поряд із медициною, психологією і педагогікою. Предметом її вивчення є навчання, виховання і лікування хворих дітей – дефектопедагогіка з галузями олігофрено-, сурдо- і тифлопедагогіки.

У зарубіжній медицині виокремлюють і певні нові напрями, що пов'язують медичну психологію із суміжними дисциплінами:

- поведінкова медицина – міждисциплінарна науково-дослідна і прикладна галузь. У своєму підході орієнтується на біопсихосоціальну модель. Дана наука покликана допомогти успішному вирішенню проблеми здоров'я – хвороби і використанню цих досягнень у профілактиці, лікуванні і реабілітації;

- психологія здоров'я – сприяє запобіганню і лікуванню хвороб, виявленню форм поведінки, що підвищують ризик захворювання, постановку діагнозу і виявлення причин порушення здоров'я, реабілітацію та вдосконалення системи охорони здоров'я;

- популяційна медицина – займається підвищенням загального рівня здоров'я населення (попередженням хвороб, поліпшенням самопочуття, довголіття) за допомогою суспільних заходів.

Сучасний психолог – це спеціаліст, який бере участь і у психодіагностичних і психокорекційних заходах, і у лікувальному процесі у цілому. В окремих лікувальних закладах формується «бригадна» модель надання медичної допомоги, що виникла у психотерапевтичній і психіатричній службах. Ці положення віднаходять визнання і в інших сферах охорони здоров'я, оскільки це більш високий рівень професійної і гуманістичної медицини. У центрі бригади (як функціонального підрозділу) – лікар, що працює разом із психотерапевтом, клінічним психологом і фахівцем із соціальної роботи. Відповідно до біопсихосоціальної парадигми медицини, кожний із них реалізує свою діагностичну, лікувальну і реабілітаційну програми під керівництвом і в тісній співпраці з лікарем [3, с. 7–9].

Багатофункціональні реабілітаційні центри в Україні нині ще на етапі формування і становлення. Однак спеціалізована довгострокова допомога та реабілітація тих, хто потребує допомоги, орієнтована на стійкий кінцевий результат.

Повноцінна реабілітація хворого неможлива за короткий період, періодично виникає необхідність здійснювати повторні курси реабілітації, тому тема реабілітаційних установ залишається актуальною завжди. Це потребує системного підходу до вирішення цих актуальних завдань на національному рівні.

Як показує практика, багатофункціональні реабілітаційні центри повинні включати такі відділення: медичної реабілітації, фізичної реабілітації, соціальної реабілітації, психологічної реабілітації, професійної реабілітації, трудової реабілітації, інші підрозділи.

Підвищення ефективності лікувально-профілактичних і оздоровчо-реабілітаційних процесів не буде дієвою та результативною без скоординованих дій різних державних структур і відомств, завданням яких є формування стратегії та тактики, організація і забезпечення заходів, спрямованих на збереження й укріплення здоров'я населення. Створення сучасних універсальних реабілітаційних центрів потребує знань особливостей організаційно-методологічних підходів, які повинні враховувати регіональні особливості. Усе це неможливо зробити без адекватного нормативно-правового, технічного і кадрового забезпечення [2, с. 12–13].

Підвищення ефективності лікувально-профілактичних і оздоровчо-реабілітаційних заходів, спрямованих на усунення негативних наслідків захворювань, неможливе без цілеспрямованого використання методів і засобів фізичної реабілітації.

За підсумками аналізу сформованої нині ситуації нами виділено кілька особливостей комплексної реабілітації та пов'язані з ними проблемні положення діяльності психолога: питання професійного статусу, зміна теоретичних основ реабілітації, мультидисциплінарний підхід до реабілітації та підготовка психологів.

Перехід на біопсихосоціальну модель зажадав перегляду теоретичних підстав для здійснення реабілітаційних заходів. У ХХ ст. практично всі фахівці в галузі реабілітації користувалися Міжнародною класифікацією порушень обмежень життєдіяльності та соціальної недостатності (МКН), яка оцінювала наслідки захворювання, що призводять до функціональної та соціальної недостатності. Оскільки основні положення МКН не торкалися соціального та фізичного середовища, мінімізували увагу на резервах відновлення, компенсації та реабілітаційний потенціал інваліда, тому виникла потреба у новому документі, який би визначав оцінку реабілітаційних заходів.

Таким документом стала Міжнародна класифікація функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я (МКФ), схвалена Всесвітньою організацією охорони здоров'я у 2001 р., яка сьогодні є міжнародним стандартом для опису стану реабілітованого та визначення цільових показників реабілітації. Основною особливістю МКФ є орієнтованість на збереження функції інваліда, резерви відновлення або компенсації обмежень чи порушень, оцінку всіх індивідуальних переваг особистості інваліда, при цьому в МКФ включено аспекти, що пов'язані зі здоров'ям людини. Означені параметри можна назвати показниками

благополуччя, тобто такими показниками, що характеризують позитивні чинники як самого хворого, так і його соціального оточення. Важливим для психологів у МКФ є визнання ролі особистості у вивченні захворювань та феномена інвалідності, що також визначає їхнє становище у реабілітаційних заходах [5, с. 96–97].

У процесі апробації МКФ, як зазначають вітчизняні дослідники, класифікація може бути умовно поділена на зони відповідальності, представлені розділами МКФ. До таких зон відповідальності психолога щодо кодування порушень функцій та структур організму відносять розумові функції; з кодування обмежень активності та участі – навчання та застосування знань, загальні завдання та вимоги, спілкування, міжособистісні взаємодії та відносини [7, с. 90–91]. Низка розділів є універсальним для кодування, що не відкидає участі психолога.

Зазначимо, що реалізована модель медичної реабілітації являє собою проблемно-орієнтований підхід, який передбачає не просто виявлення окремих порушень, а розуміння того, як існуючі порушення впливають на життя людини. Досвід реабілітаційної діяльності у рамках нового підходу демонструє, що з боку психологів приділяється недостатньо уваги виявленим проблемам та обмеженням життя пацієнта, зумовленим психологічними порушеннями.

Концептуальні положення МКФ співвідносяться з основними теоретичними засадами вітчизняної психології. Принцип розвитку передбачає дослідження розвитку особистості за умов хвороби та відповідної соціальної ситуації, функціонування людини визначається на фізичному, особистісному та середовищному рівнях. Принцип системності реалізується через аналіз психічних явищ як багаторівневих систем, існуючих у взаємозв'язку, що потребують цілісного вивчення. Принцип детермінізму пов'язаний із розумінням опосередкованості поведінки та реакцій людини через внутрішні умови (установки, мотиви та ін.), при цьому в МКФ наголошується на значущості вивчення як розумових функцій хворого, так і на його особистості та особистісного ставлення до назрілої життєвої ситуації. Сучасні дослідники аналізують МКФ із позиції культурно-діяльнісного підходу, тому пропонується наповнити МКФ клініко-психологічним змістом згідно з вітчизняними психологічними традиціями [9, с. 280–281].

Незважаючи на схожість базових принципів МКФ та вітчизняної психології, існує невідповідність у термінології, систематизації та трактуванні понять, що зумовлена

різними теоретичними підходами у зарубіжній та вітчизняній психології.

Наприклад, у МКФ функція сну віднесена до глобальних психічних функцій, тоді як у психології сон не відносять до самостійних психічних функцій. У МКФ не представлені традиційно прийняті у вітчизняній психології поняття внутрішньої картини хвороби, самооцінки, розумової працездатності, критичності та ін. [10, с. 35–36]. Додаткову складність створюють принципово відмінні підходи до оцінки різних параметрів психічної діяльності. Вітчизняна психологія (патопсихологія, нейропсихологія та ін.) значною мірою орієнтується на якісний аналіз психічних порушень, тоді як у зарубіжній переважає кількісна оцінка [6, с. 29–30]. Подібні невідповідності породжують комплекс проблем, пов'язаних із психодіагностичною діяльністю психолога та оцінкою результативності реабілітації.

Окремо розглядається питання щодо психодіагностичних методик. Якщо у медицині існують загальноприйняті клінічні шкали (шкала Ренкін, індекс мобільності Рівермід та ін.), що дають змогу досліджувати оцінку доменів МКФ, то в психології існують поодинокі універсальні методики оцінки параметрів психічної діяльності, що відповідають методологічним позиціям вітчизняної та зарубіжної психології. Вирішення цих проблем є актуальним.

Існують певні труднощі у визначенні конкретних принципів та методів практичної діяльності психолога, особливо у соматичній медицині через тривале переважання біомедичного підходу до реабілітації. Загальна тенденція гуманізації науки призвела до принципових змін медичного мислення в психології [11, с. 34].

Пріоритетним є переведення хворого з пасивної позиції на активного учасника реабілітаційних заходів [4, с. 13–14], що закономірно ставить завдання пошуку нових методів та технік роботи для клінічного психолога.

Розвиток інформаційних технологій спричинив появу нових методів, що використовуються у комплексній реабілітації. Технологія доповненої реальності, інтерфейс мозок – комп'ютер, когнітивні тренування, безумовно, розширюють можливості психологічної реабілітації, проте вимагають від психолога інформаційної грамотності та нового погляду на методологічні засади побудови реабілітаційного процесу.

Значною в галузі психологічної реабілітології є поява клінічних рекомендацій, створених для психологів із питань клініко-психологічної діагностики та реабілітації при порушеннях психічної діяльності для

різних нозологічних груп, що відповідають професійним стандартам та запитам практичної медицини [10, с. 35–36].

Подібні рекомендації є для психологів якісним орієнтиром у реабілітаційному спрямуванні, що розвивається, і вносять суттєву визначеність у побудову професійної діяльності.

Невирішеною проблемою організації комплексної реабілітації є питання результативності. Представники охорони здоров'я вказують, що питання щодо критеріїв результативності роботи психолога викликають складність, оскільки «в умовах короткострокового та специфічного лікувального процесу прийняті в медицині критерії поліпшення стану здоров'я та підвищення соціальної активності пацієнта не підходять для оцінки психологічної допомоги» [11, с. 34]. Сучасними авторами пропонується здійснювати оцінку результативності психологічної реабілітації через оцінку досягнення цілей із використанням шкал досягнення цілей GAS (Goal Attainment Scale) або доменів МКФ, що визначає необхідність перегляду психодіагностичного інструментарію [7, с. 91].

Важливим щодо визначення положення клінічного психолога у системі комплексної реабілітації є й те, що його діяльність реалізується у складі поліпрофесійної (мультидисциплінарної) бригади (команди) і, відповідно, ставить нові завдання перед спеціалістом-психологом: інформування медичної спільноти, проведення консультацій для поліпшення ефективності команди та ін. [10, с. 36]. Сьогодні активно розробляється діагностичний інструментарій оцінки психологічних особливостей міжгрупової взаємодії фахівців-реабілітологів, отже, розширюється психодіагностичне поле діяльності клінічного психолога.

При цьому виявляється недостатня кількість літератури, присвяченої ролі психолога та принципам його роботи в галузі психологічної реабілітації як однієї зі складових частин комплексної реабілітації.

Неоднозначним є питання ієрархії фахівців-реабілітологів під час проведення реабілітаційних заходів, що ставить психолога у досить скрутне становище через недостатнє правове обґрунтування його професійного статусу порівняно з представниками медичних спеціальностей.

Реабілітаційний напрям, що активно розвивається, висуває дуже високі вимоги до підготовки психологів. Це стосується не лише формування нових компетенцій, зумовлених підходом до реабілітації, що змінився, а й досить широкого та глибокого базового набору професійних знань

та навичок. Сьогодні не всі випускники ЗВО за фахом «клінічна психологія» володіють необхідним для виконання практичним рівнем професійних компетенцій [2, с. 14]. Дані положення визначають необхідність розроблення відповідних освітніх програм та підвищення якості їх реалізації.

Професійна підготовка в галузі реабілітаційної психології активно розвивається за кордоном, в Україні ж сьогодні перепідготовку у цій галузі з кожним роком здійснює все більше закладів вищої освіти.

Навчальний напрям, що розробляється в нашій країні в галузі комплексної реабілітації, переважно орієнтований на формування нових професійних компетенцій у реалізації психологічних та психотерапевтичних методів на реабілітаційному етапі, а також на підвищення навичок роботи у мультидисциплінарній команді (бригаді) фахівців. Значним, на нашу думку, освітнім напрямом підготовки психологів є орієнтація на формування високої мотивації до розвитку особистісних та професійних якостей клінічних психологів [6, с. 29]. Така спрямованість забезпечує високу ефективність професійної діяльності клінічного психолога в умовах системи комплексної реабілітації, що динамічно розвивається.

У науковій та професійній спільноті відзначається необхідність включення до освітніх планів підготовки фахівців, які займаються медичною реабілітацією, завдання формування навичок правильного використання МКФ та оціночних шкал [7, с. 91]. Однак, як було зазначено вище, для психологів це положення ускладнюється невідповідністю понятійного апарату зарубіжної та вітчизняної психології та відсутністю єдиного загальноприйнятого психодіагностичного підходу до оцінки психічної функції.

Висновок. Біопсихосоціальна модель реабілітації, закріплена на законодавчому рівні, доводить необхідність залучення психологів до системи комплексної реабілітації та визначає нові завдання їхньої професійної діяльності. Наявні проблеми реалізації професійної діяльності психолога пов'язані з недосконалістю його пра-

вового статусу у сфері охорони здоров'я, невідповідністю теоретичних підходів зарубіжної та вітчизняної психології до оцінки порушень психіки та реалізації психологічної діяльності, невирішеними питаннями у підготовці спеціалістів психологів. Але зміни, що відбуваються в рамках правового статусу психолога, і поява наукових публікацій відображає спроби вирішення актуальних проблемних положень діяльності психологів, що задають позитивну динаміку у вирішенні зазначених труднощів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Башкін І. Роль і місце фізичної реабілітації у загальній системі охорони здоров'я населення. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2006. № 3. С. 25–29.
2. Бражник К. В. Місце фізичної реабілітації у системі роботи спеціалізованих центрів. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2006. № 5. С. 12–14.
3. Вітенко І. В. Медична психологія. Дніпропетровськ : Дніпро, 2008. 200 с.
4. Каган Л. Реабілітація – шлях до інтеграції у суспільне життя. *Соціальний захист*. 2004. № 12. С. 12–16.
5. Ляховець Л. О. Особливості формування соціального інтелекту у майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Чернігів, 2009. 309 с.
6. Максименко С. Д. Медична психологія. Київ ; Ніжин : НДУ, 2007. 157 с.
7. Медична та соціальна реабілітація : навчальний посібник. Тернопіль : ТДМУ, 2005. 402 с.
8. Михайлов Б. В. Стратегічні шляхи розвитку психотерапії та медичної психології в Україні. *Українській медичній альманах*. 2004. Т. 7. № 4 (додаток). С. 99–102.
9. Сябренко Г. Досвід організації центру медико-психологічної реабілітації «КОМ-ПАС» на базі Кіровоградського обласного госпіталю для ветеранів війни. Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. С. 279–282.
10. Табачников С. І. Актуальний стан та перспективи психотерапії та медичної психології в Україні. *Форум психіатрії та психотерапії*. 2004. Т. 5. С. 34–40.
11. Хомуленко Т. Б. Психологія праці та організаційна психологія : навчально-методичний посібник. Харків : ХНАДУ, 2009. 279 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКОВИХ СТРАТЕГІЙ ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

FEATURES OF BEHAVIORAL STRATEGIES FOR OVERCOMING STRESS BY LOCAL GOVERNMENT OFFICIALS

Статтю присвячено дослідженню поведінкових стратегій подолання стресу посадовими особами місцевого самоврядування. Визначено, що важливим складником професійної компетентності посадових осіб місцевого самоврядування є здатність до ефективного сприйняття та аналізу інформації, як наслідок, прийняття своєчасних альтернативних рішень. Високий рівень стресостійкості свідчить про наявність копінг-ресурсів, які проявляються у визнанні суб'єктом своєї ролі у разі виникнення можливих критичних ситуацій, у здатності ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями.

Зазначено, що процеси психологічного копіngu – це комплекс поведінкових, когнітивних та емоційних стратегій фахівця, що спрямовані на розвиток адаптивних можливостей до стресових чинників, подолання життєвих труднощів та знаходження емоційної рівноваги. Критеріями ефективності поведінкових копінг-стратегій є: психологічне благополуччя, зниження вразливості до стресів, задоволеність життям та розвиток професійних компетентностей.

Для зниження рівня стрес-факторів у професійній діяльності кожний фахівець використовує власні стратегії (копінг-стратегії) на основі наявного особистісного досвіду (особистісні ресурси, або копінг-ресурси). Тому копінг-поведінку посадових осіб місцевого самоврядування необхідно розглядати як результат взаємодії копінг-стратегій (способи управління стресовим фактором, що виникають як відповідь особистості на сприйману загрозу) та копінг-ресурсів (відносно стабільні характеристики фахівців і стресу, які сприяють розвитку адаптивних здатностей фахівців).

Пасивна копінг-поведінка передбачає використання різного набору чинників психологічного захисту, які спрямовані на зниження емоційної напруги, а не на зміну стресової ситуації. Для посадових осіб місцевого самоврядування важливим є подолання негативних переживань за рахунок суб'єктивного зниження значущості проблемної ситуації та аналізу рівня її емоційної залученості, а також вираженням є синтез інформації, вибір можливих варіантів вирішення критичних ситуацій.

Ключові слова: стрес, поведінкові стратегії, копінг-стратегії, посадові особи місцевого самоврядування.

The article is devoted to the study of behavioral strategies for overcoming stress by local self-government officials. It was determined that an important component of the professional competence of local self-government officials is the ability to effectively perceive and analyze information and, as a result, make timely, alternative decisions. A high level of stress resistance indicates the presence of coping resources, which are manifested in the subject's recognition of his role when possible critical situations arise, in the ability to effectively cope with stressful situations.

It was analyzed that the processes of psychological coping are a complex of behavioral, cognitive and emotional strategies of a specialist aimed at developing adaptive capabilities to stress factors, overcoming life difficulties and finding emotional balance. The criteria for the effectiveness of behavioral coping strategies are: psychological well-being, reduction of vulnerability to stress, satisfaction with life and development of professional competences.

It has been proven that to reduce the level of stress factors in professional activity, each specialist uses his own strategies (coping strategies) based on his personal experience (personal resources or coping resources). Therefore, the coping behavior of local government officials must be considered as the result of the interaction of coping strategies (methods of managing the stress factor that arise as an individual's response to a perceived threat) and coping resources (relatively stable characteristics of specialists and stress that contribute to the development of adaptive abilities of specialists).

Passive coping behavior involves the use of a different set of psychological protection factors, which are aimed at reducing emotional tension, and not at changing the stressful situation.

For local self-government officials, it is important to overcome negative experiences due to the subjective reduction of the significance of a problematic situation and analysis of the level of emotional involvement in it, as well as the synthesis of information, the choice of possible options for solving critical situations.

Key words: stress, behavioral strategies, coping, local government officials.

УДК 159.9.:351.74
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.32>

Гордіня Н.Д.

к. психол. н.,
заступник директора
Регіональний центр підвищення
кваліфікації Київської області

Вступ. У сучасному світі одне з перших місць займає проблема соціальної цінності особистості, при цьому психічне здоров'я є, безумовно, однією з важливих об'єктивних умов життєдіяльності фахівця. Професійна діяльність посадових осіб місцевого самоврядування зумовлена вимогами до високого рівня професіоналізму, компетентності, ініціативності, доброчесності,

інтернального локусу контролю, високого рівня емоційного інтелекту, працездатності та відданості своїй справі, що інколи призводить до виникнення професійного дистресу. Причиною наявності високого рівня стресу у фахівців можуть бути як зовнішні чинники (воєнний стан, високий рівень скорочення посад, фінансові проблеми, труднощі в сім'ї, зміна місця роботи та ін.), так

і внутрішні, що залежать від індивідуально-психологічних особливостей фахівця, його емоційної і вольової сфер та ін. Стрес має безпосередній вплив на поведінку фахівця, його фізіологічний і психологічний стан, взаємини з оточуючими, рідними, колегами та керівництвом.

Сьогодні кожний фахівець також може відчувати високий рівень стресу у зв'язку зі змінами умов праці під час воєнного стану, який триває з 24 лютого 2022 р. Робота в умовах війни особливо підвищує ризики виникнення професійного стресу, адже нині розширився спектр завдань, які необхідно вирішувати посадовим особам місцевого самоврядування, а також наявними є ненормований робочий графік, зміни умов праці, додаткові непередбачувані стрес-фактори та підвищені вимоги до рівня професіоналізму працівника задля здійснення належного захисту інтересів територіальної громади, області та нашої країни.

Своєю чергою, високий рівень професійного стресу є наслідком зменшення ефективності професійної діяльності представників органів місцевого самоврядування та окреслює необхідність оцінки й формування адаптивних поведінкових стратегій подолання стресу задля якісного підвищення виконання службових обов'язків посадовими особами місцевого самоврядування.

Метою дослідження є теоретико-емпіричне дослідження особливостей поведінкових стратегій подолання стресу посадовими особами місцевого самоврядування.

Теоретичне підґрунтя. Одними з ґрунтовних теоретичних підходів, що стосуються проблеми психологічних особливостей поведінкових стратегій подолання стресу у професійній діяльності фахівців, є праці відомих науковців: Л. М. Карамушки, С. Ю. Лебедєвої, Н. В. Оніщенко, Л. А. Перелігіної, О. В. Тімченка. Особливості психічних станів і реакцій та їхній вплив на професійну діяльність, які спостерігаються у посадових осіб місцевого самоврядування та працівників державної служби, досліджено у працях А. С. Куфлієвського, С. М. Миронця, В. П. Садкового та ін.

Утім, питання обґрунтування інтегральної єдності особистості фахівця та вплив цієї інтегральності на розвиток як особистості, так і фахівця, формування поведінкових стратегій подолання стресу особистістю у професійній діяльності потребують подальшого ретельного дослідження та розроблення практичних рекомендацій щодо підвищення стресостійкості працівників органів місцевої влади.

Методи дослідження. Теоретичні: аналіз наукової літератури, синтез, порівняння,

метод узагальнення отриманої інформації; емпіричні: тестування, спостереження, опитування, обробка даних із залученням кількісного та якісного аналізу, методика «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла (адаптована версія Н. Водоп'янової, Е. Старченкової), «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда, «Копінг-тест» Р. Лазаруса, «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» С. Нормана, Д. Ендлера, Д. Джеймса, М. Паркера (за адаптацією Т. Крюкової), опитувальник «Копінг-механізми» Е. Хайма, методика стресостійкості Спілберґера – Ханіна; математичні: методи математичної статистики та знаходження середніх величин, відсоткових співвідношень, стандартного відхилення, кореляційний аналіз, критерій Колмогорова – Смірнова, однофакторний дисперсійний аналіз.

Результати обговорення. Відповідно до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», служба в органах місцевого самоврядування є професійною, на постійній основі діяльністю громадян України, які займають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом [8]. Особистість посадової особи місцевого самоврядування являє собою соціально зумовлену систему провідних якостей та характеристик індивіда, де повинні бути проаналізовані та враховані найважливіші професійно важливі якості фахівців, індивідуальні особливості та характеристики, які впливають на адаптаційні особливості індивіда за соціалізації та у професійному розвитку.

Важливим складником професійної компетентності посадових осіб місцевого самоврядування є власне здатність до ефективного сприйняття та аналізу інформації і, як наслідок, прийняття своєчасних, альтернативних рішень. Тим не менше під впливом чинників професійної діяльності та життєдіяльності у посадових осіб місцевого самоврядування може розвиватися такий психічний стан, як психологічний стрес [7]. Аналізуючи наукові джерела, можна виділити ключові підходи до трактування даного поняття, а саме: стрес як реакція працівника; стрес як зовнішній стимул, а також стрес як динамічний психофізіологічний процес впливу певного стимулу й відповіді на нього [9].

У наукових працях Р. Лазаруса можна знайти таке трактування стресу, як дисбаланс між потребами та ресурсами особистості, або підвищення тиску на особистість

та її здатність протистояти цьому тиску [5]. Також науковець сформулював і дав характеристику двом видам стресу, а саме фізіологічному та психічному. Так, фізіологічний стрес – це все те, що пов'язано з реальними подразниками, а психічний – це все те, що людина оцінює як загрозу [5].

У дослідженнях М. Наєнко стрес трактується як крайня психічна напруженість, що може виражатися в дезінтеграції поведінки і діяльності, що супроводжується подальшою появою нервово-емоційного зриву. Виходячи із цього, можна говорити про інформаційний та емоційний стрес. Інформаційний стрес – стан, який проявляється, коли особистість перебуває у стані інформаційного перенавантаження, не справляється з поставленими завданнями, не встигає у відведений час приймати рішення за високого рівня відповідальності за подальші наслідки. Емоційний стрес – стан, який здебільшого проявляється в умовах погроз чи виникнення небезпеки. Як наслідок емоційного стресу, у особистості знижуються зацікавленість до комунікацій та апетит, підвищуються дратівливість, агресивність, з'являється ризик виникнення астено-невротичних синдромів чи депресивного стану [2].

На думку А. Леонової, професійний стрес виникає у результаті невідповідності вимог робочого середовища ресурсам фахівця, що створює потенційну загрозу для успішного здійснення трудової діяльності, кар'єрного зростання та фізичного і психологічного здоров'я працівника [6].

Окрім того, досліджуючи професійний стрес, Б. Леонова сформулювала та описала три підходи до аналізу професійного стресу: екологічний, трансактний і регуляторний. Відповідно до першого підходу, стрес розуміється як результат взаємодії індивіда з навколишнім середовищем. Щодо другого підходу стрес – індивідуально-приспосувальна реакція людини на ускладнення ситуації. Третій, регуляторний, підхід трактує стрес як особливий клас станів, що відображає механізм регуляції діяльності у складних умовах [6].

Із погляду екологічного підходу поняття стресу висвітлюється в роботах С. Касла. Ним було сформульовано два основних поняття стресу, які пов'язані з трудовою діяльністю, а саме: звужене та розширене. У звуженому понятті стрес – це завищені вимоги середовища до особистісних можливостей особистості. Тобто передусім аналізуються такі вимоги, як наявність перенавантаження роботою або надмірна стимуляція. Стосовно розширеного поняття стресу, то тут науковець говорить про неа-

декватність у цілісній системі «людина – середовище», яка включає не лише завищені вимоги середовища до особистісних можливостей фахівця, а й зв'язки між потребами особистості і можливістю їх задоволення через професійну діяльність, невикористання фахівцем своїх можливостей, зниження навантаження [4].

У теорії «особистого конструкту» Д. Келлі важливим є наголос на аналізі рамки безпеки для сприйняття працівником різних ситуацій, а також на аналізі очікуваних ситуацій, коли особистість працівника може бути психологічно готовою до них та продумати детальний алгоритм дій аналізу та виходу з конкретної професійної ситуації [3].

Цікавою в розрізі трактування особистісної стресостійкості у відповідь на професійний стрес є теорія «схем» Ж. Піаже, відповідно до якої свідомість особистості починає змінювати певні конструкти сприйняття відповідно до конкретної життєвої ситуації. У професійній діяльності посадових осіб місцевого самоврядування це пов'язано з очікуванням особистістю успіху чи невдачі [10].

Існує великий перелік реакцій особистості на стрес у ситуаціях, що викликані стресовою подією. Різні способи реагування на стрес залежать від власне самого стресового чинника, його ступеню вираження та сили інтенсивності, а також психологічних особливостей особистості [5]. Як правило, працівник, який потрапляє у стресову ситуацію, переживає досить інтенсивні негативні емоції [2].

На думку А. Маклакова [5], існує така характеристика психологічного розвитку, як адаптаційний потенціал особистості, яка оцінює рівень адаптаційних ресурсів, здатностей особистості. Також, аналізуючи дослідження адаптації особистості до стресових подій, можна виокремити такі її фактори, як суб'єктивні (стать, вік, біологічні та індивідуальні якості, характеристики), умови середовища (робочі умови, режим і характер діяльності, особливості соціального оточення) [1].

Психологами досліджено, що чинниками дезадаптації у професійній діяльності, тобто порушення гомеостазу в ланцюгу «людина – професійне середовище», можуть бути як індивідуальні, так і професійні зміни у фахівця. Дезадаптація з'являється через кумулятивний вплив різноманітних зовнішніх (професійних) і внутрішніх (екзистенційних) стрес-факторів. Різні джерела стресу тією чи іншою мірою часто мають місце в особистому житті та діяльності особистості. Незважаючи на те

що самі по собі ці стресори можуть не бути дисфункційними та не спричиняти дезадаптацію, проте їх кумулятивний ефект може перевищити адаптаційні ресурси фахівця, унаслідок чого підвищується ймовірність розвитку дезадаптації. Саме тому постає завдання ефективності адаптації та застосування психологічних практик, що давали б змогу впоратися з різними критичними і стресовими ситуаціями [9].

Кожен окремих представник служби в органах місцевого самоврядування використовує власні методи подолання стресу, які мають назву «копінг-стратегії» та формують на основі наявного особистісного досвіду, тобто власних копінг-ресурсів. Можна сказати, що копінг-поведінка є результатом взаємодії копінг-стратегій і копінг-ресурсів.

Копінг-стратегії – це методи управління стресом, які з'являються у особистості як відповідь на небезпеку. Копінг-ресурси – це стійкі характеристики особистості та стресу, які сприяють розвитку способів його подолання.

Науковці А. Біллінгс і Р. Моос у своїх дослідженнях виділяють три способи подолання стресових ситуацій [3]:

1. Копінг, спрямований на оцінку, – подолання стресу, що включає у себе спробу визначити значення ситуації і ввести в дію певні стратегії: логічний аналіз, когнітивну переоцінку.

2. Копінг, спрямований на проблему, – подолання стресової ситуації, що має на меті модифікувати, зменшити або усунути джерело стресу.

3. Копінг з урахуванням аналізу емоційної сфери фахівців та когнітивно-поведінкових механізмів – зниження емоційної напруги та аналіз власних афективних станів.

Таким чином, третій підхід можна розглядати як динамічний процес, у який включено суб'єктивні переживання ситуації з урахуванням великої кількості чинників поведінкових та когнітивних зусиль, спрямованих на зниження стресу.

Копінг-поведінка в розумінні Р. Лазаруса та С. Фолькмана являє собою свідоме усунення або ослаблення впливу стресової ситуації. Пасивна копінг-поведінка передбачає використання різного набору чинників психологічного захисту, які спрямовані на зниження емоційної напруги, а не на зміну стресової ситуації. Науковці також стверджували, що копінг-стратегія виконує дві головні функції:

- регуляцію емоцій (копінг, спрямований на емоції);
- управління критичними ситуаціями, що викликають дистрес (копінг, спрямований на проблему).

Обидві ці функції можуть виникати як відповідь майже на всі стресові ситуації, а їх виявлення залежить від того, як саме особистість сприймає та оцінює потенційну небезпеку. Осмислення того, що відбувається, є надзвичайно важливим складником у процесі еволюції індивіда, що має вплив на інтенсивність і характер емоцій, які переживає особистість у момент виникнення стресової ситуації [2; 6].

Р. Лазарус у співпраці з Дж. Кохен виокремив п'ять головних функцій копінгу:

1) мінімізація негативного впливу навколишнього середовища та підвищення переважантання психічних і фізичних ресурсів (одужання);

2) терпіння, пристосування або регулювання, зміна життєвих ситуацій;

3) підтримання позитивного «образу Я», впевненості у собі;

4) збереження емоційної рівноваги;

5) збереження тісних взаємозв'язків з іншими людьми [7].

Тому можна сказати, що процеси психологічного копінгу – це комплекс поведінкових, когнітивних та емоційних стратегій фахівця, що спрямовані на розвиток адаптивних можливостей до стресових чинників, подолання життєвих труднощів та знаходження емоційної рівноваги. Критеріями ефективності поведінкових копінг-стратегій є: психологічне благополуччя, зниження вразливості до стресів, задоволеність життям та розвиток професійних компетентностей.

На основі теоретичного аналізу даної проблеми можна стверджувати, що вибір типу копінгу має безпосередню кореляційну залежність зі стажем професійної діяльності. О. Склень установив взаємозв'язок таких індивідуально-психологічних особливостей фахівців з ефективністю подолання стресу: інтелектуальний рівень, волюва сфера особистості, уміння працювати в команді, здатність установлювати й підтримувати контакти [5].

Загалом копінг-стратегії поведінки можуть як сприяти, так і перешкоджати успішності подолання стресу посадовими особами місцевого самоврядування, а також впливати на збереження психологічного здоров'я особистості. Відповідно, високий рівень стресостійкості свідчить про наявність копінг-ресурсів, які проявляються у визнанні суб'єктом своєї ролі у разі виникнення можливих критичних ситуацій, у здатності ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями. Це сприяє розробленню адаптивних психологічних чинників, які дають змогу розвинути необхідні поведінкові копінг-стратегії, через розуміння та визначення потенційного

стресору та створення резерву особистісних і середовищних ресурсів, необхідних для успішності копінг-поведінки, особистісного зростання, благополуччя і досягнення поставлених позитивних цілей [2].

Із метою дослідження особливостей поведінкових стратегій подолання стресу посадовими особами місцевого самоврядування нами було здійснено дослідження, у якому взяли участь 196 посадових осіб місцевого самоврядування Київської області, а саме таких громад: Березанської, Білоцерківської, Згурівської, Обухівської, Переяславської.

Для здійснення психодіагностичної частини дослідження нами було застосовано блок стандартизованих методик, таких як: методика «Копінг-тесту» Л. Лазаруса, що призначена для визначення домінуючих копінг-стратегій, які використовуються особистістю з метою подолання негативного впливу стрес-факторів; методика «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» С. Нормана, Д. Ф. Ендлера, Д. А. Джеймса, М. І. Паркера в адаптації Т. О. Крюкової, за допомогою якої можливо виявити домінуючі копінг-стратегії у стресових ситуаціях (орієнтованість на вирішення завдання, орієнтованість на емоції, орієнтованість на уникнення, відволікання); методика «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла, яка призначена для вивчення індивідуальних поведінкових моделей вирішення ситуацій, що можуть призвести до розвитку професійного стресу; методика «Діагностика соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда, яка спрямована на вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації та пов'язаних із нею рис особистості; опитувальник «Копінг-механізми» Є. Хайма, за допомогою якого можна визначити стиль боротьби зі стресом та дослідити 26 ситуаційно-специфічних варіантів копіngu; методика стресостійкості Спілбергера – Ханіна, за допомогою якої можна визначити рівень ситуативної та особистісної тривожності.

Після проведення емпіричної частини дослідження було здійснено обробку та інтерпретацію результатів за допомогою методів математичної статистики, а саме: застосовано критерій Колмогорова – Смірнова для співставлення двох розподілів (емпіричного з теоретичним), метод t-test та однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA, а також кореляційний аналіз із використанням критерію Пірсона та критерію Спірмена для встановлення типів зв'язків між показниками.

Провівши тестування респондентів за допомогою методики «Копінг-тест»

Р. Лазаруса, було отримано такі результати (табл. 1).

Таблиця 1
Показники за методикою «Копінг-тест»
Р. Лазаруса

Шкала	Низький рівень (значення у %)	Середній рівень (значення у %)	Високий рівень (значення у %)
Конфронтаційний копінг	29	60	11
Дистанціювання	13	74	13
Самоконтроль	10	57	33
Пошук соціальної підтримки	23	50	13
Прийняття відповідальності	43	27	30
Втеча-уникнення	26	51	23
Планування вирішення проблеми	27	53	20
Позитивна переоцінка	20	63	17
N=196			

Виходячи з даних, наведених у таблиці, можна сказати, що найбільш вираженими є результати середнього рівня за шкалою «дистанціювання» (74 %). Це свідчить про те, що для посадових осіб місцевого самоврядування характерне подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок суб'єктивного зниження її значущості та ступеня емоційної залученості до певної проблеми. Результати за шкалою «самоконтроль» свідчать про те, що респондентам не характерне подолання негативних переживань за рахунок цілеспрямованого стримування емоцій, мінімізації їхнього впливу на сприйняття ситуації і вибір стратегії поведінки.

Результати дослідження та виявлення домінуючих копінг-стресових поведінкових стратегій респондентів наведено на рис. 1.

У 53 % респондентів за шкалою «копінг, орієнтований на вирішення завдань» виявлено середній рівень прояву. За шкалою «копінг, орієнтований на емоції» виявлено високий (40 %) та середній (60 %) рівні вираженості. Відповідно до шкали «копінг, орієнтований на уникнення», ми можемо стверджувати, що найвищі результати вираженості притаманні середньому рівню (53 %). Субшкала відповідальності представлена у респондентів на середньому (63 %) та високому (23 %) рівнях, субшкала соціальної відповідальності – у переважачої більшості на середньому рівні (70 %).

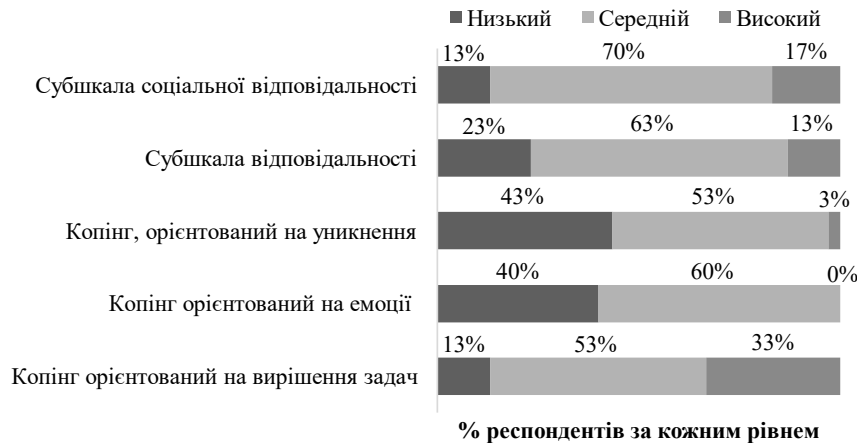
Дослідження стратегій подолання стресових ситуацій посадовими особами місцевого самоврядування дало результати, які представлено на рис. 2.

Аналізуючи графік групових показників, можна сказати, що за шкалою «уникнення рішучих» дій найбільш виражені результати у респондентів за середнім рівнем (53 %). Також можемо бачити, що результати за шкалою «обережні дії» у 13 % респондентів знаходяться на низькому рівні та у 63 % – на середньому. Це є свідченням того, що для таких працівників характерні

обмірковування і зважування можливих варіантів рішень, уникнення ризику.

У дослідженні нами також було застосовано методику «Діагностика соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда, групові показники якої представлено на рис. 3.

Аналізуючи відображені на діаграмі дані, можна зазначити, що найбільш вираженими показниками є результати за шкалою дезадаптації, що знаходиться на середньому рівні у 87 % респондентів. Тобто у посадових осіб місцевого самоврядування вира-

Рис. 1. Результати методики «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» С. Нормана, Д. Ендлера, Д. Джеймса, М. Паркера (в адаптації Т. Крюкової)

Рис. 2. Результати методики «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла

жений середній рівень часткової втрати здатності адаптуватися до умов соціуму. Найменш вираженими результатами за даною методикою є результати за шкалою «неприйняття себе» (3 %). Це говорить про те, що незначній кількості респондентів притаманне почуття провини, що з'являється під час порівняння своїх особистісних якостей і досягнень із певними ідеальними.

Під подоланням стресу в нашому дослідженні ми розуміємо когнітивні і поведінкові зусилля, спрямовані на адаптацію до стресової ситуації, прогнозування потенційної стресової ситуації і способів її подолання, а також способи зняття психічного напруження, яке виникає в результаті впливу стресора. Саме тому доцільним є дослідження копіngu як діяльності особистості, спрямованої на підтримку або збереження балансу між вимогами середовища і ресурсами, що задовольняють ці вимоги.

Проведений за допомогою методики «Копінг-механізми» Є. Хайма аналіз особливостей копінг-поведінки допоміг установити, які саме складники копінг-стратегій переважають у посадових осіб місцевого самоврядування та мають вплив на ефек-

тивність здійснення службової діяльності. Так, за шкалою «поведінковий копінг» у 53 % респондентів переважають середні показники, а у 26 % – високі. Шкала «когнітивний копінг» має середні та дещо низькі прояви – у 63 % та 24 % респондентів відповідно. Щодо шкали «емоційний копінг», то переважна більшість опитуваних (70 %) має середній рівень вираженості.

У результаті дослідження окреслено психологічні особливості посадових осіб місцевого самоврядування щодо визначення рівня ситуативної та особистісної тривожності, а також низький, середній і високий рівні стресостійкості у респондентів за методикою стресостійкості Спілбергера – Ханіна, а також за методикою «Копінг-механізми» Є. Хайма. Відповідно до отриманих результатів, нами здійснено розподіл груп посадових осіб місцевого самоврядування та визначено середні показники стійкості до стресових ситуацій за методикою стресостійкості Спілбергера – Ханіна та «Копінг-механізми» Є. Хайма.

Так, сума 0–20 балів свідчить про високу стійкість до стресових ситуацій і впливу стресу; 21–50 відповідає середньому

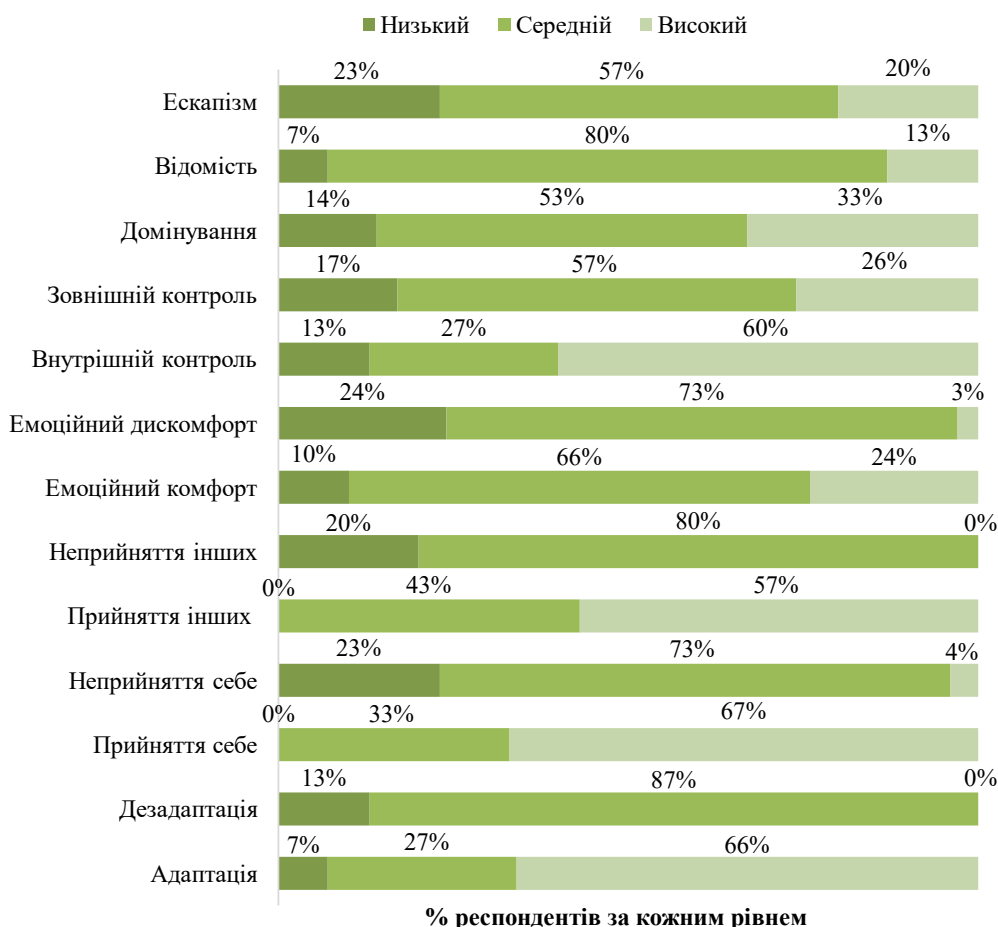

Рис. 3. Групові показники методики «Діагностика соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда

рівню стресостійкості, а кількість балів більше 51 – низький рівень стресостійкості, і фахівець є дуже вразливим до стресу.

Таким чином, ми виділили три групи респондентів, де у групі 1 був виявлений високий рівень стресостійкості, що спостерігається у більшості опитуваних, у групі 2 – середній рівень стресостійкості, у групі 3 – низький рівень стресостійкості. Результати аналізу групових показників подано в табл. 2.

Таблиця 2

Показники рівнів стресостійкості посадових осіб місцевого самоврядування за методиками стресостійкості Спілберґера – Ханіна та «Копінг-механізми» Є. Хайма

Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
35 респондентів (18 %)	53 респондентів (27 %)	108 респондентів (55 %)
N=196 (100 %)		

Додатково нами підраховано показники середніх значень у групах за такими шкалами, як: продуктивні, відносно продуктивні, непродуктивні когнітивні копінг-стратегії, поведінкові копінг-стратегії, емоційні копінг-стратегії. Отримані дані наведено в табл. 3.

Аналіз когнітивних, емоційних та поведінкових копінг-стратегій у групах посадових осіб місцевого самоврядування дав

зможу виявити, що загалом представниками першої групи використовуються активні копінг-стратегії (асертивні дії та пошук соціального контакту), а представники посадових осіб місцевого самоврядування третьої групи використовують пасивні стратегії подолання. Використання неконструктивних стратегій поведінки респондентами з низьким рівнем антиципаційної спроможності може виступати як ризик розвитку синдрому вигорання та свідчення про наявність компенсаторних механізмів подолання внутрішнього дискомфорту або психологічних комплексів невпевненості в собі та негативізму по відношенню до оточуючих.

Для проведення порівняльного аналізу отриманих даних у представників служби в органах місцевого самоврядування був застосований однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA для здійснення порівняльного аналізу у трьох групах із різним рівнем стресостійкості та такими показниками, як когнітивні копінг-стратегії, поведінкові копінг-стратегії та емоційні копінг-стратегії.

Аналіз співвідношення середніх значень по кожному з факторів у трьох групах із різними рівнями стресостійкості посадових осіб місцевого самоврядування, а також аналіз значущих відмінностей між цими групами за кожним із параметрів, визначених на основі аналізу результатів апостеріорних тестів, у сукупності з аналізом оцінками стійкості змін цих факторів дає

Таблиця 3

Показники рівнів стресостійкості посадових осіб місцевого самоврядування за методикою «Копінг-механізми» Є. Хайма відповідно до кожної групи

Назви шкал	Показники середніх значень за шкалами									стандартне відхилення
	група 3			група 2			група 1			
	низькі	середні	високі	низькі	середні	високі	низькі	середні	високі	
Когнітивні копінг-стратегії										
Продуктивні	66 %	21 %	13 %	29,3 %	16,6 %	54,1 %	3 %	54 %	43 %	,47871
Відносно продуктивні	81 %	7 %	12 %	41 %	43 %	16 %	16 %	43 %	41 %	,34341
Непродуктивні	74 %	17 %	36 %	37,2 %	43,6 %	19,2 %	96 %	4 %	–	,62915
Поведінкові копінг-стратегії										
Продуктивні	61 %	36 %	3 %	81 %	6,3 %	12,7 %	13 %	6 %	81 %	,39591
Відносно продуктивні	84 %	16 %	–	60,6 %	39,4 %	–	42 %	12 %	46 %	,50000
Непродуктивні	96 %	4 %	–	67,3 %	31,7 %	–	23 %	19 %	68 %	,32198
Емоційні копінг-стратегії										
Продуктивні	98 %	2 %	–	80,2 %	19,8 %	–	16 %	42 %	40 %	,62915
Відносно продуктивні	95,4 %	4,6 %	–	66 %	54 %	–	13 %	54 %	33 %	,34341
Непродуктивні	–	49 %	51 %	38 %	43 %	19 %	–	–	–	,32198
N=196										

зможу зробити висновок щодо наявності прямолінійної залежності усіх цих факторів від другого фактору впливу за показниками копінг-стратегій (когнітивних, поведінкових і емоційних), має суттєві відмінності у групі 1 порівняно з групами 2 і 3.

Таблиця 4
Однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA між показниками за методикою стресостійкості Спілбергера – Ханіна та методикою «Копінг-механізми» Є. Хайма

№	Перелік шкал	Загальний показник стресостійкості		Sig	Стандартне відхилення
		Група 1	Група 2 Група 3		
1.	когнітивні копінг-стратегії	Група 1	Група 2 Група 3	0,001	0,68056
2.	поведінкові копінг-стратегії	Група 1	Група 2 Група 3	0,001	0,73270
3.	емоційні копінг-стратегії	Група 1	Група 2 Група 3	0,001	0,670820
N=196					

Порівняльний аналіз свідчить про те, що продуктивні когнітивні копінг-стратегії, вірогідно, частіше використовують працівники першої групи, ніж досліджувані другої і третьої ($p \leq 0,001$). І навпаки, у працівників із низьким рівнем антиципаційної спроможності, вірогідно, частіше зустрічаються непродуктивні когнітивні копінг-стратегії порівняно з першою групою ($p \leq 0,001$).

Наступним кроком нашого дослідження став розгляд стратегій подолання стресу, а саме – визначення рівня їх виразності в кожній із груп посадових осіб місцевого самоврядування. Було встановлено, що активна стратегія подолання стресу, до якої відносяться асертивні дії, є більш властивою посадовим особам місцевого самоврядування групи 1. Найменшу виразність така копінг-стратегія набула у групі 3 посадових осіб місцевого самоврядування. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$. При цьому високий рівень виразності активної стратегії подолання стресу зафіксовано у 48 % посадових осіб місцевого самоврядування групи 1 порівняно з групою 3. Таким чином, представники групи 3 достовірно рідше використовують під час подолання стресу активну копінг-стратегію ($p \leq 0,05$).

Із наведених даних, отриманих у табл. 5, можна прослідкувати значимі відмінності у групі 1 та у групі 3. Так, є значно вищими показники у групі 1 (працівники з високим рівнем стресостійкості) за шкалами «асертивні дії», «вступ до соціального контакту» та «обережні дії». А у групі 3 (працівники з низьким рівнем стресостійкості) значно вищими є показники «імпульсивні дії», «маніпулятивні дії» та «агресивні дії».

Застосувавши кореляційний аналіз, нами встановлено значимі кореляційні зв'язки між «прийняттям відповідальності» за методикою «Копінг-тест» Р. Лазаруса та між такими показниками, як: «асертивні дії» ($p = 0,954^{**}$) на рівні значимості ($\text{sig} = 0,001$); «обережні дії» ($p = 0,927^{**}$) на рівні значимості ($\text{sig} = 0,001$); «когнітивні копінг-стратегії»

Таблиця 5
Показники посадових осіб місцевого самоврядування з низьким та високим рівнями стресостійкості за методикою «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла

№	Перелік шкал	Група, №	N	Середнє значення	Стандартне відхилення	Sig
1.	асертивні дії	1	108	12,250	,25755	0,001
		3	35	3,5439	,47871	
2.	вступ до соціального контакту	1	108	9,8846	,34341	0,032
		3	35	6,2500	,62915	
3.	пошук соціальної підтримки	1	108	4,3462	,39591	0,001
		3	35	9,5000	,50000	
4.	обережні дії	1	108	13,153	,32198	0,001
		3	35	6,2500	,62915	
5.	імпульсивні дії	1	108	5,8462	,48260	0,001
		3	35	7,0000	,40825	
6.	маніпулятивні дії	1	108	3,6154	,32853	0,001
		3	35	7,0000	,40825	
7.	асоціальні дії	1	108	3,6154	,29911	0,001
		3	35	5,7500	,75000	
8.	агресивні дії	1	108	4,4231	,32427	0,001
		3	35	8,5000	,28868	

($\rho=0,542^{**}$) на рівні значимості ($\text{sig}=0,001$); «поведінкові копінг-стратегії» ($\rho=0,653^{**}$) на рівні значимості ($\text{sig}=0,001$); «внутрішній контроль» ($\rho=0,834^{**}$) на рівні значимості ($\text{sig}=0,001$); «емоційний комфорт» ($\rho=0,821^{**}$) на рівні значимості ($\text{sig}=0,001$); ($\rho=0,943^{**}$) на рівні значимості ($\text{sig}=0,001$).

Окрім того, було виявлено обернені кореляційні зв'язки між «загальним показником агресивності» та «високим рівнем схильності до стресу» за методикою «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла та між такими показниками: «когнітивні копінг-стратегії» ($\rho=-0,942^{**}$) на рівні значимості ($\text{sig}=0,001$); «поведінкові копінг-стратегії» ($\rho=-0,939^{**}$) на рівні значимості ($\text{sig}=0,001$).

Висновки. У результаті теоретичного та емпіричного аналізу було встановлено, що для зниження рівня стрес-факторів у професійній діяльності кожний фахівець використовує власні стратегії (копінг-стратегії) на основі наявного особистісного досвіду (особистісні ресурси, або копінг-ресурси). Тому копінг-поведінку посадових осіб місцевого самоврядування необхідно розглядати як результат взаємодії копінг-стратегій (способи управління стресовим фактором, що виникають як відповідь особистості на сприйману загрозу) та копінг-ресурсів (відносно стабільні характеристики фахівців і стресу, які сприяють розвитку адаптивних здатностей фахівців).

Проведене емпіричне дослідження дало змогу визначити, що високий рівень стресостійкості у посадових осіб місцевого самоврядування свідчить про наявність копінг-ресурсів, які проявляються у визнанні фахівцем своєї ролі у разі виникнення можливих критичних ситуацій, у здатності ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями. Це сприяє розробленню адаптивних психологічних чинників, які дають змогу розвинути необхідні поведінкові копінг-стратегії, через розуміння та визначення потенційного стресору та створення резерву особистісних і середовищних ресурсів, необхідних для успішності копінг-поведінки, особистісного зростання, благополуччя і досягнення поставлених позитивних професійних цілей.

Також встановлено, що респондентам не характерне подолання негатив-

них переживань за рахунок цілеспрямованого стримування емоцій, мінімізації їхнього впливу на сприйняття ситуації і вибір стратегії поведінки. Для посадових осіб місцевого самоврядування важливим є подолання негативних переживань за рахунок суб'єктивного зниження значущості проблемної ситуації та аналізу рівня її емоційної залученості, а також вираженими є синтез інформації, вибір можливих варіантів вирішення критичних ситуацій та уникнення ризику.

Перспективи подальших досліджень. Доцільним є подальше вивчення особливостей поведінкових стратегій подолання стресу посадовими особами місцевого самоврядування з урахуванням аналізу новітніх емпіричних методик дослідження адаптаційних можливостей індивіда і конструктивних моделей поведінки для забезпечення високої продуктивності та ефективності у професійній діяльності, а також успішної професійної адаптації особистості у професійному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аболин Л. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. Казань : КГУ, 2011. 261 с.
2. Волошок О. В. Психологічні прийоми зниження тривоги особистості у стресовій ситуації. *Особистість в екстремальних умовах* : матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Львів, 2019 р. Львів, 2019. С. 10–13.
3. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. Москва : Наука, 1983. 484 с.
4. Ключ П. П., Палюх В. Г. Тактична і психологічна підготовка особового складу пожежної охорони. Харків : Основа, 2012. 228 с.
5. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах. Київ : Ніка-центр, 2016. 580 с.
6. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : монографія. Київ : Ніка-центр, 2017. 432 с.
7. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 01.08.2021 № 33. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>
8. Яковенко С. І. Соціально-психологічна допомога при надзвичайних ситуаціях та критичних інцидентах : монографія / за ред. С. І. Яковенка, В. І. Лисенка. Київ, 2014. 206 с.
9. Selye H. Stress without distress. 1974. 312 p.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ ОСОБИСТОСТІ

FORMATION OF THE PROFESSIONAL CAREER INDIVIDUAL PERSONALITY: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES

У дослідженні розглянуто ключові аспекти поняття «професійна кар'єра особистості». Наведено аргументи щодо розмежування даного поняття від терміна «професійний розвиток». Підкреслено, що професійний розвиток є невід'ємною частиною процесу формування професійної кар'єри, що супроводжується змінами в особистій професійній системі координат і фіксує структурні зміни в роботі працівника (якісні зміни від старту професійної кар'єри у певній компанії до її закінчення). Автори статті акцентують увагу, що, з одного боку, професійна кар'єра особистості є проєкцією цілей і планів на майбутнє, з іншого – засобом досягнення цих цілей. В основі формування професійної кар'єри лежить ідея самоідентифікації (як пошуку власної ідентичності), що тісно пов'язана з проблемою вибору професії, конкретного місця роботи. Самоідентифікація важлива як на етапі планування осіб, що починають кар'єрний шлях, так і для осіб зі стажем, що вже працюють за фахом та мають певний багаж знань і відповідний досвід. Відзначено, що самоідентифікація й пошук власної професійної «точки зростання» супроводжуються внутрішнім конфліктом, що здійснює на формування професійної кар'єри особистості конструктивний вплив (спонукає до подальшого розвитку) або деструктивний (негативно відбивається на професійному зростанні, емоційних налаштуваннях та світосприйнятті). Звернено увагу, що різні чинники прямо та опосередковано впливають на схильність до саморозвитку і самовдосконалення особистості у професійній сфері, формування професійної кар'єри та на визначення напрямку його професійного розвитку. Серед них особливе місце на формування професійної кар'єри займають виняткові особисті якості: інтелект, темперамент, фізичне та психоемоційне здоров'я, психологічні травми, тип особистості, характер, сила волі (психологічні чинники) та умови, у яких зростає та формується особистість (соціальні чинники). Актуалізована увага на необхідності використання дієвих інструментів у процесі формування професійної кар'єри особистості, таких як: професійна діагностика, навчання впродовж усього життя та створення з боку державних та приватних роботодавців сприятливих умов для інтелектуального зростання особистості.

Ключові слова: професійний розвиток, формування професійної кар'єри, інтелектуальне зростання, самоідентифіка-

ція, професійність, навчання протягом життя, професійна діагностика.

The study examines the key aspects of the concept of "professional career of an individual". Arguments are presented regarding the distinction between this concept and the term "professional development". It is emphasized that professional development is an integral part of the process of forming a professional career, which accompanies changes in the personal professional coordination system and records structural changes in the work of an employee (what changes from the start of a professional career in a certain company to its end). The author of the article emphasizes that, on the one hand, the professional career of an individual is a project of goals and plans for the future, on the other hand, in order to achieve these goals. The basis of the formation of a professional career is the idea of self-identification (as a search for one's own identity), which is closely related to the problem of choosing a profession, a specific place of work. Self-identification is important both at the stage of planning for people who are starting their career path, and for people with experience who already work in their profession and have a certain amount of knowledge and relevant experience. It was noted that self-identification and the search for one's own professional "point of growth" is accompanied by an internal conflict that exerts a constructive influence on the formation of an individual's professional career (encourages further development) or a destructive one (negatively affects professional growth, emotional settings, and world perception). It is noted that various factors directly and indirectly affect the inclination to self-development and self-improvement of an individual in the professional sphere, the formation of a professional career and the determination of the direction of his professional development. Among such factors, exceptional personal qualities occupy a special place in the formation of a professional career: intelligence, temperament, physical and psycho-emotional health, psychological injuries, personality type, character, willpower (psychological factors) and the conditions in which a personality grows and is formed (social factors). Updated attention to the need to use effective tools in the process of forming an individual's professional career, such as: professional diagnosis, lifelong learning, and the creation of favorable conditions for the intellectual growth of an individual by public and private employers.

Key words: professional development, formation of a professional career, intellectual growth, self-identification, professionalism, lifelong learning, professional diagnostics.

УДК 316.6:331.1-057-8
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.33>

Кузьмін В.В.

к. соц. н., доцент,
завідувач кафедри
«Соціальна робота та психологія»
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Кузьміна М.О.

викладач кафедри
«Соціальна робота та психологія»
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Іванченко А.В.

к. н. з держ. упр., доцент,
доцент кафедри
«Соціальна робота та психологія»
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Постановка проблеми. Тенденції останніх років впливають на те, що роботодавці (як в органах публічної влади, так і в бізнес-середовищі) частіше зосереджують увагу не лише на професійних, ділових яко-

стях та інтелектуальному рівні особистості, а й на творчих, комунікаційних і аналітичних здібностях, масштабі мислення, інших характеристиках та цінностях, що, безумовно, мають відповідати цінностям/запи-

там компанії й одночасно сприяти кар'єрному зростанню.

Разом із тим в умовах невизначеності саме розуміння соціально-психологічних особливостей формування професійної кар'єри особистості вважаємо першочерговим, по-перше, для впровадження демократичних принципів функціонування компанії та реалізації можливостей побудови партнерських відносин усередині конкретної організації, ефективній співпраці обох сторін (роботодавця і працівника) на взаємовигідних умовах, а по-друге, для створення сприятливих умов щодо розширення професійних горизонтів особистості, задоволення нею власних фінансових та інших потреб.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зарубіжних джерелах аналіз питань щодо формування кар'єри особистості, пошуку власної ідентичності у процесі професіоналізації можна знайти, приміром, у Е. Еріксона, Д. Сьюпера, Ф. Хайдера, С. Кові, Р. Мансфілда [1–3]. Проблематику побудови професійної кар'єри у вітчизняній науковій думці доволі глибоко вивчали, зокрема, такі автори як: В. Ф. Капіца, О. І. Орлова, К. В. Шурупова [4], В. Б. Байдулін, Л. С. Злочевська, Н. В. Торчевська [5] та ін.

Водночас в умовах нинішньої постмодерної сучасності виникає потреба в розумінні сутнісних причин (соціальних, психологічних) формування професійної кар'єри особистості, що і виступає предметом даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Професійну кар'єру особистості пропонуємо розглядати, по-перше, як проєкцію цілей і планів на майбутнє (ким я хочу бути у професії, хто може мене надихати, ким захоплююся), а по-друге, як засіб досягнення цих цілей (що потрібно для того, щоб стати тим, ким я хочу, хто або що є орієнтиром та найбільшою загрозою для професійної кар'єри).

«Усі різновиди професійних кар'єр охоплюються (включаються) у професійний простір розвитку особистості – переважно в її «фаховому аспекті» та «спектрі можливостей»; тому вони розглядається як ефективний спосіб особистісної самореалізації, однією з форм котрої виступає успішна професійна самореалізація, що розцінюється одночасно як професійний, так і особистісний успіх» [4, с. 352]. При цьому «проблема вибору професії за критерієм «престижно/непрестижно» полягає у тому, що вибір здебільшого є поверхневим та емоційним: у свідомості абітурієнта постає ідеалізована сцена успішного майбутнього, яка, як правило, не має нічого спільного з дійсністю» [6].

Аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел дав змогу виділити чинники, що впливають на формування професійної кар'єри особистості (рис. 1) та визначають напрям його професійного розвитку. Серед них особливе місце посідають виняткові особисті якості: інтелект, темперамент, фізичне та психоемоційне здоров'я, психологічні травми, тип особистості, характер, сила волі (психологічні чинники) та умови, у яких

Рис. 1. Основні соціальні та психологічні чинники, що впливають на формування професійної кар'єри особистості

Джерело: розроблено автором за [1–7]

зростає та формується особистість (соціальні чинники).

Усі наведені на рис. 1 соціальні й психологічні чинники прямо чи опосередковано впливають на схильність до саморозвитку і самовдосконалення особистості у професійній сфері. Важко дати однозначну відповідь, які з них мають визначальний вплив на професійну кар'єру окремої особистості. Тим не менше варто наголосити, що великі корпорації й міжнародні компанії вже тривалий час приділяють увагу саме соціальним аспектам, аналізуючи через різні анкети та опитування близьке середовище працівника, спектр його хобі та захоплень, а також систему цінностей та планів на майбутнє.

У цілому «під час планування кар'єри порівнюються потенційні можливості фахівців, їхні здібності і цілі порівняно з вимогами організації, стратегічні плани їхнього професійного розвитку ... складаються особистісні професіограми, у котрих фіксуються перелік позицій поступового розвитку фахівця і шлях (термін), який він повинен пройти для того, щоб одержати необхідні знання, досвід, оволодіти потрібними навичками не тільки для ефективної роботи за даною посадою, а й для професійної підготовки просування на вишу посаду» [4, с. 247].

Безумовно, роль планування, таймінгу і професійного цілепокладання (на довгострокову та короткострокову перспективи) має вирішальне значення у житті особистості. Водночас погоджуємося, що серед інших чинників впливу на успішність професійної кар'єри можна виділити таку повністю діаметральну компоненту планування, як випадок. За умовно однакового набору інтелектуальних здібностей різних особистостей випадок може визначити хід подальшого професійного розвитку людини (є вираз «випадок, який дав людині шанс» [5, с. 25]).

При цьому додамо, що у нашому розумінні є принципова різниця між поняттями «професійна кар'єра» та «професійний розвиток». Так, професійна кар'єра особистості передбачає рух людини кар'єрними щаблями вгору (вертикально) з підвищенням при цьому її статусу чи горизонтально (пересування в межах підрозділу/відділу). Натомість професійний розвиток (зріст) передбачає оволодіння знаннями і навичками, які сприяють професійній кар'єрі особистості, та є невід'ємною частиною процесу формування професійної кар'єри. Професійний розвиток (зріст) у професійній системі координат фіксує структурні зміни в роботі працівника, тобто якісні зміни від старту його професійної кар'єри у певній компанії до її закінчення.

Своєю чергою, «професійний зріст убагачується у зростанні й розширенні обсягу професійних знань, умінь і навичок людини, визнанні професійним співтовариством результатів її праці, авторитету в конкретному виді професійної діяльності» [7, с. 20]. Вивчення іноземних мов, отримання додаткових навичок і розширення професійних знань мають позитивний ефект для особистості, проте не можуть автоматично свідчити про обов'язкові зміни в кар'єрі, хоча, безумовно, підвищення кваліфікації і впливає на ці процеси.

Процес сучасного професійного зростання особистості й формування його професійної кар'єри, на нашу думку, відбувається у двох основних вимірах: поза робочим місцем працівника і на робочому місці працівника. Це досить важливий і принциповий момент, оскільки лише в комплексі, розвиваючись «на» і «поза» робочим місцем, можна досягти омріяних результатів. В умовах жорсткої конкуренції на ринку праці процес саморозвитку особистості априорі має відбуватися постійно.

Очевидно, що в сучасних реаліях власникам бізнесу, керівникам закладів вищої освіти, медичних установ, органам публічної влади чи інших інституцій у цілому вигідно професійне зростання персоналу, тому розробляються спеціальні навчальні (освітні) програми й курси.

Із метою стимулювання зростання працівників професійно їх відправляють на додаткове навчання, курси підвищення кваліфікації, що в кінцевому підсумку сприяє досягненню певного балансу інтересів між роботодавцем та працівником:

з одного боку, роботодавець очікує отримати через певний проміжок часу більшу віддачу від фінансового вкладення в особистість у вигляді прибутку чи інших переваг (перевага перед конкурентами, зміцнення іміджу, авторитету, кредит довіри до органу публічної влади чи до компанії на ринку);

з іншого боку, висококваліфікований працівник зацікавлений безкоштовно чи з мінімальними витратами отримувати нові знання, навички, уміння, компетенції (базові елементи професійного зростання) і вийти на більш якісний рівень виконання посадових обов'язків, розв'язання більш складних (чи абсолютно нових) професійних завдань.

При цьому аксіомою вважаємо необхідність розвивати та вдосконалювати поряд із професійними характеристиками й особистісно-ціннісні, такі як мораль, етичні принципи, особисте табу, здатність вийти з т. зв. «зони комфорту», стресостійкість, працездатність, ступінь толерантності.

За О. Гйоффе зміст толерантності людини полягає у «прагненні до співіснування на основі рівноправ'я та взаєморозуміння, використовуючи здатність увійти в становище іншого, серйозно сприйняти його і відкритися йому, досягнути та змінити себе завдяки новим ситуаціям і новій інформації» [8].

Опосередковано про толерантність, на нашу думку, йдеться й у книзі Стівена Кові «7 навичок вискоєфективних людей» [2], де автор говорить, що у дійсності, успіх залежить від сили особистого авторитету, серед важливих рис якого варто виділити: поважність думки у колективі; здатність виражати й захищати загальний, спільний для колективу інтерес; спроможність бути відданим об'єднуючій ідеї (місії), послідовно її впроваджувати за будь-яких обставин і лише тоді вимагати того самого від інших; готовність у разі потреби йти на прийнятну поступку, компроміс; уміння мобілізуватися на спільну справу; здатність переконувати, уміння чітко викласти свою позицію; бути професійним, цікавим співрозмовником, уміти слухати і чути інших; моральну бездоганність і зовнішню привабливість.

Відзначимо, що один із сучасних європейських трендів ХХІ ст., що з'явився на теренах України та чітко виокреслюється сьогодні у розвинених країнах як ефективний інструмент формування професійної кар'єри, – це навчання впродовж всього життя (англ. *lifelong learner* – LLL). Фактично це означає, що «основним ключовим умінням стає здібність людини здійснювати пошук нових знань та розвивати нові компетенції без підтримки з боку формальної освіти» [9, с. 7], яка є фундаментом для старту професійної кар'єри особистості.

У цьому контексті також згадаємо одну із задекларованих Організацією Об'єднаних Націй (далі – ООН) Глобальну ціль (англ. *The Global Goals*) – *Quality education* (англ. *Якість освіти*), яка визначає пріоритетом у системі освіти та людського розвитку забезпечення інклюзивної та справедливої якісної освіти і заохочення можливості навчання протягом усього життя для всіх (англ. *ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all*) [10].

Зі свого боку вважаємо, що тотальна інформатизація суспільства значно спрощує процес саморозвитку та професійного розвитку зокрема, про що можна зробити висновок з огляду на широкий спектр навчальних модулів, практикоорієнтованих курсів, платних та безкоштовних навчань і посібників, наявних у відкритому доступі в мережі Інтернет, а також завдяки телекомунікаційним

засобам і соціальним мережам, у тому числі наявності різних професійних груп та спільнот у соціальних мережах.

Також варто пам'ятати про самоідентифікацію особистості (пошук власної ідентичності) та оцінку її професійної спроможності з боку роботодавця. Ідея самоідентифікації полягає у розумінні, у чому твоя особливість та відмінність від інших, що тісно пов'язане з проблемою вибору (професії, конкретного місця роботи), та який потенціал й можливості для його максимального розкриття. Тож із пошуку сильних боків для професійного зростання і роботи над прогалинами (недоліками) формується запит на отримання додаткових знань та компетенцій, а також відчуття приналежності до певного колективу чи загальної справи.

Самоідентифікація важлива як на етапі планування перших професійних кроків майбутніх випускників шкіл, професійно-технічних училищ чи вищих навчальних закладів, так і для осіб зі стажем, що вже працюють за фахом та мають певний багаж знань і відповідний досвід.

Відзначимо, що самоідентифікація й пошук власної професійної «точки зростання» завжди супроводжується внутрішніми протиріччями, т. зв. внутрішнім конфліктом – особливим психологічним станом, що для одних людей має конструктивний вплив на формування професійної кар'єри і спонукає до подальшого розвитку, для інших – деструктивний (руйнуючий), а отже, негативно відбивається на професійному зростанні, його емоційних налаштуваннях (позитивне/негативне ставлення до середовища та умов, у яких перебуває особистість) та світосприйнятті (критична оцінка різноманітних подій у професійному та особистому житті).

Водночас затяжні внутрішні конфлікти (навіть ті, що протікають латентно, приховано) провокують психологічне напруження та дезорієнтують особистість, у якому напрямі їй розвиватися далі, у тому числі у професійній площині.

Стосовно оцінки професійного потенціалу працівника (т. зв. професійної діагностики), то вважаємо її дієвим інструментом формування професійної кар'єри особистості. У роботодавця з'являється можливість визначити потенціал особистості, його сильні індивідуальні якості та у цілому спроможність ефективно використати свої знання і навички в роботі на займаній посаді.

«Практика професійної діагностики пропонує дві великі групи методик: 1) спрямовані на оцінювання безпосередньо особистісних характеристик, які розкривають наявні і потенційні психофізіологічні та соці-

опсихологічні якості людини; 2) пов'язані з комплексним оцінюванням професійної спроможності в процесі професійно-кар'єрного розвитку» [11, с. 21].

На державній службі доволі довгий час практикували створення кадрового резерву – бази даних з інформацією, що спрощувала процес пошуку персоналу на вакантні керівні посади. Водночас даний інструмент не виправдав себе в силу різних причин, у тому числі через наявність корупційних ризиків (наприклад, таких, як непотизм – дружба або кумівство) [12–14].

Кадрові служби, відділи з управління персоналом чи окремі HR через інструмент професійної діагностики фактично допомагають розблокувати потенціал окремої особистості, його індивідуальні та професійні характеристики з метою допомогти пропрацювати своє бачення професійного зростання та професійної кар'єри в конкретній компанії й остаточно утвердитися в думці, маючи фактаж у вигляді результатів психологічних та професійних тестів, професіограм, чи законно займає окремих працівник займану посаду, яка його професійно компетентність. Дане питання частково розглянуто М. О. Кузьміною у статті «Проблеми формування професійної компетентності соціальних працівників: зарубіжний та вітчизняний досвід» [15].

Таким чином, особливість формування професійної кар'єри особистості полягає також у створенні з боку державних та приватних роботодавців сприятливих умов для інтелектуального зростання особистості (англ. smart growth), що може бути забезпечено шляхом навчання за рахунок інформаційних ресурсів та різноманітних сучасних інструментів. Працівник, своєю чергою, повинен мати стійке уявлення про те, що від його зусиль, рівня віддачі на робочому місці та вибраної моделі поведінки залежать результати загальної справи компанії.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити декілька ключових висновків. У межах дослідження поняття «професійна кар'єра особистості» та «професійний розвиток» розмежовано з акцентом на тому, що розвиток є невід'ємною частиною процесу формування професійної кар'єри та відображає якісні зміни від старту професійної кар'єри у певній компанії до її закінчення.

У сучасних умовах процес формування професійної кар'єри дуже складний та протікає на тлі перешкод об'єктивного/суб'єктивного характеру. Це і невміння керувати своїми емоціями; професійна некомпетентність, небажання зближуватися з колективом; домінування нераціональних критеріїв та підходів до професійної діяльності.

На формування професійної кар'єри впливають самоідентифікація (як пошук власної ідентичності особистістю та чітке усвідомлення відправної точки для старту кар'єри), а також оцінка з боку роботодавців (для працюючих), т. зв. професійна діагностика. Під час самоідентифікації виникають внутрішні конфлікти, глибина і характер яких залежать від різних чинників, у тому числі психосоціального стану, у якому перебуває особистість у певний момент часу.

Професійна діагностика покликана сприяти кар'єрному зростанню окремої людини, її самовдосконаленню та визначає, чи відповідає цінностям/запитам компанії професійний та внутрішній світ працівників, а також чи готовий зі своїм набором характеристик окремих працівників приносити користь компанії. Це дієвий інструмент, що надає результати, згідно з якими працівник та роботодавець мають змогу переосмислити роль, внесок і наскільки використано потенціал окремого працівника (керівника) в роботі.

Професійна діагностика дає змогу оцінити інтелектуальний набір даних особистості, його цілісність, надійність, окремі професійні характеристики та спроможність не лише дотримуватися стандартів ефективної роботи, вимог, нормативів, а й самостійно піднімати планку, щоб досягти досконалості у професійній царині. Рівень мотивації окремого працівника при цьому фокусується довкола бенефіцій, що отримує працівник у певній професійній сфері, та напряду залежить від рівня його заробітної плати, пакету соціальних гарантій, наявності страхування та/чи інших видів доплат та пільг.

Дієвими інструментами для формування професійної кар'єри особистості можна вважати (окрім професійної діагностики) навчання впродовж усього життя, створення сприятливих умов для інтелектуального зростання особистості (з боку державних та/чи приватних роботодавців). При цьому процес саморозвитку особистості апіорі має відбуватися постійно, що, передусім, дає змогу підтримувати власну унікальність і бути цікавим у професійному плані роботодавцю.

В ідеалі кваліфікація, підготовка і досвід особи мають бути набагато вищими, ніж у решти кандидатів на певну посаду: це той важливий бонус, що дасть змогу володіти й утримувати не певний час увагу, бути доречним і викликати повагу. Однак повсякденний потік клопотів є найпершою загрозою втратити пильність і контроль за тим, що насправді відбувається із саморозвитком.

Соціальні та психологічні чинники прямо та опосередковано впливають на формування професійної кар'єри та на визначення напрямку професійного розвитку. Зокрема, це інтелект, темперамент, тип особистості, характер, сила волі (психологічні чинники) та умови, у яких зростає та формується особистість (соціальні чинники).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Heider F. *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York : John Wiley, 1958. 112 p. John Wiley & Sons Inc. DOI: <https://doi.org/10.1037/10628-000> (дата звернення: 31.12.2022).
2. Stephen R. Covey. *The seven habits of highly effective people: restoring the character ethic*. Simon and Schuster, New York. 1989.
3. Mansfield R. S. Building competency models. *Human Resource management*. 1996. № 35. P. 7–18.
4. Капіца В. Ф., Орлова О. І., Шурупова К.В Професійна кар'єра успішного фахівця : монографія / за заг. наук. ред. В. Ф. Капіци. Кривий Ріг : КНУ, 2013. Т. 1. 508 с.
5. Байдулін В. Б., Злочевська Л. С., Торчевська Н. В. Як планувати власну професійну кар'єру : методичні рекомендації для учнів ПТНЗ. Київ : ІПТО НАПН України, 2019. 80 с.
6. Україна-2035: людський капітал та ринок праці. URL: <https://rise.articulate.com/share/FqXBZkXdzB2CPjn0ZdLFMeQiPDHh8D36#/> (дата звернення: 01.01.2023).
7. Навички для успішної кар'єри : курс для здобувачів освіти закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Київ, 2020. 300 с.
8. Шандор Ф. Легітимація влади: довіра і толерантність як чинники соціального буття: *Social-science*. URL: <http://social-science.com.ua/article/650>
9. Харківська А. А. Lifelong learning – сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. URL: <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-09/08kharwd.pdf> (дата звернення: 31.12.2022).
10. Global Goals. 4 Quality education. URL: <https://www.globalgoals.org/goals/4-quality-education/> (дата звернення: 29.12.2022).
11. Сучасна концепція професіоналізму в публічному управлінні та підходи до його оцінювання : наукова розробка / Л. Г. Штика та ін. Київ : НАДУ, 2009. 40 с.
12. Kuzmin V., & Stadnyk A. Соціальний екскурс кар'єрних вподобань українців. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2021. Вип. 4 (2). С. 37–45. URL: <https://doi.org/10.15421/342120> (дата звернення: 31.12.2022).
13. Кузьмін В. В. Концептуалізація понять «кар'єра» та «кар'єрні стратегії» в роботах зарубіжних та вітчизняних соціологів. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. 2021, Вип. 1 (48). С. 206–220.
14. Кузьмін В. В. Суспільство як середовище конструювання кар'єрних стратегій. *Габітус*. 2022. Вип. 33. С. 9–14. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/33-2022/1.pdf> (дата звернення: 31.12.2022).
15. Кузьміна М. Проблеми формування професійної компетентності соціальних працівників: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. № 1. С. 50–60. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.8> (дата звернення: 31.12.2022).

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КАР'ЄРНОГО ВИБОРУ
УКРАЇНСЬКИХ ІТ-СПЕЦІАЛІСТІВ В УМОВАХ ВІЙНИSOCIO-PSYCHOLOGICAL PREDICTORS OF THE CAREER DECISIONS
OF UKRAINIAN IT SPECIALISTS DURING THE WAR

У статті розглянуто соціально-психологічні чинники, що впливають на кар'єрний вибір українських проєктних менеджерів в ІТ зокрема та українських ІТ-спеціалістів загалом під час широкомасштабної фази україно-російської війни. Презентовано порівняльний аналіз частоти зміни місця роботи проєктних менеджерів, спеціалістів по роботі з даними та ІТ-спеціалістів. Екстрапольовано соціально-психологічні чинники кар'єрного вибору проєктних менеджерів на всіх ІТ-спеціалістів. Здійснено огляд літератури з кар'єрної та організаційної психології про етнополітичні конфлікти та психологічну відповідь на тероризм. Розкрито поняття кар'єрних потрясінь і пов'язаних із цим поняттям термінів. Підтверджено гіпотезу про більшу лояльність працівників до робочого місця під впливом війни та світової рецесії. Описано методи дослідження і проаналізовано результати. За результатами аналізу досліджень показано, що під час війни на 27 % виросла частка ІТ-спеціалістів, які протягом року працювали в одній і тій самій компанії. На 46 % зменшилася частка айтівців, які протягом року змінили роботу один або декілька разів. Основним чинником, що впливає на кар'єрний вибір ІТ-спеціалістів під час війни, визначено брак психологічного ресурсу для змін. Зазначено доцільність психологічних ресурсних груп як методу роботи кар'єрних консультантів під час війни. Надано рекомендації для наступних дослідників та практиків проєктного менеджменту, які працюватимуть із темою впливу війни на професійну поведінку працівників в Україні.

Ключові слова: кар'єрна психологія, професійна поведінка, зміна місця праці, кар'єрний вибір, кар'єрні потрясіння, утримання співробітників.

The article describes the socio-psychological predictors of the career decision-making of Ukrainian project managers in IT in particular and Ukrainian IT specialists in general during the large-scale phase of the Ukrainian-Russian war. A comparative analysis of the frequency of job change of project managers, data specialists, and IT specialists is presented. The socio-psychological predictors of the career choice of project managers are extrapolated to all IT specialists. A review of career and organizational literature on ethno-political conflicts and psychological response to terrorism was presented. The concept of career shocks and related to this concept terms are revealed. The hypothesis of greater employee loyalty to the workplace under the influence of war and world recession was confirmed. Research methods are described and the results are analyzed. According to the research results, during the war, the share of IT specialists who worked for the same company during the year increased by 27%. The number of IT professionals, who changed jobs one or more times during the year, decreased by 46%. The number of project managers who remained at their current place of work during the year turned out to be 32% higher than the number of IT specialists who maintained the same vocational behavior. Psychological resource groups as a method of work of career consultants during the war is proposed. Recommendations are provided for further researchers and practitioners of project management who will work with the topic of the impact of war on the vocational behavior of workers in Ukraine.

Key words: career psychology, vocational behaviour, turnover, turnover intentions, career decision making, career shocks, retention.

УДК 159.9:331.108.4:004-051(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.34>

Чайка Р.М.

аспірант кафедри політичної психології та міжнародних відносин факультету психології Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Вступ. На момент написання цієї статті широкомасштабна фаза україно-російської війни триває уже майже одинадцять місяців і впливає на життя мільйонів людей в Україні та по всьому світу. У цьому жорстокому і бруталному середовищі мільйони людей продовжують працювати і розвивати свою кар'єру. Потрібне розуміння, як зовнішнє операційне середовище війни та пов'язані з нею лихоліття впливають на професійну поведінку працівників. Для науковців, котрі досліджують кар'єру та організації, критично важливо зрозуміти, як середовище війни впливає на прийняття кар'єрних рішень працівниками та їхню професійну поведінку.

Розроблення програмного забезпечення – галузь, що швидко розвивається і котра стає все більш важливою для української економіки. Від початку повномасштаб-

ного вторгнення Росії в Україну більшість галузей, особливо експортоорієнтовані, зазнала значних збитків. ІТ – єдина галузь, яка не лише не скоротилася від початку війни, а й зросла на 23 % за шість місяців 2022 р. Кількість ІТ-спеціалістів зараз становить близько 350 тис. осіб, а через три роки може досягти 500 тис. на тлі активної популяризації індустрії та змін у кар'єрі багатьох українців. Частка ІТ у ВВП України може зрости з 8 % у 2022 р. до 15 % у 2030 р. Разом із тим можлива рецесія та війна в Україні зменшують кількість замовлень глобального бізнесу українському ІТ-сектору. Також компанії несуть додаткові витрати на навчання та адаптацію співробітників і страждають від великої плинності кадрів. Підтримка ІТ-компаній України у збереженні кадрового потенціалу та забезпеченні сталого розвитку вбача-

ється як невідкладне завдання з підтримки економіки України в сучасних умовах.

ІТ-спеціалісти, як і все суспільство, також знаходяться у стресових обставинах поточного середовища. На їхню професійну поведінку впливають відсутність електроенергії, невизначеність подальшого перебігу війни та обстріли. Разом із тим, окрім загальносуспільних чинників стресу, свою роль також відіграють і специфічні лише для ІТ-галузі: натяки на глобальну рецесію, охолодження ринку глобального капіталу, симпатії замовників до українського питання і сприйняття глобальними замовниками ризиків роботи з українськими компаніями. Важливим вважається вирішити проблему частоті зміни роботи українськими проєктними менеджерами в ІТ під час війни задля збереження кадрового потенціалу українських ІТ-компаній та сталого розвитку. З іншого боку, для того щоб розвиватися професійно, ІТ-спеціалістам потрібно робити подальші кроки в розвитку своєї кар'єри. Якщо такі кроки не відбуваються, ринок талантів консервується, зменшується притік нових кадрів в індустрію і ріст індустрії сповільнюється. Відповідно, важливим видається також розвиток кар'єри ІТ-спеціалістів, щоб забезпечити сталий розвиток українського ринку ІТ-талантів та ріст індустрії.

Мета дослідження полягає у визначенні соціально-психологічних чинників, котрі впливають на кар'єрний вибір ІТ-спеціалістів в Україні під час війни. Менеджери з персоналу ІТ-компаній зможуть використати результати дослідження для побудови кращих практик по роботі з персоналом. Керівники компаній отримають змогу змінювати у відповідний бік корпоративну культуру та програми лояльності і рекрутингу. Кар'єрні консультанти зможуть скоригувати свої групові заняття та індивідуальні консультації, щоб краще задовольняти потреби свої клієнтів. **Завдання** дослідження: 1) дослідити, як зовнішні негативні чинники війни впливають на лояльність до поточного місця праці серед проєктних менеджерів в ІТ зокрема та ІТ-спеціалістів загалом; 2) визначити соціально-психологічні чинники, котрі впливають на кар'єрний вибір проєктних менеджерів в ІТ та спеціалістів по роботі з даними під час війни; 3) екстраполювати соціально-психологічні чинники, котрі впливають на кар'єрний вибір проєктних менеджерів та спеціалістів по роботі з даними на всю сукупність ІТ-спеціалістів.

Методи дослідження. У процесі вивчення наукових джерел здійснено теоретичний аналіз доробків учених із впливу кар'єрних шоків на кар'єрний вибір праців-

ників. Аналіз та синтез надали можливість виокремити методологічні засади досліджуваного психологічного явища та систематизувати й обґрунтувати вихідні положення його дослідження. У ході емпіричного дослідження була використана серія бліц-опитувань (онлайн).

Опитування містили такі запитання:

- Чи змінювали ви роботу цього року?
- Що найбільше зупиняє вас від зміни місця праці?
- Що найбільше заважає вашій продуктивній роботі зараз?

Вибірку першого бліц-опитування становили відповідно 172 українські проєктні менеджери в ІТ, відвідувачі профільної конференції з проєктного менеджменту та 40 українських спеціалістів по роботі з даними – відвідувачів профільної конференції по роботі з великими даними. Друге бліц-опитування було проведено по аналогічних вибірках серед 106 проєктних менеджерів та 29 спеціалістів по роботі з даними. У третьому бліц-опитуванні взяло участь 120 українських ІТ-спеціалістів, співробітників ІТ-компаній, відвідувачів профільних ІТ-конференцій зі значним ухилом у роботу з великими даними, проєктний менеджмент та продакт-менеджмент. Усі опитування були проведені в грудні 2022 р.

Також у дослідженні було використано дані двох бліц-опитувань, проведених порталом Djinni (вебсайт із пошуку роботи ІТ-спеціалістами). Перше опитування було проведено в грудні 2021 р., вибірка становила 7902 респонденти. Друге опитування було проведено в грудні 2022 р., вибірка становила 6538 респондентів.

Результати дослідження кар'єрного вибору проєктних менеджерів в ІТ та спеціалістів по роботі з даними були екстрапольовані на генеральну сукупність українських ІТ-спеціалістів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Від початку існування наукової кар'єрної літератури кар'єрний вибір був однією з основних тем статей у наукових журналах. Прийняття кар'єрного рішення – процес вибору з усіх доступних варіантів розвитку кар'єри – став частим та складним питанням у сучасному світі праці. Рішення щодо кар'єри є одним із найважливіших рішень, котре люди приймають у своєму житті [5, с. 337].

Починаючи з 1920-х років вчені досліджували, чому працівники вирішують піти з організації, де працюють. Зокрема, теорія соціального обміну Блау [6, с. 193–206] довгий час була однією з ключових теоретичних основ досліджень, що зосереджуються на чинниках лояльності особистості

до робочого місця. Значний внесок у розуміння процесу звільнення зробила робота Моблі [26, с. 237–240], де детально описано, як працівники оцінюють користь від пошуку роботи, доцільність звільнення та як порівнюють альтернативні пропозиції роботи з поточним місцем праці. Багато досліджень було проведено щодо особистих, робочих та організаційних чинників лояльності до компанії [34, с. 602; 12, с. 175; 30, с. 698–714]. Проте до останнього часу зовнішньому операційному середовищу компанії як можливому чиннику лояльності працівника до компанії приділялося не так багато уваги. Новіші дослідження додали виникнення випадкових подій [18, с. 122–140] та емоцій у процес прийняття рішень [33, с. 198–221]. У дослідженні Тейлор та ін. [16, с. 501–527] вказано на необхідність розгляду впливу негативних сил у глобальному операційному середовищі на відданість працівників їхнім організаціям.

Значні події, що відбуваються у суспільстві, мають нетривіальний вплив на кар'єру багатьох людей [18, с. 40]. Ці події часто бувають несподіваними, що означає, що їх неможливо передбачити чи завчасно підготуватися. Або навіть якщо самі події передбачувані, ефекти від цих подій неможливо прорахувати. Такі події в науковій літературі з кар'єрної психології називали випадковими [7, с. 562], збігом обставин [4, с. 91–98] і випадковостями [25, с. 770–791]. Останнім часом їх прийнято називати кар'єрними потрясіннями [32, с. 169]. Прикладами таких подій можуть бути несподівана втрата роботи чи житла в результаті нещасного випадку – як приклад негативного кар'єрного потрясіння. Або несподіване значне підвищення в кар'єрній ієрархії – як приклад позитивного кар'єрного шоку. Такі події частково включені в Теорію хаосу кар'єри (Chaos Theory of Careers) [8, с. 291–305], а також у Теорію випадкового навчання (Happenstance Learning Theory) [20, с. 135–154]. Однак кар'єрні потрясіння все ще недостатньо добре вивчені дослідниками. Наприклад, Аккерманс і Кубаш не виявили жодної вагомої праці у цьому напрямі й прямо закликали до більш ретельного дослідження цієї важливої теми [1, с. 586–627].

Аkkerманс та ін. виділяють кілька атрибутів кар'єрних потрясінь, наприклад їх валентність (позитивні шоки, наприклад несподіване підвищення, та негативні шоки, наприклад раптове звільнення), частота (наприклад, втрата рідної людини, як правило, буде меншою за частотою порівняно з утратою колег, котрі звільнилися з компанії), передбачуваність (наприклад, дуже

непередбачувана природня катастрофа проти дещо більш передбачуваної вагітності), тривалість (наприклад, раптова розмова із впливовою особою в компанії проти тривалого процесу реорганізації в організації) і джерело (наприклад, організаційне, сімейне, соціальне) [2, с. 1–10]. Мансур та Фелікс [23, с. 13] розширили ці атрибути кар'єрних потрясінь. Петрович та ін. [27, с. 596–612] також додали пов'язані з ідентичністю атрибути до попереднього складеного списку. Сутності Зайберт та ін. [32, с. 245–257] були основою практично всіх кількісних досліджень кар'єрних потрясінь дотепер.

Військовий конфлікт можна вважати негативною бурхливою силою, що діє в робочому середовищі і, відповідно, впливає на нього. Геополітичні конфлікти, війни між двома націями чи етнічними групами є основною причиною насильства та нестабільності у світі. У всіх своїх жахливих проявах війни та тероризму військовий конфлікт може порушити життя та ділову діяльність, поставити під загрозу життя людей і активи компаній, а також вселити страх і занепокоєння в населення [11, с. 17–379]. Можна припустити, що чутливість працівників до цих негативних чинників навколишнього середовища може вплинути на їхні зобов'язання та відданість організаціям, у котрих вони працюють. Емоції працівників на робочому місці часто досліджувалися у світовій літературі з погляду реакції на насильство на робочому місці та інші внутрішні явища організації [3, с. 29–49; 35, с. 739–762; 21, с. 19], але менше відомо про те, як працівники можуть емоційно реагувати на насильницькі події поза організацією та як ці емоційні реакції можуть впливати на ставлення працівників до організації [22, с. 130–143; 31 с. 647–659].

Декілька досліджень присвячено впливу тероризму на ставлення до місця праці [9, с. 1–233; 10, с. 895–910; 22, с. 130–143; 31, с. 647–659], а також лояльності працівників у контексті війни [24, с. 109–118; 29, с. 75–94; 15, с. 3–17]. Рід та Лі досліджували лояльність до організації та компаніях з іноземними інвестиціями та місцевих фірмах, розташованих у країнах, де триває етнополітичний конфлікт [28, с. 85–101]. Але феномен кар'єрного вибору працівників під час війни все ще недостатньо досліджений.

Результати та дискусії. Для того щоб зрозуміти, як змінився кар'єрний вибір проектних менеджерів в ІТ під впливом війни, ми провели бліц-опитування 149 респондентів у грудні 2022 р. щодо зміни ними місця праці протягом року.

Для того щоб порівняти результати з іншою вибіркою ІТ-спеціалістів, ми провели блиц-опитування спеціалістів по роботі з даними щодо зміни місця праці протягом року в грудні 2022 р. В опитуванні взяли участь 40 респондентів.

Як бачимо, загалом дані корелюються між собою.

Для того щоб порівняти результати опитування із загальною сукупністю ІТ-спеціалістів, ми використали опитування Djinni – провідного рекрутингового порталу для ІТ-спеціалістів в Україні щодо зміни місця праці протягом року серед ІТ-спеціалістів загалом [14]. Опитування проводилося в грудні 2022 р., у ньому взяло участь 6538 респондентів.

Помітно, що кількість проєктних менеджерів та спеціалістів по роботі з даними, що залишалися протягом року на поточному місці праці, на 32 % більша за кількість

ІТ-спеціалістів загалом, що притримувалися тієї ж професійної поведінки. Це може бути пов'язано з тим, що переважно у вибірці проєктних менеджерів та спеціалістів по роботі з даними брали участь професіонали з більш ніж одним роком досвіду роботи, котрі переважно і відвідують профільні конференції. На це вказує і менша кількість професіоналів, котрі не працюють чи знаходяться в пошуках роботи в обидвох часткових вибірках.

Для того щоб зрозуміти, як змінився кар'єрний вибір ІТ-спеціалістів загалом під впливом війни, ми використали інше блиц-опитування Djinni щодо зміни місця праці протягом року серед ІТ-спеціалістів загалом. Опитування проводилося за рік до попереднього, у грудні 2021 р. В опитування взяла участь порівняна з наступним роком кількість – 7902 респонденти [13].

Кар'єрний вибір (проєктні менеджери в ІТ)

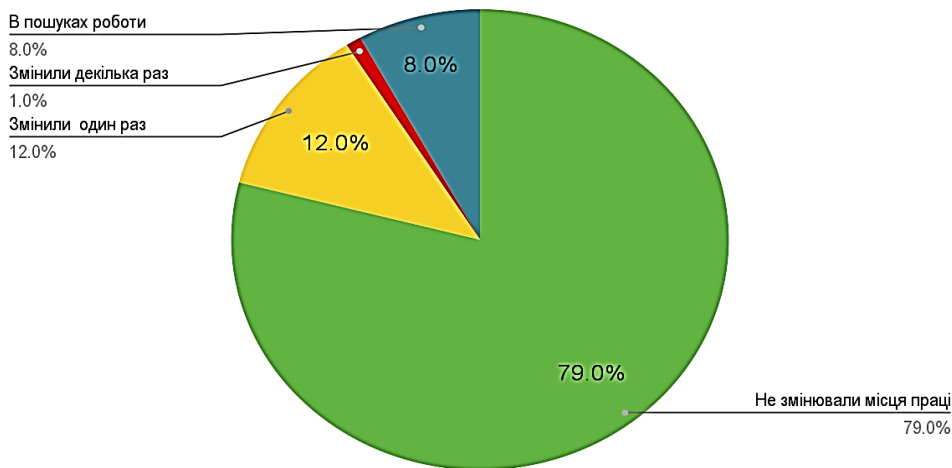

Рис. 1.

Кар'єрний вибір (спеціалісти по роботі з даними)

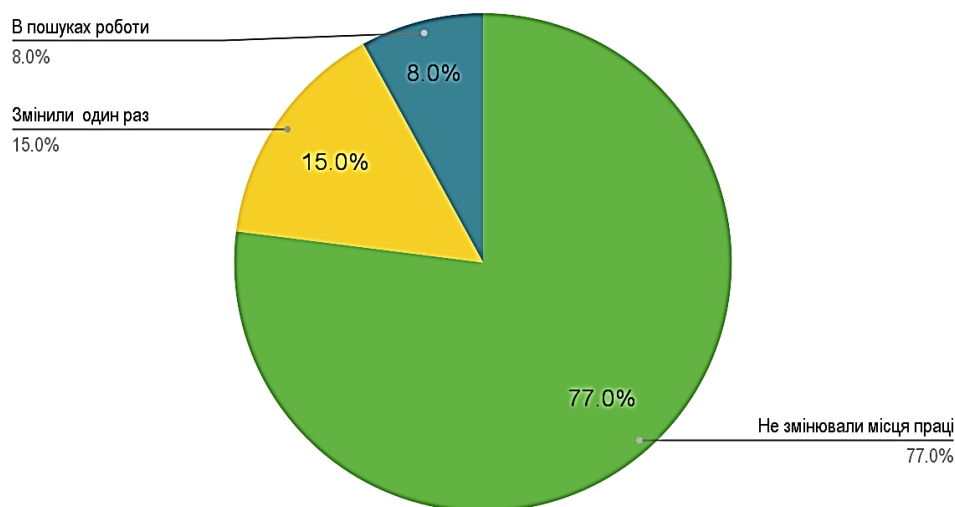

Рис. 2.

Як бачимо, протягом війни на 27 % виросла частка ІТ-спеціалістів, котрі протягом року працювали в одній і тій самій компанії. На 46 % зменшилася частка айтівців, котрі протягом року змінили роботу один або декілька разів. Більше ніж у два рази виросла кількість ІТ-спеціалістів, котрі зараз не працюють і знаходяться у пошуках роботи.

Для того щоб зрозуміти чинники, котрі впливають на такий кар'єрний вибір, нами було проведено два бліц-опитування – окремо проєктних менеджерів в ІТ та спеціалістів по роботі з даними.

У першому опитуванні взяли участь 120 респондентів. Вибірка складається з проєктних менеджерів, котрі працюють в ІТ-секторі з невеликою часткою проєктних менеджерів, котрі хочуть перейти в ІТ (від-

відувачів профільних конференцій із проєктного менеджменту в ІТ).

Найбільш вагомим чинником, котрий зупиняє від зміни місця праці під час війни, респонденти назвали брак психологічного ресурсу для змін. Усього 23 % респондентів відзначили його як найважливіший серед інших причин. Це викликано як загальними стресовими чинниками у цілому по країні (обстрілами, переживанням за близьких, загальною нервозністю в країні, відключеннями електроенергії), так і вузькоспеціалізованими стресовими чинниками, притаманними виключно аутсорсинговому ІТ-сектору бізнесу (скороченням проєктів, звільненнями).

Тобто найбільше на професійну поведінку впливають кар'єрні потрясіння, котрі можна віднести до негативних, тривалих, частих і поза організаційних.

Кар'єрний вибір (ІТ-спеціалісти загалом), 2022 рік

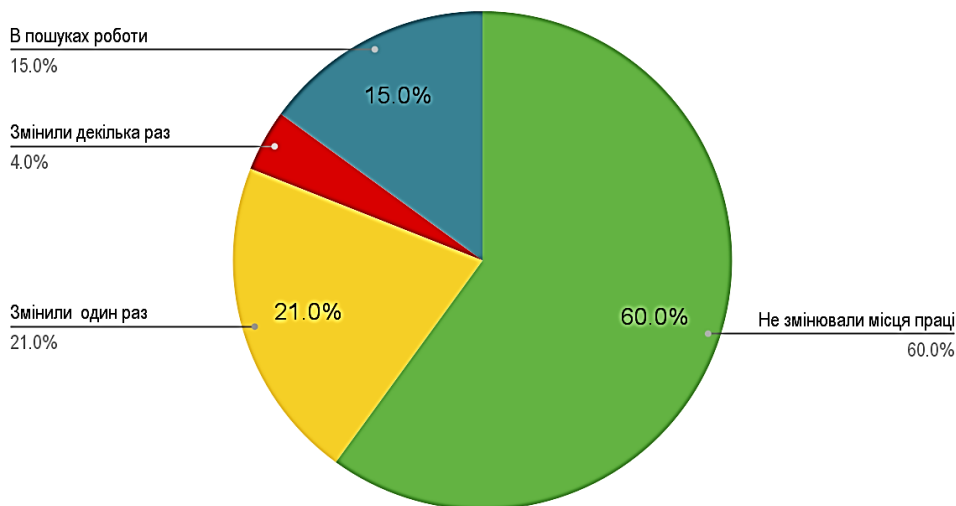

Рис. 3.

Кар'єрний вибір, ІТ-спеціалісти, 2021 рік

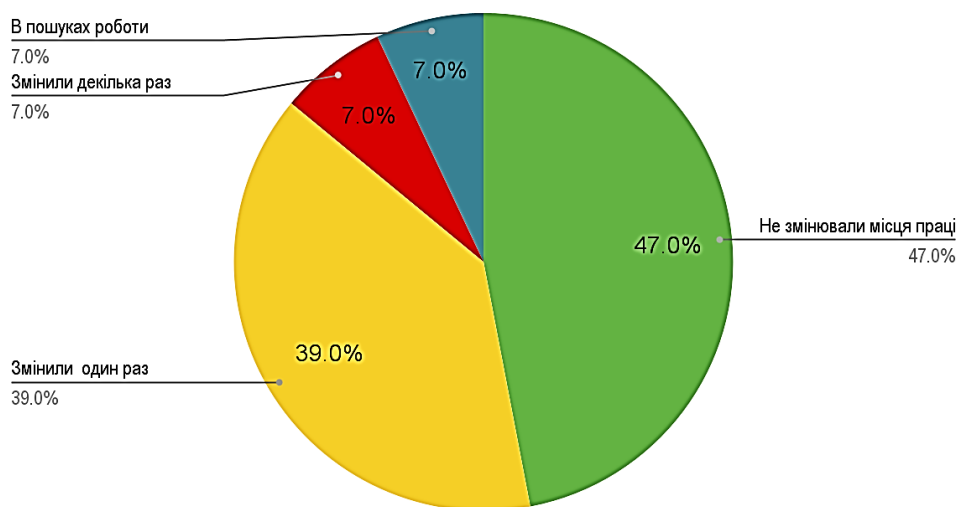

Рис. 4.

Таблиця 1
Чинники збереження поточного місця праці проєктними менеджерами в ІТ

Чинник	Частка
Бажання стабільності	18 %
Відсутність кращих пропозицій	8 %
Задоволеність колективом, умовами в компанії	15 %
Вдячність компанії, що допомогла пережити складні часи	4 %
Небажання ризикувати зі зміною місця праці	7 %
Брак психологічного ресурсу для змін	23 %
Невпевненість у власній спроможності виконати нові зобов'язання	9 %
Невизначеність щодо власного кар'єрного вибору і бажання розвиватися в поточній ролі	2 %
Хороші кар'єрні перспективи на поточному місці праці	14 %

Таблиця 2
Стресові чинники українських ІТ-спеціалістів

Чинник	Частка
Часта відсутність електроенергії чи Інтернету	35 %
Складнощі з побутом через відсутність електроенергії	8 %
Близькість до бойових дій, обстріли	1 %
Тривожність через скорочення проєктів клієнтами	7 %
Переживання за близьких, котрі беруть участь або близько до бойових дій	6 %
Тривожність та нервозність інших учасників команд	3 %
Невизначеність власних перспектив	22 %
Загальна нервозна ситуація в країні	18 %

Другим за важливістю чинником (17 %), котрий впливає на небажання змінювати роботу проєктними менеджерами в ІТ, є бажання зберегти стабільність у середовищі, що стрімко помінялося. Це викликано тим, що початок війни для багатьох проєктних менеджерів викликав багато змін: більшість спеціалістів спочатку релокувалася в безпечні регіони країни, деякі змінили місце проживання на весь час війни. Це зумовило ще й багато змін, пов'язаних з облаштуванням побуту, новими умовами для сім'ї, новим соціальним оточенням. В управлінні проєктами було багато змін, пов'язаних із заміщенням працівників, котрі пішли волонтерити, були мобілізовані чи випали з робочого процесу. Деякі зміни були в процесах роботи з глобальними клієнтами, котрі вимагали перенесення

принаймні частини робіт поза межі України та змінам у відносинах із замовниками, що були викликані війною. Далі наступила глобальна рецесія, і багато замовників почали закривати чи змінювати обсяг проєктів, за котрі відповідали проєктні менеджери. У подальшому багато змін було викликано масованими обстрілами та відсутністю електроенергії. Проєктні менеджери були вимушені перепланувувати власну роботу та роботу своїх підлеглих, адаптуючись до нових реалій. Очевидно, що змін для цієї категорії респондентів виявилось забагато, і робота в одній і тій самій компанії для цього сегменту проєктних менеджерів виявилася стабілізаційним чинником особистості.

Задоволеність хорошими кар'єрними перспективами на поточному місці праці (14 %) та задоволеність колективом і умовами в поточній компанії (14 %) становлять майже третину – 28 % від усіх чинників для респондентів.

Невпевненість у власній спроможності виконати нові зобов'язання становить 10 % від загального масиву чинників. Це може бути пов'язано з невизначеністю щодо власного місця проживання чи можливості виїзду за кордон через обстріли і часті відключення електроенергії. Також проєктні менеджери чоловічої статі можуть бути невпевнені щодо власних перспектив мобілізації до лав Збройних сил.

Відсутність кращих пропозицій (9 % респондентів) пов'язана із загальним зменшенням кількості відкритих вакансій для проєктних менеджерів в ІТ. За даними рекрутингового порталу Djinni, у грудні 2022 р. було опубліковано лише 16 тис. вакансій для ІТ-спеціалістів, що становить 50 % від грудня 2021 р.

Для визначення перспектив екстраполяції чинників кар'єрного вибору на всю сукупність ІТ-спеціалістів ми порівняли дані проєктних менеджерів в ІТ з іншою підмножиною ІТ-спеціалістів – спеціалістами, що працюють із даними.

Як бачимо, у цілому дані збігаються, зважаючи на похибку дослідження, що свідчить про те, що дані можна екстраполювати і на інших ІТ-спеціалістів: розробників програмного забезпечення, спеціалістів з якості, системних адміністраторів тощо.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що більшість ІТ-спеціалістів під час війни прагне зберегти поточне місце праці. До цього їх спонукають не лише задоволення умовами праці, колективом, хороші кар'єрні перспективи чи вдячність компанії, а й брак психологічного ресурсу для змін,

небажання ризикувати зі зміною місця праці та невпевненість у своїй спроможності виконати нові зобов'язання. Із закінченням війни чи рецесії і зменшенням стресових чинників ми можемо спостерігати відкладені звільнення і значне збільшення плинності кадрів серед ІТ-спеціалістів.

Таблиця 3
Чинники збереження поточного місця праці, спеціалісти по роботі з даними

Чинник	Частка
Бажання стабільності	24 %
Відсутність кращих пропозицій	11 %
Задоволеність колективом, умовами в компанії	10 %
Вдячність компанії, що допомогла пережити складні часи	7 %
Небажання ризикувати зі зміною місця праці	10 %
Брак психологічного ресурсу для змін	21 %
Невпевненість у власній спроможності виконати нові зобов'язання	0 %
Невизначеність щодо власного кар'єрного вибору і бажання розвиватися в поточній ролі	0 %
Хороші кар'єрні перспективи на поточному місці праці	17 %

Для кар'єрних консультантів, котрі працюють з ІТ-спеціалістами під час війни, доцільно включити у свою роботу методи психологічної релаксації чи організувати ресурсні групи для своїх клієнтів. Це допоможе не лише надати ІТ-спеціалістам потрібний ресурс для зміни місця роботи, а й допоможе в навчанні необхідним навичкам, потрібним на новому місці праці і подальшій адаптації.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у порівнянні того, як змінюються чинники кар'єрного вибору за звичайних умов під впливом війни. Важливо було б дослідити, яку підтримку надають компанії працівникам під час війни і чи впливає вона на лояльність працівників до організацій. А також як залежить лояльність під час війни від різних форм організацій (приватна, корпорація, малий бізнес). Також важливо зрозуміти, як відрізняється кар'єрна поведінка залежно від рівня досвідченості ІТ-спеціаліста.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Akkermans J., Kubasch S. #Trending topics in careers: a review and future research agenda. *Career Development International*. 2017. Vol. 22, no. 6. P. 586–627. URL: <https://doi.org/10.1108/cdi-08-2017-0143> (date of access: 26.01.2023).
2. Akkermans J., Seibert S. E., Mol S. T. Tales of the unexpected: Integrating career shocks in the

contemporary careers literature. *SA Journal of Industrial Psychology*. 2018. Vol. 44. URL: <https://doi.org/10.4102/sajip.v44i0.1503> (date of access: 26.01.2023).

3. Barling J. The prediction, experience, and consequences of workplace violence. *Violence on the job: Identifying risks and developing solutions*. Washington. P. 29–49. URL: <https://doi.org/10.1037/10215-001> (date of access: 26.01.2023).

4. Betsworth D. G., Hansen J.-I. C. The Categorization of Serendipitous Career Development Events. *Journal of Career Assessment*. 1996. Vol. 4, no. 1. P. 91–98. URL: <https://doi.org/10.1177/106907279600400106> (date of access: 26.01.2023).

5. Bimrose J., Mulvey R. Exploring career decision-making styles across three European countries. *British Journal of Guidance & Counselling*. 2015. Vol. 43, no. 3. P. 337–350. URL: <https://doi.org/10.1080/03069885.2015.1017803> (date of access: 26.01.2023).

6. Blau P. M. Justice in Social Exchange. *Sociological Inquiry*. 1964. Vol. 34, no. 2. P. 193–206. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1475-682x.1964.tb00583.x> (date of access: 26.01.2023).

7. Bright J. E. H., Pryor R. G. L., Harpham L. The role of chance events in career decision making. *Journal of Vocational Behavior*. 2005. Vol. 66, no. 3. P. 561–576. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.05.001> (date of access: 26.01.2023).

8. Bright J. E. H., Pryor R. G. L. The Chaos Theory of Careers: A User's Guide. *The Career Development Quarterly*. 2005. Vol. 53, no. 4. P. 291–305. URL: <https://doi.org/10.1002/j.2161-0045.2005.tb00660.x> (date of access: 26.01.2023).

9. Business confronts terrorism: risks and responses. *Choice Reviews Online*. 2005. Vol. 42, no. 07. P. 42–4128–42–4128. URL: <https://doi.org/10.5860/choice.42-4128> (date of access: 26.01.2023).

10. Byron K., Peterson S. The impact of a large-scale traumatic event on individual and organizational outcomes: exploring employee and company reactions to September 11, 2001. *Journal of Organizational Behavior*. 2002. Vol. 23, no. 8. P. 895–910. URL: <https://doi.org/10.1002/job.176> (date of access: 26.01.2023).

11. Chirot D. Introduction. *Ethnopolitical warfare: Causes, consequences, and possible solutions*. Washington, 2001. P. 3–26. URL: <https://doi.org/10.1037/10396-001> (date of access: 26.01.2023).

12. Commitment in the Workplace / N. J. Allen et al. SAGE Publications, Incorporated, 1997.

13. Djinni. Quick poll: Чи міняли ви роботу цього року? URL: https://t.me/djinni_official/449 (дата звернення: 25.01.2023).

14. Djinni. Quick poll: Чи міняли ви роботу цього року? URL: https://t.me/djinni_official/829 (дата звернення: 25.01.2023).

15. Effects of war exposure on air force personnel's mental health, job burnout and other organizational related outcomes / A. D. Vinokur et al. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2011. Vol. 16, no. 1. P. 3–17. URL: <https://doi.org/10.1037/a0021617> (date of access: 26.01.2023).

16. Employee commitment in MNCs: Impacts of organizational culture, HRM and

- top management orientations / S. Taylor et al. *The International Journal of Human Resource Management*. 2008. Vol. 19, no. 4. P. 501–527. URL: <https://doi.org/10.1080/09585190801953491> (date of access: 26.01.2023).
17. Even the best laid plans sometimes go askew: Career self-management processes, career shocks, and the decision to pursue graduate education / S. E. Seibert et al. *Journal of Applied Psychology*. 2013. Vol. 98, no. 1. P. 169–182. URL: <https://doi.org/10.1037/a0030882> (date of access: 26.01.2023).
18. Hirschi A. The role of chance events in the school-to-work transition: The influence of demographic, personality and career development variables. *Journal of Vocational Behavior*. 2010. Vol. 77, no. 1. P. 39–49. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2010.02.002> (date of access: 26.01.2023).
19. Kindsiko E., Baruch Y. Careers of PhD graduates: The role of chance events and how to manage them. *Journal of Vocational Behavior*. 2019. Vol. 112. P. 122–140. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2019.01.010> (date of access: 26.01.2023).
20. Krumboltz J. D. The Happenstance Learning Theory. *Journal of Career Assessment*. 2008. Vol. 17, no. 2. P. 135–154. URL: <https://doi.org/10.1177/1069072708328861> (date of access: 26.01.2023).
21. LeBlanc M. M., Kelloway E. K. Predictors and outcomes of workplace violence and aggression. *Journal of Applied Psychology*. 2002. Vol. 87, no. 3. P. 444–453. URL: <https://doi.org/10.1037/0021-9010.87.3.444> (date of access: 26.01.2023).
22. Mainiero L. A., Gibson D. E. Managing employee trauma: Dealing with the emotional fallout from 9–11. *Academy of Management Perspectives*. 2003. Vol. 17, no. 3. P. 130–143. URL: <https://doi.org/10.5465/ame.2003.10954782> (date of access: 26.01.2023).
23. Mansur J., Felix B. On lemons and lemonade: the effect of positive and negative career shocks on thriving. *Career Development International*. 2020. Ahead-of-print, ahead-of-print. URL: <https://doi.org/10.1108/cdi-12-2018-0300> (date of access: 26.01.2023).
24. Messarra L., Karkoulilian S. K. Organizational commitment recall in times of crisis. *Journal of International Business Research*. 2008. No. 7 (1). P. 109–118.
25. Miller D. The Correlates of Entrepreneurship in Three Types of Firms. *Management Science*. 1983. Vol. 29, no. 7. P. 770–791. URL: <https://doi.org/10.1287/mnsc.29.7.770> (date of access: 26.01.2023).
26. Mobley W. H. Intermediate linkages in the relationship between job satisfaction and employee turnover. *Journal of Applied Psychology*. 1977. Vol. 62, no. 2. P. 237–240. URL: <https://doi.org/10.1037/0021-9010.62.2.237> (date of access: 26.01.2023).
27. Petrović I. B., Vukelić M., Mol S. T. A critical perspective on career shocks in a volatile environment: Red Cross staff and volunteers aiding migrants on their way to Europe in 2016. *Career Development International*. 2021. Ahead-of-print, ahead-of-print. URL: <https://doi.org/10.1108/cdi-10-2020-0281> (date of access: 26.01.2023).
28. Reade C., Lee H.-J. Organizational Commitment in Time of War: Assessing the Impact and Attenuation of Employee Sensitivity to Ethnopolitical Conflict. *Journal of International Management*. 2012. Vol. 18, no. 1. P. 85–101. URL: <https://doi.org/10.1016/j.intman.2011.09.002> (date of access: 26.01.2023).
29. Reichel A., Neumann Y. Work Stress, Job Burnout, and Work Outcomes in a Turbulent Environment. *International Studies of Management & Organization*. 1993. Vol. 23, no. 3. P. 75–96. URL: <https://doi.org/10.1080/00208825.1993.11656614> (date of access: 26.01.2023).
30. Rhoades L., Eisenberger R. Perceived organizational support: A review of the literature. *Journal of Applied Psychology*. 2002. Vol. 87, no. 4. P. 698–714. URL: <https://doi.org/10.1037/0021-9010.87.4.698> (date of access: 26.01.2023).
31. Ryan A. M., West B. J., Carr J. Z. Effects of the terrorist attacks of 9/11/01 on employee attitudes. *Journal of Applied Psychology*. 2003. Vol. 88, no. 4. P. 647–659. URL: <https://doi.org/10.1037/0021-9010.88.4.647> (date of access: 26.01.2023).
32. Seibert S. E., Kraimer M. L., Heslin P. A. Developing career resilience and adaptability. *Organizational Dynamics*. 2016. Vol. 45, no. 3. P. 245–257. URL: <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2016.07.009> (date of access: 26.01.2023).
33. Singh R., Greenhaus J. H. The relation between career decision-making strategies and person–job fit: A study of job changers. *Journal of Vocational Behavior*. 2004. Vol. 64, no. 1. P. 198–221. URL: [https://doi.org/10.1016/s0001-8791\(03\)00034-4](https://doi.org/10.1016/s0001-8791(03)00034-4) (date of access: 26.01.2023).
34. The Experience of Work: A Compendium and Review of 249 Measurements and Their Use / S. Lash et al. *The British Journal of Sociology*. 1983. Vol. 34, no. 4. P. 602. URL: <https://doi.org/10.2307/590948> (date of access: 26.01.2023).
35. Windows in the workplace: Sunlight, view, and occupational stress / P. Leather et al. *Environment and behavior*. 1998. No. 30 (6). P. 739–762.

СЕКЦІЯ 7 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

КОРУПЦІЙНА КУЛЬТУРА: НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА РАКУРСИ ВИВЧЕННЯ CORRUPTION CULTURE: SCIENTIFIC APPROACHES AND PERSPECTIVES OF STUDY

У статті подано концепцію корупційної культури як соціально-психологічного феномена, здійснено спробу його категоризації. Цільову зумовленість корупції визначено як об'єктивацію проблеми вирішення формальних питань у контексті формальної процедури, але неформальними (корупційними) засобами. Представлено теоретико-методологічні та концептуальні підходи до наукового аналізу корупційної культури у зарубіжних наукових студіях. Визначено функціональні, структурні, поведінкові та інші аспекти змісту досліджуваного феномену. Корупційну культуру як ієрархію представлено на трьох рівнях. Основними процесами ідентифікації корупції як соціокультурного явища визначено процеси легітимізації та ритуалізації корупційних практик. Зазначено, що в умовах імітації формальних процесів боротьби з корупцією корупція як нормативне середовище виступає певним сталим регулятором соціально-правових стосунків у суспільстві. На основі аналізу наявних теоретичних та практичних досліджень представлено визначення поняття корупційної культури. Зазначено, що соціально-правова сутність корупції полягає в інтеграції таких кримінальних феноменів, як національна корупційна традиція, корупційна організаційна культура та корупційні деструкції державних інститутів. Виокремлено функції корупційної культури та механізми її формування в умовах аномії ціннісно-нормативного простору суспільства. Корупцію розглянуто як родову форму певного виду соціальних відносин, яка має широкий спектр типових інваріантів своєї репрезентації у соціокультурному просторі. Зазначено, що корупція як соціально-психологічний феномен певного ціннісно-нормативного змісту подовжується у хронологічному контексті як компенсаторний комплекс дисфункцій соціально-правової системи, зумовленої національною традицією організації економіки, виробництва та специфікою соціально-правових настановлень населення та його професійних груп.

Ключові слова: корупція, корупційна культура, інституалізація, легітимізація,

інституційна структура, ритуал, кримінальні практики.

The article presents the concept of corruption culture as a socio-psychological phenomenon and attempts to categorize it. Targeted conditioning of corruption is defined as the objectification of the problem of solving formal issues in the context of a formal procedure, but by informal (corruptive) means. Theoretical-methodological and conceptual approaches to the scientific analysis of corruption culture in foreign scientific studios are presented. Functional, structural, behavioural and other aspects of the content of the phenomenon under study are defined. Corruption culture as a hierarchy is represented on three levels. As the main processes of identification of corruption as a socio-cultural phenomenon, the processes of legitimization and ritualization of corrupt practices are defined. It is noted, that in the conditions of imitation of formal processes of combating corruption, corruption is a normative environment acts, is a certain permanent regulator of socio-legal relations in society. Based on the analysis of existing theoretical and practical studies, the definition of the concept of corruption culture is presented. It is noted that the socio-legal essence of corruption consists in the integration of such criminal phenomena as national corruption tradition, corrupt organizational culture and corrupt destruction of state institutions. The functions of the corruption culture and the mechanisms of its formation in the conditions of anomie in the value-normative space of society are singled out. Corruption is considered as a generic form of a certain type of social relations, which has a wide range of typical invariants of its representation in the sociocultural space. It is noted, that corruption as a socio-psychological phenomenon of a certain value-normative content is extended in a chronological context as a compensatory complex of dysfunctions of the socio-legal system, determined by the national tradition of the organization of the economy, production and the specificity of the socio-legal guidelines of the population and its professional groups.

Key words: corruption, corrupt culture, institutionalization, legitimization, institutional structure, ritual, criminal practices.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.35>

Зарічанський О.А.

к. пед. н., доцент,
старший науковий співробітник відділу проблем інформаційно-психологічного протидорства
Науково-дослідного центру
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

У зарубіжних наукових студіях можна визначити три варіанти найбільш загального розуміння корупції: а) корупція як соціально-правове явище, як вид злочину [2; 8; 9]; б) корупція як результат сформованого особистісного світогляду, зумовленого суб'єктивно-середовищними чинниками [4; 7; 11]; в) корупція як істо-

рично зумовлена неправова нормативність [3; 10; 13; 16].

Усі зазначені контексти пояснення корупції не є окремими визначеннями її сутності, їх можна розглядати як показники різних аспектів її соціальної онтології. Це актуалізує питання інтеграції всіх зазначених аспектів у єдине поле дефініції

корупційної культури, що стає можливим через її опис як складного соціально-психологічного феномену.

Поняття «корупційна культура» не є новим у наукових працях та дослідженнях [14; 19]. Зазвичай йдеться про формування корупційної культури суспільства, групи чи особистості. Незважаючи на те що проблематика корупційної культури суспільства є достатньо популярною у наукових студіях [22; 23], досі не існує чіткої наукової дефініції зазначеного явища: нерозробленими залишаються категоріальні межі даного феномену, не визначено несуперечливі теоретико-методологічні підходи до його аналізу. Власне, не представлений належним чином сам понятійний конструкт корупційної культури як наукової дефініції.

Корупційна поведінка особистості (групи) найбільш наглядно виявляється у конкретній організації, тому аналіз внутрішнього середовища, культури, традицій, правил та інших чинників функціонування організації є надзвичайно важливим. Слово «культура» має велику кількість значень та супутніх смислів. Коли ми застосовуємо це поняття до груп та організацій, то практично завжди відчуваємо певні концептуальні та семантичні труднощі, оскільки самі поняття групи та організації також важко піддаються однозначному визначенню. Аналогічні за своєю концептуальною суттю визначення культури пропонували численні дослідники цього феномену, у тому числі Х. Шварц та С. Девіс [24], Г. Морган [20].

У переважній більшості визначень культуру розглядають через норми, цінності та переконання. Наприклад, Х. Шварц і С. Девіс уважають, що «культура організації є комплексом переконань і очікувань, які притаманні її членам. Ці переконання та очікування формують норми, які значною мірою визначають поведінку окремих осіб та груп» [24, с. 33]. Подібним чином з акцентом на норми, цінності та переконання розглядають культуру В. Сате [23, с. 10], Р. Кілман та М. Сакстон [12, с. 89], А. Вільямс, П. Добсон [26].

Л. Елдрідж та А. Кромбі сформулювали визначення культури так: «Під культурою організації слід розуміти унікальну сукупність норм, цінностей, переконань та зразків поведінки, які визначають способи об'єднання груп та окремих особистостей в організацію для досягнення поставлених перед нею цілей» [5, с. 89].

А. Мак-Лін та Ж. Маршалл розглядають культуру як «сукупність традицій, цінностей, установок, переконань і відносин, які створюють всеосяжний контекст для всього, про

що ми думаємо, виконуючи роботу в організації» [17, с. 25].

Г. Морган репрезентує культуру підприємства у метафоричному сенсі як «...один зі способів здійснення організаційної діяльності за допомогою використання мови, фольклору, традицій та інших засобів передачі основних цінностей, переконань, ідеології, які спрямовують діяльність підприємства у потрібне русло» [20, с. 135].

Л. Смирсіч характеризує культуру підприємства як набуті смислові системи, що передаються за допомогою природної мови та інших символічних засобів, які виконують репрезентативні, директивні та афективні функції та здатні створювати культурний простір і особливе відчуття реальності [25].

У. Оучі характеризує культуру підприємства як «символи, церемонії та міфи, які повідомляють членам організації важливі уявлення про цінності та переконання» [21, с. 45].

Спираючись на наведені та інші існуючі визначення, можна виокремити три підходи до вивчення організаційної культури: символічний, когнітивний, системний. Символічний підхід розглядає організаційний символізм як засіб підтримки керівником ідеології організації та орієнтир для співробітників. Символи мають сенс тоді, коли члени організації розуміють їх значення однаково, що визначається, насамперед, культурними цінностями. В основі когнітивного підходу лежать колективна свідомість, когнітивні схеми та загальна система знань, вірувань і правил, що визначають відповідні форми поведінки. Організаційна культура – це набуті смислові системи, що передаються за допомогою природної мови та інших комунікативних засобів, які виконують репрезентативні, директивні та афективні функції та здатні створювати культурний простір й особливе відчуття реальності.

Організаційна культура є сканером нашої поведінки, завдяки якій ми контролюємо як свою поведінку, так і поведінку інших працівників. Мета нашого дослідження – визначити, як, за яких умов і за допомогою яких механізмів організаційна культура стає культурою корупційною.

З огляду на те, що корупцію досліджували науковці з різних галузей знань, її причини також визначаються в різних аспектах – від структурних проблем політичної та економічної сфер до результатів морального занепаду особистості з її культурними відмінностями [10; 11; 13]. Психологи вивчають корупцію як багатогранне явище, яке важко охопити, оскільки воно набуває

різних форм залежно від контексту, у якому розвивається [1; 10; 13]. Так, наприклад, Р. Кінгшотт і О. Дінсер [13] пояснюють, що корупція серед працівників державного сектору багата в чому залежить від наявності та розвинутості внутрішніх зв'язків. Сприйняття моралі і норми громадянами також є одним з основних чинників, який слід брати до уваги під час оцінки схильності до участі в корупційній діяльності. Якщо оточення сприймається як дуже корумповане, тенденція до подібної поведінки різко зростає. Це спостереження підтвердили Б. Донг, У. Дуллек та Б. Тоглер [4] у публікації про «умовну корупцію».

Найвний різновекторний, «розмитий» стан наукової теорії в даній галузі можна пояснити власне самою суперечливістю лексичного змісту поняття «корупційна культура». Традиційно у повсякденному, і нерідко у науковому, комунікативному обміні термін «культура» та його похідні визначаються як дещо таке, що містить соціально корисні, конструктивні, власне «позитивні» характеристики будь-якого об'єкта. Своєю чергою, поняття «корупція» несе у собі протилежні сенси як у формальному, так і в моральному аспекті його вживання. Отже, поняття «корупційна культура» сприймається як певний оксюморон, як явище, яке є внутрішньо суперечливим і несумісним.

Тим не менше соціально-онтологічні характеристики культури при всьому різноманітті її визначень не містять, за винятком аксіологічних аспектів, будь-яких підстав або передумов для висновків про її винятково соціально корисну роль та зміст. Окрім того, в історії наукової думки як України, так і зарубіжжя міститься чимало положень, що пояснюють культуру як соціально-психологічний факт, який деструктивно впливає на природні передумови розвитку особистості та суспільства.

Виходячи із цілей нашого дослідження, ми беремо до уваги психологічні, соціологічні, насамперед інституціональні та ціннісно-нормативні, аспекти змісту культури як соціально-психологічного феномену, її системно-структурні та функціональні компоненти, інтегративне значення у соціальному просторі. Адже культура виступає не тільки і не стільки сферою художньої творчості, художньої рефлексії, але, перш за все, полягає у тісному взаємозв'язку різноманітніших форм поведінки індивідів та груп із цінностями та їх ієрархічними конфігураціями у суспільній свідомості акторів. Культура, перш за все, розкриває соціально-психологічні механізми, що керують поведінкою людей, у тому числі шляхом

ідентифікації та самоідентифікації людей із певними спільнотами та властивими їм нормативними системами.

У ракурсі нашого дослідження під основними компонентами культури розуміємо цінності та норми суспільного життя, які формують ціннісно-нормативну матрицю соціальних відносин. Щодо взаємозв'язку понять культура та корупція можна виокремити чотири теоретико-методологічні підходи – усі чотири підходи трактують корупцію як культурне явище.

Автор першого підходу, відомий автор формули корупції Р. Клітгаард, визначає культуру корупції як організаційну культуру, характерними рисами якої є цинічне ставлення до особистої власності та втрата моральних підвалин, аналіз якої здійснюється з погляду базових цінностей ділових груп, що її відтворюють [14]. Р. Клітгаард корупцію тлумачить як зловживання посадовими повноваженнями заради особистих цілей [14].

Фундаторами другого підходу в руслі структурного функціоналізму є Т. Парсонс і Р. Мертон, які визначають корупцію як тимчасовий стан, як дисфункцію в культурі. За цією концепцією корупція виявляється у ситуації аномії, негативного ставлення чи байдужості значної частини спільноти до соціальних норм. Це може бути пов'язано з тим, що в суспільстві звеличуються символи успіху, які передбачають загальнодоступність для всього населення, але насправді чинні норми та правила обмежують або повністю усувають доступ до легальних засобів досягнення цих цінностей для значної частини населення.

Теорія несумісних норм У. Райзмана пояснює виникнення корупції через протиріччя норм усередині культури. На думку автора, легітимізація корупційних мереж відбувається за рахунок визнання існуючих норм недосконалими чи несправедливими. Суспільство породжує систему міфів про норми надідеалістичні. Частина соціальних груп і підгруп починає створювати власні системи норм, якими керуються у своїй практиці. У свідомості суспільства подібні альтернативні системи норм сприймаються як антисуспільні, асоціальні чи корупційні.

У ракурсі четвертого підходу, автором якого є К. Харт (автор поняття «неформальна економіка»), корупція розглядається як частина культурної традиції, що постійно відтворюється, а рівень корупції залежить від місцевих звичаїв та цінностей певної країни [6].

Науковий інтерес викликають усі чотири підходи, оскільки будь-яка організаційна культура включає існуючі цінності та норми

у суспільстві, вона адаптує організацію до зовнішніх умов. Національний чинник виступає одним із пріоритетних під час формування культури організації. Говорячи про корупційну культуру, також маємо наголошувати на ролі окремого активного елемента, який здатний сформувати субкультуру всередині організації [1].

Особливості корупційної культури України інтегрують у собі риси всіх зазначених типів корупції як у соціально-змістовному, так і в детермінаційному аспекті. У цьому разі важливо враховувати, що об'єктом, що має певний ціннісно-нормативний зміст, виступають корупційні практики як специфічний вид соціальної взаємодії. Отже, корупційна культура може бути розглянута як результат процесу неформальної інституціалізації певного виду кримінальних практик. Детермінанти корупційної культури можна схематично представити так (рис. 1).

Рис. 1. Детермінанти корупційної культури

Корупційні поведінкові практики, маючи тривалу хронологічну та культурну історію, транслюючись у соціокультурній інституційній системі, набувають сталості, типізуються. У результаті формуються специфічні цінності та нормативи, тобто природним чином відбувається інституційний розвиток певного типу кримінальних відносин.

Із розвитком корупційної моделі відносин як виду кримінальної практики її системний зміст ускладнюється, варіюється у своїх проявах, зберігаючи основну ідентифікуючу ознаку, що полягає у певній кваліфікації даних відносин із позицій нормативно-правового регулювання як корупційних. Корупція, будучи сама по собі родовою формою певного виду соціальних відносин, має широкий спектр типових інваріантів своєї репрезентації, наприклад відповідно до специфіки інституційних локусів здійснення корупційних відносин у соціокультурному просторі. У цих випадках ціннісно-нормативні компоненти корупційних практик також ґрунтуються на специфіці ціннісно-нормативної матриці інституту їх локалізації.

Із позицій інформаційно-семіотичного підходу корупційну культуру можна визначати, насамперед, як соціально значиму інформацію, що транслюється через певні цінності, норми, символи, смисли та реалізується у соціально-поведінковому компоненті у вигляді корупційних соціальних практик.

Цінності виступають суттєвим елементом корупції, бо вона виступає як специфічна форма соціальної взаємодії, яка виникає на основі зміни (деформації) суспільних цінностей та прийняття у масовій свідомості асоціальних настановлень [14]. Корупція передбачає заміщення функціональних взаємодій, що забезпечують реалізацію суспільних потреб, у тому числі практик господарювання, дисфункціональними практиками, вузько груповими еґоїстичними домаганнями, що підміняють суспільні інтереси [13].

Необхідно також зазначити, що у наведеній позиції проявляється компенсаторний, заміщувальний характер корупції, що узгоджується з висновками щодо адаптації сучасної інституційної системи до аномії соціокультурного середовища, у тому числі корупційними методами. В умовах сучасної дійсності дані процеси акумулюються стійкою історичною традицією корупції в умовах об'єктивних онтологічних передумов її виникнення як соціально-правового феномену.

На підставі описаних вище методологічних передумов можна зазначити, що корупційна культура являє собою сукупність ціннісно-нормативних регулятивів корупційної діяльності як кримінального явища, що сформована внаслідок історичного розвитку корупційних практик соціальної взаємодії та зумовлює виникнення і наступність типових форм їх реалізації у межах чинного нормативно-правового контексту суспільства.

Корупційну культуру з метою визначення її соціально ідентифікованих проявів можна представити на трьох рівнях. Макрорівень відбиває загальний стан проблеми, спрямований на підтвердження факту існування самого феномену та масштабів його відображення у соціокультурному просторі суспільства. Мезорівень фіксує особливості локалізації корупції у тих чи інших типах соціальних інститутів. Груповий та особистісний макрорівень відображає корупційну свідомість. Наведена рівнева структура корупційної культури відбиває ієрархічність побудови складних систем як їх сутнісну, універсальну властивість, де основним критерієм такого роду стратифікації виступає соціальний масштаб явища.

Ми вважаємо, що представлені вище характеристики корупційної культури дають змогу стверджувати, що остання виступає неформальною інституційною альтернативою формальному інституту позитивного права. При цьому, будучи, по суті, ціннісно-нормативною матрицею соціальної взаємодії, ці інституційні простори корелюють до стану всього комплексу характеристик соціокультурного середовища суспільства та згідно зі змістом соціального запиту дублюють функціональний набір один одного, даючи змогу реалізувати певні цілі суб'єктів формальної взаємодії найефективнішим із зазначених альтернатив на даний момент способом.

Репрезентуючими характеристиками соціокультурного та політичного середовища щодо формування корупційних деформацій культури визначаються низький рівень правосвідомості та відсутність дієвих механізмів зворотних зв'язків суспільства і держави [16]. Цей процес інтегрує риси описаних вище підходів. Наприклад, частково його можна пояснити теорією аномії Р. Мертона через адаптаційний потенціал корупції щодо низького рівня правореалізаційної практики. Водночас тут простежуються риси четвертого підходу К. Харта, згідно з яким корупція – явище, що постійно відтворюється культурною традицією, що спирається на постійні, стійкі риси національної культури. У таких умовах вона транслюється в найширший спектр формальних відносин інституційної системи та локалізується в тому числі як організаційна культура, що відповідає першому підходу Р. Клітгаарда. Отже, корупція як соціальний феномен певного ціннісно-нормативного змісту пролонгується у хронологічному контексті у соціальну перспективу як компенсаторний комплекс дисфункцій соціально-правової системи, зумовленої національною традицією організації економіки та виробництва, специфікою правових настановлень населення та його професійних груп. Неможливість досягати законних економічних бізнесових цілей правовим шляхом призводить до того, що легітимні цілі досягаються через певні ритуали за допомогою механізму легітимізації формування корупційної культури, що відбувається у контексті стійкої історичної корупційної традиції та сучасних особливостей соціокультурного та політико-економічного простору країни.

Ритуалізація та легітимація корупції є істотними елементами процесу формування корупційної культури як особливого соціально-правового феномену, оскільки формують у суспільній свідомості її статус

як стійкого, культурно зумовленого соціального факту. Тобто корупційні схеми легітимізуються через представлення щодо винятковості наданих послуг, де винагорода виступає адекватною платою їх надання. Цьому сприяють, насамперед, низький рівень правової культури населення та корупційні традиції.

Ритуалізація корупційних взаємодій ґрунтується на стійкій традиції допустимості даних форм неформальних відносин та їх легітимізації. У результаті формуються певні типові моделі комунікацій, поведінки та власне всього процесу реалізації корупційних схем, тобто відбувається їх перетворення на зрозумілі для всіх учасників ритуали. Іншими словами, послуга, що надається, виступає цінністю, купуючи та продаючи яку суб'єкти корупційних відносин керуються неформальними нормативами поведінки в їх реалізації. Зокрема, корупційні моделі професійних відносин можуть розцінюватися як неформальна, але органічна частина організаційної культури певних професійних груп. Ця обставина підтверджує правомірність наукової ідентифікації феномену корупційної культури, виводячи її з категорії виключно теоретичної конструкції у статус соціокультурного феномена. Схематично цей процес представлений на рис. 2: обидва процеси (корупційний та правовий) рівнозначно детермінують насичення соціального та психологічного змісту корупційної культури.

Отже, уся система формальних та кримінальних практик нормативно визначеного процесу досягнення легітимних цілей суб'єктами професійних відносин результується у правовому нігілізмі або через усвідомлення неефективності бюрократичних процедур, або через усвідомлення ефективності корупційних процедур, що також сприяє інституціалізації корупційних моделей мислення та поведінки.

У науковій літературі ми також знаходимо підтвердження об'єктивності описаних процесів. Так, Р. Клітгаард підкреслює, що саме бюрократизм та корупція є головними причинами того, що економічні та соціальні програми дають низький ефект, що саме бюрократизм (безконтрольність професійних чиновників) є основою, головною причиною розвитку корупції.

Представлена на рис. 2 модель відносин ілюструє феномен альтернативності корупції щодо офіційного права. Тобто ідентифікуються два інститути регулювання формальних відносин, що функціонують паралельно, де кожен супроводжує процес реалізації формальних соціальних практик у вигляді своїх методів – правових чи кримі-

нальних (корупційних). При цьому у корупції багата традиція та відпрацьовані часом моделі, а у права – низькоефективний правореалізаційний механізм та дихотомічні моделі регулювання, зумовлені відсутністю стійкої традиції правового регулювання та частою трансформацією нормативно-правового простору, його суперечливістю та декларативністю.

Рис. 2. Формування корупційної культури шляхом легітимізації корупційних поведінкових практик із причини низької (іноді нульової) ефективності практик правових

На основі представлених вище конструктів ми можемо сформуванати уявлення про функції корупційної культури. Базовими, найбільш чітко ідентифікованими є такі функції корупційної культури: трансляції; адаптивна; нормативна (регулююча); ціннісна; інтеграційна; організуюча (інституалізуюча). Усі ці функції формуються у хронологічній послідовності в контексті укрупнення масштабу корупції як соціально-правового явища, а також їх типізації, становлення комунікативних зв'язків у соціальному просторі, що відображають її інституалізацію.

Функція трансляції забезпечує пролонгацію корупційних феноменів у національній

культурній традиції будь-якої країни в історичній перспективі.

Адаптаційна функція відображає процес пристосування соціальних суб'єктів до ситуації аномії через задоволення соціальних потреб у регулюванні правової реальності корупційними нормативами.

Регулююча функція є похідною процесу формування адаптивної функції, оскільки корупційна нормативність формується у відсутності механізмів реалізації формального позитивного права за збереження соціальної потреби у ціннісно-нормативній системі реалізації соціальних взаємодій.

Своєю чергою, утворення ціннісної функції визначається нормативною, тоді як у природному процесі інституалізації недовіданних відносин механізм функціонує у зворотному напрямі, коли цінності передують їх нормативному закріпленню. Проте цінності корупційної культури є легітимізацією неправової нормативності кримінальної поведінки суб'єктів корупційних взаємодій. Тобто ціннісно легітимізуються корупційні механізми реалізації соціальних взаємодій як реакція на соціальну та психологічну депривацію суб'єктів корупційних практик, ритуалізуючи та виправдовуючи корупцію як альтернативну формальним правовим процесам форму.

Інтегративна функція відображає ефекти так званої «кругової поруки», що спостерігається як наслідок механічної солідарності суб'єктів корупційних практик, забезпечує ідентифікацію їх із певним типом корупційної культури (організації, професійної групи тощо).

Інституалізуюча функція забезпечує формування цілісності корупційної культури як системи (відбувається інтеграція корупційних цінностей, нормативів, ритуалів, моделей поведінки у єдиний субкультурний простір). Ця функція є похідною від процесу формування та реалізації попередніх функцій.

Висновки з проведеного дослідження. Цільова зумовленість корупції визначається об'єктивізацією проблеми вирішення формальних питань у контексті формальної процедури, але неформальними (корупційними) засобами. Теоретико-методологічні та концептуальні підходи до наукового аналізу корупційної культури транслюють різні аспекти досліджуваного феномену:

а) як організаційну культуру, характерною рисою якої є цинічне ставлення до особистої власності та втрата моральних підвалин;

б) як тимчасовий стан, як дисфункцію в культурі;

в) у контексті теорії несумісних норм – виникнення корупції через протиріччя норм усередині культури;

г) як специфіку місцевих (національних) звичаїв та цінностей.

Як складна система корупційна культура може бути представленою на трьох рівнях: макрорівні, що відбиває загальний стан проблеми; мезарівні, що фіксує особливості локалізації корупції в окремих соціальних інститутах; груповому та особистісному макрорівні, що відображає корупційну свідомість. Основними процесами ідентифікації корупції як соціокультурного явища виступають процеси легітимізації та ритуалізації корупційних практик. На основі аналізу наявних теоретичних та практичних досліджень можна дійти висновку, що соціально-правова сутність корупції полягає в інтеграції таких кримінальних феноменів, як національна корупційна традиція, корупційна організаційна культура та корупційні деструкції державних інститутів. Тобто корупція виявляється як родова форма певного виду соціальних відносин, яка має широкий спектр типових інваріантів своєї репрезентації у соціокультурному просторі. Як соціально-психологічний феномен певного ціннісно-нормативного змісту корупція подовжується у хронологічному контексті як компенсаторний комплекс дисфункцій соціально-правової системи, зумовленої національною традицією організації економіки, виробництва та специфікою соціально-правових настановлень населення та його професійних груп.

Перспективи дослідження. Представлені в роботі змістовні та структурно-функціональні характеристики корупційної культури корелюють до її понятійного конструкту, репрезентують позиції, представлені з даної проблематики у зарубіжній науковій літературі, що розкриває широкі як суто теоретичні, так і практичні можливості подальших наукових розвідок у цій царині, зокрема створення комплексних соціально-психологічних програм, спрямованих на попередження та запобігання корупції як ганебного суспільного явища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Andvig J., & Fjeldstad O. *Corruption: a review of contemporary research*. Bergen: Chr. Michelsen Institute, 2001. 122 p. URL: <http://bora.cmi.no/dspace/bitstream/10202/225/1/R%202001%207.pdf>
2. Argandoña A. Private-to-private corruption. *Journal of Business Ethics*, 47, 2003. 253–267.
3. Banerjee R. On the interpretation of bribery in a laboratory corruption game: Moral frames and social norms. *Experimental Economics*, 19 (1), 2016. 240–267. URL: <https://doi.org/10.1007/s10683-015-9436-1>
4. Dong B., Dulleck U., & Torgler B. Conditional corruption. *Journal of Economic Psychology*, 33 (3), 2012. 609–627. URL: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.12.001>
5. Eldridge J., Crombie A. *A sociology of organization*. London : Allen &Unwin, 2013. 224 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9780203545867>

6. Hart K. *The Memory Bank: Money in an Unequal World*. London: Profile; republished in 2001 as *Money in an Unequal World*. New York : Texere. 2000. 360 p.

7. Gino F., Ayal S., & Ariely D. Contagion and differentiation in unethical behavior: The effect of one bad apple on the barrel. *Psychological Science*, 20 (3), 2009. 393–398. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02306.x>

8. Gorsira M., Denkers A., & Huisman W. Both sides of the coin: Motives for corruption among public officials and business employees. *Journal of Business Ethics*, 2018. 151 (1). P. 179–194. URL: <https://doi.org/10.1007/s10551-016-3219-2>

9. Guerrero M., Rodríguez-Oreggia E. On the individual decisions to commit corruption: A methodological complement. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 2008, 65 p. 357–372. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2005.09.006>

10. Jancsics D. Interdisciplinary perspectives on Corruption. *Sociology Compass*, 2014. 8 (4), p. 358–372. URL: <https://doi.org/10.1111/soc4.12146>

11. Julián M., & Bonavia T. Psychological variables related to corruption: a systematic review *Anales de psicología / annals of psychology*. 2020, vol. 36, nº 2 (may), 330–339. URL: <https://doi.org/10.6018/analesps.389371>

12. Kilmann R. H., Saxton M. J. and Serpa R. Issues in Understanding and Changing Culture. *California Management Review*, 1986. 28, p. 87–94. URL: <https://doi.org/10.2307/41165186>

13. Kingshott R., & Dincer O. Determinant of public service employee corruption: a conceptual model from the Psychological Contract Perspective. *Journal of Industrial Relations*, 50 (1), 2008. 69–85.

14. Klitgaard Robert *Controlling Corruption* (University of California Press, 1988. 230 p.

15. Kroeber A. L., Kluckholm C. K. *Culture: a critical review of concepts and definitions Peabody Museum of Archeology and Ethnology Papers*, № 47. Cambridge, MA, Harvard University, 1952. 247 p.

16. Liu Z., Liu X., Hong Y., Brockner J., Tam K., & Li Y. Is individual bribery or organizational bribery more intolerable in China (versus in the United States) Advancing theory on the perception of corrupt acts. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 2017. 143, p. 111–128. URL: <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2016.12.002>

17. McLean A., Marshall J. *Intervening in cultures*, working paper. University of Bath, 1993. 109 p.

18. Melgar N., Rossi M., & Smith T. The perception of corruption. *International Journal of Public Opinion Research*, 2010. 22 (1), 120–131.

19. Miller W. L., Grødeland A. B., & Koshechkina T. Y. *A culture of corruption? Coping with government in postcommunist Europe*. Budapest : Central European University Press 2000. 2001. 244 p.

20. Morgan G. *Images of Organization*. Beverly Hills, Calif. : Sage, 1986. 421 p.

21. Ouchi W. G. *Theory “Z”: How American business can meet the Japanese challenge*. Reading, MA : Addison-Wesley, 1981. P. 381–387.

22. Salmon T., & Serra D. Corruption, social judgment and culture: An experiment. *Journal of*

Economic Behavior & Organization, 142, 2017. 64–78.
URL: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2017.06.004>

23. Sathe V. Culture and Related Corporate Realities. Richard D. Irvin, Inc., 1985. 358 p.

24. Schwartz H., Davis S. Matching Corporate Culture and Business Strategy *Organizational Dynamics*. 1981. Summer. P. 30–48.

25. Smircich L. Concepts of Culture and Organizational Analysis *Administrative Science Quarterly*. 1983. № 28. P. 255–274.

26. Williams A., Dobson P., Walters M. Changing Culture: New Organizational Approaches. London: Institute of Personnel Management, 1993. 309 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ НОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ACTIVITIES OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN THE CONDITIONS OF THE NEW REALITY

У сучасних умовах організаційних змін освітні організації повинні швидко адаптуватися до нових підходів у суспільному розвитку та трансформувати їх у новий зміст навчання, нові освітні й інформаційні технології, нові стратегії взаємодії між учасниками управлінського та освітнього процесів. У статті проаналізовано психологічні особливості діяльності освітніх організацій в умовах нової реальності. Проаналізовано діяльність «організацій, що навчаються». Виокремлено такі характеристики організацій, як стратегічне мислення й бачення майбутнього; розвиток сильної корпоративної культури; практика наділення працівників владою; плоска (горизонтальна) структура управління; командна робота та вільний обмін інформацією. Підкреслено, що віртуальні організації є інноваційною моделлю організації, яка швидко адаптується до динамічних змін зовнішнього середовища. Висвітлено психологічні особливості управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій. Виокремлено основні характеристики управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій: а) традиційні характеристики (розкривають особливості управління освітніми організаціями, як-от планування, організація, контроль та ін.); б) інноваційні характеристики (відображають особливості взаємодії людей у педагогічному колективі, формування толерантності, творчої самореалізації учнів і педагогів, а саме: мотивацію, партнерську взаємодію, емоційний інтелект, креативний потенціал, суб'єктивне благополуччя, психологічне здоров'я, стиль управління та ін.). Зазначено, що інноваційні підходи до управління освітніми організаціями визначають успішність реалізації змін, що відбуваються сьогодні у сфері освіти. Виділено психологічні характеристики управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій: мотивація; командна робота; партнерська взаємодія; емоційний інтелект; креативний потенціал; суб'єктивне благополуччя; психологічне здоров'я; стиль управління. Зроблено висновок про те, що обізнаність менеджерів у сучасних освітніх трендах сприятиме підвищенню їхньої мотивації та розумінню необхідності власного професійного розвитку.

Ключові слова: освітні організації, організації, що навчаються, віртуальні організації, організаційні зміни, психологічні особливості.

In the modern conditions of organizational changes, educational organizations must

quickly adapt to new approaches in social development and transform them into new learning content, new educational and information technologies, new strategies of interaction between participants in the management and educational process. The article analyzes the psychological features of the activity of educational organizations in the conditions of the new reality. The activity of "learning organizations" was analyzed. Characteristics of such organizations as strategic thinking and vision of the future are singled out; development of a strong corporate culture; the practice of empowering employees; flat (horizontal) management structure; teamwork and free exchange of information. It is emphasized that virtual organizations are an innovative model of organization that quickly adapts to dynamic changes in the external environment. The psychological features of managerial activity of managers of educational organizations are highlighted. The main characteristics of the management activity of managers of educational organizations are highlighted: a) traditional characteristics (reveal the peculiarities of management of educational organizations, such as: planning; organization; control, etc.); b) innovative characteristics (reflect the peculiarities of the interaction of people in the pedagogical team, the formation of tolerance, creative self-realization of students and teachers, namely: motivation; partner interaction; emotional intelligence; creative potential; subjective well-being; psychological health; management style, etc.). It is noted that innovative approaches to the management of educational organizations determine the success of the implementation of changes taking place today in the field of education. The psychological characteristics of managerial activity of managers of educational organizations are highlighted: motivation; teamwork; partnership interaction; creative potential; subjective well-being; psychological health; management style. It was concluded that managers' awareness of modern educational trends will contribute to increasing their motivation and understanding the need for their own professional development.

Key words: educational organizations, learning organizations, virtual organizations, organizational changes, psychological feature.

УДК 159.923

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.36)

10.32782/2663-5208.2023.45.36

Клочко А.О.

д. психол. н., доцент,
завідувачка кафедри психології
Білоцерківський національний
аграрний університет

Скуловатова О.В.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології
Білоцерківський національний
аграрний університет

В умовах нової реальності розвитку українського суспільства освітні організації як відкриті системи повинні постійно враховувати зміни, що відбуваються у соціальному середовищі, при цьому швидко адаптуватися до нових підходів у суспільному

розвитку та трансформувати їх у новий зміст навчання, нові освітні й інформаційні технології, нові стратегії взаємодії між учасниками управлінського та освітнього процесів, нові психологічні характеристики учасників такої взаємодії; вони мають постійно

навчатися, щоб розвиватися відповідно до соціальних змін.

При цьому слід зазначити, що суспільні зміни можуть негативно позначитися на діяльності освітніх організацій через дестабілізацію системи, що існує; руйнацію традицій; тиск часу та термінів виконання завдання; виникнення бар'єрів у комунікаціях, постійної загрози професійного стресу та ін.

Психологічні особливості діяльності освітніх організацій та основні завдання навчання, виховання та розвитку дитини знайшли широке відображення в низці наукових досліджень [1–4; 8 та ін.].

Важливо підкреслити, що реформування освіти України в напрямі інтеграції в європейський освітній простір передбачає розроблення та впровадження інноваційних освітніх систем і технологій. Ключовою проблемою державної інноваційної політики є формування та забезпечення реалізації її пріоритетів як головних та найважливіших напрямів системної діяльності, що не омине й сферу освіти.

Для виживання та процвітання організації в ринкових умовах необхідно забезпечити її постійний розвиток, швидко реагувати на зміни та гнучко адаптуватися до зовнішніх викликів. А це передбачає постійне оновлення навичок і знань персоналу, гнучкість і здатність до трансформації, зокрема до зміни зовнішніх умов і стратегічних цілей організації. Окрім того, у Глобальному звіті (GRALE 4) зазначається, що стійкий розвиток неможливий без загального доступу всього працездатного населення до системи навчання й освіти дорослих [12].

У цьому контексті набуває актуальності такий підхід для аналізу організацій, як аналіз «організацій, що навчаються» (Learning Organizations). Такі організації розглядаються як організаційна система, яка функціонує на основі таких положень: динамічність принципів роботи організації; групова форма організації праці як провідна форма взаємодії; активне залучення працівників до процесу прийняття рішень та вдосконалення внутрішньоорганізаційних комунікацій; націленість діяльності на приріст корпоративних знань.

У таких організаціях, на нашу думку, співробітники безперервно розширюють свої можливості, що допомагає їм досягати необхідних результатів, де виробляються нові способи мислення, вільно поширюються колективні прагнення і співробітники постійно вчаться того, як здійснювати спільне навчання. Таким організаціям притаманні такі характеристики: стратегічне мислення й бачення майбутнього; розвиток сильної корпоративної культури; практика

наділення працівників владою; плоска (горизонтальна) структура управління; командна робота та вільний обмін інформацією.

На думку зарубіжних науковців [15], «організації, що навчаються» характеризуються такими ознаками: використовують методи сканування зовнішнього та внутрішнього довкілля; корегують цілі розвитку, що сповідує і поширює весь колектив; створюють спільні середовища навчання і викладання, інтеграції науки та освіти; заохочують ініціативу та взяття ризиків; регулярно переглядають усі аспекти, що впливають на роботу організації; визнають та мотивують якісну роботу.

Водночас глобальні зміни в економіці призводять до створення нових типів організацій, здатних ефективно функціонувати в ринкових умовах. До них належать, зокрема, віртуальні організації, які А. Маслоу трактує як соціально-економічну систему з визначеними (на цей момент часу) і динамічними межами, тобто як сукупність людей, діяльність яких інтегрована на базі інформаційно-комунікаційних технологій для досягнення загальної мети або цілей, а реальні стосунки між людьми перетворюються на взаємини між їх «образами» [9].

Віртуальні організації є інноваційною моделлю організації, яка швидко адаптується до динамічних змін зовнішнього середовища і трансформується в структури, які необхідні для виробництва продуктів та надання послуг залежно від потреб ринку, використовуючи при цьому новітні технології: комунікаційні, технології управління знаннями (системи зберігання та вилучення даних), моніторингу зовнішнього середовища, управління виробництвом та планування ресурсів організації [9].

Пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення Росії в Україну сприяли радикальним змінам в організаціях, зокрема організації віддаленої роботи, яка сформувала нові очікування щодо гнучкості, робочих умов і життєвого балансу. Унаслідок цього організації змушені переглядати свої робочі практики та стандарти, а менеджери – вчитися дистанційно керувати своєю командою, організовувати співпрацю, оцінювати успішність працівників, мотивувати їх, змінюючи підходи до комунікації та взаємодії з колегами. Таким чином, тенденції інформатизації суспільства значно вплинули на створення нових типів організацій і призвели до зміни традиційних уявлень про організацію.

Основними психологічними особливостями й рисами інноваційної освіти є такі: готовність особистості до швидких змін у суспільстві; готовність до невизначеного

майбутнього за рахунок розвитку здатності до творчості; здатність до передбачення на основі прагнення до переоцінки цінностей зі збереженням тих, що мають «незмінну значимість, і відмова від тих, що застаріли; здатність до співпраці з іншими людьми, до спільних дій у нових ситуаціях».

Важливу роль у реалізації завдань сучасної освіти в Україні відіграють освітні організації, які визначаються як заклади та установи системи освіти, а саме: заклади дошкільної, загальної середньої, спеціалізованої, позашкільної, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої та післядипломної освіти, основним видом діяльності яких є освітня діяльність та які є невід'ємними складниками системи освіти [5].

Аналіз літератури показує, що за змістом своєї діяльності освітні організації відрізняються від інших типів організацій.

Так, у Концепції «Нова українська школа», яка визначає мету, шляхи та етапи реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти на період до 2029 р. з урахуванням досвіду провідних країн світу, відображено особливості організації діяльності освітніх організацій у системі середньої освіти, які забезпечують новий зміст освіти, заснований на формуванні компетентностей, необхідних для успішної самореалізації в суспільстві [10].

Своєю чергою, ефективність управління змінами в організації значною мірою залежить від психологічних особливостей управлінської діяльності менеджерів: використання кооперативного менеджерського стилю; довіри між менеджерами і працівниками; поліпшення обміну інформацією між менеджерами та працівниками; створення підтримуючої культури; забезпечення соціальної підтримки та ін. [6].

Щоб упроваджувати трансформаційні зміни, менеджерам освітніх організацій необхідно «стати на позицію розвитку» [14]. Ця позиція, яка визнає вміння та потребу особистостей, команд та організацій постійно розвиватися, для менеджера повинна розпочинатися з нього й закінчуватися на ньому самому.

Отже, на успішність упровадження інноваційних змін в освітніх організаціях впливають як об'єктивна ситуація, характеристики самої освітньої організації, так і різні процеси, що відбуваються в педагогічному колективі, а також вагомий вплив має стиль управління менеджерів, який здійснює управління колективом і є, безумовно, безперечним лідером освітньої організації.

Освітні організації характеризуються вираженою складністю своєї діяльності,

спрямованої на активну підготовку підростаючих поколінь до входження в активне соціальне життя. Ця діяльність сьогодні реалізується в умовах вираженої економічної кризи, здійснення війни з боку Росії на Сході України, що зумовлює ймовірність виникнення різних видів соціальної напруженості в освітніх організаціях [11].

Базуючись на розробках із психології, на підході Л. Карамушки про розгляд змісту управління освітніми організаціями на двох рівнях (управлінському та психологічному) [6], а також на результатах наших попередніх досліджень [7], ми зазначаємо, що управлінська діяльність менеджерів освітніх організацій на сучасному етапі визначається сукупністю традиційних та появою інноваційних характеристик управлінської діяльності.

До традиційних характеристик управлінської діяльності належать такі: планування (визначення завдань, над розв'язанням яких працюватиме менеджер і персонал освітньої організації); організація (поєднання вертикального, горизонтального управління й самоуправління); контроль (контроль виконання управлінських рішень, корекція діяльності організації залежно від змін, установлення відповідності управлінського процесу певним нормам, інструкціям).

Поява інноваційних характеристик управлінської діяльності зумовлена новими тенденціями в управлінні освітніми організаціями, визначеними в Концепції «Нова українська школа» [10], змінами в законодавстві, а саме в Законі України «Про освіту» [5]. Перед менеджерами освітніх організацій постають нові завдання, які потребують умінь аналізувати великий обсяг фактичного матеріалу, узагальнювати тенденції, прогнозувати розвиток педагогічної системи освітньої організації, приймати рішення, організовувати їх виконання, оцінювати результати, відчувати та усвідомлювати вплив ринкових відносин. Із посиленням впливу соціуму, громадськості на управлінську діяльність окремої уваги менеджерів освітніх організацій потребує управління людськими ресурсами, залучення педагогів, батьків, учнів до вирішення проблем функціонування освітньої організації.

З огляду на вищевикладені підходи, наголосимо, що саме інноваційні підходи до управління освітніми організаціями визначають успішність реалізації змін, що відбуваються сьогодні у сфері освіти.

До того ж слід урахувувати, що організаційні зміни у суспільстві також внесли багато суттєвих змін у діяльність освітніх організацій як у цілому, так і в управлінську діяль-

ність менеджерів. Освітні організації були змушені повністю або частково переорієнтуватися на засади дистанційного навчання та реалізувати комунікацію за допомогою дистанційних технологій. Таким чином, менеджери освітніх організацій, які звикли до безпосередньої взаємодії з педагогами, потрапили в незвичну для них ситуацію віддаленості в просторі від усіх учасників освітнього процесу. Це зумовило суттєві зміни в їхній співпраці, пов'язані, передусім, із використанням інформаційно-комунікаційних технологій [13].

Модернізація системи управління освітою передбачає професійну підготовку компетентних менеджерів системи освіти, формування управлінців нової генерації, здатних мислити й діяти системно, у тому числі в кризових ситуаціях, приймати управлінські рішення в будь-яких сферах діяльності, ефективно використовувати наявні ресурси, оскільки освітні організації набувають нового соціального статусу і визначаються як відкрита соціальна система.

На основі аналізу наукових розвідок урахування зарубіжного досвіду [16] можна говорити про те, що суттєвим у цьому процесі є оновлення змісту функцій управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій, що мають забезпечувати такі аспекти: 1) бачення стратегії освітньої організації (обізнаність із законодавчою та нормативною базою; уміння прогнозувати розвиток освітньої організації; готовність менеджера до змін; уміння організувати роботу персоналу, спрямовану на досягнення поставленої мети; готовність приймати управлінські рішення та усвідомлювати відповідальність за їх реалізацію; здійснення моніторингу якості управління); 2) мотивацію та управління персоналом (усвідомлення необхідності роботи з персоналом на демократичних засадах; створення сприятливих умов для стимулювання персоналу до творчої праці, усвідомлення кожним відповідальності за надання освітніх послуг; підтримання індивідуальної траєкторії розвитку персоналу); 3) внутрішню та зовнішню комунікацію (уміння організувати такі сучасні форми взаємодії, як робота в команді, адаптування до засвоєння інформаційних та комунікативних технологій на засадах відкритості й толерантності); 4) управління розвитком та фінансами (пошук додаткових джерел фінансування, організація маркетингової діяльності в нових економічних умовах).

Таким чином, до психологічних характеристик управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій ми відносимо: мотивацію (створення колективу однодумців, готових виконувати делеговані їм обов'язки з метою

досягнення мети); командну роботу (колективна генерація ідей та створення умов для виникнення синергетичного ефекту); партнерську взаємодію (уміння слухати й надавати інформацію, здатність розуміти співрозмовника, вироблення єдиної стратегії взаємодії); емоційний інтелект (здатність усвідомлювати та керувати власними емоціями, уміння добре розуміти та керувати емоціями підлеглих); креативний потенціал (продукування ідей та проєктів, відкритість до перебудови, упровадження інновацій); суб'єктивне благополуччя (оцінювання задоволеності різними сферами свого життя); психологічне здоров'я (уміння розпізнавати свої емоційні стани, мотиви поведінки, наслідки вчинків, уміння знаходити власні ресурси у складній ситуації); стиль управління (гнучка манера поведінки щодо підлеглих залежно від ситуації).

Отже, сучасний етап розвитку освіти характеризується поширенням тенденції щодо оволодіння менеджерами освітніх організацій стратегічного проєктування, необхідністю забезпечення цілеспрямованої спільної діяльності та організованості в педагогічному колективі для досягнення загальних позитивних результатів.

Висновки з проведеного дослідження. Освітні організації відіграють важливу роль у задоволенні потреб суспільства й особистості, що здійснюється в результаті впровадження менеджерами освітніх організацій управлінської діяльності, яка може реалізуватися як на традиційній, так і на інноваційній основі та ефективність якої значно мірою залежить від урахування психологічних чинників й умов її здійснення. Обізнаність менеджерів у сучасних освітніх трендах сприятиме підвищенню їхньої мотивації та розумінню необхідності власного професійного розвитку, що, своєю чергою, відкриває широкі перспективи для підвищення ефективності управлінської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранова В. А. Психологічні чинники розвитку організаційної культури закладів позашкільної освіти : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Київ, 2020. 321 с.
2. Бондарчук О. І. Суб'єктивне благополуччя як індикатор успішного життєвого шляху керівників освітніх організацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. Вип. 3 (3). С. 37–46.
3. Брюховецька О. В. Психологія професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2018. 360 с.
4. Вознюк А. В. Психологія підготовки керівників до управління педагогічними працівниками в освітніх округах : монографія. Суми : СВС Панасенко І. М., 2017. 416 с.

5. Закон України «Про освіту» : чинне законодавство станом на 1 березня 2018 року. Київ : Паливода А. В., 2018. 128 с.
6. Карамушка Л. М. Психологічні проблеми управління змінами в організації: аналіз основних підходів у західній психології. *Актуальні проблеми психології*. 2006. Вип. 17. С. 3–11.
7. Карамушка Л. М., Клочко А. О. Тренінгова програма «Психологія розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій»: завдання, основні тематичні модулі та інтерактивні техніки. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2019. № 4 (18). С. 46–61.
8. Креденцер О. В. Психологія розвитку підприємницької активності персоналу освітніх організацій : монографія. Київ : Логос, 2019. 320 с.
9. Маслова А. В. Природа виртуальної організації: єдинство політико-економічного і інституціонального підходів. *Вестник ИНЖЭКОНа. Серия «Экономика»*. 2010. № 3. С. 394–396.
10. Нова українська школа: порадник для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Плеяди, 2017. 206 с. URL: <http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/NUSH-poradnyk-dlya-vchytelya.pdf>
11. Психологічні технології підготовки освітнього персоналу до розвитку організаційної культури в умовах соціальної напруженості : монографія / Л. М. Карамушка та ін. ; за ред. Л. М. Карамушки. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 240 с.
12. 4th global report on adult learning and education: leave no one behind: participation, equity and inclusion. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000372274>
13. Kuhfeld M., Soland J., Tarasawa B., Johnson A., Ruzek E., Liu J. Projecting the Potential Impact of COVID-19 School Closures on Academic Achievement. *Educational Researcher*. 2020. URL: <https://doi.org/10.3102/0013189X2096591>
14. Leithwood K., Harris A., Hopkins D. Seven strong claims about successful school leadership. *School Leadership and Management*. 2008. № 28. P. 27–42.
15. Mulford R., Silja W., Claudia Y., Zarins S. Organisational Learning and School Change. *Educational Administration Quarterly*. 2002. Vol. 38. № 5. P. 613–642.
16. National Standards for Headteachers (NI Edition). URL: http://www.rtuni.org/uploads/docs/21672_National%20Standard.pdf

РОЛЬ СПІЛЬНОТ АНОНІМНИХ НАРКОМАНІВ ТА АНОНІМНИХ АЛКОГОЛІКІВ У ЖИТТІ ЗАЛЕЖНОГО

THE ROLE OF NARCOTICS ANONYMOUS AND ALCOHOLICS ANONYMOUS COMMUNITIES IN THE LIFE OF AN ADDICT

У статті проведено теоретичний аналіз ролі спільнот анонімних наркоманів та анонімних алкоголіків у житті залежного. Виявлено, що робота анонімних наркоманів (АН) та анонімних алкоголіків (АА) заснована на виконанні духовної 12-крокової програми. Програма базується на філософії, що алкогольна та наркотична залежність є смертельно небезпечною, хронічною, прогресуючою та багатогранною хворобою, що негативно впливає на соціальні, фізичні, психічні, емоційні та духовні аспекти життя.

Методика відновлення в АА та АН спрямована на духовну переорієнтацію учасника, тобто надання опору бажанню вживати наркотики та/або алкоголь, виявлення лояльності щодо тих, хто не може подолати свою хворобу, відданість ідеям групи та наочність.

Мета дослідження – визначити роль спільнот анонімних наркоманів та анонімних алкоголіків у житті залежного.

Визначено, що терапевтична робота в групі здатна допомогти поліпшити та змінити особисті долі людей, послабити почуття ізоляваності. Учасники групи можуть отримати полегшення та підтримку від інших учасників через усвідомлення, що не лише вони одні мають схожі проблеми, у групі вони набувають навичок усвідомлення своїх труднощів та їх подолання. Надається можливість для спільного лідерства, навичок навчання, участі в організаційних завданнях, а також розвитку та реконструкції нових ідентичностей.

Група допомагає значно полегшити процес самодослідження, проявляється зниження захисних реакцій, прагнення само-розкриття, що супроводжується ефектом катарсису та інсайту.

Під час терапії змінюється ставлення до хвороби. Тобто вона асоціюється з розбещеністю, відсутністю сили волі, шкідливою звичкою. Порівняння з учасниками групи дає змогу глибше пізнати власну хворобу. Водночас розширюються моделі поведінки, які дадуть змогу адаптуватися в реальному житті, унаслідок чого відбувається безперервне особистісне зростання та розвиток, а припинення процесу відновлення найчастіше веде до зриву (падіння) та до залежного мислення.

АА та АН є альтернативними колами спілкування, що за умови емоційно теплих та підтримуючих відносин оточуючих сприяють кращій ресоціалізації.

Ключові слова: залежність, алкоголізм, наркоманія, терапія, програма «12 кроків»,

анонімні алкоголіки, анонімні наркомани, реабілітація.

The article provides a theoretical analysis of the role of Narcotics Anonymous and Alcoholics Anonymous communities in the life of an addict. It was found that the work of Narcotics Anonymous (AN) and Alcoholics Anonymous (AA) is based on the implementation of a spiritual 12-step program. The program is based on the philosophy that alcohol and drug addiction is a life-threatening, chronic, progressive and multifaceted disease that negatively affects the social, physical, mental, emotional and spiritual aspects of life.

The method of rehabilitation in AA and AN is aimed at spiritual reorientation of patients. That is, resisting the desire to consume drugs and alcohol, showing loyalty to those who cannot overcome their illness, commitment to the ideas of the group and visibility.

The purpose of the study is to determine the role of Narcotics Anonymous and Alcoholics Anonymous communities in the life of an addict. It was determined that therapeutic work in a group can help to improve and change the personal destinies of people, to weaken the feeling of isolation. Group members can get relief and support from other group members through the realization that not only they alone have similar problems, but in the group they acquire skills to recognize their difficulties and overcome them. Opportunities are provided for shared leadership, learning skills, participation in organizational tasks, and the development and reconstruction of new identities.

The group helps to significantly facilitate the process of self-exploration, a decrease in defensive reactions, a desire for self-disclosure, accompanied by the effect of catharsis and insight is manifested.

During therapy, the attitude towards the disease changes. That is, it is associated with depravity, lack of willpower, bad habit. Comparison with members of the group allows you to get to know your own illness more deeply. At the same time, behavioral models are expanding, which will allow adaptation in real life.

As a result, there is continuous personal growth and development in the same way that the cessation of recovery often leads to breakdown and dependent thinking.

AA and AN are alternative social circles, which, provided emotionally warm and supportive relationships of those around them, contribute to more successful resocialization.

Key words: addiction, alcoholism, drug addiction, therapy, 12-step program, Alcoholics Anonymous, Narcotics Anonymous, rehabilitation.

УДК [364.692:[615.2+663.51]:615.015.6]:
364-786-028.51
DOI [https://doi.org/
10.32782/2663-5208.2023.45.37](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.37)

Козира П.В.

к. психол. н.,

доцент кафедри практичної психології

Львівський державний університет

внутрішніх справ

Сьогодні психічні розлади та розлади поведінки, пов'язані з уживанням психоактивних речовин, таких як наркотики та алкоголь, входять до переліку соціально важливих захворювань [6, с. 75]. За даними Українського моніторингового центру з нар-

котиків та алкоголю, станом на 01.01.2018 на обліку в Україні перебувало 694 928 осіб із розладами психіки та поведінки через уживання психоактивних речовин [5].

Особи, залежні від алкоголю та наркотиків, порушують нормальний ритм життя

суспільства, спричиняючи негативні зміни у соціальних, економічних, політичних та культурних системах.

Реакцією суспільства на цю проблему є заходи карального та превентивного характеру. Останні полягають у попередженні та боротьбі з наркоманією та алкоголізмом.

Зараз в Україні триває становлення сфери допомоги залежним, і можна спостерігати певні досягнення. Наявні такі форми допомоги людям із наркотичною та алкогольною залежністю: детоксикація, консультації лікарів, замісна підтримуюча терапія, амбулаторні реабілітаційні програми, стаціонарні реабілітаційні програми, терапевтичні спільноти, стаціонарні програми духовної психотерапії та релігійної реабілітації. Значна кількість програм реабілітації створюється завдяки громадським організаціям. Також центри допомоги залежним співпрацюють із спільнотою «тих, хто відновлюється», яка формується навколо груп анонімних наркоманів (АН) та анонімних алкоголіків (АА) [3].

Найпоширенішою програмою реабілітації людей із залежністю є програма «12 кроків», однак в Україні вона досі сприймається як дещо не зовсім прийнятне, оскільки у суспільстві поширеними залишаються уявлення про роботу із залежними, які використовувала радянська медицина (медичні витверезники, примусове лікування у закладах наркологічного та психіатричного профілю).

Хоча спільноти АА та АН добре відомі та налічують мільйони людей у всьому світі, фахівці у сфері психічного здоров'я іноді скептично ставляться до їх ефективності та ролі в житті залежного, оскільки немає точної інформації щодо ефективності та ролі даних груп. Однак у літературі можна знайти дискусії щодо ролі такої форми терапії для осіб з алкогольною та наркотичною залежністю [14, с. 352]. Деякі дослідження описують залучення до груп АА та АН як ефективний спосіб відновлення після вживання психоактивних речовин [13, с. 2689].

Метою даного дослідження є визначення ролі спільнот анонімних наркоманів та анонімних алкоголіків у житті залежного.

Анонімні наркомани (АН) та анонімні алкоголіки (АА) – це групи підтримки чоловіків і жінок, які діляться досвідом, силою та надією, щоб вирішити спільні проблеми та допомогти іншим відновитися після алкоголізму та наркоманії.

Такі групи є одними із найстаріших, найпоширеніших і найтриваліших серед спільнот подібного типу у світі. Вони походять зі Сполучених Штатів, де АА засновані

в 1935 р., а АН розпочали свою діяльність у 1953 р. [1; 2; 4].

Після відмови від вживання психоактивних речовин у людей виникає бажання мати певну підтримку або опору, яку вони отримують саме у цих групах.

У багатьох країнах стати учасником такої групи дуже просто, тому АН та АА стали всесвітнім явищем, охоплюючи понад 1,8 млн учасників і 106 493 групи у приблизно 180 країнах. 55 % нинішніх груп знаходяться за межами Сполучених Штатів, тобто 69 812 груп.

В Україні перші групи АН та АА з'явилися ще за часів СРСР, а саме 1 серпня 1991 р.

Зараз в Україні існує 87 груп АН у 46 містах, якими проводиться понад 340 зустрічей щотижня, та 119 груп АА [1; 2].

Групи АА та АН пропонують учасникам всесвітню мережу підтримки рівних для відновлення після вживання алкоголю та наркотичних речовин через надання взаємної допомоги з подолання залежності шляхом порад, окреслення можливих шляхів виходу із ситуації, обмін досвідом і діалог [17, с. 269].

Тому багато учасників груп позитивно оцінюють АА та АН, описуючи їх як духовне спілкування. Якщо особа хоче покласти край своїй залежності, то вона звертається за підтримкою до учасників групи та дуже ефективно нею користується, унаслідок чого чисельність таких груп зростає рік у рік.

Чоловіки та жінки приймають рішення приєднатися до груп АА та АН із різних причин та у різні стадії їх адитивного циклу. Більшість учасників груп АА та АН усвідомлює наявні у них проблеми, пов'язані з уживанням алкоголю та наркотичних речовин, і приймає необхідність зовнішньої допомоги для подолання цієї проблеми. Усі вони під час долучення до груп мають більш-менш стійку установку на тверезість, проте їхні уявлення про тривалість майбутнього періоду утримання від уживання психоактивних речовин істотно відрізняються.

Варто зазначити, що не всі, хто приходить до груп, залишаються у програмі. Для осіб, які приховують свою алкогольну та наркотичну залежність, ставляться до цього байдуже і не мають мотивації для подолання своєї згубної звички, ефективність впливу груп АА та АН буває досить низькою.

Робота АА та АН зосереджена на виконанні духовної 12-крокової програми, яка складається з таких кроків [1; 2]:

1. Ми визнали, що були безсилі перед алкоголем, що наше життя стало некерованим.

2. Повірили, що Сила, могутніша за нашу власну, може повернути нам здоровий глузд.

3. Прийняли рішення доручити нашу волю і наше життя під опіку Бога, як ми Його розуміємо.

4. Зробили сумлінну та безстрашну моральну інвентаризацію самих себе.

5. Визнали перед Богом, собою та іншою людиною справжню природу наших помилок.

6. Були повністю готові до того, щоб Бог усунув усі наші дефекти характеру.

7. Покірно попросили Його усунути наші недоліки.

8. Склали список усіх людей, кому ми заподіяли шкоду, і готові відшкодувати всім їм завдані збитки.

9. Особисто відшкодовували заподіяні цим людям збитки, де тільки можливо, крім тих випадків, коли це могло зашкодити їм або кому-небудь іншому.

10. Продовжували робити особисту інвентаризацію, і коли ми були неправі, відразу визнавали це.

11. Шукали шляхом молитви та медитації покращення нашого свідомого контакту з Богом, як ми Його розуміємо, молячись лише про знання Його волі щодо нас і сили виконати її.

12. Досягнувши духовного пробудження як результат цих кроків, ми намагалися нести це послання до залежних і застосовувати ці принципи в усіх наших справах.

В основі відновлення за вказаною вище програмою є взаємодія, під час якої зникають захисні реакції, залежний на прикладі таких самих, як він, не відчуває осуду. Учасники групи намагаються саморозкритися, унаслідок чого спостерігається катарсис та інсайт.

Відбувається зміна ставлення до хвороби як до розбещеності, відсутності сили волі, шкідливої звички. Порівняння з учасниками групи дає змогу глибше пізнати власну хворобу. Водночас розширюються моделі поведінки, які дадуть змогу адаптуватися в реальному житті [14, с. 351].

«12-кроків» є одним із найбільш ефективних методів відновлення після алкогольної та наркотичної залежності. За допомогою програми відновилося більше людей, аніж від будь-яких інших форм лікування разом узятих. Єдина умова для участі – бажання припинити вживання алкоголю та наркотиків.

Тому значення програми можна звести до таких положень:

1. Прийняття наявності проблеми.
2. Знайти вихід і прийняти рішення.
3. Самоаналіз та сповідь.
4. Подолання особистих недоліків.
5. Побудова соціальних зв'язків.
6. Бажання ділитися досвідом з іншими.

Ці положення зводяться до того, що алкогольна та наркотична залежність є смертельною, хронічною, прогресуючою та багатогранною хворобою, яка негативно впливає на соціальні, фізичні, психічні, емоційні та духовні аспекти життя [7, с. 49].

АА та АН характеризуються такими самими терапевтичними перевагами, як і будь-яка форма групової терапії, яка спрямована на зміну стереотипного мислення особистості та на її внутрішній стан.

Проте 12-крокова програма надає можливість для спільного лідерства, навичок навчання, участі в організаційних завданнях, а також розвитку та реконструкції нових ідентичностей. Окрім того, програма пропонує учасникам груп, насамперед, отримувати зворотний зв'язок в умовах комунікативної, міжособистісної взаємодії з іншими учасниками групи [19, с. 640].

Установлено, що особи, які відвідували АА або АН, мали від 4,1 до 8,6 рази більше шансів досягти стійкої тверезості завдяки постійному відвідуванню та участі в зустрічах.

Важливою терапевтичною особливістю груп АА та АН є підтримка, яка передбачає, що люди, які мають спільні проблеми та проживають схожі життєві події та ситуації, здатні краще зрозуміти та допомогти одне одному.

У своєму дослідженні Каскутас (Kaskutas) [9, с. 2168] довів, що залучення до АА прямо та опосередковано – через підтримку інших учасників АА – вплинуло на зниження вживання алкоголю та менш серйозні проблеми.

Важливу роль участі в АА та АН відіграє наявність спонсора (учасника спільноти з достатнім терміном тверезості), який підключений до процесу відновлення. Згідно з останніми дослідженнями, наявність спонсора допомагає утримуватися від уживання психоактивних речовин [10, с. 192].

Завдяки забезпеченню належної уваги, участі та прийняття особи такі групи полегшують процес самодослідження.

Також у групах АА та АН пізнаються основи духовності, які базуються на програмі «12 кроків», як інструмент, спрямований на відновлення та формування активної життєвої позиції [8, с. 150].

Деякі дослідження довели, що духовне пробудження в результаті участі в АА та АН має позитивні наслідки, такі як утримання від алкоголю та наркотиків, менше симптомів депресії, тривала тверезість, а також виникнення меншої ймовірності повернення тяги до алкоголю та наркотиків [23, с. 19].

За словами Неффа та Макмастера [20, с. 41], соціальне навчання серед

учасників анонімних алкоголіків сприяє «духовній трансформації», яка впливає на зміну їхньої поведінки. У цьому процесі духовної трансформації задіяні деякі духовні механізми, такі як зміна сприйняття Бога, збільшення сенсу життя, відкритість до прощення, збільшення самоприйняття, збільшення використання позитивних механізмів подолання фрустрації та посилення інтеграції у соціальні кола.

Духовність є широкою концепцією, яка включає у себе релігійність як одну з форм духовності. Духовне зростання учасників АА та АН базується на участі в групах та/або релігійності. Ці форми можна використовувати для релігійно налаштованих осіб, але для релігійних скептиків, агностиків та атеїстів перевага віддається залученню до груп як до світського способу розвитку духовності. На думку Курца та Уайта [18, с. 69], цей перший механізм духовного зростання, який називається секулярною духовністю, підкреслює роль світських цінностей, а другий – релігійна духовність – фокусується на релігійних цінностях.

Подібно до релігії філософія таких груп та набір правил, що діють у групах самопомоги, можуть становити комплексну структуру для сприйняття, розуміння та оцінки досвіду, а також можуть організувати та орієнтувати поведінку осіб із залежністю. Іншими словами, в осіб, для яких філософія АА та АН є важливою цінністю, ця важливість полягає у життєвій установці, яка виявляється у специфічному сприйнятті реальності, емоційному ставленні та поведінці щодо неї.

Залучення до АА та АН також пов'язане із сенсом життя та надією. Було доведено, що участь в АА сприяє пошуку сенсу життя та надії, що, своєю чергою, є важливими чинниками відновлення осіб з алкогольною залежністю [15, с. 445].

Сенс життя пом'якшує вплив ризиків, пов'язаних зі зловживанням алкоголем та/або наркотичними речовинами. Наприклад, у тривалому дослідженні, проведеному серед 364 осіб із діагнозом алкогольна залежність, участь в АА призвела до значного збільшення сенсу їхнього життя протягом 30-місячного періоду [16, с. 44].

Представлено багато підходів до надії. Деякі автори вказують, що надія є рисою характеру або позитивною емоцією. Інші концептуалізували надію з погляду позитивної психології як силу характеру [21, с. 614].

Дослідження підтвердили, що надія є важливим чинником відновлення та благополуччя людей з алкогольною та/або наркотичною залежністю [22, с. 335]. Вона є прогностичною ознакою початку процесу

відновлення після зловживання психоактивними речовинами, а під час терапії сприяє легкості необхідних змін і поверненню до тверезого способу життя. Окрім того, надія є чинником зниження ризику рецидиву [11, с. 1950].

У дослідженні Гутьєрреса [12, с. 237] сенс життя через надію опосередковано зменшує вживання алкоголю. Прийняття нової життєвої філософії та побудова стабільної ідентичності людини, залежної від алкоголю, дають шанс на зміни та трансформацію, пошук мети та сенсу життя, а також надають інструменти, необхідні для досягнення таких цілей. Окрім того, це дає надію на краще життя на основі прикладів інших тверезих і задоволених учасників груп АА та АН, які уособлюють цю надію. Надія зменшує відчуття самотності та підвищує самооцінку. Усвідомлення того, що особистий досвід може бути цінним для інших, зменшує негативний вплив і підвищує почуття приналежності та зв'язку.

Унаслідок цього відбувається безперервне особистісне зростання та розвиток, оскільки припинення відновлення веде найчастіше до зриву (падіння) та залежного мислення.

Висновки з проведеного дослідження.

Після аналізу українського та закордонного досвіду реабілітації залежних осіб у групах анонімних алкоголіків та анонімних наркоманів встановлено:

- учасники груп не підлягають обмеженням географії, віку, статі, етнічної, політичної чи релігійної приналежності;
- завдання груп спрямовані на учасників, а не на сторонніх, це і відрізняє їх від інших форм соціально-психологічної допомоги;
- терапевтична робота в групі здатна допомогти поліпшити та змінити особисті долі людей, послабити почуття ізольованості;
- учасники групи отримують полегшення та підтримку від інших учасників групи через усвідомлення, що не лише вони одні мають аналогічні проблеми, у групі вони набувають навичок усвідомлення своїх труднощів та їх подолання;
- такі групи є альтернативними колами спілкування, що за умови емоційно теплих та підтримуючих відносин оточуючими сприяють успішній ресоціалізації.

Отже, методика реабілітації в АА та АН спрямована на духовну переорієнтацію учасників, тобто надання опору бажанню вживати наркотики та/або алкоголь, виявлення лояльності щодо тих, хто не може подолати свою хворобу, відданість ідеям групи та наочність. Тому такі групи є найбільш ефективними методами боротьби з уживанням психоактивних речовин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анонімніалкоголіки. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Анонімні_Алкоголіки (дата звернення: 20.01.2023).
2. Анонімнінаркомани. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Анонімні_Наркомани#cite_note-4 (дата звернення: 20.01.2023).
3. Белоусов Ю. Л. Институціоналізація профілактики наркотизму в Україні : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.03. Харків, 2003. 21 с.
4. Групи АН в Україні. URL: <https://web.archive.org/web/20210825063532/> (дата звернення: 20.01.2023).
5. Національний звіт щодо наркотичної ситуації в Україні за 2018 рік. URL: <http://blog.ummcda.org.ua/моніторинг-наркотичної-та-алкогольн/> (дата звернення: 20.01.2023).
6. Рущенко І. П., Кузьминов В. Н. Первичная профилактика наркомании в Украине: обзор опыта и постановка проблемы. Харьков : Финарт, 2002. С. 73–83.
7. Трубавіна І. М. Концепція «допомоги для самопомоги» в соціальній роботі в Україні. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2003. № 3. С. 44–51.
8. Alcoholics Anonymous. Alcoholics Anonymous: The Story of How Many Thousands of Men and Women Have Recovered from Alcoholism. New York : Alcoholics Anonymous World Services, 2001. 254 p.
9. Blonigen D. M., Timko C., Finney J. W. Alcoholics Anonymous attendance, decreases in impulsivity and drinking and psychosocial outcomes over 16 years: Moderated-mediation from a developmental perspective. Abingdon : *Addiction*, 2011. P. 2167–2177. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2011.03522.x>
10. Galanter M., Dermatis H., Sampson C. Narcotics Anonymous: A comparison of military veterans and non-veterans. *Journal of Addictive Diseases*. 2014. Vol. 33. № 3. P. 187–195.
11. Gutierrez D., Dorais S., Goshorn J. R. Recovery as Life Transformation: Examining the relationships between recovery, hope, and relapse. *Substance Use and Misuse*. 2020. Vol. 55. № 12. P. 1949–1957. DOI: <https://doi.org/10.1080/10826084.2020.1781181>
12. Gutierrez D. Spiritus contra spiritum: Addiction, hope, and the search for meaning. *Spirituality in Clinical Practice*. 2019. Vol. 6. № 4. P. 229–239. DOI: <https://doi.org/10.1037/scp0000201>
13. Humphreys K., Blodgett J. C., Wagner T. H. Estimating the efficacy of Alcoholics Anonymous without self-selection bias: An instrumental variables re-analysis of randomized clinical trials. *Alcohol. Clin. Exp. Res.* 2014. № 38. P. 2688–2694.
14. Kelly J. F., Yeterian J. D. The role of mutual help groups in extending the framework of treatment. *Alcohol Res. Health*. 2011. № 33. P. 350–355.
15. Koehn C., O'Neill L., Sherry J. Hope-focused interventions in substance abuse counselling. *Int. J. Ment. Health Addict.* 2012. № 10. P. 441–452.
16. Krentzman A. R., Strobbe S., Harris J. I. Decreased drinking and alcoholics anonymous are associated with different dimensions of spirituality. *Psychol. Relig. Spiritual.* 2017. № 9. P. 40–48.
17. Kurtz L. F. Peer support: Key to maintaining recovery. In R. H. Coombs (Ed.), *Addiction recovery tools: A practical handbook*. 2001. P. 257–272.
18. Kurtz E., White W. Recovery spirituality. *Religions*. 2015. № 6. P. 58–81.
19. Maton K. E. & Salem D. A. Organizational characteristics of empowering community settings: A multiple case study approach. *American Journal of Community Psychology*. 1995. Vol. 23. № 5. P. 631–656.
20. Neff J. A., MacMaster S. A. Spiritual mechanisms underlying substance abuse behavior change in faith-based substance abuse treatment. *Journal of Social Work Practice in the Addictions*. 2005. Vol. 5. № 3. P. 33–54. DOI: https://doi.org/10.1300/J160v05n03_04
21. Park N., Peterson C., Seligman M. E. P. Strengths of character and well-being. *J. Soc. Clin. Psychol.* 2004. № 23. P. 603–619.
22. Jason L. A., Stevens E., Light J. M. The relationship of sense of community and trust to hope. *J. Community Psychol.* 2016. № 44. P. 334–341.
23. Zemore S. E., Mulia N., Jones-Webb R. J., Liu H., Schmidt L. The 2008–2009 recession and alcohol outcomes: Differential exposure and vulnerability for Black and Latino populations. *J. Stud. Alcohol Drugs*. 2013. № 74. P. 9–20.

ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ

THE POTENTIAL OF MODERN UKRAINIAN YOUTH IN THE CONDITIONS OF WARTIME

Статтю присвячено вивченню проблеми потенціалу сучасної молоді в умовах військового часу. Соціально-психологічні зміни, які відбуваються в Україні, потужний спротив російській агресії, активна участь громадян у волонтерській діяльності, всебічна підтримка нашої країни Європою та Америкою зумовили якісні зміни не лише у соціальній структурі суспільства, системі громадських відносин, а й у самосвідомості кожного молодого українця. Молодість як етап життєвого шляху відповідає усім віковим ознакам, але її соціальний статус у сучасній Україні, основні соціально-психологічні характеристики соціально-історично зумовлені та залежать від суспільного устрою, традицій та особливостей соціалізації нашого суспільства. В умовах війни змінюється психологічний простір молоді, формується абсолютно новий психологічний рівень життєтворення, колишні друзі можуть стати ворогами, а неприятели – однодумцями. Війна зумовлює не лише негативні, а й позитивні зміни у структурі особистості сучасної молоді, перевіряє її на зрілість, мужність, витривалість. У багатьох молодих військовослужбовців та волонтерів формуються нові компетенції, новий досвід, зростає професіоналізм, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові пріоритети. Таке переформатування психіки відбувається не лише у молодих бійців, які перебувають на передовій, а й у молодих людей, які працюють у тилу. Узагальнення досліджень про психологічні особливості сучасної української молоді дало змогу виділити соціально-політичний (захист держави на бої бою, активна волонтерська діяльність, стиль життя та уявлення молоді про успіх в умовах війни), особистісний (формування життєтворчості, самоздійснення та онтогенетичної рефлексії), навчальний (психологічний клімат, суспільна думка, колективний настрій, колективний тиск, традиції, що склалися в академічній групі) та ціннісно-моральний (позитивна національна ідентичність, професійно-ціннісні орієнтації) напрями розвитку. Узагальнюючи результати аналізу середньогрупових значень психологічних показників, можна констатувати, що у переважній більшості української молоді компоненти особистісної адаптивності досягли високого рівня сформованості, що забезпечує активну соціальну та громадянську реалізацію молодих людей.

Ключові слова: українська молодь, умови війни, особистісний потенціал, нервово-психічна стійкість, адаптаційні здібності.

The article is devoted to the study of the problem of the potential of modern youth in wartime conditions: socio-psychological changes taking place in Ukraine, strong resistance to Russian aggression, active participation of citizens in volunteer activities, comprehensive support of our country by Europe and America led to qualitative changes not only in the social structure of society, the system of public relations, but also in the self-awareness of every young Ukrainian. Youth as a stage of the life path corresponds to all age characteristics, but its social status in modern Ukraine, the main socio-psychological characteristics are socio-historically determined and depend on the social structure, traditions and features of socialization of our society. In the conditions of war, the psychological space of young people changes, a completely new psychological level of life creation is formed, former friends can become enemies, and enemies – like-minded people. The war causes not only negative, but also positive changes in the personality structure of modern youth, tests it for maturity, courage, and endurance. Many young servicemen and volunteers are developing new competencies, new experience, growing professionalism, reassessing values, and forming new priorities. Such reformatting of the psyche occurs not only among young fighters who are on the front lines, but also among young people who work in the rear. The generalization of research on the psychological characteristics of modern Ukrainian youth made it possible to distinguish socio-political (defense of the state in the pain of battle, active volunteering, lifestyle and youth perception of success in war conditions), personal (formation of life creativity, self-realization and ontogenetic reflection), educational (psychological climate, public opinion, collective mood, collective pressure, traditions developed in the academic group) and value-moral (positive national identity, professional-value orientations) directions of development. Summarizing the results of the analysis of average group values of psychological indicators, it can be stated that in the vast majority of Ukrainian youth, the components of personal adaptability have reached a high level of formation, which ensures active social and civic realization of young people.

Key words: Ukrainian youth, conditions of war, personal potential, neuropsychological stability, adaptive abilities.

УДК 159.9:316.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.38>

Курова А.В.

к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Соціально-психологічні зміни, які відбуваються в Україні, потужний спротив російській агресії, активна участь громадян у волонтерській діяльності, всебічна підтримка нашої країни Європою та Америкою зумовили якісні зміни не лише у соціальній структурі суспільства,

системі громадських відносин, а й у самосвідомості кожного українця. Результатом таких соціально-політичних процесів стали зміна пострадянських та формування нових ідентичностей, які мають етнічну та національну спрямованість. Особлива роль у процесі становлення національної

самосвідомості належить молоді, яка вже стала провідною рушійною силою у розвитку національної ідентичності. Саме тому в науці виникла гостра потреба в цілісному підході до вивчення молодого покоління, у розгляді молоді як органічного суб'єкта національного руху та важливої частини суспільства. У контексті нашого дослідження молодість як етап життєвого шляху відповідає усім віковим ознакам, але її соціальний статус у сучасній Україні, основні соціально-психологічні характеристики соціально-історично зумовлені та залежать від суспільного устрою, традицій і особливостей соціалізації нашого суспільства.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення досліджень про психологічні особливості сучасної української молоді дало змогу виділити соціально-політичний, особистісний, навчальний та ціннісно-моральний напрями розвитку.

Соціально-політичний напрям дослідження психологічних особливостей сучасної української молоді

Т. М. Титаренко, досліджуючи особливості особистості молодих українців, які захищають державу на бої бою, пише, що вже після місяця перебування на передовій адаптивний потенціал особистості вичерпується через стан надмірної мобілізованості, постійної напруженості [23]. Змінюється і психологічний простір молодих бійців, формується абсолютно новий психологічний рівень життєтворення, колишні друзі можуть стати ворогами, а неприятели – однопумцями. Т. М. Титаренко відзначає, що таке переформатування психіки відбувається не лише у молодих бійців, які перебувають на передовій, а й у молодих людей, які працюють у тилу [23].

В. О. Климчук [13] та інші вчені підкреслюють, що війна зумовлює не лише негативні, а й позитивні зміни у структурі особистості сучасної молоді, перевіряє її на зрілість, мужність, витривалість. У багатьох молодих військовослужбовців та волонтерів формуються нові компетенції, новий досвід, зростає професіоналізм, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові пріоритети [13].

Події у сучасній Україні, запекла боротьба з російськими загарбниками не лише змінюють образ світу молоді, а й формують абсолютно нові форми активності, завдяки яким молоді українці прагнуть допомагати людям, котрі перебувають у складних, а інколи і трагічних обставинах: втрата житла, майна, близьких людей та друзів [3]. Тому на порядок денний виходить питання вивчення особистісних якостей та потенціалів, завдяки яким молоді люди почина-

ють займатися волонтерством. Волонтерська діяльність активізує у молоді важливі екзистенційні компоненти особистості, як-от сенс, милосердя, приряття, віра, а в структурі особистості сучасного волонтера виділяються афективні, мотиваційно-вольові, когнітивні та поведінкові елементи, які людина спрямовує на надання допомоги оточуючим.

Волонтерство як альтруїстична діяльність проявляється в турботі про інших людей без оплати або будь-якого матеріального заохочення. Війна з Росією довела, що в сучасній українській молоді дух волонтерства добре розвинений та є характерною ознакою стабільної соціальної системи України.

У сучасній вітчизняній науці психологічний зміст волонтерського руху серед молоді вивчений ще недостатньо, але більшість учених уважає, що одним із досліджених компонентів волонтерства є мотивація [9]. Сучасна українська молодь з альтруїстичною мотивацією в умовах війни допомагає тим, хто потребує, навіть якщо вона може в будь-який момент залишити взаємодію.

Останнім часом проблема стилю життя та пов'язаних із ним психологічних феноменів сучасної української молоді набуває особливого значення. Найбільш відомим вітчизняним науковцем, який працює у цій парадигмі, є Т. М. Титаренко, на думку якої результат особистісного саморозвитку та креативність поєднуються у спорідненому стилі життя понятті «життєвий світ особистості» [23]. Такий підхід дає змогу розглядати процес світоконструювання молоді, спираючись на розуміння механізмів її розвитку, саморуку, індивідуальних особливостей.

Сучасні українські вчені розширюють поняття «стиль життя молоді». Так, Ю. М. Швалб розглядає його як підсумковий показник якості буття усього суспільства [28]; Г. В. Гритчук основним параметром стилю життя вважає суб'єктність/об'єктність [6]; Л. Б. Чміль у структурі життєвих стилів молоді особливу увагу приділяє життєвим цінностям та індивідуальним особливостям [27].

Подальші дослідження життєвого шляху сучасної молоді основний акцент робили на різних аспектах життєвого досвіду. Ж. В. Сидоренко відзначає, що основним новоутворенням молодості є здатність усвідомлювати свій життєвий досвід, що в подальшому становить особистісне підґрунтя самоздійснення молоді [21]. Н. В. Чепелева підкреслює, що основною одиницею індивідуального життєвого досвіду є подія, завдяки якій молода людина

починає усвідомлювати та аналізувати все, що з нею відбувається [26]. У такому ж контексті, розглядаючи події Євромайдану, Т. О. Ларіна виділила як важливий соціальний ресурс життєздатності молоді оптимістичні очікування від майбутнього, демонстрацію активної громадської позиції, очікування підтримуючої поведінки від сім'ї та родини [18]. Життєвий досвід молоді розглядається через механізм усвідомлення (Н. В. Чепелева [26], Т. М. Титаренко [23]), ставлення (Т. М. Титаренко [23]).

Отримані результати доводять, що переважна більшість молоді в досягненні життєвого успіху покладається на себе, займає усвідомлену просоціальну позицію, відкидає небажаний ризик, але впевнена, що досягне успіхів, пишається реальними життєвими досягненнями. Добрі відносини з оточуючими та прагнення до творчої самореалізації молоді реалізуються у відповідних копінг-стратегіях рішення гострих питань, позитивній та цілеспрямованій переоцінці власних можливостей.

Формуючи соціально-демографічний портрет сучасної української молоді, С. М. Коляденко констатує, що молодь активно підтримує вступ України у ЄС, абсолютно всі молоді українці не підтримують анексію Криму Росією та вважають, що конфлікт із країною-агресоркою можна вирішити лише в тому разі, якщо вона поверне Крим, а її військові формування залишать Донбас та інші анексовані території [15].

Особистісний напрям дослідження психологічних особливостей сучасної української молоді

Низка українських учених (Б. П. Лазоренко [17], Ж. В. Сидоренко [21], Т. М. Титаренко [23], В. М. Ямницький [30] та ін.) основним вектором розвитку сучасної української молоді вважає формування життєтворчості, самоздійснення та онтогенетичної рефлексії, що сприяють навичкам самоаналізу, пізнання свого внутрішнього світу та поведінки у зв'язку з урахуванням минулого досвіду, аналізом переживань інших людей, учасників комунікації.

Загалом потужним чинником індивідуального здоров'я та суб'єктивного благополуччя молодої людини є психологічна ресурсність (О. С. Штепа [29]), а на думку Є. Воробйової [4] та М. Й. Казанжи [11], – фасилітація, тому що безпосередня соціальна взаємодія позитивно впливає на особистість. На думку О. Є. Блинової [2], у психологічному портреті сучасного студента особливу функцію виконує комунікативний потенціал, оскільки саме в комунікативному процесі формується система основних якостей, здібностей, компетенцій, що в подальшому закріплюються

у структурі особистості як провідна життєва стратегія.

Навчальний напрям дослідження психологічних особливостей сучасної української молоді

Оскільки провідна діяльність у молодості – навчально-професійна та самоактуалізація, особлива дослідницька увага часто приділяється студентству та специфіці організації освітнього простору в цей період. Під час навчання в університеті соціально-психологічні особливості освітнього простору впливають на становлення специфічних соціально-психологічних явищ, які впливають на особистість студента та його поведінку: психологічний клімат, суспільна думка, колективний настрій, колективний тиск, традиції, що склалися в академічній групі, тощо. Внутрішніми критеріями, на думку деяких учених [5], можна вважати академічну успішність студента, якість набутих знань, рівень сформованості основних компетенцій, рівень особистісного розвитку здобувача. На нашу думку, надійним внутрішнім критерієм є рівень суб'єктивного благополуччя здобувача у процесі навчання та спілкування [16].

Низка вчених (С. О. Кличковський [14], Л. А. Онуфрієва [25], О. М. Чайковська [25] та ін.) вважає, що важливим чинником формування освітнього середовища в університеті є процеси, які відбуваються у студентській спільноті. Сучасні українські науковці (О. Є. Блинова, І. А. Ільницька [2], А. В. Галуза [5]) підкреслюють, що індивідуальна поведінка кожного здобувача вищої освіти визначається цінностями, нормами цього соціального утворення, забезпечуючи необхідний міжособистісний комфорт та соціальний статус. Саме тому на спілкування в академічній студентській групі покладається ще одна важлива функція – збереження почуття психологічної безпеки [2; 5].

Ціннісно-моральний напрям дослідження психологічних особливостей сучасної української молоді

Л. М. Абсалямова та В. В. Ворожбіт-Горбатюк, досліджуючи психологічні особливості сенсожиттєвих орієнтацій молоді, особливу увагу приділяли ресурсам насиченого життя, просоціального досягнення блага, розвиненому вмінню радіти кожному дню [1]. А О. В. Ямницький у структурі професійно-ціннісної орієнтації молоді виявив три основних вектори розвитку: вектор благополуччя (цінності фізичного здоров'я та психологічного комфорту), естетично-когнітивний вектор (цінності творчої самореалізації та пізнання світу) та комунікативно-прагматичний вектор (орієнтації на спілкування та досягнення життєвого успіху).

Незважаючи на безумовне значення професійно-ціннісної сфери молоді, у сучасних умовах війни з Росією на перший план виходить завдання розвитку національної ідентичності молодих громадян України, оскільки позитивна національна ідентичність молоді є важливою умовою стабільності держави [7; 20; 24 та ін.].

Так, Л. М. Співак визначила, що студенти з високим рівнем загального показника національної самоідентичності цікавляться історією, культурою та традиціями української нації, усвідомлюють власну приналежність до української нації; Т. Федотова [24] констатувала, що переважна більшість української молоді має позитивну етнічну ідентичність, а результати досліджень І. В. Данилюка свідчать, що в українській молоді домінують нормальна етнічна ідентичність, етнічна індиферентність та етнотероризм, інші типи етнічної ідентичності є маргінальними [7]. Особливо актуальними уявляються нам дослідження національної ідентичності української молоді у воєнний час, проведені А. Османовою та Л. Співак [20]. Емпірично вчені встановили, що у воєнний час абсолютна більшість української молоді має високий рівень позитивності національної ідентичності, демонструє національну гідність, самоповагу, пишається своїм походженням та належністю до української нації. Вони багато знають про українську націю та про національний характер.

Отже, численні емпіричні дослідження довели актуальність вивчення психологічних трансформацій, які відбуваються з молодими людьми нашої держави в умовах війни, а особливого значення набуває виявлення адаптивних здібностей молоді у ці скрутні часи.

У даній частині емпіричного дослідження прийняли участь 142 респонденти у віці 18–30 років. Використовувалися МЛО «Адаптивність» А. Г. Маклакова та С. В. Чермяніна. Згідно з проведеним дослідженням, рівень адаптаційних здібностей респондентів є переважно високим (табл. 1).

Отже, середні та високі рівні адаптивних здібностей, притаманні сучасній молоді, можна розглядати як важливе підґрунтя реалізації психологічного здоров'я в умовах війни.

Узагальнені тенденції вираженості поведінкової регуляції та нервово-психічної стійкості по всій вибірці молоді є важливими, оскільки в умовах війни вони становлять ядро особистості, розвинена здібність пластично вибудовувати власну поведінку у надзвичайних ситуаціях та продуктивно функціонувати в ній становлять внутріш-

ній шар адаптаційних здібностей молоді. Із табл. 1 ми бачимо, що в нашій вибірці відсутній низький рівень поведінкової регуляції та нервово-психічної стійкості, середній рівень становить 10,607 %, а високий – 89,393 %. Тобто можемо фіксувати, що в умовах війни українська молодь має високий рівень нервово-психічної стійкості та поведінкової регуляції, завдяки чому в ній реалізуються висока й адекватна самооцінка та вміння критично сприймати реальність.

Таблиця 1
Рівень адаптаційних здібностей молоді

Показник адаптивних здібностей		Рівень вираженості показника адаптивних здібностей		
		низький	середній	високий
Поведінкова регуляція та нервово-психічна стійкість	n	0	25	117
	%	0	10,607	89,393
Комунікативний потенціал	n	9	23	110
	%	6,816	20,456	72,728
Морально-етична нормативність	n	4	51	87
	%	3,031	33,334	63,638
Особистісний потенціал адаптації	n	0	26	116
	%	0	11,365	88,638

Тенденція щодо вираженості комунікативного потенціалу молоді є для нас також значущою характеристикою, оскільки, як було відзначено вище, молодь в умовах війни виконує свій обов'язок перед державою, займається волонтерською діяльністю, що потребує розвиненої здатності встановлювати контакти з різними верствами населення, які потребують допомоги. Високий рівень комунікативного потенціалу української молоді (97 %) та середній (36 %) підтверджує психологічні перспективи щодо соціальної активності молодих людей на користь громадян, які перебувають у складних життєвих умовах. Життєдіяльність сучасної молоді в умовах війни пронизана мораллю, тому, на нашу думку, моральна нормативність як компонент адаптаційних здібностей молоді в умовах війни є потужним особистісним ресурсом. Знання моральних норм та вимог до громадян в умовах війни включаються в глибинні структури особистості молодої людини та спряють реалізацій морально-патріотичних дій та вчинків, сприяють виникненню нових альтруїстичних потреб та розвива-

ють активність у загальній боротьбі з російськими загарбниками.

Як бачимо з табл. 1, низький рівень розвитку морально-етичної нормативності становить 3,031 %, середній – 33,334 %, а високий – 63,638 %.

Отримані дані щодо розвитку морально-етичної нормативності достовірно емпірично доводять важливу роль моральності у формуванні української молоді.

Узагальнені результати за показником особистісного потенціалу молоді дають змогу говорити про здатність молодих українців до усвідомленого, активного контакту із соціумом та із самим собою в процесі організації власного життя. Як видно з табл. 1, у нашій емпіричній вибірці низький рівень особистісного потенціалу відсутній, середній становить 11,365 %, а високий – 88,638 %. Ці дані дають змогу припустити, що сучасні молоді люди мають реальний потенціал тих особистісних утворень, які в подальшому дадуть змогу підтримувати психологічне здоров'я в умовах невизначеності.

Реалізацію особистісного потенціалу молоді в умовах війни можна розглядати як єдність важливих потенційних можливостей, які актуалізуються в процесі соціальної взаємодії: до сприймання невизначеної інформації, до адекватного та критичного оцінювання нового соціального явища та до просоціальної діяльності.

Як бачимо з табл. 1, у нашій вибірці низький рівень особистісного потенціалу відсутній, середній становить 11 %, а високий – 88,638 %, що підтверджує існування потенціалу, який у подальшому ляже в основу просоціальної патріотичної позиції сучасної української молоді.

Отримані значення показників адаптаційних здібностей молоді в умовах війни ми розглядаємо як притаманні їм впевненість, відповідальність, стійкість національно-патріотичної спрямованості, реалістичність поглядів, розвинене почуття обов'язку перед державою. Ми припускаємо, що молоді українці глибоко рефлексують мотиви вчинків, системно реалізують свої наміри, розумно розподіляють власні зусилля та контролюють свої вчинки, мають чітко сформовану національно свідому позицію. Отримані дані доводять, що в нашій емпіричній вибірці наполегливість та самовладання представлені достатнім рівнем розвитку. Субшкала «Наполегливість» характеризує силу прагнень молодих українців щодо реалізації мети або розпочатої справи; сучасні молоді українці навіть в умовах війни демонструють прагнення до реалізації планів та завдань, долання перепон та виконання обов'язку.

Але, як доводять отримані результати, інколи мають місце наднормативна активність та надмірна наполегливість. Субшкала «Самовладання» розкриває особливості рівню довільного контролю станів та емоційних реакцій: у молодих українців самовладання достатньо розвинуте, що підтверджує їхню схильність до нерво-психічної стійкості, впевненості у власних можливостях, готовності засвоювати все нове. Окрім того, у структурі особистості сучасного молодого українця домінують орієнтація на традиційні цінності та чітка внутрішня позиція.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, соціально-психологічні зміни, які відбуваються в Україні, потужний спротив російській агресії, активна участь громадян у волонтерській діяльності, усебічна підтримка нашої країни Європою та Америкою зумовили якісні зміни не лише у соціальній структурі суспільства, системі громадських відносин, а й у самосвідомості кожного молодого українця. Молодість як етап життєвого шляху відповідає усім віковим ознакам, але її соціальний статус у сучасній Україні, основні соціально-психологічні характеристики соціально-історично зумовлені та залежать від суспільного устрою, традицій і особливостей соціалізації нашого суспільства. Узагальнення досліджень про психологічні особливості сучасної української молоді дало змогу виділити соціально-політичний, особистісний, навчальний та ціннісно-моральний напрями розвитку. Узагальнюючи результати аналізу середньогрупових значень психологічних показників, можна констатувати, що у переважній більшості української молоді компоненти особистісної адаптивності досягли високого рівня сформованості, що забезпечує активну соціальну та громадянську реалізацію молодих людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абсалямова Л. М., Ворожбіт-Горбатюк В. В. Теорія ортобіозу про психологічні особливості смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*. 2022. № 2. С. 56–59.
2. Блинова О. Є., Ільницька І. А. Соціально-психологічна безпечність освітнього середовища як чинник позитивного психологічного клімату студентської групи. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 1. С. 298–309.
3. Бринза І. В., Свачій Г. Л. Психологічні ресурси особистості та професійна криза. *Актуальні проблеми сучасної психології*. Одеса, 2012. С. 214–217.
4. Воробйова Є. Роль менеджера-фасилітатора в системі організаційного розвитку. *Лідер. Еліта. Суспільство*. 2019. № 2. С. 59–70.

5. Галуза А. В. Коучинг как модель сопровождения профессионального обучения и развития студентов в вузе. *Психологическое сопровождение образовательного процесса*. 2015. Т. 2. № 5–2. С. 51–59.
6. Гритчук Г. В. Гендерні уявлення як чинник формування індивідуального життєвого стилю в юності : дис. ... канд. психол. наук ; Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Хмельницький, 2008. 160 с.
7. Данилюк І. В., Гресько В. В. Особливості сприймання образу росіян українською молоддю залежно від типу етнічної ідентичності. *Український психологічний журнал*. 2018. № 1 (7). С. 28–40.
8. Завгородня О. В. Проблема психологічного здоров'я. Теоретичні та прикладні аспекти. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 124–137.
9. Зливков В. Л., Лукомська С. О. Психологічні особливості волонтерської діяльності в сучасній Україні: мотиваційний аспект. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського*. 2015. № 5. С. 40–46.
10. Зубенко О. М. Стили життя сучасної студентської молоді. *Вісник Харківського національного університету імені В. М. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2020. № 69. С. 74–80.
11. Казанжи М. Й. Психологія фасиліативності. Одеса : Купрієнко С. В., 2014. 327 с.
12. Кічук А. В. Емоційна детермінація психологічного здоров'я студентської молоді: деякі аспекти проблеми. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 33. С. 139–151.
13. Климчук В. О. Посттравматичне зростання та як йому можна сприяти у психотерапії. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 46–52.
14. Кличковський С. О. Дослідження взаємозв'язку деструктивних установок міжособистісної взаємодії з соціально-психологічним кліматом підприємства. *Український психологічний журнал*. 2018. № 3. С. 49–59.
15. Коляденко С. М. Соціальний портрет сучасної української молоді. *Актуальні проблеми соціального управління в Україні за умов глобалізації*. Житомир : ЖДУ, 2017. С. 41–46.
16. Курова А. В. Психологічне благополуччя як емпіричний гарант психологічного здоров'я молоді в умовах невизначеності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 31–36.
17. Лазоренко Б. П. Взаємозв'язки життєвих завдань проблемної та благополучної молоді. *Актуальні проблеми психології: психологічна герменевтика*. 2010. Т. 2. Вип. 6. С. 141–150.
18. Ларіна Т. О. Життєстійкість як життєве завдання особистості. *Актуальні проблеми психології: психологічна герменевтика*. 2007. Т. 2. Вип. 5. С. 131–137.
19. Мелашенко К. Життєвий успіх у гендерному вимірі: соціологічні розвідки. *Соціальні виміри суспільства*. 2009. Вип. 12. С. 208–220.
20. Османова А., Спивак Л. Національна ідентичність української студентської молоді у воєнний час. *Збірник наукових праць РДГУ*. 2022. Вип. 18. С. 132–140.
21. Сидоренко Ж. В. Дослідження життєвого досвіду молоді як чинника постановки завдань з психологічного здоров'я. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія*. 2010. Т. VII. Вип. 22. С. 209–213.
22. Співак Л. М. Зв'язок національної афіліації з національною ідентичністю студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*. 2020. № 1 (17). С. 176–180.
23. Титаренко Т. Постмодерні концептуалізації понять «особистість» та «життєвий шлях». *Психологія і суспільство: український науково-економічний та соціально-психологічний часопис*. Тернопіль, 2009. С. 83–96.
24. Федотова Т. Особливості прояву етнічної та національної ідентичності в студентів-психологів. *Психологічні перспективи*. 2016. № 27. С. 280–293.
25. Чайковська О. М., Онуфрієва Л. А. Вплив міжособистісних взаємин на формування соціально-психологічного клімату студентської групи. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5. № 5. С. 45–61.
26. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду в контексті постнекласичної парадигми. *Особистісний досвід у постнекласичній парадигмі. Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Київ : Інститут соціальної та політичної психології, 2009. С. 3–10.
27. Чміль Л. Б. Психологічні особливості стилю життя студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2010. 170 с.
28. Швалб Ю. Психологічні критерії визначення стилю життя. *Соціальна психологія*. 2003. № 2. С. 14–20.
29. Штепа О. С. Особливості психологічної ресурсності осіб 20–25 років із різним статусом ідентичності. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 204–208.
30. Ямницький В. Системний аналіз феномена життєтворчості особистості. *Психологія і суспільство: український науково-економічний та соціально-психологічний часопис*. 2009. № 4. С. 145–152.

ЛОКУС КОНТРОЛЮ ТА РЕФЛЕКСИВНІСТЬ

LOCUS OF CONTROL AND REFLECTIVENESS

У статті надано теоретичне обґрунтування та результати емпіричного дослідження особливостей зв'язку між рефлексивними процесами та формами локусу контролю дорослих людей. Вихідними положеннями дослідження є розуміння локусу контролю як генералізованої установки особи щодо способу пояснення причин результативності власної поведінки у відповідній ситуації, а рефлексії – як інструмента, що забезпечує контроль та управління поведінкою відповідно до змістових аспектів генералізованої установки. У дослідженні було застосовано методику дослідження рефлексивності (за А. В. Карповим та В. Пономарьовою), методику визначення спрямованості та розвиненості рефлексії (за М. Грантом), методику дослідження локусу контролю (за Е. Ф. Бажиним, Е. А. Голінкіною, О. М. Еткіндом). Вибіркова сукупність становила 75 осіб віком від 35 до 45 років. Результати дослідження засвідчили, що інтернальність має зв'язок із рефлексивними процесами. Налаштованість людини на пояснення результативності власних дій із погляду оцінок власних внесків, уміння брати на себе відповідальність за свої вчинки активізує її рефлексивні процеси. Рефлексивні процеси виконують інструментальні функції в організації соціально-психологічної активності особистості, посилюючи планування, контроль, урахування можливих наслідків, що дає змогу людині повноцінно існувати у соціально-психологічній взаємодії, використовувати свій творчий потенціал. Результати дослідження також дали змогу підтвердити положення про те, що інтернальність може виявляється у різних соціально-психологічних ситуаціях по-різному. Тобто локус контролю не слід розглядати у статусі універсальної ознаки поведінки по відношенню до різних типів ситуацій. Різні види рефлексивних процесів, утворюючи патерн, включені у різні сфери життєдіяльності. Зокрема, соціальні рефлексивні процеси посилюють контроль за реалізацією інтернальної установки у сфері досягнень. Процеси особистісної рефлексії забезпечують контроль за сферою невдач.

Ключові слова: локус контролю, інтернальність особистості, патерн рефлексивних процесів, соціальна рефлексія, особистісна рефлексія.

The article provides a theoretical justification and the results of an empirical study of the features of the connection between reflexive processes and forms of the locus of control of adults. The starting points of the study are the understanding of the locus of control as a generalized attitude of a person regarding the way of explaining the reasons for the effectiveness of one's own behavior in a relevant situation, and reflection as a tool that provides control and management of behavior in accordance with the content aspects of the generalized attitude. The research used the method of reflexivity research (according to A. V. Karpov and V. Ponomareva), the method of determining the directionality and development of reflection (according to M. Grant), the method of locus-control research (according to E. F. Bazhyn, E. A. Golinkina, O. M. Etkind).

The sample consisted of 75 people aged 35 to 45 years. The results of the study proved that internality has a connection with reflective processes. Setting a person to explain the effectiveness of his own actions from the point of view of evaluations of his own contributions, the ability to take responsibility for his actions, activates his reflective processes. Reflective processes perform an instrumental function in the organization of social and psychological activity of an individual, strengthening planning, control, consideration of possible consequences, which allows a person to fully exist in social and psychological interaction, to use his creative potential.

The results of the study also confirmed the proposition that internality can manifest itself in different socio-psychological situations in different ways. That is, the locus of control should not be considered as a universal feature of behavior in relation to different types of situations. Different types of reflexive processes, forming a pattern, are included in different situations. In particular, social reflexive processes strengthen control over the implementation of an internal attitude in the field of achievements. Processes of personal reflection provide control over the sphere of failure.

Key words: locus of control, internal locus of control of personality, pattern of reflexive processes, social reflection, personal reflection.

УДК 159.923:2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.39>

Мирошник О.Г.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

Постановка проблеми. Загальноновизначним є розуміння локусу контролю як приписування людиною причин результативності власних дій внутрішнім або зовнішнім чинникам. Іншими словами, як здатності знаходити джерело управління своїм життям або у зовнішньому середовищі (екстернальний локус), або у самому собі (інтернальний локус). Отже, феномен локусу контролю має зв'язок зі способами пояснення людиною свого життя, стратегіями подолання життєвих криз та особливостями поведінки в екстремальних ситуаціях. Локус контролю також є предметом

аналізу особливостей поведінки людини в ситуаціях соціальної взаємодії, зокрема її позиції по відношенню до оцінки ситуаційних та диспозиційних чинників, що враховуються людиною для прийняття вибору стратегії поведінки. Вивчення чинників, що мають зв'язок із функціонуванням локусу контролю, є важливою проблемою сучасної психологічної науки та практики.

Аналіз публікацій. Витоки поглядів щодо природи цього феномену знаходяться у теорії Дж. Роттера. На його думку, прогноз поведінки людини в ситуації вибору складається з чітко визначених альтернатив. У ситуа-

ції вибору людина здійснюватиме ту дію, поведінковий потенціал якої матиме більше переваг над іншими. Поведінковий потенціал включає два складника: суб'єктивну вірогідність підкріплення після дії (очікування) та суб'єктивну цінність цього підкріплення. Саме Роттером було запропоновано однофакторну структуру локусу контролю, відповідно до якої є полярні оцінки результативності власної поведінки: інтернальна та екстернальна [13]. Інтернальна особистість оцінює усі значимі події, що відбуваються з нею, як результат її власної діяльності. Особа з інтернальним локусом вважає, що може впливати на події свого життя, керувати ними і, отже, нести відповідальність за них і за своє життя у цілому. Екстернальна особистість інтерпретує усі події, що відбуваються в її житті, як залежні не від неї, а від випадку або від інших людей. Визначені особливості підтверджується експериментальними дослідженнями зв'язку локусу контролю із суб'єктивним ставленням людини до події [10], самоставленням людини до себе [5–7], оцінкою особистості своєї часової перспективи [13]. Сучасна психологічна наука пропонує розглядати проблему локусу контролю з позиції багатфакторності його психологічної структури, розширення сфер його впливу на життєдіяльність людини та зв'язку з регулятивними механізмами психіки.

Виклад результатів дослідження.

Мета дослідження полягала у вивченні особливостей зв'язку між сферами локусу контролю та структурними компонентами рефлексивності.

Поширеною є думка про те, що класична інтерпретація локусу контролю, надана Дж. Роттером, має недоліки у частині розуміння її інваріантності по відношенню до будь-яких ситуацій. Іншими словами, локус контролю не є універсальною ознакою поведінки людини, що визначає її орієнтацію у вирішенні питання «хто відповідає». Можна вказати на наявність як мінімум двох чинників, що впливатимуть на вибір людини: багатомірність структури локусу контролю та особливості інтерпретації ситуації, по відношенню до якої здійснюється процес приписування відповідальності. Щодо першого, то ще Х. Левінсон запропонувала відійти від традиційного поділу контролю на два полюси (інтернальність – екстернальність) та виокремила три форми контролю: інтернальність, екстернальність, що пов'язана з почуттям безпорадності та залежності від інших, екстернальність, пов'язану з почуттям неструктурованості навколишнього світу, та фаталізм [8]. Щодо другого, то для різних ситуацій або сфер

життєдіяльності локус контролю може змінюватися. Зокрема, форма суб'єктивного контролю може змінюватися залежно від того, яке значення має конкретна ситуація для потреб людини або наскільки людина є обізнаною щодо цієї ситуації. Отже, форма локусу контролю може залежати від типу соціальної ситуації.

Оцінка людиною змісту соціальних ситуацій відповідно до власних меж Я здійснюється рефлексивними процесами [10]. Рефлексивні процеси становлять основу рефлексивності як здатності особи аналізувати себе, визначати основи власних дій, усвідомлювати свої мотиви, виявляти значення та смисл своїх ставлень до світу, здійснювати довільний контроль за організацією діяльності та поведінки. Існує декілька традицій розуміння природи рефлексії [3; 4].

Воснові нашого дослідження знаходиться системний підхід до розуміння рефлексії, якій дає змогу розглядати її онтологічний статус як метакогнітивний процес, стан та властивості особистості [2]. Рефлексія, будучи процесом, що регулює аналітичні психічні процеси, складається з часткових рефлексивних процесів. Ці процеси мають метакогнітивну природу та одночасно функціонують у сферах самосвідомості, спілкування та діяльності, утворюючи патерн рефлексивних процесів [1]. Онтологічна роль рефлексії полягає у визначенні зовнішніх та внутрішніх меж «Я», їх зв'язуванні та створенні основ для самодетермінації під час *mindfulness* [11].

Організації емпіричної частини нашого дослідження включала аналіз патерну рефлексивних процесів, до складу яких було включено процеси, що забезпечують самоаналіз складників Я-концепції (самоставлення, саморозуміння, самооцінки), та процеси, що визначають здатність до розуміння станів іншого. Завдання дослідження полягало в аналізі особливостей зв'язку між процесами особистісної, соціальної рефлексії та формами локусу контролю у різних соціально-психологічних ситуаціях.

Методи та дизайн дослідження.

До вибірки увійшло 75 осіб віком від 35 до 45 років чоловічої та жіночої статі. Учасники дослідження не мали психічних захворювань та соматичних порушень. Для дослідження використовувалися: методика дослідження рефлексивності (за А. В. Карповим та В. Пономарьовою), методика визначення спрямованості та розвиненості рефлексії (за М. Грантом), методика дослідження локусу контролю (за Е. Ф. Бажиным, Е. А. Голінкіною, О. М. Еткіндом).

Гіпотеза дослідження.

1. Рефлексивність як інтегральна метакогнітивна властивість, що забезпечує самодистанціювання задля аналізу внутрішнього досвіду, організації та довільного контролю за способами розуміння, переживання та діяльності, має зв'язок із формами локусу контролю.

2. Виходячи із розуміння поліфункціональності рефлексії та існуючих її видів прояву в різних сферах активності, що утворюють патерн рефлексивних процесів, можна припустити наявність різних показників зв'язку між рефлексивними процесами та сферами локусу контролю.

Результати дослідження. На початку емпіричної перевірки було зроблено кореляційний аналіз, спрямований на визначення зв'язку між сферами локусу контролю та рефлексивними процесами. Результати представлено в табл. 1.

Дані таблиці засвідчують наявність зв'язку між сферами інтернального локусу контролю та видами рефлексивних процесів. Однак статистична значущість цього зв'язку наявна лише для окремих показників. Охарактеризуємо особливості зв'язку між рефлексивністю та локусом контролю. Установлено наявність статистичного зв'язку з такими сферами локусу контролю, як: загальний показник інтернальності, інтернальність виробничих відносин, інтернальність здоров'я, інтернальність досягнень, інтернальність невдач (рис. 1).

Кореляційний зв'язок рефлексивності із загальною інтернальністю свідчить про те, що прагнення дорослих нести відповідальність за своє життя та результати діяльності, уміння виділяти значущі умови досягнення цілей як у поточній ситуації, так і в перспективному майбутньому пов'язані з їхньою здатністю самодистанціюватися, готовністю до довільного контролю, розумінням меж власного Я, аналізом своїх учинків. Цей зв'язок проявляється у таких сферах контролю дорослого, як: сфера здоров'я, сфера виробничих відносин, сфера особистих досягнень та сфера невдач.

Отже, рефлексивність як інтегральна метавластивість особистості забезпечує контроль та управління базовими ситуаціями життєдіяльності дорослої людини. Ми виходимо з розуміння локусу контролю як генералізованої установки особи щодо способу пояснення причин результативності власної поведінки у відповідній ситуації, а рефлексії – як інструмента, що забезпечує контроль та управління поведінкою особи відповідно до змістових аспектів генералізованої установки.

Результати дослідження показали, що сфера міжособистісних відносин не підпадає під довільний контроль щодо необхідності дорослої людини брати на себе відповідальність за результати взаємодії з іншими. Так, локус контролю за власними відносинами з іншими та рефлексивність мають статистично незначущий зв'язок. Можливо, це пояснюється уявленнями респондентів про те, що успішність відносин є продуктом взаємних установок усіх учасників взаємодії. Іншими словами, у сприйнятті респондентів ця ситуація інтерпретується як така, що потребує «розподільної» відповідальності, що залежить не лише від самої людини, а й від інших, обставин, випадку. Така інтерпретація може бути використана і для пояснення статистично незначущого та водночас негативного за знаком показника кореляції між інтернальністю у сімейних відносинах та рефлексивністю особистості. Отже, перша гіпотеза є частково доведеною.

Отримані результати також підтверджують ідею про те, що локус контролю не слід розглядати у статусі універсальної ознаки поведінки по відношенню до різних сфер життєдіяльності людини. Можна припустити, що саме життєві ситуації можуть здійснювати вплив на формування локусу контролю.

Виходячи з уявлення про рефлексію як патерн рефлексивних процесів, прослідкуємо особливості зв'язку різних рефлексивних процесів зі сферами локусу контролю. Особливості цього зв'язку представлено на рис. 2.

Таблиця 1

Описові статистики та кореляційні зв'язки локусу контролю та видів рефлексії (кореляція значуща на рівні $p \leq 0,01$)

Вид рефлексії	Сфери локусу контролю						
	Io	Id	In	Ic	Ip	Im	Iz
Рефлексивність	0,407**	0,265**	0,265**	-0,16	0,424**	0,148	0,257**
Саморефлексія	0,367**	0,253	0,377**	-0,55	0,467**	0,254	0,204
Соціорефлексія	0,391**	0,381**	0,164	0,099	0,355**	0,177	0,246

Io – загальна інтернальність, Id – інтернальність у сфері досягнень, In – інтернальність у сфері невдач, Ic – інтернальність у сімейних відносинах, Ip – інтернальність виробничих відносин, Im – інтернальність міжособистісних відносин, Iz – інтернальність щодо здоров'я і хвороби.

Для процесів соціальної рефлексії встановлено позитивний статистично значущий зв'язок з інтернальністю у сферах виробничих відносин та особистих досягнень дорослих. Процеси особистісної рефлексії мають зв'язок з інтернальністю у сферах виробничих відносин та особистих невдач. Отримані результати можна пояснити так: інтернальний контроль дорослим своїх робочих відносин та своїх досягнень потребує розвиненої соціальної рефлексії як здатності розуміти стани та думки іншого по відношенню до себе, до справи та спільної взаємодії. Уміння організувати свою діяльність з урахуванням соціальних оцінок та вимог, співвідносити результати своєї соціальної активності з очікуваннями інших значно поліпшує як сам контроль, так і результативність діяльності. Особистісна рефлексія включена у сферу контролю за реалізацією власних планів, програм поведінки, способів досягнення цілей та оцінкою їх ефективності. У разі неуспіху дорослі з інтернальним контролем намагаються проаналізувати свої дії, ставлення та переживання з метою реорганізації

власної поведінки. Інтернали належать до типів особистості, що здатні контролювати складні ситуації та сприймати їх як можливість перевірити себе та побачити свій особистісний ресурс. Можна сказати, що невдачі не тільки не знижують самооцінку інтерналів, а, навпаки, використовуються як стимул для подальшого саморозвитку.

Результати емпіричного дослідження щодо різної структури зв'язку між патерном рефлексивних процесів та складниками локусу контролю свідчать про існування відмінностей між видами рефлексії та сферами локусу контролю. Таким чином, є доведеною друга гіпотеза.

Висновки. Результати дослідження засвідчили, що інтернальність має зв'язок із рефлексивними процесами. Установка людини на пояснення результативності власних дій із погляду оцінок власних внесків, уміння брати на себе відповідальність за свої вчинки активізує її рефлексивні процеси. Рефлексивні процеси виконують інструментальні функції в організації соціально-психологічної активності особис-

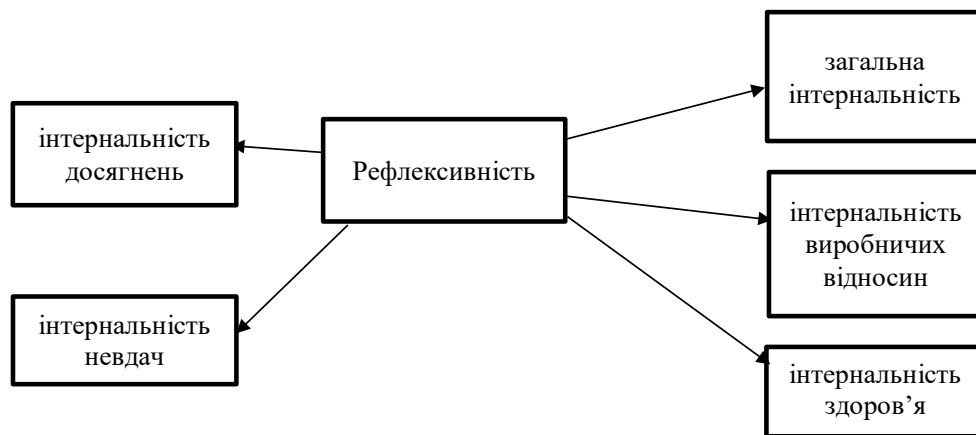

Рис. 1. Рефлексивність та сфери інтернального локусу контролю

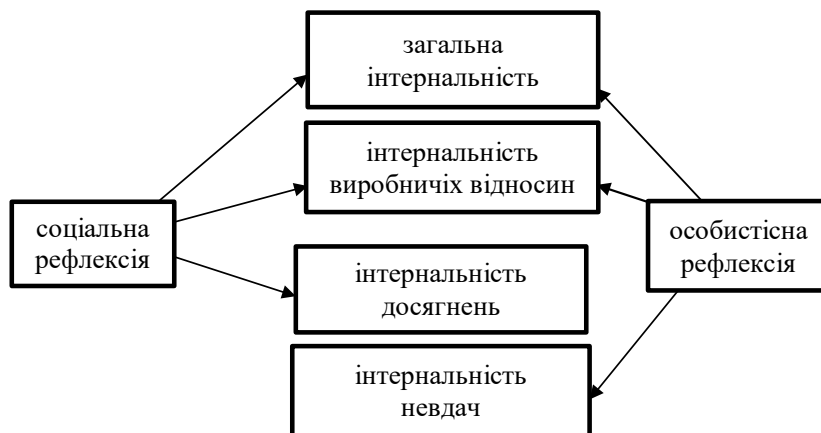

Рис. 2. Процеси соціальної й особистісної рефлексії та сфери інтернального локусу контролю дорослих

тості, посилюючи планування, контроль, урахування можливих наслідків, що дає змогу людині повноцінно існувати у соціально-психологічній взаємодії, використовувати свій творчий потенціал.

Результати дослідження також дали змогу підтвердити версію про те, інтернальність може виявлятися у різних соціально-психологічних ситуаціях по-різному. Тобто локус контролю не слід розглядати у статусі універсальної ознаки поведінки по відношенню до різних типів ситуацій.

Різні види рефлексивних процесів, утворюючи патерн, включені у сфери життєдіяльності. Зокрема, соціальні рефлексивні процеси посилюють контроль за реалізацією інтернальної установки у сфері досягнень. Процеси особистісної рефлексії забезпечують контроль за сферою невдач.

Відсутність статистично значущого зв'язку між рефлексивними процесами та інтернальним локусом контролю у сфері міжособистісних відносин, зокрема й сімейних, свідчить про багатомірність цих явищ, контроль за якими визначається різними чинниками, наприклад: структурою відносин, ознаками самої соціальної ситуації, соціальним ритуалом та культурними нормами.

Перспективою подальшого дослідження є розроблення корекційних програм, що сприяють становленню оптимальної форми локусу контролю осіб із різними показниками рефлексивності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мирошник О. Г. Рефлексивність та регуляторний потенціал особистості *Психологія і особистість*. 2020. № 1 (18). С. 234–246.
2. Мирошник О. Г. Онтологічні виміри професійної рефлексії вчителя у педагогічній взаємодії. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2021. Вип. 1. С. 96–102.
3. Найденова Л. А. Психологія рефлексії на межі тисячоліть: основні тенденції розвитку. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 26. С. 52–65.
4. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. Київ : Міленіум, 2008. 484 с.
5. Савченко О. В. Рефлексивна компетентність: Методи та процедури діагностики : монографія. Херсон : Вишемирський В. С., 2016. 286 с.
6. Abouserie R. Sources and levels of stress in relation to locus of control and self-esteem in university students. *Educational Psychology*. 1994. Vol. 14. № 3. P. 323–331.
7. Gomez R. Locus of control and avoidant coping: Direct, interactional and mediational effects on maladjustment in adolescents. *Personality and Individual Differences*. 1998. Vol. 24. № 3. P. 325–334.
8. Krampen G. IPC – Fragenbogen zu Kontrolluberzeugungen. Gottingen : Hogrefe, 1981.
9. Krampen G. Differentialpsychologie der Kontrolluberzeugungen (Locus of control). Gottingen, Toronto, Zurich : Hogrefe, 1982.
10. Lefebvre V. Research on Bipolarity and Reflexivity. New York : The Edwin Mellen Press, 2006.
11. Myroshnyk O., Titov I., Titova T., Teslenko M. Sanogenic reflection and coping behavior of university students. *Journal of Positive School Psychology*. 2022. Vol. 6. № 6. P. 4189–4196.
12. Thayer S., Gorman B. S., Wessman A. E., Schmeidler G., Mannucci E. G. The Relationship between Locus of Control and Temporal Experience. *The Journal of Genetic Psychology*. 1975. Vol. 126 (2). P. 275–279.
13. Rotter J. B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol. Monogr.* 1966. Vol. 80. № 1. P. 1–28.

ВПЛИВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ

THE INFLUENCE OF THE MILITARY CONFLICT ON THE MENTAL HEALTH OF UKRAINIANS

Статтю присвячено аналізу впливу воєнних конфліктів на психічне здоров'я як на вимушено переміщених осіб усередині країни, мігрантів за кордоном, так і тих громадян, які змінили своє місце проживання під час війни або опинилися в прифронтових або на окупованих територіях.

У статті обґрунтовано актуальність та необхідність вивчення наслідків сучасних воєнних конфліктів та їхнього впливу на психічне здоров'я. Описано вплив військового конфлікту як на окремих індивідів, так і на суспільство у цілому. Наведено та охарактеризовано різні типи наслідків, до яких призводять воєнні конфлікти. Виокремлено основні наслідки російського широкомасштабного вторгнення в Україну, які вже зафіксовано. Звернено увагу на те, що серед мирного населення найбільшого впливу на психічне здоров'я зазнають діти та жінки. Діти є найбільш уразливою групою в умовах воєнного конфлікту. Завдяки своїй чутливій неврологічній системі вони більш сприйнятливі до шоків у процесі свого розвитку. Жінки мають підвищену вразливість до психологічних наслідків війни.

Проаналізовано спалах однієї з найстрімкіших криз вимушеного переміщення цивільного населення як по території України, так і за кордон унаслідок безпрецедентного погіршення ситуації у сфері безпеки в нашій країні, що викликано постійними ракетними ударами по території України. Показано, як наслідки військових дій впливають на психічне здоров'я українців, що були вимушені перейти в рамках країни і за її межі, на тих, хто побував в окупації або знаходиться в прифронтових зонах або зонах бойових дій. Також привернуто увагу щодо необхідності звернення української наукової спільноти до проблеми психічного здоров'я населення, що викликано військовим конфліктом.

Ключові слова: війна, воєнний конфлікт, наслідки воєнних конфліктів, психічне здоров'я, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), внутрішньо переміщені особи (ВПО), мігранти.

The article is devoted to the analysis of the impact of military conflicts on the mental health of internally displaced persons, migrants abroad, and those citizens who changed their place of residence during the war or found themselves in front-line or occupied territories.

The article substantiates the relevance and necessity of studying the consequences of modern military conflicts and their impact on mental health. The impact of the military conflict on both individuals and society as a whole is described.

The article lists and characterizes various types of consequences that military conflicts lead to. The main consequences of the Russian large-scale invasion of Ukraine, which have already been recorded to date, are highlighted.

The article draws attention to the fact that among the civilian population, children and women are most affected by mental health. Children are the most vulnerable group in the conditions of military conflict. Due to their sensitive neurological system, they are more susceptible to shocks during their development. Women are more vulnerable to the psychological effects of war.

The article also analyzes the outbreak of one of the most rapid crises of the forced displacement of the civilian population both on the territory of Ukraine and abroad, as a result of the unprecedented deterioration of the security situation in our country, which was caused by constant missile strikes on the territory of Ukraine. It is shown how the consequences of military actions affect the mental health of Ukrainians who were forced to move within the country, as well as outside its borders, on those who visited the occupation or are in front-line zones or combat zones. Also, attention was drawn to the need for the Ukrainian scientific community to address the problem of mental health of the population caused by the military conflict.

Keywords: war, military conflict, consequences of military conflicts, mental health, post-traumatic stress disorder (PTSD), internally displaced persons (IDP), migrants.

УДК 316.6:355.018
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.40>

Пиголенко І.В.

к. філос. н.,
доцент кафедри соціології
Національний технічний університет
України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Пиголенко Ю.А.

викладач циклової комісії
з педагогічної освіти
Фаховий коледж «Універсум»
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Кукса К.М.

магістрантка факультету соціології
і права,
Національний технічний університет
України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Серед наслідків війни вплив на психічне здоров'я мирного населення є одним із найвагоміших аспектів, який сьогодні набуває все більшого значення для української спільноти. Дослідження населення у цілому показують певне збільшення захворюваності та поширеності психічних розладів. Питання психічного здоров'я поступово визнається важливим питанням розвитку, особливо у випадку країн, які постраждали від воєнного конфлікту. Незважаючи на те що питанням психічного здоров'я приділяється підвищена увага у постконфліктних умовах, існує тенденція припускати, що вплив травми, спричиненої масовим насильством, може бути тимчасовим і не призводити до інвалідно-

сті. Проте невелика, але зростаюча кількість досліджень чинників, що впливають на психічне здоров'я та ефективне лікування в постконфліктних умовах, ставить під сумнів обидва припущення.

Війна в Україні призвела до спалаху однієї з найстрімкіших криз вимушеного переміщення населення та гуманітарних криз в історії. Інтенсивна воєнна ескалація та безпрецедентне погіршення ситуації у сфері безпеки призвели до загибелі людей та поранень, що зумовило масове переміщення цивільного населення як по території України, так і до інших країн. При цьому значну кількість громадян уже кілька разів було переміщено в результаті попередніх бойових дій.

Війна – організована збройна боротьба держав або інших політичних угруповань. Як правило, причинами війни є глибокі суперечності територіального, економічного, політичного, ідеологічного та іншого характеру [10, с. 66].

Актуальність дослідження впливу наслідків війни на психічне здоров'я полягає у тому, що в українському суспільстві з'явилося дві чисельні соціальні групи: вимушено переміщені особи (ВПО) та біженці, яких, на перший погляд, розрізняє лише те, наскільки далеко вони поїхали від повномасштабної війни. За даними звіту Агентства ООН у справах біженців, станом на жовтень 2022 р. 7,8 млн біженців було зареєстровано по усій Європі, з яких 4,7 млн біженців із України зареєструвалися у програмі Тимчасового захисту, що пропонується у Європі [18]. Якщо у попередні роки статус ВПО був обмежений трьома областями України (Донецька, Луганська та АР Крим), то в 2022 р. це явище стало настільки масовим, що майже кожний громадянин України міг відчувати себе хоч на деякий час ВПО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика різних аспектів психологічного, психічного, душевного, духовного, морального здоров'я досліджувалася багатьма як вітчизняними вченими, так і розкрита в працях зарубіжних психологів і психіатрів. Вплив воєнних конфліктів на психічне здоров'я є основною темою праць, що розглядаються в даній статті, таких учених, як Ф. Байнгана, І. Дж. Бодха, Б. Л. Грін, К. Сігфрід, Ш. А. Шейх та ін.

Метою статті є розгляд особливостей впливу війни та військових дій на психічне здоров'я як загалом населення, так і двох найбільших груп – ВПО та мігрантів.

Виклад основного матеріалу. Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [7].

Проблема внутрішньо переміщених осіб гостро поставала в Україні хвилями: спершу в 2014–2015 рр., після анексії Криму Росією та її збройної інтервенції на території Донецької та Луганської областей, що призвело до подальшої окупації частини регіонів; пізніше – під час повномасштабного вторгнення у лютому

2022 р. Воєнний конфлікт спричинив смерті та каліцтва сотень тисяч осіб, що змусило населення України мігрувати у більш безпечні регіони держави, які знаходяться подалі від зони ведення бойових дій.

Щоб якісно організувати підтримку внутрішньо переміщених осіб, необхідно забезпечити їх об'єктивний облік. Поняття «ВПО» для України не є новим, як і процедура їх реєстрації. За даними Мінсоцполітики, у кінці березня як ВПО зареєструвалися лише 130 тис. громадян [1].

Наприклад, МОМ оцінює, що до західного макрорегіону переїхало понад 2,5 млн осіб. Проте дані, надані державними адміністраціями в західних областях, не відповідають оцінкам МОМ. Переміщення всередині країни відбувалося хвилями, залежно від наявності/активності бойових дій у регіоні чи населеному пункті. При цьому частина людей вимушена покидати дім уже вдруге. Серед областей і міст, які зараз перебувають у зоні активних бойових дій, багато таких, що ставали прихистком для ВПО з 2014 р. Найбільша кількість ВПО налічувалася у Донецькій (512 тис.) і Луганській (282 тис.) областях, Києві (163 тис.), у Харківській (136 тис.) області. Серед міст, де частка ВПО була високою до повномасштабного вторгнення Росії в Україну, – Северодонецьк (44 % ВПО), Маріуполь (20 %), Ізюм (13 %), Буча (11 %), Ірпінь (9 %), Бердянськ (8 %), Київ (5,5 %) та ін. [3].

Агентство ООН у справах біженців (УВКБ ООН) визнає, що війна в Україні викликала «найшвидше зростання кризи біженців із часів Другої світової війни». 29 % із 44-мільйонного населення України (12,8 млн осіб) були переміщені в межах країни або за її межі [16].

Найбільше людей виїхали з України у проміжку з 27 лютого до 9 березня. У цей період кордон України на виїзд перетнули 1 649 088 осіб; щоденно з країни виїжджали понад 150 тис. 6 березня кордон перетнули 210 526 осіб, що є найбільшим показником за один день. З України виїхало 1,4 млн (18,8 %) дітей [2].

Перетин кордону є регламентованою процедурою, тому точність представлених даних є досить високою. Водночас ці дані не дають уявлення про чисельність українських мігрантів у країнах призначення. Статистика за кількістю мігрантів у країнах, що приймають, надається національними урядами і залишається приблизною.

Оскільки всередині ЄС немає обов'язкового прикордонного контролю, оцінки кількості вимушених мігрантів з України у країнах ЄС, що не мають кордону з Україною, можна робити на підставі інших джерел.

Передусім це приблизні підрахунки профільних органів приймаючих країн, що ґрунтуються на кількості безкоштовних квитків на транспорт, виданих біженцям України для переміщення країною, та/або на чисельності людей, які скористалися автобусами, організованими національною владою, муніципалітетами чи громадськими організаціями, аби дістатися до цієї країни. Альтернативним джерелом даних також є дані мобільних операторів. Про кількість біженців з України у цих країнах можна говорити і на основі даних про реєстрацію у тих чи інших органах, передусім на отриманні тимчасового захисту, а також на отриманні соціальної допомоги та/чи реєстрації у місцях тимчасового розміщення для тих, хто його потребує.

Проблеми людей, що тимчасово змінили своє місце проживання внаслідок воєнних дій, зазвичай розглядаються з багатьох поглядів: економічного, де ВПО – категорія людей, яку необхідно підтримувати; політичного, де йдеться про розділення сфер впливу влади; соціального, що потребує забезпечення соціального захисту населення, та ін. Станом на початок жовтня 2022 р. кількість ВПО сягнула 6,9 млн осіб, та серед проблем, що вони мають, можна виокремити відсутність доходу крім виплат, неможливість працевлаштування на новому місці, непридатність тимчасової оселі до зимового періоду та відсутність доступу до медичних послуг [4].

У кризових для суспільства умовах кожна людина відчуває чимало негативних емоцій, що викликають у неї стрес та спричиняють деструктивні помилки соціалізації: мешканець Львова важко сприймає російськомовного «біженця» з Північної Салтівки (Харкова), а ексмешканцю Нікополя не вдається зрозуміти відносно нормальний перебіг життя у столиці. Тому існує необхідність вивчення ідентичності ВПО задля подальшого вирішення проблем їх інтеграції у новий соціум та допомоги у прийнятті їх українським суспільством.

У статті ми використовуємо поняття «психічне здоров'я» під час розгляду впливу війни на психічне здоров'я ВПО, мігрантів, населення, що опинилося в прифронтовій зоні та зоні військових дій. Н. Ю. Яременко, посилаючись на Р. М. Баєвського, зазначає, що власне поняття психологічного здоров'я тривалий час слугувало базовою категорією психічного здоров'я, адже досвід психопатології використовувався відносно психіки здорової людини. Однак сучасна наука розмежовує сфери психічного та психологічного здоров'я [13].

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), психічне

здоров'я – це стан благополуччя, за якого кожна людина може реалізувати свій власний потенціал, упоратися з життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти [8].

За визначенням Одеського обласного центру громадського здоров'я, психічне здоров'я – стан інтелектуально-емоційної сфери, основу якого становить відчуття душевного комфорту, яке забезпечує адекватну поведінкову реакцію. Такий стан зумовлений як біологічними, так і соціальними потребами, а також можливостями їх задоволення.

Варто пам'ятати, що фізичне здоров'я і психічний стан нерозривні і взаємопов'язані, тому гармонійній особистості варто піклуватися не лише про свій психічний стан, інтелектуальний розвиток, соціальний статус, а й про стан загального здоров'я [9].

Психічні розлади становлять 12 % глобального тягаря хвороб у всіх країнах світу. За оцінками експертів ВООЗ, до 2020 р. на їхню частку припадало 15 % років життя, втрачених через непрацездатність (Disability-adjusted life year – DALY). Установлено, що максимальний тягар психічних розладів лягає на плечі людей молодого віку, тобто найбільш продуктивної групи населення. Для економічного тягаря психічних розладів характерним є те, що частка непрямих утрат значно (у 2–6 разів) перевищує прямі витрати на лікування [11].

Сучасні дослідження показують, що важка депресія та посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є поширеними і хронічними серед ВПО та біженців.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – це хронічне порушення психічного стану, що може розвинути після травматичної події. Близько 8 % чоловіків та 20 % жінок, що пережили травматичні події, мають ПТСР. Якщо нічого не робити, це може закінчитися руйнацією стосунків, роботи, здоров'я чи навіть життя. ПТСР можна подолати чи навчитися ним керувати [12].

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР, англ. PTSD, посттравматичний синдром, «комбатантський синдром», «в'єтнамський синдром», «афганський синдром», «східний синдром» тощо) – психічний розлад, різновид неврозу, що виникає внаслідок переживання однієї чи кількох подій, що травмують психіку, таких як, наприклад, військові дії, теракти, аварії чи стихійні лиха, катастрофи, важкі фізичні травми, побутові або статеві насильства, загроза смерті тощо.

ПТСР проявляється як довготермінова реакція на стрес. На думку лікарів, його дія

спостерігається щонайменше через чотири тижні після травматичної події [6].

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – це повторювані, нав'язливі спогади про нищівну травматичну подію. Спогади тривають більше одного місяця і починаються протягом шести місяців після події. Патолофізіологія розладу є не до кінця зрозумілою. Симптоми також включають уникнення подразників, пов'язаних із травматичною подією, нічні кошмари та ретроспекції. Діагноз базується на анамнезі. Лікування складається з експозиційної та медикаментозної терапії [5].

Дослідження також показують, що вплив травми є довготривалим. Виявилось, що діти, які пережили нацистський Голокост і японські концтабори, відчували симптоми посттравматичного стресового розладу через 40–50 років після травматичного досвіду. Деякі дослідники припускають, що ці «невидимі рани» можуть зробити суспільство уразливим до рецидиву насильства. Дослідження тих, хто пережив нацистський Голокост і камбоджійський полпотівський режим, показують, що їхні діти та діти їхніх дітей також страждають від психосоціального впливу конфлікту [15].

У кожній популяції 1–3 % мають психічні розлади. Там, де присутній конфлікт, кількість може зрости через посттравматичний стресовий розлад, алкоголізм/наркоманію та депресію, спричинену стресом, пов'язаним із конфліктом. Інша група, можливо, 30–40 % населення, може відчувати такі симптоми, як безсоння, дратівливість, безнадійність і симптоми надмірної настороженості, які можуть зберігатися і ставати більш серйозними, таким чином, заважаючи нормальному функціонуванню людей. Ця група не класифікується як така, що має психіатричний розлад, але може мати психосоціальні розлади, що проявляються у вигляді насильства в сім'ї, злочинної діяльності, відрахування зі школи та іншої антисоціальної поведінки. Нарешті, після травматичної події значна частина населення може страждати від кошмарів, тривоги та інших симптомів стресу, але вони часто тимчасові та з часом зменшуються за інтенсивністю та частотою [17].

Незважаючи на те що конфлікт пов'язаний зі збільшенням поширеності психічних розладів, існує кілька популяційних досліджень, проведених серед дорослих у постраждалих від конфлікту районах і країнах із низьким рівнем доходу. Серед біженців, за оцінками, гостра клінічна депресія та посттравматичний стресовий розлад коливаються в межах 40–70 %. Епідеміологічні дослідження серед ВПО та біжен-

ців на тайсько-камбоджійському кордоні, в Алжирі, Ефіопії, Газі та Уганді показують, що від 15 % до 53 % страждають від ПТСР унаслідок конфлікту [14].

В Уганді 71 % повідомив про тяжкий депресивний розлад, а в Алжирі, Камбоджі, Ефіопії та Газі поширеність психопатології становила 17 % серед не травмованих проти 44 % тих, хто зазнав насильства. Ці оцінки порівнюються з менше ніж 10 % у неконфліктних країнах у США, менше ніж 10 % дорослого населення переживає посттравматичний стресовий розлад або серйозну депресію протягом року.

Дослідження, проведене в Сомалі протягом десятиліття після конфлікту, показало, що кожна п'ята сім'я піклується принаймні про одного члена сім'ї з важкими психічними розладами, більшість із них були колишніми бійцями, і практично в усіх випадках вони зловживали катом (місцевою рослиною, що містить амфетамін). Дослідження також виявило, що 15 % колишніх бійців страждають на серйозні психічні розлади (переважно психози), вони в чотири рази частіше страждають від цього важкого психічного розладу, що призводить до втрати працездатності, яка і без того надто поширена у загальній популяції, а колишні військові у два рази частіше страждають, ніж громадяни, які пережили війну.

Загалом можна очікувати, що поширеність серед населення в типовій постконфліктній країні знаходиться десь між високими показниками серед біженців і низькими показниками в неконфліктних країнах [14].

Діти є найбільш уразливою групою в умовах конфлікту. Завдяки своїй чутливій неврологічній системі вони більш сприйнятливі до шоків у процесі розвитку. Ці шоки можуть включати насильницькі та травматичні події через конфлікт або більш непрямі наслідки, такі як недоїдання, що призводить до затримки росту та когнітивних порушень. У конфліктних ситуаціях матері можуть перебувати в депресії або посттравматичному стресовому розладі, тому не можуть забезпечити належний догляд чи стимул для своїх дітей. Стрес у зовнішньому середовищі часто проявляється насильством у сім'ї, свідками чи жертвами якого можуть бути діти.

Особливої уваги потребує також психічне здоров'я дітей-комбатантів і осіб, які мають інвалідність, спричинену конфліктом (наприклад, інваліди з ампутаціями в Сьєра-Леоне чи жертви мін в Анголі). Група «Сироти та вразливі діти» у Світовому банку адаптувала структуру, взяту з роботи USAID, для задоволення різноманітних потреб дітей, які постраждали від конф-

лікту, залежно від характеру та тяжкості їхнього становища [15].

Жінки мають підвищену вразливість до психологічних наслідків війни. Є докази високої кореляції між стражданнями матерів і дітей під час війни. Зараз відомо, що материнська депресія в пренатальному та постнатальному періодах передбачає гірший ріст у вибірці немовлят у громаді. Соціальна підтримка та традиційні помічники відіграють важливу роль у сприянні психосоціальному благополуччю матерів у регіонах, уражених війною.

Зв'язок між насильством за ознакою статі та поширеними психічними розладами добре відомий. Незважаючи на їх уразливість, визнається стійкість жінок до стресу та його роль у підтримці своїх сімей.

Пряма кореляція між ступенем травми та обсягом психологічних проблем є послідовною в низці досліджень. Чим більший вплив травми, як фізичної, так і психологічної, тим виразнішими є симптоми.

Подальші життєві події та їх зв'язок із виникненням психіатричних проблем мають велике значення для швидкої та повної реабілітації як способу мінімізації негативних наслідків конфліктних ситуацій.

Дослідження послідовно показують цінність як фізичної, так і психологічної підтримки для мінімізації наслідків травм, пов'язаних із війною, а також роль релігії та культурних практик як способів подолання конфліктних ситуацій.

Виникнення різноманітних психологічних симптомів і синдромів у конфліктних ситуаціях широко задокументоване наявними дослідженнями. Проте дослідження також надають докази стійкості більше ніж половини населення перед лицем найгіршої травми під час війни. Немає сумніву, що населення, яке перебуває у ситуаціях війни та конфлікту, має отримувати психіатричну допомогу в рамках загальної допомоги, реабілітації та процесів реконструкції. Як це сталося в першій половині ХХ ст., коли війна дала великий поштовх розвитку концепцій психічного здоров'я, вивчення психологічних наслідків воєннинішнього століття могло б додати нове розуміння та рішення проблем психічного здоров'я населення.

Також важливо продемонструвати, що існують утручання, які можуть усунути цю дисфункцію, що ці втручання, здійснені в постконфліктних умовах, вони призведуть до підвищення продуктивності тих, хто лікується, і що вони економічно ефективні. Окрім того, психосоціальні заходи можуть сприяти миру та примиренню, борючись із гнівом, депресією та почуттям безнадій-

ності та безпорадності, від яких страждають жертви насильства та незахищеності. Очевидно, що необхідні додаткові дослідження та розроблення належної практики, але спостереження за досвідом утручання у психічне здоров'я вже можуть надати певні вказівки щодо параметрів, які необхідно розглянути.

Висновки. Руйнація є частиною воєнного конфлікту та найвизначнішою його рисою. Війна вбиває людей, руйнує капітал і завдає шкоди всій планеті. Війна впливає як на безпосередніх учасників конфлікту, так і на мирне населення. Війна впливає на цілі нації, на прийдешні покоління. Жахиття пережитого під час війни передаються із вуст в уста ще багато поколінь поспіль.

Питання психічного здоров'я поступово визнається важливим питанням розвитку, особливо у випадку країн, які постраждали від воєнного конфлікту. Серед наслідків війни вплив на психічне здоров'я населення сьогодні є одним із найвагоміших аспектів, який потребує звернення уваги з боку української наукової спільноти.

Слід звернути увагу на те, що найбільшого впливу на психічне здоров'я зазнають діти та жінки. Діти є найбільш уразливою групою в умовах воєнного конфлікту. Завдяки своїй чутливій неврологічній системі вони більш сприйнятливі до шоків у процесі свого розвитку. Жінки мають підвищену вразливість до психологічних наслідків війни. Є докази високої кореляції між стражданнями матерів і дітей під час війни. Тому дана тема набуває актуальності та потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В Україні вже 6,5 млн переміщених осіб. *Медіакомпанія DW* : вебсайт. URL: <https://www.dw.com/uk/v-ukraini-vzhe-65-milijoniv-peremishchених-осіб/a-61180611> (дата звернення: 27.01.2023).
2. Дослідження «Українські біженці в Європі 2022 – підлітки». *Громадська організація «Інститут молоді»* : вебсайт. URL: <https://inmol.org/doslidzhennia-ukrainski-bizhentsi-v-ievropi-2022-pidlitky/> (дата звернення: 24.01.2023).
3. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. *Міжнародна організація з міграції* : вебсайт. URL: https://displacement.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Ukraine%20Displacement%20Report_R2_final_UKR.pdf (дата звернення: 27.01.2023).
4. Кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні знову зростає. *МОМ в Україні*. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenukh-osib-v-ukrayini-znovu-zrostaye-dani-mom> (дата звернення: 24.01.2023).
5. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). *MSD DOBІДНИК: версія для фахівців* : вебсайт.

URL: <https://www.msmanuals.com/uk-ua/professional/psychiatric-disorders/anxiety-and-stressor-related-disorders/posttraumatic-stress-disorder-ptsd> (дата звернення: 25.01.2023).

6. Посттравматичний стресовий розлад. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Посттравматичний_стресовий_розлад (дата звернення: 25.01.2023).

7. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 24.01.2023).

8. Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року від 27 грудня 2017 р. № 1018-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-р#Text> (дата звернення: 24.01.2023).

9. Психологічні проблеми особистості та варіанти їх вирішення. *Одеський обласний центр громадського здоров'я* : вебсайт. URL: <https://healthcenter.od.ua/psychichne-zdorovya/> (дата звернення: 25.01.2023).

10. Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Гордьяненко. Київ : Академвидав, 2008. 456 с.

11. Устінов О. В. Психічне здоров'я як складова національної безпеки. *Український медичний ЧАСО-ПИС*. 2013. № 1.

12. Що треба знати про посттравматичний стресовий розлад. *Міністерство охорони здоров'я України* : вебсайт. URL: <https://moz.gov.ua/article/health/>

scho-treba-znati-pro-posttravmatichnij-stresovij-rozlad (дата звернення: 25.01.2023).

13. Ярема Н. Ю. Психологічне здоров'я особистості. *Юридична психологія*. 2015. № 2. С. 106–113.

14. Baingana Florence Mental Health and Conflict. *Conflict Prevention & Reconstruction*. 2003. № 13. P. 1–4. URL: https://www.researchgate.net/publication/277785598_Mental_Health_and_Conflict (дата звернення: 25.01.2023).

15. Bodha Irm Jalali, Sheikh Shabir Ahmad. Conflict and Psychological health of people: A study of Jammu and Kashmir. *International Journal on Arts, Management and Humanities*. 2016. № 5. P. 20–25. URL: <https://www.researchtrend.net/ijamh/pdf/Conflict%20and%20Psychological%20health%20of%20people%20%20A%20study%20of%20Jammu%20and%20Kashmir.pdf>

16. Siegfried K. The Refugee Brief – 24 June 2022. *UNHCR*. URL: <https://www.unhcr.org/refugeebrief/the-refugee-brief-24-june-2022/pdf> (дата звернення: 24.01.2023).

17. Trauma Interventions in War and Peace: Prevention, Practice, and Policy / Green, Bonnie L. and other ; Edited by Green, Bonnie L. New York : Springer New York, 2003. 388 p.

18. UNHCR Europe situations: Data and trends – Arrivals and displaced populations (November 2022). *UNHCR*. URL: <https://reliefweb.int/report/world/unhcr-europe-situations-data-and-trends-arrivals-and-displaced-populations-november-2022> (дата звернення: 24.01.2023).

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

GENDER ASPECT OF PERSONAL AND PROFESSIONAL FULFILMENT OF POLICE OFFICERS

Стаття пропонує теоретичний аналіз особистісної та професійної здійсненності в контексті поліцейської діяльності та гендерних особливостей поліціантів. Наведено наукові напрацювання українських та закордонних учених щодо вибраної проблематики. У царині психології поширено два споріднені феномени – «професійне самоздійснення» та «особистісна здійсненність». Ми в дослідженні пропонуємо авторське поняття «особистісно-професійна здійсненність». Цей феномен розуміється нами як безперервний простір особистісної реалізованості суб'єкта в житті та самореалізації в професійній діяльності, цілісне функціонування яких розкриває унікальний напрям життєздійснення особистості.

Мета дослідження полягає у виявленні гендерної специфіки особистісно-професійної здійсненності поліцейських. Досліджуваними виступили 120 поліцейських, які були розподілені на дві групи – жінок та чоловіків. Кожна група становила 60 осіб. Для досягнення поставленої мети використано авторську методику «Діагностика особистісно-професійної здійсненності поліцейських». Математико-статистична обробка проводилася з використанням t-критерія Стьюдента.

Емпірично встановлено, що особистісно-професійна здійсненність у поліціантів незалежно від статі є своєрідним регулятором між особистісною та професійною сферами під час реалізації життєвого плану людини. У жінок-поліцейських діагностовано спроможність адекватно сприймати життєві події, здатність оцінити їхній вплив, зробити висновки та використати отриману інформацію максимально ефективно. Ці досліджувані усвідомлюють свою роль та важливість у даній професії, поділяють цінності організації, однак намагаються уникати ситуацій, які потребують швидкого прийняття рішень. У групі чоловіків-поліцейських встановлено, що ці респонденти переймаються питаннями значущості своєї професійної діяльності, чітко розуміють сенс своєї професії, відчують свій вплив на результати роботи, готові долати труднощі та приймати рішення.

Ключові слова: гендер, особистісна здійсненність, особистісно-професійна здійснен-

ність, поліцейські, професійне самоздійснення.

The article offers a theoretical analysis of personality's and professional fulfillment in the context of police activity and gender characteristics of police officers. The scientific achievements of Ukrainian and foreign scientists regarding the selected issues are cited. In the field of psychology, two related phenomena "professional self-fulfillment" and "personality's fulfillment" are widespread. We, in the current study, offer the author's concept of "personality's-professional fulfillment". We understand this phenomenon as a continuous space of the subject's personal realization in life and self-realization in professional activity, the integral functioning of which reveals the unique direction of the personality's life fulfillment.

The purpose of the study was to reveal the gender specificity of the personality's-professional fulfillment of police officers. The research subjects were 120 police officers who were divided into two groups – women and men. Each group consisted of 60 people. To achieve the goal, the author's method "Diagnostics of the personality's-professional fulfillment of police officers" was used. Mathematical and statistical processing was carried out using Student's t-test.

It was empirically established that the personality's-professional fulfillment of police officers, regardless of gender, is a kind of regulator between the personal and professional spheres in the implementation of a person's life plan. Female police officers have been diagnosed with the ability to adequately perceive life events, the ability to assess their impact, draw conclusions and use the received information as effectively as possible. These subjects are aware of their role and importance in this profession, share the organization's values, but try to avoid situations that require quick decision-making. In the group of male police officers, it was established that these respondents are concerned with the importance of their professional activity, clearly understand the meaning of their profession, feel their influence on work results, are ready to overcome difficulties and make decisions.

Key words: gender, personality's fulfillment, personality's-professional fulfillment, police officers, professional fulfillment.

УДК 159.9

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.41)

10.32782/2663-5208.2023.45.41

Пономаренко Я.С.

к. психол. н.,

доцентка кафедри соціології

та психології факультету № 6

Харківський національний університет

внутрішніх справ

Постановка проблеми. У психології вельми актуальними є питання життєвого призначення людини, усвідомлення головної мети й покликання. У правоохоронній діяльності, на нашу думку, за це відповідає здійсненність особистості, котра залежить від уміння поліціантів визначати та ставити перед собою цілі, бажання досягнути найвищого рівня особистісної реалізації та кар'єрного зростання. Знання своїх сильних та слабких боків здатне поліпшити не лише ефективність роботи, а й налагодити пси-

хоемоційний стан поліцейських. Здійсненність поліцейських – це вміння працівників ставити перед собою цілі, розвиток навичок, кар'єрне просування по службі, створення комфортного для себе середовища. Континуум особистісної та професійної здійсненності може допомогти працівникам поліції зосередитися на цінностях та принципах, які важливі як для самої людини, так і для поліцейської служби у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У суспільній свідомості вкоринилася

думка, що поліцейські – це насамперед борці зі злочинністю, головними функціями яких є дотримання закону, своєчасне реагування на кримінальні правопорушення, розслідування й затримання злочинців. Однак подібне мислення є спрощеним та не показує всі складнощі, з якими доводиться стикатися поліцейським щодня. Протягом останніх років науковцями-дослідниками створено вражаючу кількість літератури, яка відображає специфіку поліцейської діяльності, психологічні особливості особистості поліцейського тощо.

Наприклад, М. Меннінг (M. Manning) прагнув визначити специфіку поліцейської діяльності з погляду моральності поліціантів. Дослідник підкреслює, що в даній професії провідну роль відіграють особистісні якості та чесноти поліцейських, адже вони повинні збігатися з кодексами та правилами повсякденної роботи поліції. Учений мав намір зрозуміти, що саме допомагає або заважає поліціантам у їхній діяльності. Одним із висновків науковця є думка про те, що для підтримки громадської довіри поліціантам потрібно чесно та професійно виконувати свої обов'язки, демонструючи моральність, відповідальність та здійсненність [7, с. 9–11]. Для успішної поліцейської діяльності важливі не лише етичні якості поліцейських, а й усвідомлення професійної мети, зазначають Дж. Артур (J. Arthur) та колеги [6]. Дослідження Д. Вуд (D. Wood) свідчить, що інтелектуальні, моральні, духовні чесноти поліцейських дають їм змогу діяти мудро, приймати правильні рішення та відчувати свою здійсненність [9].

На думку О. Штепи, особистісна здійсненність є двовекторним поняттям, яке у функціональному сенсі є показником неоднорідності процесів розв'язання людиною того чи іншого життєвого завдання, а у змістовному є ресурсним станом, який задає діяльнісний вектор у досягненні життєвої мети [5, с. 200]. Своєю чергою, О. Кокун вводить у науковий обіг поняття професійного самоздійснення, яке є неподільною частиною життєдіяльності людини, окреслює перспективи й можливості у професії, стимулює до розвитку, сприяє задоволенню особистих потреб людини та професійних вимог [1, с. 35].

Шляхом емпіричного дослідження нами було розглянуто низку суттєвих переваг у поліціантів, які мають високий рівень особистісно-професійної здійсненності, а саме: піклуються про власний престиж, здатні креативно вирішувати складні завдання, переймаються проблемами особистісного розвитку та прагнуть досягнути успіху в професії [8]; цікавляться питан-

нями особистої реалізованості, прагнуть бути корисними та ефективними у роботі, що істотно впливає на їхню задоволеність роботою [4]; мають розвинуті навички самоконтролю та саморегуляції, здатні спрямовувати емоції на оновлення своєї ресурсної бази, що допомагає їм долати наслідки професійного стресу [3]; є ефективними лідерами, готові приймати рішення, брати на себе відповідальність, уміють працювати в команді та вести за собою інших [2]. Головним стимулом, який спонукав до всіх цих досліджень включно з нинішнім, стало зростання плинності поліцейських кадрів. Особистісно-професійна здійсненність, на нашу думку, здатна допомогти поліцейським керувати своїми здібностями, емоціями, забезпечити ефективне спілкування, заохотити приймати автономні рішення й бути реалізованими.

Постановка завдання. Мета дослідження – дослідити гендерну специфіку особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ) поліцейських. Завдання дослідження: 1. Надати теоретичний огляд проблеми особистісної та професійної здійсненності у праця українських та закордонних учених. 2. Визначити гендерні особливості особистісно-професійної здійсненності поліцейських.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку дослідження становили 120 поліцейських, які були розподілені на дві групи – жінок та чоловіків, по 60 осіб в кожній групі. У дослідженні використано авторську методику «Діагностика особистісно-професійної здійсненності поліцейських», яка була апробована, результати довели її валідність, надійність та доцільність у вивченні феномену особистісно-професійної здійсненності в поліцейській практиці. Методика містить 98 питань, які формують 5 блоків по 3 шкали в кожному. У світлі українського сьогодення дослідження відбулося завдяки Google Forms. Респонденти є представниками різних поліцейських підрозділів із різним стажем роботи в поліції, однак у цьому дослідженні нами було враховано лише їх гендерні розбіжності. Математико-статистична обробка проводилася з використанням t-критерія Стьюдента для незалежних вибірок, результати ми унаочнили в табл. 1.

Отже, емпіричне дослідження особистісно-професійної здійсненності поліцейських показало цікаві результати у досліджуваних групах. У першому блоці ОПЗ «Самоідентифікація особистості поліцейського» у групі чоловіків-поліцейських, порівняно з жінками-поліцейськими, встановлені вірогідно значущі розбіжності за шкалою «Задоволе-

ність рівнем свого життя й можливостями професійної реалізації» ($p \leq 0,05$). Це дає змогу констатувати, що чоловіки-поліцейські більшою мірою задоволені своєю професійною діяльністю та можливостями реалізації порівняно з групою жінок. Чоловіки відчувають високу потребу залучити всі свої ресурси на користь суспільства, застосувати всі свої здібності та вміння, щоб виконати обов'язки якомога краще та ефективніше. Уважаємо, що саме зараз вони відчувають пік своєї важливості для суспільства, що збільшує не лише показники їх продуктивності, а й позитивно позначається на мотивації та надає впевненості у собі. Щодо групи жінок припускаємо, що дещо менші результати за даною шкалою свідчать не про низький рівень задоволеності роботою в контексті організаційної специфіки професії, а скоріше говорить про складнощі у прийнятті нових умов поліцейської діяльності в умовах війни.

У другому блоці ОПЗ «Самоставлення особистості поліцейського», котрий розкриває особливості сприйняття себе як особистості, себе як професіонала, як офіцера чи офіцерки поліції, говорить про вміння адекватно себе оцінити, проаналізувати свої сильні та слабкі боки. У даному блоці були виявлені значущі розбіжності у групі чоловіків-поліцейських порівняно з жінками-поліцейськими за шкалою «Реалізація життєвого плану» ($p \leq 0,05$). Можемо сказати, що дані результати є позитивним фак-

том у питанні відданості поліцейських своїй роботі попри складний для країни час. Тобто чоловіки більш схильні ставити перед собою цілі та будувати плани на майбутнє навіть в умовах війни. Чоловіки-поліцейські здатні не лише ставити перед собою цілі, а й досягати їх, що говорить про їхню високу спроможність мобілізувати ресурси, залучити їх, коли цього вимагає ситуація, та при цьому відчувати свою користь для суспільства. Однак обнадійливими є результати, отримані за шкалою «Сприйняття життєвих подій», які показали вірогідно значущі розбіжності у групі жінок-поліцейських щодо групи чоловіків ($p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що хоча жінки меншою мірою схильні будувати плани в критичних ситуаціях, однак вони є здатними надалі переглянути свої пріоритети та цінності, можуть сприйняти зміни та навіть мобілізувати свої ресурси. Інакше кажучи, жінки вміють ефективно адаптуватися до життєвих подій, готові оцінити негативний вплив цих подій на свою особистість та вибудувати стратегію своєї поведінки, яка буде спрямована не лише на збереження свого психоемоційного здоров'я, а й на професійний ріст.

У третьому блоці ОПЗ «Уявлення щодо власного професійного майбутнього» окреслено питання щодо бачення власного професійного майбутнього та прийняття відповідальності за власний вибір. У групі чоловіків-поліцейських порівняно

Таблиця 1

Гендерний аналіз особистісно-професійної здійсненності поліцейських ($M \pm \sigma$)

Шкали	Жінки	Чоловіки	t	P
I Блок – «Самоідентифікація особистості поліцейського»				
Життєве самовизначення	15,73±0,78	15,40±0,77	0,30	–
Потенціал до самозмін та самозростання	16,07±0,98	16,80±0,56	0,65	–
Задоволеність рівнем свого життя й можливостями професійної реалізації	13,46±0,64	15,26±0,49	2,23	0,05
II Блок – «Самоставлення особистості поліцейського»				
Реалізація життєвого плану	13,15±1,02	16,30±1,14	2,06	0,05
Орієнтація на зміну уявлень про себе і своє місце в професії	16,80±0,64	17,13±1,05	0,27	–
Сприйняття життєвих подій	15,43±0,37	13,16±1,03	2,07	0,05
III Блок – «Уявлення щодо власного професійного майбутнього»				
Пошук сенсу діяльності	14,40±0,99	16,93±0,63	2,16	0,05
Прийняття рішень й вибір дій	16,00±0,55	17,90±0,70	2,13	0,05
Здатність планувати та досягати успіху	17,26±0,68	17,13±1,05	0,10	–
IV Блок – «Цінності та залучення офіцерів поліції до діяльності»				
Особистісні цінності	18,07±0,77	20,53±0,98	2,05	0,05
Професійні цінності	12,60±0,60	13,35±0,96	0,66	–
Моральні цінності	16,06±0,86	16,26±1,12	0,14	–
V Блок – «Емоційні контексти особистісно-професійної здійсненності поліцейських»				
Готовність долати професійні труднощі	14,04±0,63	14,86±0,91	0,75	–
Налаштованість на подолання стресових ситуацій	15,26±0,43	18,07±0,51	4,21	0,001
Емоційна стійкість	16,08±0,91	17,53±0,87	1,15	–

з жінками-поліцейськими встановлено вірогідно значущі розбіжності за шкалами «Пошук сенсу діяльності» та «Прийняття рішень й вибір дій» ($p \leq 0,05$). Узагальнено можемо констатувати, що чоловіки-поліцейські переймаються питаннями значущості своєї професійної діяльності, їм важливо чітко розуміти сенс своєї діяльності, відчувати свій вплив на результати роботи, що свідчить про їх налаштованість долати труднощі та брати участь в організаційних питаннях служби. У напружених ситуаціях чоловіки можуть приймати рішення та відчують свою відповідальність. Вони усвідомлюють важливість прийнятих рішень та їхні наслідки у разі допущення помилки, це говорить про їх бажання вдосконалюватися та свідчить про сформовану життєву позицію. Адже людина, яка може взяти на себе відповідальність у складній ситуації, здатна не лише вплинути на її вирішення, а й є прикладом для наслідування, що дуже важливо для поліцейських, які знаходяться на початковому етапі своєї кар'єри. Жінки-поліцейські вкладають дещо інший зміст у сенс своєї діяльності, вони скоріше намагаються збалансувати суворість професії завдяки своїй проникності, дбайливості, емпатії та чутливості. Ми вважаємо, що плідна співпраця чоловіків й жінок у поліції допомагає даній професії посісти визначальне місце в суспільстві, оскільки викликає більше довіри до роботи даної служби й позитивно налаштовує громадян.

Четвертий блок ОПЗ «Цінності та залучення офіцерів поліції до діяльності» зосереджений на дослідженні ціннісної сфери кадрів поліції, які, на нашу думку, є фундаментом усієї поліцейської діяльності, їх міцною опорою та плацдармом для подальшого вдосконалення. За шкалою «Особистісні цінності» у групі чоловіків-поліцейських порівняно з жінками-поліцейськими встановлено вірогідно значущі розбіжності ($p \leq 0,05$). Для даної професійної групи є дуже важливим якісне кадрове наповнення. Професіоналізм поліцейських кадрів напряму залежить від особистості кандидатів на службу, їхніх рис та цінностей. Згідно з результатами, чоловіки-поліцейські демонструють хороший особистісний потенціал, вони пишуться своєю роботою й відчувають гордість за себе. Ми впевнені, що відданість професії, чесність, повага до себе та інших, якість виконуваних обов'язків, справедливість, співчуття, лідерство, надійність, цінності є нерозривно взаємопов'язаними між собою, де кожен елемент є важливим в особистому та професійному житті поліцейських. Жінки-поліцейські, ми вважаємо,

особистісні цінності більше демонструють в повсякденному житті, ніж у професійній діяльності. Припускаємо, що для жінки-поліцейської особистісні прояви більш притаманні в колі родини, друзів, на роботі вони, ймовірно, більше зосереджені на професійних функціях і завданнях, що підтверджено майже однаковими результатами з групою чоловіків за шкалами «Моральні цінності» та «Професійні цінності».

І в п'ятому, останньому, блоці ОПЗ «Емоційні контексти особистісно-професійної здійсненності поліцейських» досліджено емоційні аспекти професійної діяльності поліціантів, їх здатність опановувати себе, розуміти й інтерпретувати свої й чужі емоції тощо. За шкалою «Налаштованість на подолання стресових ситуацій» у групі чоловіків-поліцейських виявлено значущі розбіжності порівняно з групою жінок ($p \leq 0,001$). Отримані результати є очікуваними та прогнозованими, адже вони знайшли своє підтвердження за іншими шкалами опитувальника, які свідчать про високу особисту відповідальність у чоловіків та їх готовність приймати рішення у складних ситуаціях. Тобто чоловіки-поліцейські налаштовані прийняти будь-який професійний виклик, вони знають як себе поводити в подібних ситуаціях, хоча також відчувають на собі наслідки стресу та переймаються результатами своєї роботи. Жінки-поліцейські в кризових ситуаціях швидко адаптуються та здатні мобілізувати свої ресурси, однак вони мають труднощі в емоційному переживанні даних подій та потребують більше часу для нормалізації свого психоемоційного стану.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, нами було проведено теоретичне вивчення означеної проблеми у працях закордонних й українських учених, яке показало недостатню її розробленість. Фахівці з особистісної здійсненності намагаються трактувати дане поняття через призму особистісних якостей людини, її життєвого призначення та задоволення від власного життя. Дослідники професійної здійсненності сходяться у думці, що даний показник є результатом успішної професійної реалізації та демонструє розвинуте прагнення до постійного професійного самовдосконалення. Ми вбачаємо особистісно-професійну здійсненність як життєствердну позицію людини, котра свідчить про вміння рівнозначно гармонізувати ці дві важливі сфери, не виділяючи якусь одну окремо, що свідчить не про цілковите занурення в одну зі сфер, а здатність віднайти баланс між ними. Для поліцейської діяльності особистісно-професійна здійсненність висту-

пає, на нашу думку, значущим чинником для людини, яка вирішила присвятити своє життя на благо суспільству, виконуючи важливу роль – захисту прав та свобод громадян, готовою ризикувати, приймати важливі рішення, стикатися зі складними та небезпечними ситуаціями, не просто виконувати роль офіцера чи офіцерки поліції, а й розділяти цінності даної служби та мати бажання стати її невіддільною частиною.

Емпіричне вивчення особистісно-професійної здійсненності через призму гендерних розбіжностей поліцейських показало цікаві результати. У групі жінок-поліцейських спостерігається адекватне сприйняття життєвих подій, уміння їх оцінити, зробити висновки та вилучити з них максимальну користь. Жінки в поліції усвідомлюють свою роль та важливість у даній професії, розподіляють цінності організації, однак намагаються уникати ситуацій, які потребують швидкого прийняття рішень. Перш ніж діяти, вони воліють усе ретельно обміркувати, у роботі схильні до прояву емоцій, співчутливі, уважні до почуттів інших, надмірно чутливо сприймають негаразди, однак швидко адаптуються до нових умов та готові змінюватися.

У групі чоловіків-поліцейських отримані результати показали, що вони задоволені своїм професійним становищем, відчувають свою потребу та користь, бачать можливість професійного розвитку, що свідчить про їх задоволеність діяльністю. Робота вписується в їхній життєвий план, що дає їм змогу відчувати свою важливість та допомагає віднайти сенс діяльності, який задовольняє їхні особистісні цінності. Чоловіки швидше приймають рішення у складних ситуаціях, вони налаштовані долати труднощі та робити вибір під час стресу, що позитивно позначається на їх продуктивності та задоволеності собою. Ми вважаємо, що особистісно-професійна здійсненність як для чоловіків, так і для жінок у поліцейській діяльності виступає своєрідним плацдармом у реалізації життєвого плану людини. Це дає їм змогу вдало поєд-

нати ці два складника та віднайти гармонію між ними, що позитивно позначається на добробуті поліцейських як представників професійної групи та стимулює розвиватися як особистості.

Перспективою подальших емпіричних розвідок є вивчення особистісно-професійної здійсненності поліцейських з урахуванням різних соціально-демографічних показників респондентів (вік, освіта, досвід роботи тощо), а також огляд даної проблеми в контексті специфіки роботи кожного поліцейського підрозділу окремо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кокун О. М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35–39.
2. Пономаренко Я. С. Комплексне дослідження лідерських здібностей працівників поліції в контексті їх особистісно-професійної здійсненності. *Вчені записки НУ імені В. І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 100–105.
3. Пономаренко Я. С. Психологічний зміст емоцій у поліцейських з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2022. № 12. С. 100–106.
4. Пономаренко Я. С. Самореалізація у контексті часової перспективи у поліцейських із різним рівнем особистісно-професійної здійсненності. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 5 (5). С. 803–813.
5. Штепа О. В. Опитувальник особистісної здійсненності: теоретичні підстави для розробки та результати апробації. *Психологічний часопис*. 2018. № 5 (15). С. 196–223.
6. Arthur J., Earl S. R., Thompson A. P. et al. The Value of Character-Based Judgement in the Professional Domain. *Journal of Business Ethics*. 2021. № 169. P. 293–308.
7. Manning M. L. Policing as a Virtue: Moral Alignment and Legitimacy. University of Essex, 2020. 244 p.
8. Ponomarenko Ya. S. The semantic content of the values of police officers with different levels of personal and professional fulfilment. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and Psychology"*. 2022. № 8 (1). P. 31–37.
9. Wood D. A. Towards Ethical Policing. Bristol : Policy Pres, 2020. 184 p.

ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКОЇ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ ДИТИНИ ЯК МАЙБУТНЬОГО СІМ'ЯНИНА

THE INFLUENCE OF THE PARENTAL FAMILY ON FORMATION CHILDREN AS FUTURE FAMILY MEMBER

Статтю присвячено дослідженню впливу батьківської сім'ї на формування дитини як майбутнього сім'янина. Обґрунтовано актуальність дослідження та зазначено, що у молоді, яка вступає у подружні стосунки, виникають певні труднощі, спричинені невідповідністю до шлюбно-сімейних стосунків та несформованістю якостей сім'янина. Проаналізовані наукові джерела свідчать про те, що батьківська сім'я здійснює вагомий вплив на дитину як майбутнього сім'янина. Описано та проаналізовано основні поняття «сім'я», «сім'янин», «формування майбутнього сім'янина». Проаналізовано, що формування майбутнього сім'янина – це довготривалий процес, який здійснюється під впливом значущих об'єктів на особистість дитини. Визначено чинники, які безпосередньо впливають на формування майбутнього сім'янина. Серед основних чинників можна виділити: приклад батьківської сім'ї, вибраний стиль виховання дитини, психологічний клімат у сім'ї, психологічні характеристики кожного члена сім'ї. Обґрунтовано теоретичну модель батьківської сім'ї в ролі суб'єкта формування дитини як майбутнього сім'янина. Визначено, що значення батьківської моделі, яку сприймає дитина протягом усього дитинства, відіграє чималу роль у формуванні сімейних уявлень про свою майбутню сім'ю. Представлено результати емпіричного дослідження впливу батьківської сім'ї на формування дитини як майбутнього сім'янина. У дослідженні взяли участь 36 батьків, які виховують дітей віком від 10 до 18 років. З'ясовано, що під час виховання майбутнього сім'янина батькам варто подавати власний приклад у таких сферах, як фізична, інтелектуально-світоглядна, морально-психологічна, інтимно-сексуальна, матеріально-фінансова та господарсько-побутова. Визначено, що злагоджені дії батьків є найважливішим підґрунтям успішного формування майбутнього сім'янина. Окреслено перспективу подальших досліджень, що полягає у виявленні соціально-психологічних детермінантів, які здійснюють вплив на формування майбутнього сім'янина.

Ключові слова: майбутній сім'янин, батьківська сім'я, формування сім'янина, шлюбно-сімейні стосунки, умови формування сім'янина.

The article is devoted to the study of the influence of the parental family on the formation of the child as a future member of the family. The relevance of the research is substantiated and it is stated that young people who enter into a marital relationship have certain difficulties caused by unpreparedness for marital and family relations and unformed qualities of a family member. The analyzed scientific sources indicate that the parental family exerts a significant influence on the child as a future family member. The main concepts of "family", "family member", "formation of the future family member" are described and analyzed. It was analyzed that the formation of the future family member is a long-term process that is carried out under the influence of significant objects on the child's personality. The factors that directly affect the formation of the future family member have been determined. Among the main factors, we can distinguish: the example of the parental family, the chosen style of raising a child, the psychological climate in the family, the psychological characteristics of each family member. The theoretical model of the parental family as the subject of the child's formation as a future family member is substantiated. It was determined that the importance of the parental model, which is perceived by the child throughout childhood, plays a significant role in the formation of family ideas about their future family. The results of an empirical study of the influence of the parental family on the formation of a child as a future family member are presented. 36 parents raising children aged 10 to 18 participated in the study. It was found that during the upbringing of the future family member, parents should set their own example in the following areas: physical, intellectual-worldview, moral-psychological, intimate-sexual, material-financial and economic-household. It was determined that the coordinated actions of parents are the most important basis for the successful formation of the future family member. The perspective of further research is outlined, which consists in identifying socio-psychological determinants that influence the formation of the future family member.

Key words: future family member, parental family, formation of a family member, marital and family relations, conditions of formation of a family member.

УДК 159.942
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.42>

Потапчук Н.Д.

д. психол. н., с. н. с.,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
Національна академія Державної
прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького

Карпова Д.Є.

доктор філософії за спеціальністю
053 – Психологія,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Постановка проблеми. Вивчення впливу батьківської сім'ї на формування дитини як майбутнього сім'янина набуває все більшої актуальності, тому що батьківська сім'я є не лише джерелом соціалізації дитини, а й безпосередньо впливає на подальше сімейне життя своїх дітей. Сьогодні ми можемо спостерігати, що в Україні ще не створено систему підготовки молоді до майбутнього сімейного

життя. Наслідками цього є помилковий вибір шлюбного партнера, нерозуміння ролей сім'янина, невміння будувати гармонійні сімейні стосунки, розчарування сімейним життям, деструктивні сімейні конфлікти та розлучення. Звідси виникає потреба у дослідженні впливу батьківської сім'ї на формування дитини як майбутнього сім'янина, зокрема стилей сімейного виховання та виконання батьківських ролей,

а також необхідно визначити наявні шляхи вирішення цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проведений аналіз наукової літератури з психології, педагогіки, соціології свідчить про те, що у наукових працях представлено результати досліджень окремих питань, пов'язаних із впливом батьківської сім'ї на формування дитини та підготовкою її до сімейного життя. Увагу дослідників привертала такі проблемні питання, як вплив батьківської сім'ї на: формування дитини як особистості (Н. Берегова Р. Федорчук) [1], гендерну соціалізацію сучасної молоді (О. Главацька) [3], підготовку до подружнього життя (Т. Медіна, Р. Федоренко, М. Мушкевич, Т. Дучимінська, Л. Магдисюк) [7; 10], формування статевої поведінки установок і уявлень старшокласників щодо майбутнього сімейного життя (Л. Строкач, Т. Захарчук) [13], позиції молоді щодо відношення до шлюбу (М. Ярушак) [15], формування уявлень про майбутнє сімейне життя (І. Крупник) [16]. Окрім того, дослідники вивчали: вплив на формування сучасного сім'янина народно-педагогічних ідей минулого (В. Костів) [4], формування готовності до усвідомленого батьківства студентів закладів вищої освіти (С. Красін) [6], соціально-педагогічну діяльність територіальної громади з формування усвідомленого батьківства молоді (Н. Островська) [8], реалізацію сім'єю функції виховання підлітків (Є. Потапчук, О. Серга) [9]. Незважаючи на те що існує досить багато наукових досліджень, які присвячені підготовці молоді до сімейного життя, залишаються недостатньо висвітленими у психологічній теорії і практиці питання впливу стилей батьківського виховання на формування майбутнього сім'янина. Окрім того, відсутній обґрунтований перелік батьківських ролей, які сприяють формуванню уявлення дитини про моделі поведінки сім'янина.

Постановка завдання: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив батьківської сім'ї на формування дитини як майбутнього сім'янина.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ураховуючи те, що сьогодні відсутні дослідження, які повною мірою розкривають вплив батьківського виховання на формування дитини як майбутнього сім'янина, потребує проведення змістовного аналізу такого поняття, як «формування майбутнього сім'янина». Логіка розгортання теоретизації предмету нашого дослідження потребує детального розгляду понять «сім'я» та «сім'янин».

У Філософському енциклопедичному словнику термін «сім'я» інтерпретується

як місце народження і виховання людини [14, с. 108]; у словнику-довіднику з професійної педагогіки А. Семенова «...сім'я – це форма спільності людей, що склалася з поєднаного шлюбом подружжя, їхніх дітей (власних чи усиновлених), а також, у деяких випадках, з інших осіб, поєднаних родинними зв'язками» [11]; у Великому тлумачному словнику сучасної української мови В. Бусел зазначає, що «...сім'я – це група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом». Також у цьому словнику поняття «сім'янин» визначається як людина, яка має усі необхідні риси для сімейного життя [2, с. 1324].

Аналіз поглядів різних учених на поняття «сім'я» та «сім'янин» дає змогу підійти до розуміння поняття «формування майбутнього сім'янина». За результатами вивчення наукової літератури ми дійшли висновку, що це довготривалий процес, який здійснюється під впливом значущих об'єктів на особистість дитини.

Нам імпонує думка дослідників молоді сім'ї [9], які розглядають батьківську підсистему як таку, де дитина опановує властиві їй способи поведінки та способи вирішення конфліктів, які в майбутньому вона використовує як сім'янин у власних шлюбно-сімейних стосунках. Науковці стверджують, що модель батьківської сім'ї здебільшого характеризує модель сім'ї, яку створюють у подальшому їхні діти, таким чином, вибір потенційного шлюбного партнера залежить від отриманого досвіду в дитинстві.

Дослідники впливу батьківської сім'ї на формування статевої поведінки установок і уявлень старшокласників про майбутнє сімейне життя Л. Строкач та Т. Захарчук [13] вважають, що свій найперший досвід шлюбно-сімейних стосунків дитина отримує в саме в батьківській сім'ї. Вони зазначають, що на формування майбутнього сім'янина впливають психологічний клімат у сім'ї, стосунки між батьком та матір'ю, структура родити, традиції, ролі батька/матері. Також кожен із батьків має свої уявлення про фемініність/маскулінність, морально-етичні погляди на взаємостосунки між чоловіком та дружиною, культуру міжстатевих стосунків, і саме цей досвід батьки намагаються передати своїм дітям, інтуїтивно готуючи їх до майбутнього сімейного життя.

За результатами вивчення впливу батьківської сім'ї на позиції молоді на відношення до шлюбу М. Ярушак [15] робить висновок, що атмосфера, яка панує в батьківській сім'ї, певна організація щоденного життя впливають на уявлення дитини про

міжособистісні стосунки, а також значною мірою позначається на формуванні її як майбутнього сім'янина. На думку дослідниці, сім'я є першочерговою ланкою, яка навчає дитину певним способам поведінки, що допомагають їй порозумітися з іншими людьми. При цьому подружні стосунки партнерів багато в чому відповідають подружнім стосункам їхніх батьків, адже діти підсвідомо сприймають від батьків манеру та стиль поведінки, певний спосіб життя, вагомі якості шлюбних стосунків.

За свідченням Т. Медіної [7], саме батьківська сім'я слугує прикладом поведінки та взаємостосунків для дітей. Авторка підкреслює, що формування майбутнього сім'янина здійснюється не лише під час виховання та навчання дитини, а й у результаті спостереження дітей за поведінкою членів сім'ї.

Опираючись на погляди В. Сухомлинського, В. Кравець [5] зауважує, що найголовнішим аспектом сімейного виховання є формування майбутнього сім'янина, підготовка до сімейного життя та майбутнього батьківства. Окрім цього, дослідник виділив такі важливі та цінні напрями: формування відповідальності подружжя один за одного, культури почуттів, взаєморозуміння та взаємодопомоги, передача майбутньому поколінню духовної культури сім'ї. Дослідник акцентує увагу на величезній ролі рівності чоловіка та жінки.

Дослідниця особливостей впливу батьківської сім'ї на гендерну соціалізацію сучасної молоді О. Главацька [3] також зазначає, що діти схильні засвоювати та відтворювати сценарій життя своїх батьків.

Досліджуючи вплив сімейного виховання на формування особистості дитини, Н. Берегова та П. Федорчук [1] засвідчують, що найбільший вплив на формування дитини, її Я-образу, а в подальшому і на формування сім'янина впливає вибраний батьками стиль виховання. Неправильний вибір стилю виховання може призвести до різноманітних ускладнень, порушень у фізичній, поведінковій та емоційній сферах, що, своєю чергою, може призвести до формування майбутнього сім'янина, з яким буде важко співіснувати.

Авторка монографії «Соціально-педагогічна діяльність територіальної громади з формування усвідомленого батьківства молоді» Н. Островська [8] підкреслює, що на формування сім'янина впливають не лише особливості виховання дитини, а й психологічна готовність батьків до виховання дитини, яка включає когнітивний, мотиваційний та емоційний компоненти. Дослідниця вважає, що найперше батьки

повинні прищепити своїм дітям ті якості, які їм будуть потрібні: відповідальність, працьовитість, здатність піклуватися про близьку людину та дітей, уміння поступатися та забезпечувати свою сім'ю.

На думку В. Костів [4], формування та підготовка майбутнього сім'янина здійснюється з урахуванням різноманітних елементів: розвиток психічно-інтелектуальної сфери, формування соціально-правової культури, морально-психологічне становлення, розвиток комунікативних навичок, педагогічне становлення, формування емоційно-інтимної культури, господарсько-економічної культури, дозвільно-оздоровчої культури сім'янина.

Для розуміння особливостей впливу батьківської сім'ї на формування дитини як майбутнього сім'янина варто розглянути теоретичну модель батьківської сім'ї як суб'єкта формування готовності дитини до ролі майбутнього сім'янина. Адже батьківська модель, яку сприймає дитина протягом усього дитинства, відіграє важливу роль у формуванні сімейних уявлень про свою майбутню сім'ю. Батьківська сім'я надає зразок взаємостосунків між подружжям, яким керується прийдешнє покоління. Тому з усього вищесказаного можна зробити висновок, що модель саме батьківської сім'ї є зразком для молоді під час створення своєї сім'ї, тобто батьківська сім'я має визначальний вплив на особистість як майбутнього сім'янина [16].

За результатами досліджень формування готовності студентської молоді до усвідомленого батьківства було з'ясовано, що кожен дорослий член сім'ї може ефективно виконувати всі свої обов'язки, функції та ролі тільки тоді, якщо він буде постійно розвиватися та самовдосконалюватися як сім'янин та батько/мати [6]. Це підтверджує важливість створення системи підготовки молоді до майбутнього сімейного життя.

З огляду на вище сказане, найголовнішу роль у формуванні майбутнього сім'янина відіграє батьківська сім'я. Її структура, психологічні характеристики кожного члена сім'ї, особистий приклад батьків, психологічний клімат у родині – усе це безпосередньо впливає на формування майбутнього сім'янина.

Далі для підтвердження результатів теоретичного вивчення предмета дослідження ми провели його емпіричне вивчення, метою якого було визначення впливу батьківської сім'ї на формування дитини як майбутнього сім'янина. Нами був розроблений опитувальник для батьків із використання Google Forms. Опитувальник містив ґрун-

товні питання, які чітко відображають критерії ролі й місця батьківської сім'ї у формуванні особистості майбутнього сім'янина. Загальна вибірка дослідження становила 30 батьків, які мають дітей віком від 5 до 18 років [8].

Аналіз та інтерпретація результатів дослідження свідчать про те, що 45,6 % опитаних батьків переконані, що вони є прикладом для своїх дітей за фізичною привабливістю. Це виражається в тому, що вони навчають дітей турбуватися про своє здоров'я, їхні сім'ї намагаються вести здоровий спосіб життя, займаються спортом, доглядають за собою. Водночас 54,4 % опитаних батьків визнають, що, незважаючи на своє прагнення, аби їхня дитина займалася спортом, дотримувалася здорового способу життя, вони особисто не демонструють своїм дітям такий приклад.

Думку батьків щодо своєї інтелектуально-світоглядної привабливості для дітей ми визначали за допомогою питання: «Чи є ви прикладом для своїх дітей в інтелектуально-світоглядній сфері?». Серед учасників опитування 43,7 % відповіли, що вони активно комунікують із членами сім'ї, прагнуть задовольняти взаємні потреби у спілкуванні, надавати корисні поради, мотивувати до втілення різних ідей тощо. На жаль, 56,3 % опитаних батьків вважають, що вони не є прикладом для своїх дітей за інтелектуально-світоглядною привабливістю, оскільки не задумувалися над цим питанням, не вміють це робити або ж не мають часу.

У відповідях на питання: «Чи є ви прикладом для своїх дітей у морально-психологічній сфері?» 54,4 % батьків зазначають, що вони демонструють своїй дитині гідний приклад гармонійних взаємовідносин, проявляють турботу та ніжність один до одного, дарують позитивні емоції, співпереживають, утішають. Поряд із ними є значна частина й тих батьків (45,3 %), які констатують, що вони не є прикладом для своїх дітей у цій сфері, бо не мають вільного часу, постійно зайняті на роботі та ін.

Серед багатьох питань особливо складним для учасників опитування виявилось питання: «Чи є ви прикладом для своїх дітей в інтимно-сексуальній сфері?». З'ясувалося, що лише 28,9 % батьків вважають, що вони подають гарний приклад для своїх дітей шлюбних взаємин у цій делікатній сфері: виявляють щире захоплення партнером, говорять компліменти, фліртують, обіймають, демонструють ніжні почуття один до одного. Окрім того, проводять просвітницькі бесіди з дітьми, щиро та чесно відповідають на їхні запитання. На жаль,

переважна більшість опитаних батьків (71,1 %) визнала те, що це для них є проблемним питанням, адже тема сексуальних стосунків для них табу, вони соромляться розмовляти на цю тему зі своїми дітьми та відкрито не демонструють приклади інтимної комунікації.

Щодо схожих питань, пов'язаних із матеріально-фінансовою та господарсько-побутовою сферами, то більшість батьків (69,7 %) вважають, що вони докладають багато зусиль для того, щоб навчати фінансовій грамотності і бути прикладом для дітей у тому, як наповнювати сімейний бюджет, займатися господарсько-побутовими справами, готувати смачні страви, організовувати домашній побут та розподіляти сімейні обов'язки. На жаль, 30,3 % учасників опитування не змогли чітко відповісти на це запитання. Дехто з них указав, що вони не можуть бути прикладом для своїх дітей через матеріально-фінансові проблеми та різні сімейні негаразди.

На завершення нашого опитування ми з'ясували думку батьків щодо того, що їм не вистачає для виховання дитини як майбутнього сім'янина. Отримані відповіді вказують на те, що батькам недостатньо знань щодо виховання дітей загалом та до майбутнього сімейного життя зокрема. Це служить причиною для появи конфліктів між шлюбними партнерами, насамперед, через різні погляди на виховання дитини та незнання вікової психології. Загалом, згідно з репрезентованими показниками, усвідомлене формування дитини як майбутнього сім'янина на основі власного батьківського прикладу виявила невелика кількість батьків (43,8 %). Найголовнішими причинами стали необізнаність батьків у цій темі, різні погляди на виховання дитини.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Результати дослідження дали змогу з'ясувати, що батьківська сім'я має значний вплив на формування дитини як майбутнього сім'янина. Визначено, що майбутній сім'янин формується під впливом вибраного стилю виховання дитини, психологічного клімату в сім'ї, стосунків між батьком та матір'ю, структури родини, традицій, ролі батька/матері, психологічних характеристик кожного члена сім'ї. З'ясовано, що під час виховання дітей батькам важливо демонструвати їм власний приклад гарного сім'янина у таких сферах, як: фізична, інтелектуально-світоглядна, моральна-психологічна, інтимно-сексуальна, матеріально-фінансова та господарсько-побутова.

Проведене теоретико-емпіричне дослідження дало змогу розширити і поглибити

уявлення про особливості формування майбутнього сім'янина. Визначено, що шлюбно-сімейні стосунки, якості та риси сім'янина формуються на прикладі справжньої моделі подружніх стосунків батьків. Спільні дії батьків є найважливішим підґрунтям успішного формування установок молоді в сімейних стосунках. Отримані результати дослідження можуть посприяти більш осмисленому формуванню майбутнього сім'янина.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у виявленні соціально-психологічних детермінантів, що здійснюють суттєвий вплив на формування майбутнього сім'янина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берегова Н., Федорчук П. Вплив батьківської сім'ї на формування дитини як особистості. *Вісник Львівського університету*. 2020. № 6. С. 10–15.
2. Бусел В. Великий тлумачний словник української мови. Ірпінь : Перун, 2005. 1324 с.
3. Главацька О. Л. Вплив батьківської сім'ї на гендерну соціалізацію сучасної молоді. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2017. № 1. С. 55–59.
4. Костів В. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. Івано-Франківськ : НБ ПНУС, 1996. 194 с.
5. Кравець В. П. Василь Сухомлинський про окремі аспекти формування сім'янина. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. 2018. № 21. С. 231–238.
6. Красін С. А. Формування готовності до усвідомленого батьківства студентів закладів вищої освіти : дис. ... д-ра філософії : 011. Харків, 2020. 259 с.
7. Медіна Т. Батьківська сім'я як осередок підготовки до подружнього життя. *Релігія та соціум*. 2011. С. 129–134.
8. Островська Н. О. Соціально-педагогічна діяльність територіальної громади з формування усвідомленого батьківства молоді : монографія. Хмельницький : Університет «Україна», 2017. 183 с.
9. Потапчук Є. М., Серга О. О. Реалізація сім'єю з підлітками функції виховання як психологічна проблема. *Габітус*. 2021. Вип. 21. С. 183–187.
10. Психологія молоді сім'ї : монографія / Р. П. Федоренко та ін. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. 392 с.
11. Семенова А. Словник-довідник з професійної педагогіки. Одеса : Пальміра, 2006. 221 с.
12. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-ми вип. / уклад. Р. Осташ, Г. Войтів. Львів, 2004. Т. 11. 256 с.
13. Строкач Л. М., Захарчук Т. П. Вплив батьківської сім'ї на формування статеворольових установок і уявлень старшокласників на майбутнє сімейне життя. *Психологічний часопис*. 2015. № 1. С. 92–97.
14. Філософський енциклопедичний словник / ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук. Київ : Абрис, 2020.
15. Ярушак М. Вплив батьківської сім'ї на позиції молоді на відношення до шлюбу. *Молодь і ринок*. 2010. № 6. С. 117–121.
16. Крупник І. Батьківська модель родини в аспекті її впливу на формування уявлень про майбутнє сімейне життя. *Освіта регіону*. 2013. № 3. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1129>

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ В СТРУКТУРАХ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПРОЦЕСІ ВПРОВАДЖЕННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

EMPIRICAL STUDY OF THE FEATURES OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CLIMATE IN THE STRUCTURES OF STATE ADMINISTRATION AND LOCAL GOVERNMENT IN THE PROCESS OF IMPLEMENTATION OF DECENTRALIZATION IN UKRAINE

У статті надано опис загальної стратегії емпіричного дослідження проблеми особливостей соціально-психологічного клімату в структурах державного управління та місцевого самоврядування в процесі впровадження в Україні реформи адміністративно-територіального устрою та територіальної організації влади.

Представлено результати проведеного автором емпіричного дослідження особливостей соціально-психологічного клімату в колективах організацій органів державної влади та місцевого самоврядування. Охарактеризовано результати дослідження рівнів розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади, його складників. Здійснено аналіз взаємозв'язку рівня розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади з чинниками досліджуваного явища.

Продемонстровано встановлений у результаті проведеного дослідження взаємозв'язок між рівнями розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади і чинниками: макrorівня: регіон функціонування органу влади (Південь, Північ, Схід, Захід), чисельність населення територіальної громади (до 200 тис. осіб, від 200 тис. осіб), стан національної безпеки країни (воєнний стан, до введення воєнного стану); мезорівня: стиль керівництва (демократичний, авторитарний, ліберальний), органи управління (орган державної влади, орган місцевого самоврядування), рівень управління органу влади (обласний, районний, міський); макrorівня: ідентифікація з громадою (абсолютна, часткова, відсутня), ціннісні орієнтації (термінальні, інструментальні). Представлено виявлені в результаті емпіричного дослідження найбільш статистично значущі зв'язки між рівнями розвитку соціально-психологічного клімату організації та чинниками ідентифікації службовців із громадою, ціннісними орієнтаціями, стилем керівництва, органами управління, станом національної безпеки країни.

Ключові слова: соціально-психологічний клімат, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, децентралізація, рівні розвитку соціально-психологічного клімату, чинники: макrorівня (ідентифікація з громадою, ціннісні орієнтації), мезорівня (стиль керівництва, органи управління, рівень управління органу влади), макrorівня (регіон функціонування органу влади, чисельність населення територіальної громади, стан національної безпеки країни).

The article provides a description of the general strategy of the empirical study of the problem of the features of the socio-psychological climate in the structures of state administration and local self-government in the process of implementing the reform of the administrative-territorial system and territorial organization of power in Ukraine.

The results of the author's empirical study of the features of the social and psychological climate in the collectives of organizations of state authorities and local self-government are presented.

The results of the study of the levels of development of the socio-psychological climate of the organization in the process of decentralization of power and its components are characterized. An analysis of the relationship between the level of development of the socio-psychological climate of the organization in the process of power decentralization and the factors of the phenomenon under study was carried out.

The relationship established as a result of the research between the levels of development of the socio-psychological climate of the organization in the process of implementing the decentralization of power and the factors: macro level: region of functioning of the authority (south, north, east, west), the population of the territorial community (up to 200 thousand persons, from 200,000 persons), the state of national security of the country (martial law, before the introduction of martial law); meso-level: leadership style (democratic, authoritarian, liberal), governing bodies (state authority, local self-government body), level of government authority (regional, district, city); macro level: identification with the community (absolute, partial, absent), value orientations (terminal, instrumental).

The most statistically significant relationships between the levels of development of the socio-psychological climate of the organization and the identification of employees with the community, value orientations, leadership style, management bodies, the state of national security of the country are presented, revealed as a result of empirical research.

Key words: socio-psychological climate, state authorities, local self-government bodies, decentralization, levels of development of the socio-psychological climate, factors: macro-level (identification with the community, value orientations), meso-level (leadership style, management bodies, level of government management), macro level (region of functioning of the authority, the population of the territorial community, the state of national security of the country).

УДК 658.891
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.43>

Сімоненко О.А.
аспірант кафедри психології
Університету економіки та права «КРОК»

Реформа адміністративно-територіального устрою та територіальної організації влади, або реформа децентралізації влади, що розпочалася у 2014 р. і тривала сім років, фактично у 2020 р. завершила в країні формування нового адміністративно-територіального устрою. Як результат, в Україні створено новий базовий рівень, що складається із 1469 об'єднаних територіальних громад [1], та новий районний рівень, що складається зі 136 нових (укрупнених) районів [2].

Тобто фактично з 12 500 рад громад, що були діючими до початку реформи, сьогодні в Україні залишилося 1469 рад об'єднаних територіальних громад, і з 490 районів було створено втричі менше – 136 районів, а відповідно, і 136 районних державних адміністрацій.

Ключовим завданням реформи, окрім формування нового, оптимального територіального устрою, було передача повноважень за принципом субсидіарності, тобто на максимально нижчій рівень влади, на якому наявна спроможність виконувати такі повноваження.

Зрозумілим є той факт, що в процесі таких трансформацій змінилося не лише керівництво органів державної влади та органів місцевого самоврядування, змінилися й колективи таких органів на регіональному та місцевому рівнях. А отже, окрім виконання нових повноважень, функцій та завдань, перед співробітниками даних установ постало нове завдання – формування в умовах обмеженого часового ресурсу нових колективів – команд, спроможних досягати необхідних результатів.

24.02.2022 після повномасштабного вторгнення РФ на територію України Указом Президента України на всій території країни було утворено 25 обласних та 119 районних військових адміністрацій, які набули статусу відповідних військових адміністрацій, а голови цих державних адміністрацій були призначені начальниками даних військових адміністрацій [3]. Отже, колективи обласних військових адміністрацій і нещодавно створені колективи районних державних адміністрацій укрупнених районів та ради і виконкоми нещодавно створених об'єднаних територіальних громад постали перед викликом щодо виконання у тому числі нових завдань, пов'язаних з управлінням територіями у воєнний час. Тобто фактично нещодавно сформовані нові колективи на субрегіональному та місцевому рівнях влади, що приступили до виконання нових повноважень в умовах децентралізації і де тільки почав формуватися сприятливий соціально-психологічний клімат, отри-

мали завдання забезпечити ефективний менеджмент територій в умовах воєнного стану, що передбачає новий рівень фізичного, психологічного та емоційного навантаження на службовців.

Проведене автором емпіричне дослідження мало на меті виявити особливості соціально-психологічного клімату таких організацій, його когнітивно-гностичного, мотиваційно-ціннісного, емоційно-оцінного, поведінково-діяльнісного компонентів та встановити зв'язки, у тому числі найбільш статистично значущі, між рівнями розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади та чинниками досліджуваного явища з метою формування рекомендацій та програм щодо оптимізації рівня СПК колективів органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виділення не вирішених раніше частин проблеми. Слід зазначити, що попри всебічне вивчення науковцями проблеми соціально-психологічного клімату організації лишаються відкритим питання дослідження рівнів та показників соціально-психологічного клімату окремого типу організацій – органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цілому і, що важливо, у процесі впровадження реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, яка триває в Україні з 2014 р. Окремо слід відзначити відсутність у доступних наукових джерелах описаних наукових досліджень щодо проведених емпіричних досліджень рівнів соціально-психологічного клімату колективів вищезазначених установ, у тому числі досліджень, що встановлювали би зв'язок рівнів сприйнятливості СПК в організації у процесі впровадження децентралізації влади та чинників, що впливають на формування сприятливого соціально-психологічного клімату.

Мета статті – представлення результатів емпіричного дослідження соціально-психологічного клімату колективів організацій органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі впровадження реформи децентралізації влади, які в тому числі включають встановлені в процесі даного дослідження найбільші статистично значущі взаємозв'язки між рівнями розвитку СПК досліджуваних організацій і окремими чинниками, такими як: ідентифікація службовців із громадою, ціннісні орієнтації, стиль керівництва, рівень органу управління та стан національної безпеки країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження критеріїв та показників СПК, у тому числі основних

критеріїв: професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади (когнітивно-гносичний компонент); усвідомлена мотивація діяльності в органах влади (мотиваційно-ціннісний компонент); оцінне ставлення до взаємодії в органах влади (емоційно-оцінний компонент) та професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади (поведінково-діяльнісний компонент), складалося з трьох три етапів. На I етапі було обґрунтовано комплекс діагностичних методик дослідження рівнів розвитку соціально-психологічного клімату організації та його компонентів у процесі децентралізації влади. На II етапі було проведено дослідження чинників соціально-психологічного клімату органів державної влади та органів місцевого самоврядування у процесі впровадження децентралізації влади. III етап дослідження було присвячено виявленню особливостей зв'язку між рівнями розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади та чинниками досліджуваного явища. Також у ході даного етапу здійснено кількісну та якісну інтерпретацію отриманих результатів, проведено математично-статистичний аналіз та сформульовано відповідні висновки.

Зазначені етапи дослідження передбачали застосування методів та методик вивчення рівня розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади, його складників і чинників. Використані психодіагностичні методики є валідними, надійними та відповідають основним психометричним вимогам.

Вибірку констатувального етапу емпіричного дослідження соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади становили працівники 26 органів управління (4 регіонального, 11 районного, 11 базового рівнів влади) у галузі охорони здоров'я чотирьох областей: Сумської, Дніпропетровської, Одеської та Тернопільської. Колективи установ, що брали участь у дослідженні:

Дніпропетровська область: Департамент охорони здоров'я Дніпропетровської обласної державної (військової) адміністрації, сектору охорони здоров'я Дніпровської районної державної адміністрації, відділу освіти, охорони здоров'я, культури та спорту Павлоградської районної військової адміністрації, відділу освіти, молоді, спорту та охорони здоров'я Новомосковської районної військової адміністрації, відділу освіти, охорони здоров'я, культури, молоді, спорту Синельниківської районної державної адміністрації, департаменту охорони здоров'я населення Дніпровської міської ради, відділу охорони здоров'я Пав-

лоградської міської ради, управління охорони здоров'я Кам'янської міської ради, відділу охорони здоров'я виконавчого комітету Жовтководської міської ради;

Тернопільська область: департамент охорони здоров'я Тернопільської обласної державної (військової) адміністрації, сектору з питань освіти, охорони здоров'я, культури та спорту Тернопільської районної державної адміністрації, відділу з гуманітарних питань Чортківської районної військової адміністрації, відділу з гуманітарних питань Кременецької районної військової адміністрації, відділу охорони здоров'я та медичного забезпечення Тернопільської міської ради, загального відділу Зборівської міської ради;

Сумська область: управління охорони здоров'я Сумської обласної державної (військової) адміністрації, відділу освіти, охорони здоров'я, культури, спорту Конотопської районної державної адміністрації, управління охорони здоров'я Сумської міської ради, відділу охорони здоров'я Охтирської міської ради, відділу з питань соціального захисту та охорони здоров'я Путивльської міської ради;

Одеська область: департамент охорони здоров'я Одеської обласної державної (військової) адміністрації, відділу охорони здоров'я Одеської районної військової адміністрації, відділу освіти, культури, спорту та охорони здоров'я Березівської районної державної адміністрації, відділу освіти, охорони здоров'я, культури та спорту Роздільнянської районної державної адміністрації, департаменту охорони здоров'я Одеської міської ради, відділу соціального захисту та охорони здоров'я Татарбунарської міської ради.

Загалом у дослідженні брало участь 285 службовців, розподілених на такі групи: за статтю: жінки – 36,5 %, чоловіки – 63,5 %; за віком: працівники до 30 років – 11,9 %, 30–45 років – 42,8 %, 45 років і більше – 45,3 %; за рівнем управління органу влади: регіональний рівень влади – обласна державна адміністрація/обласна військова адміністрація – 43,2 %, районний рівень – районна державна адміністрація/районна військова адміністрація – 11,9 %, базовий рівень влади – міські об'єднані територіальні громади – 44,9 %; за територіальним перебуванням відповідних служб: північ (Сумська область) – 12,3 %, південь (Одеська область) – 31,6 %, захід (Тернопільська область) – 17,9 %, схід (Дніпропетровська область) – 38,2 %; за рівнем органів управління: органи державної влади – 55,1 %, органи місцевого самоврядування – 44,9 %; за чисельністю насе-

лення, що мешкає у відповідних об'єднаних територіальних громадах: територіальні громади з населенням від 200 тис. осіб і більше, територіальні громади з населенням до 200 тис. осіб і менше.

Відповідно до результатів пілотажного дослідження, застосовано сукупність діа-

гностичних методик щодо визначення особливостей рівня розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади та його чинників. Комплекс діагностичних методик та узагальнену таблицю для визначення показників рівнів розвитку соціально-психологічного

Таблиця 1

Комплекс діагностичних методик та узагальнена таблиця для визначення дослідження рівнів розвитку СПК організації в умовах децентралізації

№	Показники СПК організації	Методологія оцінки показники СПК організації	Рівні розвитку клімату		
			сприятливий	нейтральний	несприятливий
<i>Критерій «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади» Когнітивно-гностичний компонент</i>					
1	Обізнаність щодо процесів децентралізації влади	Анкета «Децентралізація влади» [4]	48–72 бали	24–47 балів	1–23 бали
2	Професійна компетентність	Анкета «Якір кар'єри» [5]	150–225 балів	75–149 балів	25–75 балів
3	Усвідомлення цілей спільної діяльності	Тест «Ефективність управління» [6]	28–40 балів	14–27 балів	1–13 балів
<i>Критерій «усвідомлена мотивація діяльності в органах влади» Мотиваційно-ціннісний компонент</i>					
4	Мотивація професійної діяльності в умовах децентралізації влади	Методика дослідження мотивації професійного й особистісного зростання [7]	4–6 балів	1–3 бали	0 балів
5	Прагнення до вдосконалення	Тест «Готовність до саморозвитку» [8]	10–14 балів	5–9 балів	0–4 бали
6	Корпоративна культура	Анкета «Оцінка стану корпоративної культури підприємства» [9]	84–125 балів	42–83 бали	0–41 бал
<i>Критерій «оцінке ставлення до взаємодії в органах влади» Емоційно-оцінний компонент</i>					
7	Задоволеність членством у колективі	Методика «Дослідження задоволеності роботою» [10]	156–216 балів	96–155 балів	36–95 балів
8	Ставлення до діяльності у процесі децентралізації	Анкета «Ставлення до діяльності в умовах децентралізації» [11]	67–99 балів	33–66 балів	0–32 бали
9	Самооцінка співробітників	Методика «Самооцінка особистості» [12]	25–45 балів	0–24 бали	46 балів і вище
10	Згуртованість колективу	Опитувальник із визначення індексу згуртованості [13]	13–19 балів	7–12,9 балів	1–6,9 балів
<i>Критерій «професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади» Поведінково-діяльнісний компонент</i>					
11	Професійне самоздійснення співробітників	Опитувальник професійного самоздійснення [14]	47–73 бали	19–46 балів	1–18 балів
12	Адаптивність в умовах децентралізації	Методика дослідження соціально-психологічної адаптації [15]	51–101 бал	1–50 балів	0 балів
13	Комунікативна компетентність	Методика «Діагностика комунікативного контролю» [16]	4–6 балів	1–3 бали	0 балів
14	Конфліктологічна компетентність	Методика «Оцінка рівня компетентності у вирішенні конфліктів» [17]	49–60 балів	18–48 балів	0 балів
15	Ідентифікація з громадою	Анкета «Діагностика сформованості національної ідентичності» [18]	41–60 балів	21–40 балів	1–20 балів
16	Ціннісні орієнтації	Методика «Ціннісні орієнтації» [19]	3 бали	1–2 бали	0 балів
17	Стиль керівництва	Методика визначення стилю керівництва трудовим колективом [20]	21 бал	11–20 балів	1–10 балів

клімату організації в умовах децентралізації наведено в табл. 1.

За результатами підрахунку рівнів кожного критерію соціально-психологічного клімату, що були визначені на етапі формування теоретичної моделі досліджуваного феномена, визначено три рівні розвитку СПК вищезазначених організацій організації в процесі впровадження децентралізації влади: сприятливий, нейтральний, несприятливий.

Сприятливий соціально-психологічний клімат організації в умовах децентралізації влади мають колективи, де співробітники обізнані у питаннях управління, процесах упровадження децентралізації влади, чітко усвідомлюють мету, завдання органу влади, адекватно оцінюють себе, розкривають особистісний потенціал у професійній діяльності колективу, у якому працюють, володіють високою корпоративною куль-

турою, воліють розвиватися, спрямовані на задоволення власних соціальних та професійних потреб, відчують задоволення від спільної роботи в колективі, відчують його єдність, здатні адаптуватися до різних умов праці, уміють керувати емоціями під час спілкування, знаходити конструктивні рішення у конфліктах.

Нейтральний соціально-психологічний клімат організації в процесі впровадження децентралізації влади притаманний колективам, у яких співробітники частково обізнані у питаннях управління, процесу впровадження децентралізації влади, частково орієнтуються у цілях спільної діяльності установи, намагаються задовольнити мотиви професійного, особистісного зростання, потребують підвищення рівня корпоративної культури, частково задоволені діяльністю колективу, не завжди відчують його єдність, перебільшують свою

Таблиця 2

Співвідношення рівнів розвитку складових СПК організації в умовах децентралізації влади

№	Складники соціально-психологічного клімату організації	Рівні розвитку СПК / кількість досліджуваних, %		
		сприятливий	нейтральний	несприятливий
<i>Критерій № 1 «Професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади» Когнітивно-гностичний компонент</i>				
1	Обізнаність щодо процесів децентралізації влади	33,7	40,7	25,6
2	Професійна компетентність	38,2	40,7	21,1
3	Усвідомлення цілей спільної діяльності	36,5	43,9	19,6
Загальний рівень за Критерієм № 1		35,4	43,2	21,4
<i>Критерій № 2 «Усвідомлена мотивація діяльності в органах влади» Мотиваційно-ціннісний компонент</i>				
4	Мотивація професійної діяльності в умовах децентралізації влади	37,2	45,6	17,2
5	Прагнення до вдосконалення	36,8	47,1	16,1
6	Корпоративна культура	43,8	46	10,2
Загальний рівень за Критерієм № 2		38,6	46,7	14,7
<i>Критерій № 3 «Оцінює ставлення до взаємодії в органах влади» Емоційно-оцінний компонент</i>				
7	Задоволеність членством у колективі	34	44,2	21,8
8	Ставлення до діяльності у процесі децентралізації	30,5	40	29,5
9	Самооцінка співробітників	39,3	43,9	16,8
10	Згуртованість колективу	36,5	43,5	20
Загальний рівень за Критерієм № 3		35,1	42,9	22
<i>Критерій № 4 «Професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади» Поведінково-діяльнісний компонент</i>				
11	Професійне самоздійснення співробітників	32,2	47,4	20,4
12	Адаптивність в умовах децентралізації	28,1	42,8	29,1
13	Комунікативна компетентність	23,9	45,6	30,5
14	Конфліктологічна компетентність	11,9	44,2	43,9
Загальний рівень за Критерієм № 4		24,2	47,7	28,1
Загальний рівень розвитку СПК організації в умовах децентралізації		33,3	45,1	21,6

значущість у житті інших людей, час від часу користуються професійними здібностями під час виконання службових обов'язків, потребують часу для адаптації в змінних умовах праці, для вирішення конфліктів використовують утручання інших членів колективу.

Несприятливий соціально-психологічний клімат організації в умовах децентралізації влади мають установи, у яких більшість службовців у колективі майже не усвідомлює цілі спільної діяльності організації в процесі впровадження децентралізації влади, намагається задовольняти прагматичні мотиви, не відчуває потреби у саморозвитку особистих та професійних навичок, має нерозвинуту корпоративну культуру, незадоволена діяльністю колективу в умовах децентралізації, не відчуває його єдності, має низьку самооцінку, не застосовує особистісний потенціал у професійній діяльності, слабо адаптує до змін, у спілкуванні імпульсивна, не має навичок конструктивного вирішення конфліктів.

Аналіз рівнів розвитку СПК організацій у процесі впровадження децентралізації влади та його структурних компонентів здійснювався завдяки визначенню статистичних характеристик вибірки. Отримані результати діагностики піддавалися статистичному аналізу з якісною інтерпретацією, узагальненням завдяки методу математико-статистичної обробки даних із застосуванням комп'ютерної програми SPSS [21]. Підрахунок інтегральної оцінки рівня розвитку СПК здійснено за допомогою дослідження середньоарифметичного значення.

У табл. 2 наведено результати емпіричного дослідження – відсоткові частки рівнів розвитку кожного з показників та критеріїв соціально-психологічного клімату досліджуваних організацій – колективів органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі децентралізації влади.

Відповідно до проведеного аналізу даних емпіричного дослідження, більшість (45,1 %) співробітників належить до групи колективів із нейтральним кліматом, 33,3 % службовців віднесено до групи зі сприятливим кліматом, і меншість (21,6 %) службовців слід віднести до групи з несприятливим СПК.

Здійснюючи порівняльний аналіз рівнів розвитку за показниками та критеріями соціально-психологічного клімату організації в умовах децентралізації влади, виявлено їх нерівномірність (табл. 2).

Найбільший відсоток учасників експерименту мають максимально сприятливий СПК за такими компонентами: корпоративна культура – 43,8 %, самооцінка співробітників – 39,3 %, професійна компетентність –

38,2 %, мотивація професійної діяльності в умовах децентралізації влади – 37,2 %, прагнення до вдосконалення – 36,8 %, усвідомлення цілей спільної діяльності – 36,5 %, згуртованість колективу – 36,5 %.

Своєю чергою, найбільший відсоток учасників експерименту мають максимально несприятливий СПК за такими компонентами: конфліктологічна компетентність – 43,9 %, комунікативна компетентність – 30,5 %, ставлення до діяльності у процесі децентралізації – 29,5 %, адаптивність в умовах децентралізації – 29,1 %.

У ході порівняльного аналізу загальних рівнів розвитку СПК за чотирма ключовими критеріями було виявлено, що найбільш досконалим є критерій «усвідомлена мотивація діяльності в органах влади» СПК організації, критерії «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади», «оцінке ставлення до взаємодії в органах влади» розвинені слабше, особливу увагу слід звернути на критерій «професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади», показники якого є найменшими, що зумовлює необхідність створити умови для розвитку складників досліджуваного феномена. Показники значень відповідних критеріїв наведено в табл. 3.

За результатами дослідження було виявлено, що рівень розвитку клімату за критерієм «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади» у більшості є нейтральним (43,5 %), оскільки СПК організації потребує від співробітників чіткого розуміння процесів управління, упровадження децентралізації влади, усвідомлення цілей, завдань спільної діяльності членів органів влади під час виконання службових обов'язків. Сприятливий клімат організації за критерієм «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади» притаманний 35,4 % службовців, несприятливий клімат виявлено у 21,4 % службовців.

Своєю чергою, рівень розвитку клімату за критерієм «Усвідомлена мотивація діяльності в органах влади» у більшості респондентів також є нейтральним (46,7 %), 38,6 % мають сприятливий і 10,2 % – несприятливий СПК.

Рівень розвитку клімату за критерієм «Оцінке ставлення до взаємодії в органах влади» вимірювався виходячи з аналізу рівня задоволеності співробітників членством у колективі, ставлення до діяльності у процесі децентралізації, самооцінки співробітників, згуртованості колективу. За даним критерієм СПК більшості респондентів також є нейтральним (42,9 %), сприятливим він є для 35,1 % і несприятливим – для 22,0 %.

Таблиця 3

Результати порівняльного аналізу ключових критеріїв СПК за рівнями розвитку СПК у процесі децентралізації влади

№	Загальний рівень розвитку за критерієм	Рівні розвитку СПК / кількість досліджуваних, %		
		сприятливий	нейтральний	несприятливий
1	Критерій № 1: Професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади (Когнітивно-гностичний компонент)	35,4	43,2	21,4
2	Критерій № 2: Усвідомлена мотивація діяльності в органах влади (Мотиваційно-ціннісний компонент)	38,6	46,7	14,7
3	Критерій № 3: Оцінне ставлення до взаємодії в органах влади (Емоційно-оцінний компонент)	35,1	42,9	22,0
4	Критерій № 4: Професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади (Поведінково-діяльнісний компонент)	24,2	47,7	28,1
5	Загальний рівень розвитку СПК організації в умовах децентралізації	33,3	45,1	21,6

За результатами дослідження було виявлено, що рівень розвитку клімату за критерієм «Професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади» у більшості є нейтральним (47,7 %), у значної частини респондентів (28,1 %) – несприятливим і лише для 24,2 % сприятливим. Отже, значна частина службовців тривалий час адаптується до змінних умов праці, потребує допомоги під час вирішення конфліктних ситуацій, а також потребує розвитку комунікативних умінь і навичок задля ефективного виконання службових обов'язків.

Слід зазначити, що у цілому по країні більшість учасників (у процентному відношенні) по всіх чотирьох ключових критеріях відносяться до нейтрального рівня розвитку СПК організації. Із наведеного в табл. 3 можна спостерігати, що максимальна кількість респондентів усього експерименту (47,7 %) за критерієм «Професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади» мають нейтральний рівень СПК, водночас за критерієм «Усвідомлена мотивація діяльності в органах влади» СПК організації – 46,7 %, за критерієм «Оцінне ставлення до взаємодії в органах влади» – 43,2 % і за критерієм «Оцінне ставлення до взаємодії в органах влади» рівень розвитку СПК – 42,9 %.

Таким чином, за результатами здійсненого дослідження виявлено, що кожен зі складників соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади не є досконалим, що зумовлює потребу проведення необхідних заходів із метою створення оптимальних умов для розвитку показників СПК колективів організацій органів державної влади та місцевого самоврядування.

У рамках емпіричного дослідження проаналізовано вплив окремих чинників

на рівень СПК. До чинників, із якими встановлено статистично значущий зв'язок, слід віднести: чинники мікрорівня: ідентифікація з громадою (абсолютна, часткова, відсутня), ціннісні орієнтації (термінальні, інструментальні); чинники мезорівня: стиль керівництва (демократичний, авторитарний, ліберальний), органи управління (орган державної влади, орган місцевого самоврядування), рівень управління органу влади (обласний, районний, міський); чинники макрорівня: регіон функціонування органу влади (південь, північ, схід, захід), чисельність населення територіальної громади (до 200 тис. осіб, від 200 тис. осіб), стан національної безпеки країни (воєнний стан, до введення воєнного стану).

Для встановлення зв'язку між рівнем розвитку соціально-психологічного клімату організації в умовах децентралізації влади та кожним чинником досліджуваного феномена було застосовано кореляційний аналіз (використовувався критерій Пірсона – критерій χ^2 , G-критерій знаків).

Згідно з результатами дослідження виявлено статистично значущий зв'язок на рівні ($p < 0,01$) між рівнями розвитку соціально-психологічного клімату організації та ідентифікацією службовців із громадою (табл. 4); ціннісними орієнтаціями співробітників організацій (табл. 5); стилями керівництва організацій (табл. 6); типом органу влади (табл. 7); станом національної безпеки країни (табл. 8).

Згідно з даними, наведеними в табл. 4, можна зробити висновок про те, що максимальна кількість опитуваних респондентів, які мають абсолютну ідентифікацію з громадою, визначають рівень розвитку СПК організації як сприятливий (49,5 %), 35,3 % – як нейтральний і лише 15,2 % – як несприятливий.

Таблиця 4

Особливості соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади за ідентифікацією службовців із громадою

Рівні ідентифікації з громадою	Рівні розвитку соціально-психологічного клімату організації / кількість досліджуваних, %		
	сприятливий	нейтральний	несприятливий
Абсолютна	49,5*	35,3*	15,2*
Часткова	17,5*	63,5*	19,0*
Відсутня	14,0*	27,9*	58,1*

Примітка: * – $\rho < 0,01$.

Своєю чергою, опитувані в колективах, у яких відсутня ідентифікація з громадами, рівень розвитку СПК максимально несприятливий – 58,1 % і лише 14 % – сприятливий (табл. 5).

Таблиця 5

Особливості соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації за ціннісними орієнтаціями співробітників організації

Ціннісні орієнтації співробітників організації	Рівні розвитку соціально-психологічного клімату організації / кількість досліджуваних, %		
	сприятливий	нейтральний	несприятливий
Термінальні цінності	41,9*	43,3*	14,8*
Інструментальні цінності	13,1*	53,1*	33,8*

Примітка: * – $\rho < 0,01$.

У результаті дослідження встановлено, що більшість службовці, у яких переважають термінальні цінності, належать до групи з нейтральним СПК (43,2 %), до організацій зі сприятливим кліматом входять 41,9 % співробітників, про несприятливий клімат зазначило 14,8 % респондентів.

Згідно з установленою в результаті аналізу отриманих даних залежності в установах, де переважає демократичний стиль керівництва, більшість співробітників схиляється до сприятливого (34,5 %) і нейтрального (45,5 %) рівнів розвитку СПК (табл. 5). Тоді як в установах, де керівництво застосовує авторитарний стиль керівництва, більшість співробітників оцінюють СПК як нейтральний – 43 % і несприятливий – 38 %. Установи, у яких застосовуються ліберальний стиль керівництва, фіксують показники сприятливого клімату на рівні 23,8 % респондентів, нейтрального – 57,1 %, несприятливого – лише 19,1 %.

Таблиця 6

Особливості соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади за стилем керівництва

Стиль керівництва	Рівні розвитку соціально-психологічного клімату організації / кількість досліджуваних, %		
	сприятливий	нейтральний	несприятливий
Авторитарний	17,5*	43,9*	38,6*
Демократичний	34,5*	45,5*	20,0*
Ліберальний	23,8*	57,1*	19,1*

Примітка: * – $\rho < 0,01$.

За результатами аналізу даних дослідження встановлено, що в органах державної влади більшість співробітників належить до групи з нейтральним та сприятливим рівнями розвитку клімату (46,5 % і 35 % відповідно), і лише 18,5 % зазначили інформацію, що свідчить про несприятливий СПК у колективах їхніх організацій.

Таблиця 7

Особливості соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади за типом органу влади

Тип органу влади	Рівні розвитку соціально-психологічного клімату організації / кількість досліджуваних, %		
	сприятливий	нейтральний	несприятливий
Органи державної влади	35,0*	46,5*	18,5*
Органи місцевого самоврядування	21,1*	49,2*	29,7*

Примітка: * – $\rho < 0,01$.

Тоді як представники органів місцевого самоврядування зазначають свою приналежність до колективів здебільшого з нейтральним (49,2 %) і несприятливим СПК (29,7 %) і лише 21,1 % сприятливим. Таким чином, можна зробити висновок, що рівень розвитку СПК в органах державної влади є більш сприятливим, аніж в органах місцевого самоврядування (табл. 7).

Для порівняння даних дослідження було взято результати пілотажного дослідження, яке відбулося у листопаді 2021 р., до введення воєнного стану, та результати констатувального етапу експерименту, який було проведено у травні 2022 р., за воєнного стану (загальна чисельність вибірки – 127 осіб).

За порівняльним аналізом результатів діагностичних зрізів сприятливий СПК у довоєнний період визначали 33,9 %, тоді як у воєнний період цей показник зменшився до 28,3 %, так само як і показник нейтрального рівня СПК: у довоєнний період 46,5 % респондентів визначали нейтральний рівень СПК, а у воєнний час – 48,0 %. Відсоток респондентів, що відносять СПК до нейтрального, збільшився з 19,6 % у довоєнний час до 23,7 % – у воєнний. Це, на нашу думку, передусім пов'язано зі значною кількістю нових завдань, які співробітники змушені виконувати в умовах небезпеки та підвищеного ризику.

Таблиця 8
Особливості соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади відповідно до стану національної безпеки країни

Стан національної безпеки країни	Рівні розвитку соціально-психологічного клімату організації/ кількість досліджуваних, %		
	сприятливий	нейтральний	несприятливий
До введення воєнного стану	33,9*	46,5*	19,6*
Воєнний стан	28,3*	48,0*	23,7*

Примітка: * – $p < 0,01$.

Згідно з результатами дослідження, виявлено статистично значущий зв'язок на рівні ($p < 0,05$) між рівнями розвитку соціально-психологічного клімату організації та: рівнем управління органів влади (табл. 9); територіальною приналежністю органів влади (табл. 10); чисельністю населення територіальної громади (табл. 11).

Аналізуючи отримані показники рівнів розвитку СПК за рівнем управління органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я (табл. 9), можна зробити такі висновки: в органах державної влади обласного та районного рівнів стан соціально-психологічного клімату більш сприятливий, аніж в органах місцевого самоврядування (ОТГ). Так, у підрозділах, що відповідають за управління у сфері охорони здоров'я регіонального рівня (ОДА/ОВА): нейтральний СПК мають 48 % співробітників, сприятливий – 35 %, несприятливий – 17,0 %; субрегіонального (районного) рівня влади (районні державні адміністрації/районні воєнні адміністрації): нейтральний СПК мають 41,2 % співробітників, сприятливий – 35,3 %, несприятливий – 23,5 %; базового рівня (ОТГ): нейтральний СПК мають 49,2 % співробітників,

сприятливий – 21,1 %, несприятливий – 29,7 %.

Таблиця 9
Особливості соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади за рівнем управління органів влади

Рівень управління органів влади	Рівні розвитку соціально-психологічного клімату організації/ кількість досліджуваних, %		
	сприятливий	нейтральний	несприятливий
Обласна державна/військова адміністрація	35,0*	48,0*	17,0*
Районна державна/військова адміністрація	35,3*	41,2*	23,5*
Виконавчий комітет ради ОТГ	21,1*	49,2*	29,7*

Примітка: * – $p < 0,05$.

Згідно з дослідженням, рівень розвитку соціально-психологічного клімату організації незначно, але вирізняється: більш сприятливий виявлено у Східному регіоні, найменш сприятливі – в інших регіонах (табл. 10).

Таблиця 10
Особливості соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади за територіальною приналежністю органів влади

Територіальна приналежність органів влади	Рівні розвитку соціально-психологічного клімату організації/ кількість досліджуваних, %		
	сприятливий	нейтральний	несприятливий
Південь	27,8*	45,5*	26,7*
Північ	22,9*	54,2*	22,9*
Схід	33,0*	46,8*	20,2*
Захід	25,5*	49,0*	25,5*

Примітка: * – $p < 0,05$.

У Східному регіоні рівень розвитку соціально-психологічного клімату організації розподілено так: до найбільшої групи належать службовці зі сприятливим (33,0 %) та нейтральним (46,8 %), несприятливий клімат в організаціях мають 20,2 %.

У Південному регіоні сприятливий СПК мають 27,8 %, нейтральний – 45,5 % співробітників, несприятливий – 26,7 %; у Західному регіоні нейтральний СПК мають 49,0 % співробітників, сприятливий та несприятливий мають по 25,5 %;

у Східному регіоні сприятливий СПК мають 33 %, нейтральний – 46,8 % співробітників, несприятливий – 20,2 %

За результатами аналізу даних дослідження (табл. 11) встановлено, що в об'єднаних територіальних громадах із чисельністю населення, що перевищує 200 тис. осіб, 46,7 % службовців належать до групи з нейтральним СПК, у групах зі сприятливим кліматом – 25,3 %, несприятливим кліматом – 28 % співробітників; своєю чергою, в ОТГ до 200 тис. населення до групи з нейтральним СПК належать 52,8 % респондентів, сприятливим – 15,1 % і несприятливим – 32,1 % службовців.

Таблиця 11

Особливості соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади за рівнем управління органів влади

Чисельність населення територіальної громади	Рівні розвитку соціально-психологічного клімату організації / кількість досліджуваних, %		
	сприятливий	нейтральний	несприятливий
до 200 тис. осіб	15,1*	52,8*	32,1*
від 200 тис. осіб	25,3*	46,7*	28,0*

Примітка: * – $p < 0,05$.

Висновки проведеного дослідження.

Представлене дослідження дало змогу продемонструвати особливості соціально-психологічного клімату в структурах державного управління та місцевого самоврядування в процесі впровадження в Україні реформи адміністративно-територіального устрою та територіальної організації влади, у тому числі встановлений у результаті проведеного дослідження взаємозв'язок між рівнями розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади і чинниками: макрорівня: регіон функціонування органу влади (Південь, Північ, Схід, Захід), чисельність населення територіальної громади (до 200 тис. осіб, від 200 тис. осіб), стан національної безпеки країни (воєнний стан, до введення воєнного стану); мезорівня: стиль керівництва (демократичний, авторитарний, ліберальний), органи управління (орган державної влади, орган місцевого самоврядування), рівень управління органу влади (обласний, районний, міський); макрорівня: ідентифікація з громадою (абсолютна, часткові, відсутня), ціннісні орієнтації (термінальні, інструментальні).

Окремо представлено виявлені статистично значущі зв'язки між рівнями розвитку

соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади і чинниками: макрорівня: ідентифікація з громадою, ціннісні орієнтації; мезорівня: стиль керівництва, органи управління, рівень управління органу влади; макрорівня: регіон функціонування органу влади, чисельність населення об'єднаної територіальної громади, стан національної безпеки країни.

За результатами здійсненого і представленого дослідження виявлено, що практично кожен зі складників соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади не є досконалим, що зумовлює потребу створити оптимальні умови для розвитку показників досліджуваного явища.

Перспективу подальших досліджень убацьмаємо у створенні та впровадженні програми розвитку соціально-психологічного клімату в колективах органів державної влади та місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад : Закон України від 16.04.2020 № 562-IX. *Верховна Рада України* : сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-20#Text>
2. Про утворення та ліквідацію районів : Постанова Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807-IX ВРУ. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 33. Ст. 235.
3. Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України № 68/2022. *Верховна Рада України* : сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>
4. Кузьмичова Н. Ю. Посібник з децентралізації у сферах. Київ : МРГ, 2016. 72 с.
5. Schein E. H. Career anchors revisited: Implications for career development in the 21st century. *The Academy of Management Executive*. 1996. № 10 (4). P. 80–88.
6. Баєва О. В., Новальська Н. І., Згалат-Лозинська Л. О., Лайко Г. П. Практикум з менеджменту : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2006. 178 с.
7. Бондарчук О. І., Карамушка Л. М. Психологічна підготовка педагогічних працівників до діяльності в умовах соціально-економічних змін : спецкурс для слухачів очно-дистанційної форми навчання в системі післядипломної педагогічної освіти. Київ : Ун-т менеджменту освіти НАПН України, 2009. 41 с.
8. Мешко Г. М. Вступ до педагогічної професії : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2010. 200 с.
9. Овчаренко М. І. Організаційно-економічні засади управління розвитком корпоративної культури промислових підприємств : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Суми, 2014. 235 с.
10. Spector P. E. Measurement of human service staff satisfaction: Development of the Job Satisfaction Survey. *American Journal of Community Psychology*. 1985. № 13. P. 693–713.

11. Кокур О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 200 с.
12. Козаков В. А., Артюшина М. В., Котикова О. М. Психологія діяльності та навчальний менеджмент. Київ : КНЕУ, 2003. 336 с.
13. Seashore S. E. Group cohesiveness in the industrial work group. MI. : Institute for Social Research. University of Michigan, 1954. 197 p.
14. Кокур О. М. Опитувальник професійного самоздійснення. Практична психологія та соціальна робота. Київ : Інститут психології ім. М. Костюка, 2014. № 7. С. 35–39.
15. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
16. Малімон В. І. Комунікативна компетентність державного службовця. Довідково-інформаційні матеріали. Вип. 41/11. Івано-Франківськ : ОЦППК, 2011. 45 с.
17. Heppner P. P., Petersen Ch. H. Development and Implication of a Personal Problem Solving Inventory. *Journal of Counseling Psychology*. 1982. № 29. P. 66–75.
18. Мартинюк В. В. Педагогічні умови формування національної ідентичності студентської молоді у процесі поза аудиторної роботи в закладах вищої педагогічної освіти : дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2022. 221 с.
19. Бондарчук О. І., Гавлітіна Т. М., Смольська Л. М., Вронська В. М. Комплекс психодіагностичних методик дослідження професіоналізму педагогічних працівників. Київ : Національна академія педагогічних наук України, 2017. 23 с.
20. Каращук Л. М. Менеджмент. Збірник психологічних тестів. Миколаїв : Миколаївський НАУ, 2019. 143 с.
21. Кислова О. Н., Кислова О. М., Кузіна І. І. Методи аналізу та комп'ютерної обробки соціологічної інформації. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 165 с.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ: АКТУАЛЬНИЙ СТАН

THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF INTERNET ADDICTION: CURRENT STATUS

Статтю присвячено теоретичному аналізу актуального розуміння феномену Інтернет-залежності та його особливостей у психології.

Констатовано, що, незважаючи на велику кількість наукових робіт, які аналізують проблему Інтернет-залежності, створення обґрунтованої й узагальненої її наукової теорії ще у перспективі, про що, зокрема, свідчать неузгодженість розуміння науковцями самого поняття Інтернет-залежності та різні варіанти звучання цього терміна.

Зазначено, що термін «Інтернет-залежність» насправді позначає не суть цього явища і не об'єкт залежності, а лише місце, де він знаходиться, який узагальнено можна назвати інформацією, або ж потрібно Інтернет-залежність розділити на окремі види залежності від Мережі, як зробила К. Янг.

Запропоновано класифікувати види Інтернет-залежності відповідно до мотивів використання людиною Мережі на інформаційну, комунікативну, купівельну, релаксаційну й особистісну залежність від Інтернету.

Проаналізовано основні ознаки (симптоми, критерії) Інтернет-залежності, виділені різними науковцями; розглянуто етапи розвитку Інтернет-залежності.

Підсумовано, що за різними ознаками Інтернет-залежності, ймовірно, приховується систематичне та не цілком усвідомлене прагнення людини втекти від реальності, яка не задовольняє її потреби, проте передбачає необхідність стикатися з різноманітними перманентними проблемами і конфліктами та розв'язувати їх.

Зроблено висновок, що Інтернет-залежність – це процес і результат надмірного, неконтрольованого та об'єктивно непродуктивного перебування людини в Мережі у зміненому стані свідомості, пов'язаного із суб'єктивною неможливістю покинути Інтернет-мережу та небажанням повернутися до реальності, прагненням постійно (якщо не реально, то принаймні подумки) бути он-лайн, у віртуальному просторі/часі з їх можливостями.

Ключові слова: Інтернет-залежність, види Інтернет-адикції, ознаки Інтернет-залеж-

ності, об'єкт залежності, віртуальний простір, Мережа, інформаційне суспільство.

Article deals with the theoretical analysis of the current understanding of the phenomenon of Internet addiction and its features in psychology. It is ascertained that despite the large number of scientific works analyzing the problem of Internet addiction, the creation of a substantiated and generalized scientific theory of it is still in the future, which is evidenced in particular by the inconsistency of the scientists' understanding of the very concept of Internet addiction and the various variants of the sounding of this term.

It is noted that the term Internet addiction does not actually mean the essence of this phenomenon and not the object of addiction, but only the place where it is located, which can be generally called an information, or Internet addiction should be divided into separate types of addiction to the Internet, as did K. Young.

It is proposed to classify the types of Internet addiction, according to the motives of a person's use of the Internet, into informational, communicative, purchasing, relaxation, and personal Internet addiction.

The main signs (symptoms, criteria) of Internet addiction identified by various scientists were analyzed; the stages of development of Internet addiction are considered.

It is summarized that various signs of Internet addiction probably hide a systematic and not fully conscious desire of a person to escape from reality, which does not satisfy his needs, but provides the necessity to face various permanent problems and conflicts and solve them.

It was concluded that Internet addiction is the process and result of excessive, uncontrolled and objectively unproductive presence of a person on the Internet, in an altered state of consciousness, associated with the subjective impossibility of leaving the Internet network and reluctance to return to reality, the desire to constantly (if not in reality, then at least mentally) be online, in virtual space/time with their possibilities.

Key words: Internet-addiction, types of Internet-addiction, signs of Internet-addiction, object of addiction, virtual space, Network, information society.

УДК 316.6

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.44)

10.32782/2663-5208.2023.45.44

Чаплак Я.В.

к. психол. н.,

доцент кафедри психології

Чернівецький національний університет

імені Юрія Федьковича

Чуйко Г.В.

к. філол. н.,

доцент кафедри психології

Чернівецький національний університет

імені Юрія Федьковича

Зварич І.М.

д. філол. н.,

професор кафедри психології

Чернівецький національний університет

імені Юрія Федьковича

Проблема Інтернет-залежності набуває все більшої актуальності у світі, де кількість користувачів Інтернету постійно збільшується. Потрапивши до віртуального світу Мережі вперше, людина може не лише відчувати натхнення та задоволення від перебування в ньому та його прихованих можливостей, а й це захоплення відносно швидко може перерости у стійку залежність від Інтернету. І хоча поєднання слів «Інтернет-залежність» у науковій літературі можна зустріти дуже часто, зазначимо, що цей термін досі не визнається офіцій-

ною наукою, і обговорення проблеми, чи варто надмірно у часовому вимірі перебування в Мережі, непов'язане з професійною діяльністю чи робочим процесом, визначати саме як «залежність», зважаючи на очевидну схожість її проявів на інші види залежності (хімічні), триває досі.

Хоча проблема Інтернет-залежності побутує в науковій психології відносно недовго, вона встигла зацікавити досить багатьох науковців. Її аналіз започаткований К. Янг та І. Голдберг; пізніше до її розгляду звернулися Р. А. Девіс, М. Гріффітс,

М. Орзак, А. Тріпаті, Дж.-У. Кім, Д. А. Крістакіс, Ф. Ді Карло, М. А. Ванда, О. В. Стрільчук, Ю. О. Асєєва, К. В. Берд, Т. О. Ісакова та багато інших.

Мета цієї статті – теоретично проаналізувати розуміння поняття Інтернет-залежності в психології.

Виклад основного матеріалу. Термін «Інтернет-залежність» першим у науковий обіг увів І. Голдберг [18], розуміючи її як прояв розладу поведінки особистості внаслідок надмірного використання нею комп'ютера й Інтернету, що відбивається на всіх сферах життєдіяльності людини; як нездоланне прагнення людини бути в Мережі та небажання виходити з неї.

Ґрунтовний аналіз феномена Інтернет-залежності (pathological computer use) зробила К. С. Янг, запропонувавши діагностичні критерії Інтернет-залежності [35] і використавши для цього критерії патологічної схильності людини до азартних ігор, представлені в DSM-IV, й виділивши основні її види. Інтернет-залежність вона розуміла як розлад контролю людини за своїми імпульсами, пов'язаний із проблемою регулювання нею свого прагнення проявляти Інтернет-активність; як її хворобливе і нав'язливе бажання постійно мати доступ до Мережі чи бути в ній, відчуваючи гостре невдоволення за відсутності цього [33].

Варто зазначити, що Internet Games Disorder був включений у Додаток до DSM-V, де акцентується необхідність подальших досліджень, що зробило б можливим включення цього розладу до основного тексту посібника [25].

На початку цього століття К. Янг створила модель основних чинників, що сприяють формуванню Інтернет-залежності, це модель ACE (acceptability, control, excitement): 1. Acceptability – будь-яка інформація, у тому числі інтерактивна і соціально не прийнятна, у мережі є доступною, відкритою; її можна отримати швидко. 2. Control – людина може контролювати передачу й отримання інформації, залишаючись при цьому анонімною. 3. Excitement – у Мережі користувач переживає почуття збудження та натхнення, що викликає в нього довіру до її контенту і може спричинити появу залежності [32].

Серед причин розвитку Інтернет-залежності К. С. Янг називає такі: прояви ескапізму (втечі в Мережу від реальності), пошук новизни; прагнення до постійної стимуляції переживань; емоційну прихильність: можливість виговоритися без осуду іншими, отримати підтримку; задоволення від уміння користуватися комп'ютером та пошуковими системами в Мережі [34].

М. Гріффітс Інтернет-адикцію трактував як вид поведінкової залежності, що проявляється у нездатності користувача контролювати своє перебування в Мережі навіть усупереч очевидним негативним наслідкам для нього [20], вважаючи, що Інтернет-залежності, як і іншим видам залежності, властиві такі особливості: надцінність (salience) (для людини Інтернет стає важливим), зміна настрою (mood modification) у Мережі та за неможливості увійти в Інтернет, звикання (tolerance) – потрібно більше часу для отримання задоволення від використання Інтернету, симптоми відміни (withdrawal) – негативні переживання людини за неможливості користуватися Мережею, конфлікти/непорозуміння з оточуючими (conflict), рецидив (relapse) [19].

Р. А. Девіс використовує поняття «патологічне використання Інтернету», розуміючи його як когнітивну проблему, що проявляється у поведінці людини, підкреслюючи роль установки як її основи [14]. Учений запропонував когнітивно-поведінкову модель надмірного використання Інтернету, вважаючи, що перш ніж виникає залежність від Мережі, у людини вже наявні певні когнітивні порушення. Р. А. Девіс також виділив дві форми Інтернет-залежності: специфічну та генералізовану. У першому випадку людина залежна від якоїсь із функцій Інтернету (до прикладу, від азартних ігор в Мережі), ця залежність може реалізуватися й у реальному житті. Друга форма залежності означає багатоцільове використання Інтернету, іноді без конкретної мети [14].

Спочатку дослідимо, як різні науковці визначають поняття Інтернет-залежності, зазначивши, що іноді, маючи на увазі Інтернет-залежність, вони схильні використовувати інший за звучанням, проте не за змістом термін «проблемне/патологічне використання Інтернету/комп'ютера» та ін.

Так, на думку А. Тріпаті [31], Інтернет-залежність – це саме загальна залежність людини від Інтернету, тоді як Г. Кеш із колегами [12] визнають Інтернет-залежність розладом контролю за імпульсивною поведінкою, зазначаючи, що вона може бути ознакою іншого психічного розладу особистості (супутнім порушенням), зокрема емоційного: переживання стану надмірної тривоги чи депресії [36].

В. Бай із колегами [9] схиляються до розуміння Інтернет-залежності як прояву компульсивної поведінки, що проявляється у нездатності людини контролювати свою активність в Інтернеті, пов'язуючи її з іншими адикціями чи емоційними розладами. Т. Хассан та ін. підтримують цю думку, зазначаючи, що залежна людина

продовжує користуватися Інтернетом, навіть утративши контроль за дезадаптивним його використанням, до часу, коли очевидними стануть негативні наслідки для життя (її і оточуючих) [22].

Інші науковці [25], уважаючи Інтернет-залежність наслідком цифровізації суспільства, погоджуються, що вона впливає на життя користувача Мережі, оскільки він перетворюється на некомунікабельного та відособленого від інших і культури загальної індивідуаліста. Проте вони наголошують, що Інтернет-залежність не є патологічною, хоча й виходить за межі типової для суспільства норми поведінки та може бути пов'язана з іншими психічними розладами особистості. До такої думки схильний і Д. А. Крістакіс [13], зазначаючи, що на науковому рівні Інтернет-залежність не визначається як прояв психопатології (хоча «потенціал» для цього існує).

Б. Гьонеска з колегами [17], аналізуючи проблему Інтернет-адикції у ситуації використання Мережі, пов'язаного з пандемією COVID-19, уважає проблеми з психічним здоров'ям людини можливим наслідком залежності від Інтернету, зазначаючи, що під час пандемії збільшується ризик розвитку не лише Інтернет-залежності, а й загострюються основні захворювання людини, причому ці обставини можуть бути пов'язаними та взаємно підсилюватися. Дж. Буркаускас зі співавторами [11], досліджуючи статті, що стосувалися проблеми Інтернет-залежності протягом пандемії ковіду, дійшли неоднозначного висновку: з одного боку, очевидно, що за цих умов використання Інтернету та час, проведений у ньому, збільшувався, з іншого – через гетерогенність психодіагностичних методик залишилося незрозумілим, чи спричинило це поширення Інтернет-адикції за час пандемії.

На думку Д. Дж. Кусс та О. Лопес-Фернандес [24], Інтернет-залежність пов'язана з проблемним для самої людини використанням Інтернету загалом, а її симптоми нагадують ознаки/прояви «традиційних залежностей». Ба більше, науковці доречно зазначають, що Інтернет-залежність часто супроводжується супутніми захворюваннями, і досі не вияснено, чи є у цьому разі Інтернет-залежність первинним чи вже вторинним/супутнім розладом, тоді як це стає важливим під час вибору методу лікування.

О. Є. Войскунський [4] уважає, що появи Інтернет-залежності передують інші психічні проблеми особистості, що сприяють її соціальній ізоляції. Тоді Інтернет стає засобом утечі від цих проблем. У Мережі людина відчуває власну здатність контролювати

спілкування, а Інтернет стає «буфером соціальної комунікації». Окрім того, відхід від реальності чи її віртуальна заміна – один із феноменів, що передують Інтернет-залежності. Науковцем також виділено фактор комфортної (не девіантної) присутності залежного в Інтернеті. Тоді як, нашу думку, термін «присутність» неоднозначний («присутність» може бути мисленою, уявною), тому ліпше говорити про «перебування» людини в Мережі, яка стає засобом і місцем самореалізації, самоздійснення особистості на відносно тривалий час. «Перебування» – це тимчасове «буття» у віртуальному просторі, а не проста присутність людини в Мережі (що не вимагає і не передбачає від людини прояву активності).

Варто також зазначити певний парадокс терміна «Інтернет-залежність»: насправді він позначає не об'єкт залежності, а місце, де цей об'єкт найімовірніше можна знайти (до прикладу, за таким принципом алкогольна залежність мала б називатися «магазинною», оскільки алкогольні напої продають (і продавали на час виникнення поняття) у магазинах). А враховуючи, що в Інтернеті, у віртуальному просторі можна знайти багато об'єктів, то й залежностей від них може виявитися так само багато (якщо вони бажані та привабливі для користувача Мережі). Тому, з одного боку, закономірним є виділення кількох видів Інтернет-залежності (як це робить К. Янг), з іншого ж – можливо, варто говорити не про Інтернет-залежність, а про Інтернет-залежності як залежності від різних об'єктів, що знаходяться в Інтернет-мережі чи пов'язані з її функціонуванням, які об'єднують місце/джерело походження. Проте їх відрізняє сам об'єкт, від якого вони залежать (погодьмося, що залежність від технічних гаджетів чи програм, що поліпшують роботу Мережі, зовсім інша (за змістом і формами прояву зокрема), ніж залежність, до прикладу, від азартних ігор в Інтернет-просторі).

Ф. Ді Карло зі співавторами [15] вважають Problematic Use of Internet, пов'язаним із порушенням контролю людини за імпульсивною поведінкою, що проявляється як обсессивно-компульсивний розлад, тригерами до розвитку якого можуть стати нездатність людини до емоційної саморегуляції та схильність до переживання негативних емоційних станів.

Ю. О. Асєєва [1] тлумачить Інтернет-залежність досить детально і поширено, зазначаючи, що це нехімічна залежність, яка є психічним і поведінковим розладом, що проявляється через бажання (компульсивне чи нав'язливе) людини перебувати в Мережі та викликає порушення в її життє-

діяльності, проте неможливість бути он-лайн зумовлює негативні прояви емоційної, когнітивної та поведінкової сфер особистості.

О. В. Стрільчук [7] уважає залежність від Інтернету проявом неконтрольованого потягу людини до предмету адикції, який супроводжують «психопатологічні» розлади поведінки, емоційні порушення та абстинентний синдром. Тоді як Ф. С. Райдінг і Л. К. Кей [28] справедливо зазначають, що Інтернет є, за суттю, лише порталом, проходячи який людина отримує доступ до бажаного виду діяльності, задовольняючи потребу в ній. Це підтверджує думку, що Інтернет-залежність – комплексне, узагальнююче поняття, об'єднуючи насправді різні види залежності від Мережі (визначені К. Янг), оскільки людина, зайнята в Інтернеті пошуком потрібної їй інформації, насправді досить сильно відрізняється від тієї людини, яка заходить до Мережі виключно заради онлайн-шопінгу. Проте існують і люди, яких в Інтернет-мережі цікавлять різні форми активності. Саме їх із повним правом можна назвати Інтернет-залежними. Якщо ж людина у віртуальному просторі лише включається до азартної гри, не виключено, що й поза Мережею вона прихильна до таких ігор. У цьому разі, очевидно, має йтися не про Інтернет-залежність, а про ігрову залежність. Інтернет же у цьому разі використовується виключно як портал, місце, де можна реалізувати свою поведінкову залежність, задовольнивши різноманітні потреби. Проте в Інтернеті можуть проявлятися і види активності людини, які поза Мережею неможливі («серфінг» сайтами в поверхових пошуках цікавої інформації).

Дещо своєрідну позицію стосовно Інтернет-залежності зайняла С. Сурратт [29], очевидно, не схильна розуміти проблему Інтернет-залежності як таку, що стосується психічного здоров'я особистості. На думку вченої, Інтернет-простір володіє багатьма якостями, які роблять його певним відповідником соціальної реальності. У цьому контексті, як на нас, нівелюється саме поняття залежності від Мережі, підміняючись надмірною залежністю користувачів Інтернету від процесу спілкування та контактів з іншими його користувачами, що не можна визнати патологічним. На нашу думку, поза увагою вченої залишається важливе питання: якщо віртуальний простір Мережі справді суттєво не відрізняється від соціальної реальності, то чому для задоволення потреби у спілкуванні та міжособистісних стосунках і взаємозв'язках людей необхідно саме виходити в Інтернет? Звичайно, якщо йдеться про Інтернет-залеж-

них підлітків, то головне, що вони шукають у Мережі, – це спілкування, причому саме таке, що задовольняє їхні потреби та передбачає взаєморозуміння. І роблять вони це тому, що відчувають брак (чи відсутність) такого спілкування у житті. Коли ж зважати переважно на дорослих, що втрапили до Інтернет-павутини, то ця категорія користувачів Мережі відвідує її не лише для спілкування, їхня мета масштабніша – отримання інформації, яка в епоху розвитку інформаційного суспільства володіє непересічною цінністю як для соціуму, так і для людини загалом.

Цікавим і досить чітким та обґрунтованим є тлумачення Інтернет-залежності Л. Гуменюк [5], яка вважає її формою прояву деструктивної поведінки, що маніфестує себе у прагненні людини піти/втекти від фруструючої її соціальної дійсності, використовуючи зосередженість на віртуальному світі Інтернету та зміні стану свідомості завдяки цьому.

На думку науковців [3; 12], узагальнено поняття Інтернет-залежності можна визначити як розлад контролю імпульсів, що проявляється у поведінці людини і є нехімічною залежністю, яка передбачає наявність у залежного користувача Мережі певних симптомів.

Підсумовуючи, Р. Лозано-Бласко [25] зазначає, що досі серед дослідників Інтернет-залежності немає узгодженості між тлумаченням цього поняття і методиками визначення Інтернет-адикції, які вони використовують, і цю ситуацію потрібно вирішити спільно, координуючи роботу.

Різні види Інтернет-адикції виділила К. Янг [32], назвавши залежність від спілкування та знайомств у Мережі, ігрову адикцію, залежність від Інтернет-серфінгу різними сайтами у пошуках інформації, цікавої для користувача, залежність від важливої та потрібної інформації, яку можна відшукати в Мережі, та від відвідування порносайтів.

Цікаво, що М. Гріффітс [21] закономірно-логічно розділив Інтернет-залежних на два типи: залежні першого порядку отримують позитивні враження та схвалення від інших користувачів, перебуваючи в Мережі, для них Інтернет – засіб досягти успіху, показати себе; другі – використовують Мережу, щоб хоча б на деякий час позбутися своїх проблем (уникають невдач у реальному житті); тільки, на нашу думку, других значно більше, оскільки перші все ж воліли б отримати схвалення та позитивну оцінку в реальності.

На нашу думку, щоб класифікувати види Інтернет-залежності відповідно до мотивів

використання людиною Інтернету, потрібно проаналізувати основні причини звернення людини до Мережі:

- більшість людей використовує Інтернет як безмежне сховище та джерело різної інформації, тому важливий мотив користування Мережею, що може лежати в основі формування Інтернет-залежності, – пошук потрібної інформації, а вид залежності, сформований на його основі, – *інформаційний*;

- значна частина Інтернет-залежних починає користування Мережею з перевірки пошти та дописів у чатах соціальних мереж. Їхній мотив входу в Інтернет – знайомство та спілкування з іншими людьми (знайомими й ні) у різних куточках світу, передача й отримання особистої чи ділової інформації, а за умови користування аватаром – рольове спілкування. Проте у будь-якому разі це *комунікативна* Інтернет-залежність;

- наступний випадок використання Інтернету – пошук у ньому потрібних товарів, купівля/продаж через Інтернет (не виходячи з дому) – це також може стати мотивом потрапляння у залежність, *купівельну*;

- залежність же від комп'ютерних/онлайн-ігор – ігрова залежність, мотивом потрапляння до якої частіше служить бажання відпочити, розслабитися, відволіктися, тобто релаксаційний/рекреаційний. Саме він спрацьовує і тоді, коли людина заходить до Мережі, щоб здійснити віртуальну відеоподорож, послухати музику чи подивитися фільм (у дорослих це може бути проявом бажання погратися) – *релаксаційна* залежність.

Ці чотири підвиди Інтернет-залежності зумовлені саме особливостями Інтернет-мережі та основними можливостями людини в її межах (насправді обмежених не Мережею, а доступом до неї), зумовленими її використанням.

Проте можливий також інший мотив (чи інші мотиви) потрапляння людини в залежність від Інтернету – особистісний (індивідуальний). У цьому разі Інтернет-залежності може передувати інша адикція, розлад особистості чи серйозний прояв негативного емоційного стану: тривожності, фрустрації, невротичного чи депресивного. Проте це буде особистісний (психологічний) мотив звертання до віртуальної Мережі, й у разі розвитку Інтернет-залежності – *особистісна* залежність від Інтернету.

К. Озтюрк із колегами [27], аналізуючи зв'язок особистісних рис підлітків з Інтернет-залежністю та зазначаючи, з одного боку, що досліджень такого типу відносно небагато, а з іншого – той факт, що пові-

домлення науковців про вплив особистісних диспозицій на схильність до проблемного використання Інтернету досить суперечливі, оскільки у різних роботах можна зустріти різні твердження щодо тих самих рис особистості, дійшли висновку, що така особистісна риса, як відкритість досвіду, майже вдвічі більше робить людину вразливою щодо потрапляння до Інтернет-залежності.

У своєму дослідженні Б. Фернандес та інші науковці [16] виявляють чинники ризику потрапляння людини до залежності від Інтернету: переживання нею стресу чи почуття самотності, що штовхає її зануритися у спілкування у соціальних мережах, занижена самооцінка та потреба/бажання втекти від реальності у віртуальний світ Мережі та передбачають, що на дієвість перелічених чинників можуть вплинути культурні відмінності.

Перш ніж аналізувати симптоми Інтернет-залежності, варто зазначити, що в психологічній літературі зустрічаються як поняття «симптоми», «прояви», так і поняття «критерії», суб'єктивно використовувани науковцями під час опису ознак Інтернет-адикції, наявність яких дає змогу констатувати надмірне неконтрольоване використання людиною Мережі. Оскільки усі ці поняття об'єднує поняття «ознаки», уважатимемо їх (симптоми, прояви, критерії) контекстуальними синонімами.

Закономірно, що однією з перших симптомів Інтернет-залежності (pathological computer use, PCU) виділила К. Янг [35]: нав'язливе бажання людини перевірити свою електронну пошту, нетерпляче очікування наступних відвідин Мережі; скарги та зауваження близьких і знайомих на те, що людина надто багато часу витрачає на перебування в Мережі; скарги близьких, що на Інтернет вона витрачає надто багато грошей.

І. Голдберг [18] визначив перелік критеріїв Інтернет-залежності, зазначивши, що наявність кількох із них, як вважає вчений, дає змогу її діагностувати: кількість часу, проведеного в Мережі, для досягнення ейфоричного стану чи отримання задоволення постійно зростає (звикання до об'єкта адикції); якщо час, проведений в Інтернеті, не збільшується, ефект його впливу на стан свідомості людини зменшується; користувач намагається цілком відмовитися від використання Інтернету чи принаймні зменшити час перебування в ньому; проте це зазвичай призводить до погіршення його самопочуття та настрою.

К. В. Берд [10] називає вже п'ять діагностичних критеріїв, що визначають Інтер-

нет-залежність: 1) думки людини зайняті Інтернетом (минулою/майбутньою активністю людини в Мережі); 2) поступове, але постійне збільшення часу, проведеного в Інтернеті, зміна форми активності в ньому, щоб повернути початкове відчуття задоволення від перебування в Мережі; 3) спроби скоротити час в Інтернеті ні до чого не призводять, реалізуються на рівні бажань; 4) людина не знаходить собі місця, не має, чим зайнятися, дратується, коли утримується від перебування в Інтернеті; 5) час відвідин Мережі значно більший, ніж людина мала намір це зробити.

Окрім того, до цих п'яти діагностичних критеріїв науковцем додається ще один із таких двох: а) через зайнятість Мережею можна втратити стосунки чи роботу/кар'єру; б) за брехнею людина приховує свою реальну залежність від перебування в Мережі.

На думку М. А. Ванди, Н. Б. Бондаренко [3], варто виділити такі критерії визначення Інтернет-залежності: втрата людиною контролю за перебуванням у Мережі; зміни її настрою (очевидно, залежно від можливості користування Інтернетом), симптоми розриву/перерви у перебуванні в Мережі; потреба проводити в ній щоразу більше часу, прояв байдужості до інших, реальних боків життя, ескапізму; соціальна ізоляція, сприйняття Інтернету як єдиного справжнього друга, місця, де по-справжньому добре; приховування власної активності в Інтернеті та часу перебування в ньому.

М. Г. Орзак [26] симптоми Інтернет-залежності розділила на дві групи: психологічні та фізіологічні, віднісши до першої групи хороше самопочуття людини під час перебування в Мережі, неможливість зупинитися; постійне збільшення часу, проведеного он-лайн; зневагу до інших боків життя; відчуття нею депресії та роздратування, коли неможливо бути в Мережі; приховування від близьких та працедавців правди про свою залежність. Фізичними симптомами Інтернет-залежності є карпальний синдром, оніміння кінчиків пальців, головний та спинний біль, сухість очей, нерегулярні харчування та сон, занедбання людиною особистої гігієни тощо.

Р. Тао з колегами [30] визначає комплекс взаємопов'язаних критеріїв діагностики Інтернет-адикції, взявши за основу критерії ігрової залежності, визначені в DSM-V. Це такі три групи критеріїв: I. Симптоматичні критерії: 1) стурбованість Інтернетом: людина почергово то пригадує минуле користування Інтернетом, то мріє про майбутнє його використання; 2) симптоми відміни: якщо людина певний час не має змоги

користуватися Мережею, то відчувається роздратованою, невдоволеною, відчуває тривогу чи нудьгу; 3) толерантність: людина відчуває необхідність збільшити час перебування в Мережі для досягнення бажаного стану свідомості; 4) невдалі спроби зменшити час перебування в Інтернеті; 5) продовження надмірного користування Інтернетом усупереч розумінню, що проблеми від цього збільшуються; 6) утрата інтересу до попередніх захоплень; 7) використання Мережі як засобу поліпшення самопочуття; 8) надмірне користування Мережею, пов'язане з наявністю психічного розладу особистості. II. Клінічно значимі критерії: різні проблеми, що виникають у людини внаслідок надмірного використання Інтернету: руйнування соціальних стосунків (друзі, сім'я, робота) та попередніх форм активності людини. III. Тимчасові критерії: Інтернет використовуються більше шести годин на день і не менше трьох місяців.

I. Голдберг [18] пропонує діагностувати Інтернет-залежність за наявності у людини кількох симптомів із такого переліку: I. Толерантність: поступово збільшується тривалість перебування в Мережі для досягнення задоволення. II. Синдром відмови: припинення відвідування Мережі чи скорочення часу перебування в ній зумовлює такі симптоми: роздратованість, думки про те, що у цей час відбувається в Мережі, прояв непосидючості, рухи пальцями, що нагадують друк на клавіатурі, порушення різних видів діяльності людини. Тому залежний повертається до перебування в Інтернеті, де ці симптоми зникають, навіть усвідомлюючи негативні наслідки цього.

Хоча залежність від Мережі формується значно швидше, ніж інші види залежної поведінки, розуміючи її як процес, науковці виділяють також етапи його розвитку. Так, вирізняються чотири етапи розвитку Інтернет-залежності: 1) ознайомлення з можливостями віртуальної мережі; 2) збільшення часу, що віддається людиною Інтернету, та, відповідно, зменшення періоду перебування її в реальному житті; 3) час «подорожування» людини Інтернет-простором максимально зростає, аж до неможливості людини відмовитися від Інтернету та небажання вийти з Мережі; 4) людина навчається використовувати Інтернет за об'єктивною потребою та необхідністю [2].

Т. О. Ісакова [6] пропонує визначити три етапи розвитку Інтернет-залежності: 1) людина захоплена перебуванням у Мережі, оскільки там можна вирішити багато питань, тому поступається іншими формами своєї активності заради перебування в Інтернеті; 2) етап абстиненції:

проявляються негативні наслідки надмірного користування Мережею: перевтома, порушення сну та пізнавальних процесів; 3) етап соціальної дезадаптації особистості, що проявляється як поєднання постійної потреби людини перебувати у соціальній мережі з відчуттям того, що задоволення від цього постійно зменшується. На нашу думку, перелік цих етапів формування залежності більше відповідає розумінню патологічності Інтернет-залежності.

Чим же приваблює людину Інтернет?

На нашу думку, Інтернет дає людині такі основні можливості: знайти потрібну інформацію; спілкування не обмежене кордонами (простором і часом); різні способи відпочинку (ігри, музика, фільми тощо) та культурного розвитку (книги, відеоподорожі різними місцями та картинними галереями тощо); продаж і купівля різних товарів (заробляння та витрата грошей) [8]. Окрім того, те, що в Мережі людині доступне багато з того, що заборонене чи небажане з погляду соціальних норм і моралі в реальному житті, причому за відсутності відповідальності за це, спонукає використовувати Інтернет-мережу за різним призначенням.

Зазначимо, що науковці, виявляючи причини Інтернет-залежності та створюючи відповідні до цього моделі Інтернет-адикції, зосереджують увагу, з одного боку, на тих особливостях Мережі та її функціонування, які найбільш привабливі для людини, з іншого – на соціально-психологічних, культурних і біологічних чинниках, здатних стати приводом до активного використання Інтернету (супутній психічний розлад; доступ до Мережі; вік людини; психологічна схильність; відчуття задоволення під час перебування в Мережі) та ін. Проте ймовірно, що ці фактори є лише супутніми, тоді як Інтернет-залежність – це систематична і частіше неусвідомлена людиною втеча від реальності з її проблемами, руйнівними стресами і конфліктами – від усього, що не вдовольняє людину загалом у житті. Й у цьому разі питання, чи буде терапія Інтернет-залежності «реальністю», пропонує Дж. У. Кім [23], ефективною, виглядатиме риторичним.

Висновки з проведеного дослідження.

У розумінні поняття Інтернет-залежності, як і у визначенні її симптомів, у науковому середовищі єдність досі відсутня. Розбіжності стосуються таких основних моментів: 1) тлумачення надмірного використання Інтернет-мережі як прояву патології; 2) визначення поняття як загального або специфічного; 3) проблеми, трактування Інтернет-залежності як самостійного явища чи як наслідку інших патоло-

гічних порушень поведінки залежного. Спільним для різних науковців є розуміння Інтернет-залежності як процесу, обмеженого у тривалості формування порівняно з іншими видами залежності.

Симптоми Інтернет-залежності доречно було б поділити на основні та другорядні, до основних віднісши головний мотив прагнення людини перебувати в Мережі – отримати те, чого їй бракує у реальному житті: успіх та схвалення чи уникнення невдач.

Інтернет-залежність – це поведінкова девіація, що проявляється як процес і результат надмірного перебування людини в Мережі та передбачає зміну стану її свідомості, неможливість вчасно вийти з Інтернету; прагнення скоріше туди повернутися, оскільки нормальне функціонування людини у реальному житті порушене, а думками Інтернет вона ніколи не покидає.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асєєва Ю. О. Комп'ютерна залежність, Інтернет-залежність та кібер-адикції (історичний огляд дефініцій). *Psychological journal*. 2020. Т. 6. № 6. С. 57–65. DOI: 10.31108/1.2020.6.6.6
2. Бацилова О. В., Пузь І. В. Психологічні аспекти прояву Інтернет-адикції у молодіжному середовищі. *Теорія і практика сучасної психології. Медична психологія*. 2018. № 4. С. 48–52.
3. Ванда М. А., Бондаренко Н. Б. Інтернет-залежність: передумови, ознаки та ризики для підлітків. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. 2019. Т. 2. С. 37–42. DOI: 10.18523/2617-2348.2019.2.37-42
4. Войсунский А. Е. Концепции зависимости и присутствия применительно к поведению в Интернете. *Медицинская психология в России*. 2015. № 4 (33). С. 6.
5. Гуменюк Л. Й. Соціально-психологічні фактори Інтернет-адикції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 10–19.
6. Ісакова Т. О. Інтернет-залежність як новий феномен сучасного світу: сутність і проблеми. Київ : НІСД, 2011. 47 с.
7. Стрільчук О. В. Соціально-психологічні механізми формування медіакультури у підлітків з Інтернет-захопленістю : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 ; ІСПП НАПН України. Київ, 2020. 220 с.
8. Чуйко Г. В., Чаплак Я. В. Інтернет як частина суспільного інформаційного простору та засіб маніпуляції індивідуальною свідомістю. *Technologies of intellect development*. 2019. Т. 3. № 1. DOI: 10.31108/3.2019.3.1.5
9. Bai W., Cai H., Wu S., Zhang L., Feng K. X., Li Y. C. et al. Internet addiction and its association with quality of life in patients with major depressive disorder: a network perspective. *Transl. Psychiatry*. 2022. Vol. 4. Issue 12 (1). P. 138. DOI: 10.1038/s41398-022-01893-2
10. Beard K. W. Internet addiction: a review of current assessment techniques and potential assessment questions. *CyberPsychology & Behavior*. 2005. Vol. 8 (1). P. 7–14. DOI: 10.1089/cpb.2005.8.7

11. Burkauskas J., Gecaite-Stonciene J., Demetrovics Z., Griffiths M. D., Király O. Prevalence of Problematic Internet Use during the COVID-19 Pandemic. *Curr Opin Behav Sci.* 2022. Vol. 15. P. 101179. DOI: 10.1016/j.cobeha.2022.101179
12. Cash H., Rae C. D., Steel A. H., Winkler A. Internet Addiction: A Brief Summary of Research and Practice. *Curr Psychiatry Rev.* 2012. Vol. 8 (4). P. 292–298. DOI: 10.2174/157340012803520513
13. Christakis D. A. Internet addiction: a 21st century epidemic? *BMC Med.* 2010. Vol. 18. Issue 8. P. 61. DOI: 10.1186/1741-7015-8-61
14. Davis R. A. A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. *Computers in Human Behavior.* 2001. Vol. 17 (2). P. 187–195. DOI: 10.1016/S0747-5632(00)00041-8
15. Di Carlo F., Pettorruso M., Alessi M.-Ch., Picutti E., Collecchio R., Migliara G. et al. Characterizing the building blocks of Problematic Use of the Internet (PUI): The role of obsessional impulses and impulsivity traits among Italian young adults. *Comprehensive Psychiatry.* 2021. Vol. 106. P. 152225. DOI: 10.1016/j.comppsy.2021.152225
16. Fernandes B., Uzun B., Aydin C., Tan-Mansukhani R., Vallejo A., Saldaña-Gutierrez A. et al. Internet use during COVID-19 lockdown among young people in low- and middle-income countries: Role of psychological wellbeing. *Addict Behav Rep.* 2021. Vol. 14. P. 100379. DOI: 10.1016/j.abrep.2021.100379
17. Gjonneska B., Potenza M. N., Jones J., Corazza O., Hall N., Salesj C. et al. Problematic use of the internet during the COVID-19 pandemic: Good practices and mental health recommendations. *Comprehensive Psychiatry.* 2022. Vol. 112. P. 152279. DOI: 10.1016/j.comppsy.2021.152279
18. Goldberg I. Internet addiction disorder. *CyberPsychol. Behavior.* 1996. Vol. 3. Issue 4. P. 403–412.
19. Griffiths M. Does Internet and computer “addiction” exist? Some case study evidence. *CyberPsychology and Behavior.* 2000. Vol. 3 (2). P. 211–218. DOI: 10.1089/109493100316067
20. Griffiths M. Excessive use of the Internet: online addictive behavior. *Интернет-зависимость. Психологическая природа и динамика развития.* Москва : Акрополь, 2009. С. 253–256. URL: https://nbpublish.com/libraryread_article.php?id=738 (дата обращения: 24.07.2022).
21. Griffiths M. D. Internet “addiction”: an issue for clinical psychology? *Clin. Psychology Forum.* 1996. Vol. 5. № 97. P. 32–33.
22. Hassan T., Alam M. M., Wahab A., Hawlader M. D. Prevalence and associated factors of internet addiction among young adults in Bangladesh. *J Egypt Public Health Assoc.* 2020. Vol. 29. № 95 (1). P. 3. DOI: 10.1186/s42506-019-0032-7
23. Kim J.-U. A reality therapy group counseling program as an Internet addiction recovery method for college students in Korea. *International Journal of Reality Therapy.* 2007. Vol. 26 (2). P. 3–9.
24. Kuss D. J., Lopez-Fernandez O. Internet addiction and problematic Internet use: A systematic review of clinical research. *World J Psychiatr.* 2016. № 6 (1). P. 143–176. DOI: 10.5498/wjp.v6.i1.143
25. Lozano-Blasco R., QuilezRobres A., Soto Sánchez A. Internet addiction in young adults: A meta-analysis and systematic review. *Computers in Human Behavior.* 2022. Vol. 130. P. 107201. DOI: 10.1016/j.chb.2022.107201
26. Orzack M. H. Computer addiction: What is it? *Psychiatric Times.* 1998. Vol. 15. № 8. P. 34–38.
27. Öztürk C., Bektas M., Ayar D., Özgüven Öztornacı B., Yağcı D. Association of Personality Traits and Risk of Internet Addiction in Adolescents. *Asian Nurs Res (Korean Soc Nurs Sci).* 2015. № 9 (2). P. 120–124. DOI: 10.1016/j.anr.2015.01.001
28. Ryding F. C., Kaye L. K. “Internet Addiction”: a Conceptual Minefield. *Int J Ment Health Addict.* 2018. № 16 (1). P. 225–232. DOI: 10.1007/s11469-017-9811-6
29. Surratt C. Netaholics?: The Creation of a Pathology. Commack, NY : Nova Science Pub Inc; UK ed. edition, 1999. 222 p.
30. Tao R., Huang X., Wang J. Proposed diagnostic criteria for internet addiction. *Addiction.* 2010. Vol. 105. P. 556–564. DOI: 10.1111/j.1360-0443.2009.02828.x
31. Tripathi A. Impact of Internet Addiction on Mental Health: An Integrative Therapy Is Needed. *Integrative Medicine International.* 2017. № 4. P. 215–222. DOI: 10.1159/000491997
32. Young K. S. Internet addiction: Symptoms, evaluation, and treatment. *Innovations in Clinical Practice.* 1999. № 17. P. 19–31.
33. Young K. S. Internet addiction: the emergence of a new clinical disorder. *CyberPsychology & Behavior.* 1998. № 1 (3). P. 237–244. DOI: 10.1089/cpb.1998.1.237
34. Young K. S. What makes the Internet Addictive: potential explanations for pathological Internet use. *CyberPsychology and Behavior.* 1999. № 1. P. 57–60.
35. Young K. S., De Abreu C. N. (Eds.) Internet addiction: a handbook and guide to evaluation and treatment. NY : John Wiley & Sons, 2010. 312 p.
36. Young K. S., Rogers R. The relationship between depression and Internet addiction. *CyberPsychol. Behav.* 1998. Vol. 1. P. 25–28. DOI: 10.1089/cpb.1998.1.25

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ЖІНКИ ПРО МАТЕРИНСТВО ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ МАТЕРІ В ПЕРІОД НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ

FACTORS FORMING A WOMAN'S PERCEPTIONS ABOUT MATERNITY AND TRANSFORMATION OF THE IMAGE OF THE MOTHER DURING CHILDBIRTH

У статті розглянуто чинники формування уявлень жінки про материнство, становлення материнської сфери, визначено особливості розвитку суб'єктивного ставлення жінок до материнської ролі, майбутньої дитини та об'єктивізація цих уявлень при народженні дитини.

Материнство як психосоціальний феномен доцільно розглядати з двох позицій: материнська любов як забезпечення умов розвитку дитини і материнська любов як частина особистісної сфери жінки. Материнство є важливим аспектом особистісної ідентичності жінки, у контексті проведеного аналізу свідоме ставлення до материнства розглядається науковцями як інтегральна психологічна властивість особистості жінки, що базується на усвідомленні власного життєвого вибору та готовності брати на себе відповідальність за виконання материнських функцій.

Проаналізований науковий матеріал дає змогу стверджувати, що уявлення і позиція материнства формуються задовго до безпосереднього набуття досвіду материнства, під впливом багатьох соціальних і індивідуальних чинників: соціуму через соціальні стереотипи і ЗМІ, у вигляді установок і вимог до материнства на певний період часу, кола спілкування, досвіду зростання у батьківській сім'ї, і ці уявлення носять певною мірою ідеалізований характер.

У статті акцентовано увагу на тому, що в період народження та в подальшому, під час безпосередньої реалізації материнської ролі, яскраво постає розбіжність між уявленням про материнство і реальним виконанням даної ролі. Проаналізовано основні чинники, які впливають на трансформацію образу матері в період народження дитини, на емоційний стан матері після народження дитини. Основним чинником узгодження уявлень і безпосереднього виконання материнської ролі визначено психологічну готовність до материнства, що проявляється як відповідальне чи інфантильне чи негативне ставлення до материнства.

Ключові слова: материнство, материнська роль, уявлення про материнство, трансформація і об'єктивізація уявлень, психологічна готовність до материнства, батьківське ставлення, відповідальне ставлення до материнства.

The article examines the factors of the formation of women's ideas about motherhood, the formation of the maternal sphere, the peculiarities of the development of the subjective attitude of women to the maternal role, the future child, and the objectification of these ideas at the birth of a child.

Motherhood, as a psychosocial phenomenon, should be considered from two positions: maternal love as the provision of conditions for the child's development and maternal love as part of a woman's personal sphere. Motherhood is an important aspect of a woman's personal identity, in the context of the conducted analysis, a conscious attitude to motherhood is considered by scientists as an integral psychological property of a woman's personality, which is based on awareness of one's own life choices and readiness to take responsibility for the performance of maternal functions.

The analyzed scientific material allows us to assert that the idea and position of motherhood are formed long before the direct acquisition of the experience of motherhood, under the influence of many social and individual factors – the influence of society through social stereotypes and the mass media, in the form of attitudes and requirements towards motherhood for a certain period of time, the influence of the social circle, the experience of growing up in the parental family, and these representations are to some extent idealized.

The article focuses on the fact that during the period of birth and later, when the mother's role is directly realized, the discrepancy between the idea of motherhood and the actual performance of this role clearly appears. The main factors that affect the transformation of the image of the mother during the birth of the child and the emotional state of the mother after the birth of the child are analyzed. Psychological readiness for motherhood, which manifests itself as a responsible or infantile or negative attitude to motherhood, is defined as the main factor in the reconciliation of ideas and the direct performance of the maternal role.

Key words: motherhood, maternal role, ideas about motherhood, transformation and objectification of ideas, psychological readiness for motherhood, parental attitude, responsible attitude towards motherhood.

УДК 159.922.27
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.45>

Чепелєва Н.І.

здобувачка третього освітнього рівня
кафедри психології
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
викладачка кафедри соціології
та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Постановка проблеми. Ще у давніх писемних джерелах сказано про те, що материнство – це божественний стан, завдяки якому жінка наближається до Бога. Материнство – це те, що створює справжню жінку, реалізує її місію, адже по-справжньому до кінця усвідомити, відчувати себе жінкою вона може лише тоді, коли народжується дитина. Зазвичай суспільство виставляє материнство як щось

надпозитивне, найкраще, що може статися з жінкою.

Народження дитини – це подія, яка не лише змінює стан жінки-матері, а й зазвичай переносить стосунки в парі на новий рівень. Із діадних вони переходять у триадні, що, з одного боку, робить родину більш стійкою, а з іншого – ці стосунки віддаляють подружжя (чоловіка та жінку) один від одного, відбувається дистанцію-

вання у парі через більшу увагу до дитини. Поряд із цим молода пара, особливо після народження першої дитини, зіштовхуються з реальністю, яка часто не збігається з тим, що вони уявляли до народження дитини, тобто поява дитини призводить до необхідності переглядати свої уявлення про життя з дитиною. За умови нереалістичності прогностичних уявлень про життя з дитиною це може призводити не так до гармонії, як до взаємних образ, відчуття самотності, конфліктів.

Водночас низка дослідників спростовує непорушність материнської ролі, висуваючи соціальний чинник на першу сходинку. «Материнство, – стверджує італійський психолог А. Мінегетті, – насправді лише виконання жінкою завченої з дитинства ролі».

Тобто суспільство, соціум готує, підштовхує жінку до народження дитини та створення образу того, що жінка без дитини неповноцінна, створює актуальний на певний період часу позитивний образ сім'ї і материнства. Сприяють цьому ідеалізованому уявленню засоби масової інформації, соціальні мережі, а також батьки, друзі, знайомі як транслятори соціального досвіду, показуючи материнство часто однобічно, подаючи життя з дитиною після пологів із позитивним забарвленням.

Тому у багатьох молодих людей, особливо тих, хто ріс у сім'ї єдиною чи молодшою дитиною і не мав наочного досвіду, уявлення про дітей поверхові, часто ідеалізовані як жінкою, так і чоловіком. А реальність, з якою стикаються подружні пари, часто йде врозріз з їхніми уявленнями про життя з дитиною. У зв'язку з труднощами, які виникають під час піклування про дитину, може виникати навіть розчарування у материнстві аж до ненависті матері до свого немовляти, материнства, сім'ї, яка знищує як любов до дитини, так і до чоловіка.

Жіноче переживання амбівалентності материнства, потягу і страху визначається багатьма причинами, серед них – страх залежності, відстоювання своїх прав, простору, втрата романтики парних стосунків, зміни подальшого життя тощо, з одного боку, відчуття інтимності, місії, продовження роду, відчуття повноти сім'ї тощо, з іншого, серед яких слід навести особливу: жінка-матір має усвідомлювати, що вона відповідає за те, щоб дитина була в безпеці, достатку, водночас мати не завжди може захистити її від самої себе (гніву, неприязні, нехтування, байдужості). Реагування жінок на цей аспект материнства різний: одні насолоджуються цим розумінням сили, інші – переживають стан депресивної провини.

Отже, розбіжності між уявленням про материнство і реальність не завжди співпадають, що впливає на емоційний стан матері після народження дитини та на динаміку всіх компонентів психологічної готовності до материнства, зокрема на емоційно-ціннісний, що проявляється як відповідальне і дбайливе або інфантильне, амбівалентне, негативне ставлення до материнства.

Аналіз наукових досліджень. Дослідження сім'ї і сімейних конфліктів після народження дитини є однією з найбільш розроблених проблем сімейної психології. Докладно розглядають материнство як самостійну психологічну категорію, яка розкриває специфіку життєвої та особистісної сфер жінки, дослідники Н. Кедрова, С. Мещерякова, С. Мінкурова, О. Смірнова, Є. Тетерлева, Г. Філіппова та ін. Положенням про концептуальні моделі материнства займалися В. Брутман, О. Ісеніна, О. Копил, С. Мещерякова, Р. Мухамедрахімов, Г. Філіппова. Теоретичні положення щодо батьківського ставлення як основи соціалізації особистості дитини досліджували Р. Белл, Дж. Болдуїн, С. Броуді, А. Варга, Д. Віннікотт, О. Захаров, Е. Маккобі, А. Співаковська, Е. Шеффер.

Методологічну основу нашого дослідження становлять підходи до визначення феномену усвідомленого батьківства (Т. Веретенко, Ю. Гіппенрейтер, Т. Гордон, Р. Овчарова, А. Співаковська, Г. Філіппова, Е. Фром), материнства як соціально-психологічного феномену та особистісної сфери жінки (О. Тіунова, Л. Шнейдер), специфіки материнства в ситуації девіації (Н. Дубровіна, А. Прихожан, Є. Смірнова, С. Стребелева, Т. Счастливая, Н. Толстих), проблем статевого виховання й гендерної соціалізації молоді (Н. Байдук, О. Бялик, Т. Кравченко, Д. Логвінова), системи соціальних, ціннісних та вікових факторів формування психологічної готовності до материнства (Н. Дармостук, Н. Яремчук, О. Проскурняк).

Базуючись на наукових розвідках науковців, які працювали у даному напрямі (І. Братусь, Т. Говорун, О. Ісеніна, О. Кізь, О. Кікінежді, В. Кравець, Р. Овчарова, Ю. Шмурак, Г. Філіппова та ін.), спробуємо порівняти становлення материнської сфери, визначити особливості розвитку суб'єктивного ставлення жінок до материнської ролі, майбутньої дитини і материнства, які і формують уявлення про материнство, та об'єктивізацію цих уявлень при народженні дитини.

Метою статті є аналіз основних чинників, які формують уявлення жінки про материнство, і трансформації образу матері в період народження дитини.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Бути матір'ю – це насамперед усвідомлений і відповідальний вибір жінки і подружжя. Цей вибір є результатом внутрішньої роботи, особистісного розвитку, а тому його прийнято вважати незалежним від зовнішніх спонукань, тиску й впливів, якщо вони не відповідають внутрішнім переконанням особистості. Розвиток такого ставлення відбувається в умовах розгортання суб'єктності, самоусвідомлення, прийняття власних переконань та цінностей. Але за фактом не можна відкидати чинник зовнішнього впливу на позицію материнства, уявлення, які формує соціум як прийнятний образ на даний період запиту суспільства. Таким чином, підсумкові уявлення про материнство, які несуть певний феномен ідеалізованості, є насправді поєднанням внутрішньої позиції, власного досвіду і суспільного образу материнства. Саме ці певною мірою ідеалізовані уявлення формують психологічну готовність до материнства. Психологічна готовність до материнства є складним особистісним утворенням, яке не можна звести до моделі «готовність/неготовність». Структура уявлень про майбутнє материнство включає: когнітивний (система знань про сімейне життя, батьківство і себе як майбутнього батька, матері, сім'янина), емоційно-оцінний (ставлення до майбутньої сім'ї, народження в ній дитини, батьківства, сімейного життя і їх оцінка) і поведінковий (ідентифікаційна поведінка та ставлення до власної дитини) компоненти.

Когнітивний складник сучасної жінки представлена системою уявлень образів майбутнього материнства, яка формується ще задовго до його реалізації. Емоційно-ціннісний компонент як ставлення, установки щодо виконання материнської ролі є центральним та системоутворюючим у структурі психологічної готовності до материнства, оскільки він пов'язаний із усвідомленням вибором жінки бути чи не бути матір'ю. За гармонійного поєднання пріоритетного ставлення до материнства з іншими особистісно-значущими ставленнями виникає цілісність та максимальне задоволення жінки своєю соціальною роллю. Поведінковий компонент формує образ майбутньої взаємодії матері з дитиною й очікувані ролі подружжя після народження дитини.

Високий рівень суб'єктивності в уявленнях материнської ролі, різноманіття чинників, що на них впливають, як і неоднорідність сили впливу на формування образу, призводять до занадто широкого розуміння феномену і поняття «материнство».

Це фактично або зводить його до трактування з біологічно-соціального погляду, або, за додання психологічного складника, унеможливорює однорідність його розуміння.

Розглянемо більш детально поняття «материнство». Г. Г. Філіппова розглядає материнство як психосоціальний феномен забезпечення умов для розвитку дитини, як частину особистісної сфери жінки [9]. В. І. Брутман визначає материнство як одну із соціальних жіночих ролей, на зміст якої детермінуючий вплив чинять суспільні норми і цінності [1]. Італійський психолог А. Мінегетті стверджує, що «материнство – це насправді лише виконання жінкою завченої з дитинства ролі» [3]. Цікавий погляд на материнство висловив К. Г. Юнг, запропонувавши низку архетипів материнства – від жінки, яка повністю втрачає себе і розчиняється в материнстві, проживаючи тим самим не своє життя, а життя своїх дітей, заважаючи при цьому їхній самоідентичності, до жінки, яка холодна до материнства і байдужа до дитини [15]. Ф. Хорват уважає, що «материнство завжди буде головною частиною життєдіяльності жінки, з материнства вона черпає свідомість сенсу свого життя у всій повноті. Оптимістичне ставлення до життя є результатом щасливого материнства» [12].

Навіть серед науковців немає єдиного визначення поняття «материнство». Тому не дивно, що ще більше різноманіття у ставленні до материнства можемо спостерігати після народження дитини, де до сформованих ідеалізованих уявлень, які ще можна певним чином класифікувати за стандартними групами поглядів, додається особистий досвід, у якому ці уявлення трансформуються в реальне ставлення, яке має суто індивідуальне забарвлення як у ставленні до дитини, так і у побудові сімейних стосунків.

У період після пологів у системі цінностей жінки відбувається трансформація очікувань у ставленні до компонентів дитинства, виникають певні переживання від взаємодії з дитиною, формується остаточний зміст потреби в материнстві й потреби в турботі про дитину, інтерференція цінностей. На цьому етапі мати, батько і дитина стають «партнерами», які поділяють між собою спільну діяльність. Основна функція матері на цьому етапі – емоційне санкціонування цільової і дієвої ланок у розвитку сімейної системи, у формуванні у дитини прихильності і базових структур ставлення до світу [10].

Вище ми зазначили, що з народженням дитини у жінки виникає потреба в турботі про дитину, і лише пізніше виникає інтерес

до дитини як до особистості. Період виникнення інтересу до дитини як до особистості припадає орієнтовно на другий рік життя дитини. Функції матері ускладнюються необхідністю чергової зміни ставлення до дитини, адже материнський взаємозв'язок повинен поєднувати в собі забезпечення безпеки та надання самостійності дитині. Формування гармонійного материнського ставлення у цьому періоді залежить від рівня чутливості та готовності матері до проблем і потреб дитини, наявності в неї мотивації щодо участі в життєдіяльності дитини у широкому сенсі, інтересу до способів постановки та вирішення дитиною ігрових (життєвих) завдань [14].

Таким чином, уявлення, які сформувалися до народження дитини, на початку материнства, є досить сталими, у подальшому постійно трансформуються під реалією материнства. Постійна трансформація, злам уявлень, є, безперечно, джерелом стресу для жінки і сім'ї, що може призводити до конфліктів і зривів. У наших попередніх роботах цей аспект розглянуто детальніше і ми зазначали, що, «незважаючи на сучасну поширеність психологічної підготовки до народження дитини, відвернути стресовий вплив цієї події на психіку жінки повною мірою не вдається. На цьому етапі відбувається злам ідеалізованих уявлень про материнство, що є додатковим стресором поряд із фактором самих пологів» [13, с. 53].

Гармонізація стосунків потребує високих адаптивних здатностей жінки, одним із компонентів яких є саме той чинник, який називають любов'ю до дитини, материнською любов'ю. У дослідженнях, пов'язаних із вивченням успішності адаптації жінки до материнства, враховуються різноманітні чинники: особистісні особливості, історія життя, адаптація до подружнього життя, досвід взаємодії із власною матір'ю, особливості сімейної моделі материнства, можливості взаємодії із немовлятами і поява інтересу до них у дитинстві.

Любов до дитини є найважливішим компонентом адаптації до материнства. Основною особливістю материнської любові Е. Фром уважає її безумовний характер: «Мати любить своїх дітей тому, що вони її діти, а не тому, що вони відрізняються якими-небудь особливими перевагами чи послухом» [11, с. 141]. Переживання любові з боку матері є пасивним почуттям для дитини. Ця «гарантована» прихильність матері для дитини має потужний потенціал амбівалентності, тому що її неможливо проконтролювати і неможливо знайти їй заміну. Водночас Е. Фром указує на два

протилежні боки матері: «Мати ... породжує життя і ... його знищує; вона здатна творити чудеса в ім'я любові до своєї дитини, але ніхто не здатен завдати більше болю, ніж вона» [11, с. 162]. Е. Фром у роботі «Мистецтво кохання» міркує про два типи батьківської любові: материнської та батьківської, висловлюючи ідею про те, що материнська любов безумовна і її не треба заслужувати, бо мати виносила і народила дитину, реалізувавши, таким чином, свою потребу, тоді як батьківська любов зумовлена, її треба заслужити, а для цього необхідно відповідати вимогам, традиціям, нормам. Хоча згодом автор зазначає, що дані типи скоріше ідеальні, ніж реальні. Американсько-німецький психолог Е. Еріксон звертає увагу на «...глибоку амбівалентність, що наповнює жінку, яка, як би радісно не приймала перші ознаки вагітності і як би сильно не хотіла народити дитину, раптом виявляє, що в ній оселилася на дев'ять місяців маленька і невідома істота, що диктує свої умови» [8, с. 121]. Нерівномірність та непостійність материнського піклування про дитину формує «...дволикий образ материнства: з одного боку, мати постає безпосередньою, веселою і щедрою, а з іншого – віроломною союзницею злих сил» [8, с. 330].

Дослідження О. Ушакової серед жінок щодо уявлень про материнство було спрямоване на виявлення їх змісту як компонента картини світу, їх структури, форм і значень [8]. Нею констатовано:

1. Уявлення про материнство є компонентом картини світу сучасної жінки, вивчення якого можливе за допомогою індивідуальних значень як індикаторів ціннісно-сміслової сфери особистості.

2. Уявлення про материнство детерміновані соціокультурним контекстом традиції та сучасності як системою культурних знаків і громадських значень.

3. Сутність материнства розкривається у чуттєвому, етичному, естетичному способах існування жінки. Чуттєвий спосіб материнства втілюється у тілесній жертві для продовження життя, етичний – в обміні стосунками й утвердженні існування іншої людини, естетичний – у даруванні життя новій людині.

4. Уявлення жінок про материнство мають ієрархічну структуру: індивідуалізований образ чуттєвих спогадів із наочно-образним змістом, образне узагальнене знання найбільш істотних рис материнства як соціальної діяльності жінки, узагальнений образ материнства. У формах уявлень (чуттєвий, етичний, естетичний) є способи існування жінки, що втілені у материнстві.

5. В уявленнях сучасних жінок материнство все ж є цінністю [8, с. 39].

Результати дослідження О. Ушакової описують можливість узагальнити особливості уявлень про материнство і підтверджують його цінність як індивідуальних характеристик для жінки. У дослідженні вказано, що ця потреба «визначається рефлексією власних станів жінки і прагненням до їх переживання у процесі взаємодії з дитиною». Дослідниця підтверджує положення, що «лише людина може мати уявлення про материнське почуття», яке іноді «має відтінок розчарування через незбігання реального переживання з уявним». У розгортанні материнського почуття задіяні образ майбутньої дитини, власний досвід, сімейні та традиційні моделі материнства [8].

Але зрозуміти, яке материнство насправді, можна лише тоді, коли дитина вже є й «обміну та поверненню не підлягає». На жаль, ділитися зі світом прийнято лише радіощами материнства. Щаслива мама – це норма для нашого суспільства. І не дай Боже якось інакше. На жаль, буває і так, що жінка виконує свою «біологічну функцію», яку їй нав'язали: «час бавитися з онуками», «пора подумати про спадкоємця та продовження роду», «це твоя місія народжувати», «плин жіночого часу» тощо, але безпосереднього материнського потягу у жінки з тих чи інших причин не виникає.

Щодо чоловічої ролі у вихованні дітей, то більшість дослідників стверджує, що вони зазвичай перебувають поза дитячим світом [6, с. 44]. Із цього приводу відома британська психоаналітикиня С. Орбах наголошує: «...положення жінки та її материнська роль усе ж набувають поступових змін, і чоловіки повинні активніше брати участь у піклуванні про дитину в перші роки її життя. Менш амбівалентні стосунки матері та дитини на ранніх етапах її розвитку (у тому числі і за більш активної ролі батька) будуть вести до змін у психології жінки». Тобто авторка наголошує на тому, що подружжя повинно спільно піклуватися про дитину, щоб у жінки не виникало відчуття самотності, покинутості, замкнутості наодинці з малою дитиною та не відбувся критичний злам її уявлень про материнство після народження дитини. Це зумовлюється і тим, що в сучасному суспільстві відкриваються широкі можливості до самореалізації жінки, але це може відбутися лише за підтримки з боку чоловіка і суспільства у цілому. Образ матері транслюється вже кілька століть через фольклор, літературу, живопис, соціальні інституції тощо. Щодо образу батька, то обов'язок чоловіка історично полягав, насамперед, у забезпеченні

родини, захисті, а не у вихованні чи турботі про дітей. Сучасні реалії вимагають від чоловіків модифікувати свою роль у сім'ї і балансувати між роботою й сім'єю, активно брати участь у піклуванні та вихованні від моменту народження дитини. Дуже важко знайти цей баланс, але це є запорукою становлення міцної, соціально ефективної сім'ї, включаючи реалізацію батьківської функції сім'ї. Відомо, що ідеальних взаємин немає, але «золотий стандарт» усе-таки існує в уяві.

Отже, важливо зазначити, що в структурі онтогенетичного розвитку материнської сфери жінки відбувається формування позитивної материнської поведінки, яка, своєю чергою, залежить від системи мікро- і макросоціальних впливів та індивідуальних уявлень.

Висновки з проведеного дослідження. Материнство – психосоціальний феномен, який доцільно розглядати з двох позицій: материнська любов як забезпечення умов для розвитку дитини і материнська любов як частина особистісної сфери жінки. Материнство є важливим аспектом особистісної ідентичності жінки, матір ділить із дитиною своє тіло, потім – турботи, сили, сон, відпочинок та матеріальні блага, але це все не просто жертви з її боку, а набуття себе, саморозвиток, духовне піднесення. Таким чином, у контексті проведеного дослідження свідоме ставлення до материнства розглядається як інтегральна психологічна властивість особистості жінки, що базується на усвідомленні власного життєвого вибору та готовності брати на себе відповідальність за виконання материнських функцій.

Уявлення і позиція щодо материнства формуються задовго до безпосереднього набуття материнства під впливом багатьох соціальних та індивідуальних чинників, і вони носять певною мірою ідеалізований характер. Їх трансформація відбувається вже під час виношування і народження дитини, а труднощі материнства, які об'єктивно применшуються в ідеалізованому образі, можуть призвести до негативних тенденцій у зламі сформованого попередньо образу материнства. Для того щоб уявлення дівчини, молодої жінки збіглися з реаліями життя після народження дитини, бажано створювати жіночі клуби, асоціації та інші неформальні об'єднання, де б кожна жінка-матір могла обмінятися думками, почуттями і враженнями щодо проблем материнства, отримати чи надати іншим жінкам відповідну допомогу. У них молоді матері й ті, хто готується до материнства, могли б отримати інформацію про реальний досвід, що дасть змогу сформу-

вати «ідеальні» уявлення про материнство, максимально наближені до реального стану речей, із максимально високим емоційно позитивним забарвленням. Безумовно, це сприятиме утвердженню неупередженого погляду на роль жінки в сім'ї, розумінню її турбот, проблем, переживань, що більше гармонізує взаємини жінки і чоловіка, матері та дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брутман В. И. Психологические феномены, возникающие в связи с нежеланной беременностью. *Психология сегодня*. 1996. Вып. 4. С. 150–151.
2. Говорун Т. В., Кравець В. П., Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2004. 144 с.
3. Менегетти А. Женский ум в проекте жизни. ННБФ, 2007.
4. Мещерякова С. Психологическая готовность к материнству. *Вопросы психологии*. 2000. № 5. С. 18–27.
5. Перун М. Б. Типологія материнської ідентичності жінок на ранньому етапі материнства : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Львів, 2016. 249 с.
6. Психологія сім'ї : навчальний посібник / В. М. Поліщук та ін. ; за заг. ред. В. М. Поліщука ; 2-е вид., доп. Суми : Університетська книга, 2009. 282 с.
7. Сухомлинский В. Родительская педагогика. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=60613&p=30
8. Ушакова Е. Г. Представления о материнстве у женщин разных этносов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Владивосток, 2006. 234 с. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/199650.html/>
9. Филиппова Г. Материнство: сравнительно-психологический подход. *Психологический журнал*. 1999. № 5. С. 81–88.
10. Филиппова Г. Материнство: сравнительно-психологический подход. *Психологический журнал*. 1999. № 5. С. 81–88.
11. Фромм Э. Теория любви. *Семья: книга для чтения*. Кн. 2. Москва : Политиздат, 1990. 396 с.
12. Хорват Ф. Любовь. Материнство. Будущее. Москва : Прогресс, 1982. 96 с.
13. Чепелева Н. Криза материнських уявлень жінок після народження дитини як наслідок їх ідеалізації. *Pedagogy and Psychology*. VIII (91), Issue 227, 2020 May.
14. Шнейдер Л. Психология семейных отношений : курс лекций. Москва : Апрель-Пресс, 2000. 230 с.
15. Юнг К. Г. Архетип и символ. Москва : Ренессанс, 1991. 65 с.
16. Matějček Zdeněk. Діти від небажаної вагітності. Любек : Hansisches Verl. Kontor Scheffler, 1994.

НАВИЧКИ SOFT SKILLS ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ
ПАТОПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

SOFT SKILLS WHEN CONDUCTING A PATHOPSYCHOLOGICAL RESEARCH

Серед працівників у сфері освіти, політики, педагогів та психологів дедалі більше зростає зацікавленість навичками спілкування. У дослідженні представлено обґрунтування того, що використання терміна soft skills значно розширилося і включає різноманітні якості, риси, цінності, а також емоційний інтелект особистості. Уточнено, що названі категорії можуть виступати й як навички у цілому, оскільки дослідження soft skills передусім зосереджені на потребах та вимогах світових тенденцій ринку праці. У дослідженні soft skills визначено як навички, необхідні для досягнення успіху у професійній діяльності, отриманні освіти та житті у цілому; вивчено ефективність усього освітнього процесу залежно від розвитку досліджуваних навичок. Ураховуючи непослідовність у попередніх дослідженнях ефективності навчання «м'яких навичок», тестування ефективності навчання навичок soft skills усе ще є актуальним та невідкладним, оскільки відіграють важливу роль у визначенні індивідуальної ефективності в організаціях. Новизною нашого дослідження є перевірка ефективності навчання soft skill експериментальним методом, оскільки він є одним із найкращих методів для оцінки ефективності програми навчання. Здатність співпереживати вимагає внутрішньо-особистісних навичок або досить суттєвого самоконтролю, а також у спілкуванні, яке вимагає розвиток міжособистісних навичок. Проведений аналіз літератури свідчить, що актуальною є пропозиція застосовувати поглиблений підхід до вивчення навичок soft skills задля досягнення консенсусу щодо того, що такі навички являють собою, та методи формування.

Ключові слова: «м'які навички», компетентність, психологи, освіта, навички, спілкування.

There has been a progressively heightened preoccupation with soft skills among education stakeholders such as policymakers, educational psychologist, and researchers. This review presents evidence to suggest that the use of the term "soft skills" has expanded to encompass a variety of qualities, traits, values, and attributes, as well as rather distinct constructs such as emotional labor and lookism. It is argued here that these infinite categories of things can be skills because soft skills research is primarily focused on what are the needs and requirements in the world of work. In this research study, soft skills were generally defined as the skills necessary to succeed in the workforce, higher education, and life. This study examines the effectiveness of training, especially in the soft skill domain. Considering inconsistency in previous studies on soft skills training effectiveness, testing the effectiveness of soft skills training is still relevant and urgent because soft skills have an important role in determining individual performance in organizations. The novelty of this research are: testing the effectiveness of soft skill training using the experimental method. The experimental method is the best method for evaluating the effectiveness of a training program. The ability to empathize requires intrapersonal skills or very strong self-management, as well as in communication that requires strong interpersonal skills. The paper proposes that an in-depth and embedded approach to studying soft skills should be pursued to reach a consensus on what they are and how to develop them because otherwise they will always be expanded before restricted (as they have become ambiguous) in their meaning and definition.

Key words: soft skills, competence, psychologists, education, skills, communication.

УДК 316.61:[159.98:159.97](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.46>

Гуртовенко Н.В.

к. психол. н., доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Актуальність дослідження. Перше використання терміна «навички» датується XIII ст. [9], де навички розглядаються як «спритність або координація під час виконання поставлених завдань», «здатність ефективно та легко використовувати свої знання під час виконання завдань», «набута здатність робити щось компетентно». У таких поняттях визнається саме практичне використання навичок. У роботах Гілберта Райла (1949) та Карла Поланьї (1962) відзначається, що вміння розуміється як знання, а отже, поняття «знання» та «навички» розглядаються як «взаємно конститутивні» [10, с. 251].

У подальших дослідженнях термін «навички» значно розширився, набувши цілої низки визначень. Термін досить часто відноситься до установок, бажань та схильностей (Джонатан Л. Пейн, 2004; Лінда Кларк та Крістофер Вінч, 2006), а іноді використовується як заміна термінів «досвід» та «компетентність» (Томас Пейн [11, с. 356]; Річард Прінг [12, с. 110]; Майкл Ераут та Венді Гірш). Таке розширення значення визначило появу нових категорій та підкатегорій даного поняття.

Виклад основного матеріалу. Універсальність терміна дає можливість вико-

ристання його в контексті низки наукових дисциплін. Дослідження навичок досить широко поширені в міжнародній літературі, а саме у когнітивних дослідженнях (Джон Роберт Андерсон [4, с. 20], освіті (Лінда Кларк та Крістофер Вінч; Майкл Ераут та Венді Гірш; Ріттер та ін.), політиці (Мартін Вольф [14, с. 324]; Девід Еванс), менеджменті (Трейсі Кантровіц; Дебора Х. Стівенсон та Джо Енн Старквезер) або в медицині (Пітер Магуайр та Керолін Пітсітлі [8, с. 697]).

Саме поява та використання категорії навичок soft skills означає розподіл між когнітивними та так званими «технічними» навичками. Генезис та використання терміна простежується ще в 1972 р. у документації армії США (Кодрон, Кріс Тіллі). Сьогодні поняття навички soft skills включає такі категорії:

- якості – включають здатність до адаптації, гнучкість, відповідальність, увічливість, чесність, професіоналізм та ефективність, а також такі цінності, як надійність та професійна етика (М. Вотс та Р. К. Вотс; Анна Тулумако; Марсель М. Роблес; Луїс Бальєстерос-Санчес та ін. [5, с. 1921]);

- мотивація – бажання навчатися іншим навичкам, працьовитість (Кетлін Стас; Джейн Ендрюс та Хелен Хігсон; Марія Чинкве [7, с. 87]);

- вирішення проблем, прийняття рішень, аналітичне мислення, креативність, критичність суджень (Барбара Чіматті; Клер Сукчі; Хантер Стоктон Томпсон [13, с. 12]);

- лідерські та управлінські навички: самосвідомість, управління своєю поведінкою (Ровена Кросбі; Луїс Бальєстерос-Санчес та ін.; Барбара Чіматті [6, с. 122]; Хантер Стоктон Томпсон [13, с. 9]);

- міжособистісні, соціальні навички та робота в команді: ефективна та продуктивна міжособистісна взаємодія (Трейсі Кантровіц; Клер Сукчі; Хантер Стоктон Томпсон [10, с. 8]);

- комунікативні навички (М. Вотс та Р. К. Вотс; Дебора Х. Стівенсон та Джо Енн Старквезер; Марсель М. Роблес; Марія Чинкве [7, с. 88]); вирішення конфліктів, набуття навичок переконання (Марія Чинкве [7, с. 90]; Клер Сукчі);

- естетика (Денніс Ніксон, Кріс Уорхерст, Елі Даттон та ін.; Марсель М. Роблес);

- здатність планувати та досягати цілей (Барбара Чіматті) [6, с. 126].

Отже, літературні джерела описують навички soft skills як досить широкий та різноманітний діапазон категорій (наприклад, якості, риси, цінності, схильності тощо), що унеможливорює об'єднання в одне ціле. Такий підхід впливає на більш глибоке

розуміння характеристик навичок soft skills, що, своєю чергою, впливає на мислення, що лежить в основі їх розвитку.

Отже, навички soft skills – це міжособистісні якості, необхідні для досягнення успіху під час виконання поставлених завдань, тобто це те, як ви працюєте з іншими та ставитеся до оточуючих. Іншими словами, навички співпраці з людьми, а також навички, що допомагають працювати з іншими для досягнення поставлених цілей.

Розглянемо навички soft skills, які найбільш важливі для психолога, а саме під час проведення патопсихологічного дослідження. Найбільш важливою навичкою є вміння спілкуватися. Навички спілкування важливі майже завжди. Ви також повинні вміти розмовляти чітко та ввічливо особисто, по телефону та письмово. Досить важливо бути хорошим слухачем, адже вміння слухати є особливо важливою навичкою в роботі психолога. Також важливими є навички невербального спілкування, переконання, розуміння мови тіла та ін.

Незалежно від поставлених завдань психолог повинен вміти аналізувати ситуації та приймати зважені рішення. Навички, пов'язані з критичним мисленням, включають креативність, гнучкість та допитливість, а також адаптивність, творчі здібності, бажання вчитися та вирішувати поставлені завдання, винахідливість, толерантність до змін та невизначеності.

Досить важливою навичкою під час проведення патопсихологічного дослідження є також вміння працювати в команді. Деякі навички, пов'язані з командною роботою, включають вміння комунікувати з іншими. Ще одна пов'язана навичка – здатність приймати та використовувати поради на практиці, робота зі складними ситуаціями, емоційний інтелект, емпатія та орієнтованість на результат.

Психологічні підходи до міжособистісного спілкування допоможуть нам визначити ключові поняття в розвитку навичок міжособистісного спілкування. Аллен Ньюелл (1990) у праці «Єдині теорії пізнання» детально розкрив психологічні погляди на міжособистісне спілкування. Сфери психології та комунікації тісно пов'язані між собою, а межа часто досить розмита. Отже, дослідники в галузі комунікації продовжуватимуть у майбутньому як навчатися у психологів, так і надавати необхідну інформацію.

Також Джордж К. Гоманс (1950) визначає такі елементи, коли отримано певне завдання: почуття, активність (діяльність) та взаємодія. Почуття належать до мотивованої потреби особистості для об'єднання, а також до позитивних та негативних сто-

сунків, які виникають в учасників. Діяльність – це певний ярлик, який присвоюється конкретним діям, які виконують учасники та пов'язані з ними поставлені завдання. Взаємодія належить до міжособистісного спілкування, яке відбувається під час здійснення діяльності. Діяльність, взаємодія та почуття взаємозалежності тісно пов'язані між собою, тобто збільшення або зменшення будь-якого одного елемента впливає на два інших. Такі погляди підкреслюють психологічну основу проблеми розвитку міжособистісних стосунків під час спілкування.

Гаррі Стек Салліван (1892–1949), американський психолог і психіатр, засновник інтерперсонального психоаналізу, визначив для послідовників теорію психіатрії, засновану на міжособистісній компетентності, уважав, що психіатрія – це вивчення того, що відбувається між людьми. Салліван запропонував теорію психіатрії, яка зосереджена на ролі міжособистісних відносин, суспільства та культури як основних детермінант розвитку особистості та психопатології. Для нього особистість – це гіпотетична сутність, яку неможливо досліджувати чи вивчати окремо від міжособистісної ситуації, у якій це проявляється. Тому одиницею дослідження є не окрема людина, а міжособистісна ситуація.

Таким чином, одними з важливих компонентів soft skills фахівців соціономічних професій визначають: соціально-комунікативну компетентність, яка виявляється у спроможності ефективно взаємодіяти, незважаючи на суттєві зміни соціального середовища; психологічну готовність та розвинуті вміння спілкуватися; навички конструктивного діалогу у спілкуванні; потенційні внутрішні ресурси, необхідні для проектування ефективної комунікативної взаємодії у певних ситуаціях.

Якщо ж ми будемо розглядати принципи побудови патопсихологічного дослідження, то насамперед слід зазначити, що дослідження порушень особистості не має однозначного характеру. Воно може виражатися в аналізі змін будови мотивів, їх ієрархії, смислоутворення, порушенні самооцінки та рівня домагання, порушенні спілкування, самоконтролю та саморегуляції в аналізі формування нових патологічних мотивів та потреб. Тому вважаємо за необхідне зупинитися на двох важливих положеннях.

Численними дослідженнями у сфері порушень особистості доведено, що саме практика медицини, особливо психоневрології, виявилася плідною під час вирішення багатьох питань психології особистості, бо, як сказав ще у XIX ст. В. К. Кандинський,

хвороба є те ж життя, що тече за тими самими закономірностями, що і нормальне, але в змінених умовах. Слід зазначити, що, проводячи дослідження особистих питань аномальної психології особистості, ми неминуче натрапляємо на низку серйозних методологічних проблем. Назвемо лише деякі з них:

- проблема співвідношення біологічного та соціального у розвитку психіки людини;
- проблема набутого та вродженого у формуванні особистості;
- проблема індивідуальних властивостей особистості;
- проблема умов виникнення аномальних мотивів і потреб та ін.

На чому слід також зупинитися, так це на питанні принципів побудови патопсихологічного дослідження та застосуванні особистісних методик. Досить часто нівелюється, що за будь-яким методом завжди стоять методологія, світогляд, теоретична думка вченого, який створив ту чи іншу методику. Тому методологічно необґрунтовано за допомогою якогось одного методу вирішувати питання психології особистості.

Під час патопсихологічного дослідження особистості перед психологом стоїть найскладніше завдання: розібратися в особистості, лише даючи відповіді на поставлені питання. Дослідник повинен чітко уявляти, що слід досліджувати у кожному окремому випадку. Потрібно знайти можливість оцінити мотиви, установки, цінності, конфлікти, поєднання яких і є особистістю. Тому будь-яке завдання, що стосується проблеми особистості, чи то теоретичне, чи практичне, вимагає глибокого методологічного підходу.

Під час дослідження змін особистості дані, отримані за допомогою методик, слід аналізувати у поєднанні з дослідженням реальної ситуації. Некоректно на підставі даних однієї методики робити висновки щодо профпридатності, судової чи професійної експертизи, рекомендувати методи психокорекції.

Як правило, психолог, який, наприклад, працює у клініці, диспансері, має можливість ознайомитися з об'єктивним анамнезом життєвого шляху людини до її захворювання, з поведінкою у відділенні, способом спілкування з іншими хворими, персоналом, поведінкою у цілому, тобто патопсихолог повинен ознайомитися з етапами життя хворого об'єктивними способами, а не з його слів.

Саме вивчення минулого життєвого шляху, минулих турбот та цінностей людини, досить часто визначає вибір методичних прийомів для дослідження особистісних особливостей.

Патопсихологічний експеримент, спрямований на вирішення практичних завдань, є спільною роботою, спілкуванням експериментатора та досліджуваного. Наприклад, у хворого щодо пізнавальної діяльності виявилася тенденція до використання латентних ознак. Водночас ставлення до експериментатора та експерименту у цілому, способи спілкування були відповідними. Тоді експериментатор повинен вирішити, чим викликані невідповідності вище описаних особливостей, а тому слід вирішити, як будувати експеримент далі та які саме методики використовувати.

Патопсихологічне дослідження особистості завжди націлене на дослідження конкретної людини та допомагає експериментатору виявити мотиви певної діяльності. Патопсихологічний експеримент є особливим видом діяльності, що відображає реальну життєву позицію.

У нашому дослідженні ми проаналізували розвиток навичок soft-skills у процесі навчання майбутніх психологів, а саме для вивчення комунікативної компетентності нами було використано методику «Діагностика комунікативного контролю». Метою даної методики є дослідження у майбутніх психологів рівня комунікативного контролю. Високий рівень комунікативного контролю характеризується обізнаністю, контролем своєї комунікації. Своєю чергою, для низького рівня комунікативного контролю характерні прямолінійність та неспроможність контролювати процес спілкування. У даній методиці запропоновано десять тверджень, серед яких потрібно вибрати відповідь «вірно» чи «невірно». За результатами дослідження нами визначено рівні комунікативного контролю, а саме:

- високий рівень комунікативного контролю характерний для 21 %: постійно слідкують за собою, управляють проявом своїх емоцій;

- середній рівень характерний для 59 %: у спілкуванні щирі, щиро ставляться до інших, але стримані в емоційних проявах, співвідносять свої реакції з поведінкою оточуючих;

- низький рівень – 20 %: висока імпульсивність у спілкуванні, відкритість, розкутість, поведінка мало змінюється залежно від ситуації і не співвідноситься з поведінкою інших людей.

Для дослідження емоційної компетентності нами вибрано «Методику діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів» (за В. Бойком). Методика дає змогу встановити емоційні перешкоди на шляху встановлення емоційних контактів. Дана методика надає нам можливість виявити:

труднощі у встановленні емоційних контактів; прояви некерованості емоціями та невмінням їх дозувати; невміння передавати та виявляти емоції; переважання негативних емоцій; небажання контактувати на емоційній основі. Також за допомогою вказаної методики можна визначити психоемоційні чинники комунікативних бар'єрів, які тісно пов'язані з емоційною сферою, виявити емоційні перешкоди на шляху до встановлення емоційного контакту. У даному опитувальнику запропоновано двадцять п'ять тверджень, на які необхідно надати відповідь «так» або «ні». За результатами проведеного опитування нами отримано такі результати:

- високий рівень – у 21 % емоції не створюють «перешкод» у встановленні контактів;

- середній рівень – 48 % існують труднощі з емоційною взаємодією, але вони спроможні з докладанням певних зусиль це контролювати та корегувати;

- низький рівень – 27 % – емоції та неспроможність контролювати ситуацію ускладнюють спілкування з оточуючими;

- критично низький рівень – 4 % – емоції значною мірою заважають у встановленню контактів.

Як зазначалося вище, однією з важливих навичок soft-skills є саме навички командної роботи майбутніх психологів, тому вважаємо за необхідне дослідити вказані навички за методикою «Здатність до командної роботи» (за І. Вертейко). Головним аспектом даної методики є вивчення навичок командної роботи, способів та моделей поведінки учасників, а також визначення рівня здатності до командної роботи. Указана методика містить дев'ять тверджень, на які необхідно вибрати варіанти відповідей «а», «б» чи «в». За результатами проведеної методики ми визначили:

- низький рівень здатності до командної роботи – 14 %;

- середній рівень – 56 % здатності до командної роботи;

- високий рівень – 30 % проявляє спроможність до командної роботи.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, методологічні основи патопсихологічного експерименту, а також результативність проведеної роботи полягають у тому, що експеримент дає змогу формувати особливу форму діяльності, до якої включено найголовніші індикатори діяльності (системного) підходу до особистості: мотивованість дій, цілеспрямованість, можливість контролю, регуляція, критичність. Патопсихологічний експеримент спрямовано на аналіз індивідуальної особистості, а не на виділення окремих характеристик.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль К. О. Розвиток soft skills у студентів – один із важливих чинників працевлаштування. *Вісник Вінницького політехнічного університету*. 2015. № 2. С. 165.
2. Наход С. А. Значущість soft skills для професійного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5*. 2018. Вип. 63. С. 132.
3. Шандрук С. К. Психологія професійних творчих здібностей : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. С. 189.
4. Anderson J. R., Reder L. M., Simon H. A. Situative versus cognitive perspectives: form versus substance. *Educ. Res.* 1997. № 26. P. 18–21.
5. Ballesteros-Sanchez L., Ortiz-Marcos I., Rivero R. R., Ruiz J. J. Project management training: an integrative approach for strengthening the soft skills of engineering students. *Intern. J. Eng. Educ.* 2017. № 33. P. 1912–1926.
6. Cimatti B. Definition, development, assessment of soft skills and their role for the quality of organizations and enterprises. *Intern. J. Q. Res.* 2016. № 10. P. 97–130.
7. Cinque M. MOOCs and soft skills: a comparison of different courses on creativity. *J. Learn. Knowl. Soc.* 2017. № 13. P. 83–96.
8. Maguire P., Pitceathly C. Key communication skills and how to acquire them. *Br. Med. J.* 2002. № 325. P. 697–700.
9. Merriam-Webster, Imagination. *Merriam-Webster Dictionary Online*. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/imagination>. Accessed October 20, 2018.
10. Orlikowski W. J. Knowing in practice: enacting a collective capability in distributed organizing. *Organ. Sci.* 2002. № 13. P. 249–273.
11. Payne J. The unbearable lightness of skill: the changing meaning of skill in UK policy discourses and some implications for education and training. *J. Educ. Policy*. 2000. № 15. P. 353–369.
12. Pring R. The skill revolution. *Oxford Rev. Educ.* 2004. № 30. P. 105–116.
13. Thompson S. The power of pragmatism: how project managers benefit from coaching practice through developing soft skills and self-confidence. *Intern. J. Evid. Based Coach. Mentor.* 2019. № 17. P. 4–15.
14. Wolf A. Education and economic performance: simplistic theories and their policy consequences. *Oxford Rev. Econ. Policy*. 2004. № 20. P. 315–333.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 45

Коректура • Я. Вишнякова

Комп'ютерна верстка • О. Данильченко

Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 31,18. Ум. друк. арк. 33,71.
Підписано до друку 31.01.2023. Замов. № 0223/127. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.